

**HUMS (LİBYA)'DA KENTLEŞME VE
KENTSEL PLANLAMA**

**2022
DOKTORA TEZİ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI**

Abdulsalam M.H. ALMAQROUS

**Danışman
Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR**

HUMS (LİBYA)'DA KENTLEŞME VE KENTSEL PLANLAMA

Abdulsalam M.H. ALMAQROUS

Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Coğrafya Anabilim Dalında

Doktora Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Haziran 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	5
DOĞRULUK BEYANI.....	6
ÖNSÖZ	7
ÖZ	8
ABSTRACT.....	10
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	12
ARCHIVE RECORD INFORMATION	13
KISALTMALAR	14
GİRİŞ	15
ARAŞTIRMA SAHASININ KONUMU, SINIRLARI VE BAŞLICA ÖZELLİKLERİ..	16
ARAŞTIRMA KONUSU VE PROBLEMİ	18
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	19
ARAŞTIRMANIN MATERYAL VE METODU.....	20
SINIRLILIKLAR VE KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER.....	22
ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR	23
1. BİRİNCİ BÖLÜM	28
HUMS ŞEHRİNİN DOĞAL ORTAM ÖZELLİKLERİ	28
1.1. Jeolojik Özellikler	29
1.2. Jeomorfolojik Özellikler	33
1.2.1. Libya'nın Genel Jeomorfolojisi	33
1.2.2. Hums Şehrinin Jeomorfolojisi	35
1.2.2.1. Platolar	36
1.2.2.2. Kıyı Ovası.....	37
1.2.2.3. Vadiler	37

1.3. İklim Özellikleri	39
1.3.1. Jenetik-Dinamik Faktörler.....	42
1.3.1.1. Planeter Faktörler	42
1.3.1.1.a. Basınç Merkezlerinin Dağılışı	42
1.3.1.1.b. Hava Kütleleri	44
1.3.1.2. Coğrafi Faktörler	45
1.3.1.2.a. Coğrafi Konum	45
1.3.1.2.b. Yeryüzü Şekilleri	46
1.3.1.2.c. Su Kütleleri.....	47
1.3.1.2.d. Bitki Örtüsü	48
1.3.2. İklim Elemanları	49
1.3.2.1. Sıcaklık	51
1.3.2.2. Bağıl Nem-Yağış	57
1.3.2.3. Basınç-Rüzgâr.....	63
1.4. Bitki Örtüsü Özellikleri	68
1.5. Toprak Özellikleri.....	74
1.5.1. Kuru Kahverengi Toprak	75
1.5.2. Taşla Karışık Plaj Kumları.....	76
1.5.3. Kumlu Toprak (Kumullar)	76
1.5.4. Vadi Toprakları.....	76
1.5.5. Sığ Kahverengi Toprak	77
1.5.6. Terra Rossa Toprakları.....	77
1.5.7. Tuzlu Toprak.....	77
1.6. Hidrografik Özellikler	78
1.6.1. Yeraltı Suyu ve Su Kaynakları	78
1.6.2. Yeraltı Suyu	79
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	86
HUMS ŞEHRİNİN BEŞERİ ORTAM ÖZELLİKLERİ	86
2.1. Hums Şehrinin Kuruluşu ve Tarihi Gelişimi	86
2.2. Hums Şehri Nüfusunun Gelişimi ve Nüfus Artışı	94
2.2.1. Hums Şehrinde Nüfus Artışı (1954-2012)	100
2.2.2. Hums Şehri Mahallelerinde Nüfus Artışı	104
2.3. Nüfus Bileşenleri	106

2.3.1. Nüfus Hareketleri.....	106
2.3.1.1. Doğumlar.....	107
2.3.1.2. Ölümler	109
2.3.1.3. Göçler	111
2.3.1.3.a. İç Göçler	112
2.3.1.3.b. Dış Göçler	118
2.4. Nüfus Yapıları	121
2.4.1. Yaş ve Cinsiyet Yapısı.....	121
2.4.1.1. Nüfusun Yaş Yapısı.....	121
2.4.1.1.a. Çocuklar Kategorisi (0-14 Yaş Grubu)	121
2.4.1.1.b. Aktif Çalışma Çağındaki Nüfus Kategorisi (15-64 Yaş Grubu)	123
2.4.1.1.c. Yaşlı Nüfus Kategorisi (65+ Yaş Grubu).....	124
2.4.1.2. Ortanca Yaş	124
2.4.1.3. Bağımlılık Oranı	126
2.4.1.4. Cinsiyet Yapısı	129
2.4.1.5. Nüfus Piramitleri.....	131
2.4.2. Aile Büyüklükleri	133
2.4.3. Nüfusun Eğitim Durumu	136
2.4.4. Nüfusun Ekonomik Özellikleri	138
2.5. Nüfus Dağılımı ve Yoğunluğu	141
2.5.1. Nüfus Dağılımı.....	141
2.5.1.1. Hums Şehri Nüfusunun Sayısal ve Oransal Dağılımı	142
2.5.2. Nüfus Yoğunluğu.....	147
2.6. Nüfus Projeksiyonu	151
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	155
HUMS ŞEHRİNİN KENTSEL FONKSİYONLARI.....	155
3.1. Hizmet Fonksiyonu	157
3.1.1. İdari Fonksiyon	157
3.1.2. Kültürel Fonksiyon	167
3.1.3. Eğitim Fonksiyonu	171
3.1.4. Dinî Fonksiyon.....	183
3.1.5. Sağlık Fonksiyonu	189
3.1.6. Ulaşım Fonksiyonu.....	197

3.1.7. Ticaret Fonksiyonu	207
3.1.8. Turizm Fonksiyonu.....	217
3.2. Sanayi Fonksiyonu	234
3.3. Tarım Fonksiyonu	247
4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	256
HUMS ŞEHRİNDE KENTSEL ARAZİDEN YARARLANMANIN GELİŞİMİ	256
4.1. Osmanlı Döneminde Araziden Yararlanma.....	258
4.2. İtalyan İşgal Döneminde Araziden Yararlanma.....	259
4.3. Birinci Aşama: 1960 - 1970 Dönemi	260
4.4. İkinci Aşama: 1980 - 2000 Dönemi.....	262
4.5. Üçüncü Aşama: Hums Şehri 2000 Yılı Kapsamlı Planı.....	264
4.6. Dördüncü Aşama: 2012 Yılında Araziden Yararlanma.....	267
4.7. 2018 Yılında Araziden Yararlanma ve Önceki Planla Karşılaştırılması.	269
5. BEŞİNCİ BÖLÜM.....	276
HUMS ŞEHRİNDE KENTSEL BÜYÜME VE GELECEKTEKİ YÖNLERİ... 276	
5.1. Hums Şehri Kentsel Büyümesinin Önündeki Engeller	281
5.2. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri	285
5.3. Hums Şehrinde Kentsel Büyümenin Gelecekteki Yönleri.....	300
5.4. Hums Şehrinde Kentsel Büyüme Yönlerinin Mekânsal Uygunluğu	301
SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER.....	304
KAYNAKÇA.....	313
TABLolar LİSTESİ	328
ŞEKİLLER LİSTESİ	331
HARİTALAR LİSTESİ	334
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	336
ÖZGEÇMİŞ	340

TEZ ONAY SAYFASI

Abdulsalam M.H. ALMAQROUS tarafından hazırlanan “HUMS (LİBYA)'DA KENTLEŞME VE KENTSEL PLANLAMA” başlıklı bu tezin Doktora Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR

Tez Danışmanı, Coğrafya Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Coğrafya Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir. 22/06/2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Bilgin Ünal İBRET (KÜ)

Üye : Prof. Dr. Turhan ÇETİN (GÜ)

Üye : Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR (KBÜ)

Üye : Prof. Dr. Mücahit COŞKUN (KBÜ)

Üye : Doç. Dr. Güzin KANTÜRK YİĞİT (KBÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Doktora derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Abdulsalam M.H. ALMAQROUS

İmza :

ÖNSÖZ

Araştırma süresince tezimin tamamlanması amacıyla değerli deneyimlerini ve bilgi birikimini içtenlikle aktaran, süreç boyunca bana rehberlik edip her seferinde beni cesaretlendiren, araştırmamın her aşamasında kolaylık sağlayan, hiçbir zaman desteğini ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR'e en içten minnettarlığımı sunarım.

Bu tezin ortaya çıkmasında katkılar sunan değerli hocalarım Prof. Dr. Mücahit COŞKUN'a, Prof. Dr. Fatih AYDIN'a, Doç. Dr. Güzin KANTÜRK YİĞİT'e ve Doç. Dr. Muhammed ORAL'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Aramızdan ayrıлып Hakkın rahmetine kavuşan değerli hocamız Ersin GÜNGÖRDÜ'ye Allah'tan rahmet dilerim, mekânı cennet olsun.

Karabük Üniversitesi Coğrafya Bölümü'nde görev yapan, bana her zaman gösterdikleri destek ve yardımlarla Karabük şehrinde yabancı olduğumu hissettirmeyen ve iyiliğini ömür boyu unutmayacağım hocalarıma teşekkür ederim.

Bana eğitim fırsatı sunan Libya Ankara Büyükelçiliği'ne ve bilhassa Kültür Ataşeliği'ne teşekkürü borç bilirim. Ayrıca Bingazi Üniversitesi ve Ecdebiye Üniversitesi öğretim üyelerine ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Hums şehri belediye meclisinden başlayarak nüfus müdürlüğü, adliye, eğitim, sağlık, ekonomi, tarım ve hizmet meclislerine kadar tüm devlet kurum çalışanlarına araştırmamla ilgili mevcut tüm verileri benimle paylaştıkları için teşekkür ederim.

Bana öğrenme ve araştırma ruhunu aşıl原因an, bu günlere gelmemde büyük özveri ve emek harcayan ve mezun olacağım günü bekleyen rahmetli babam ve anneme en içten sevgi, saygı ve minnettarlığımı sunarım.

Eşim Kholoud'a, çocuklarım Ayman ve Lamar'a ve eğitim kariyerim boyunca beni destekleyen tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Abdulsalam ALMAQROUS

Karabük 2022

ÖZ

Kentleşme ve kentsel planlar konusunun incelenerek ele alındığı bu çalışmanın amacı, Libya Devleti Hums şehrinin nasıl oluştuğunu ortaya koymak, şehirdeki kentsel büyümenin nedenleri üzerinde durmak ve şehir planının içinde ve dışında gerçekleşen kentsel genişlemenin yönlerini belirlemektir.

Kentleşme bileşenlerinin ve şehrin kentsel planının genişleme nedenlerinin belirlenebileceği daha gerçekçi sonuçlara ulaşmak için çalışmada tarihsel araştırma ve betimsel analiz metotları kullanılmıştır.

Çalışmada, Hums şehrinin, kuruluşuna ve gelişimine katkıda bulunan tarihi bir arka plana sahip olduğu tespit edilmiştir. Hums şehrinin ortaya çıkmasında kentsel fonksiyonun öneminin ortaya çıkarıldığı bu çalışmada, şehrin gelişiminde özellikle idari, ticaret ve turizm fonksiyonlarının büyük rolünün olduğu görülmüştür.

Çalışmada, şehrin çeşitli dönemlerde hazırlanan kentsel planları incelenmiştir. Şehrin gelecekteki kentsel genişlemesi için en uygun yönler mekânsal uygunluk analiziyle belirlenmiştir.

Çalışmada ulaşılan sonuçların en önemlileri şunlardır:

- Hums şehrinde arazi kullanımlarında meydana gelen çakışma şehir planında bir nevi çarpıklık yaratmıştır.
- Hums şehri, beraberinde altyapı ve diğer hizmetler olmaksızın merkezden kenarlara doğru gelişigüzel bir şekilde genişlemektedir.
- Hums şehrinde kentsel büyüme güney ve güneydoğuya doğru yönelmektedir.

Son olarak bu çalışmada, Hums şehrinin üçüncü nesil şehir planında yer alan stratejik esaslar doğrultusunda geliştirilmesi, nüfus verilerinin arşivlenip düzenlenmesi ve şehirdeki arkeolojik alanların bakımı ve restorasyonunun yapılması önerilmiştir. Çalışmada ayrıca, şehirdeki kentsel büyümenin hızını ve yönünü doğru bir şekilde

belirlemek için kentsel büyüme haritalarının hazırlanmasında ileri bir Coğrafi Bilgi Sistemi tekniğinin kullanılması gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Libya; Hums; Kentleşme; Kent Morfolojisi; Kentsel Fonksiyonlar; Araziden Yararlanma; Kentsel Büyüme

ABSTRACT

This study aims to research and analysis the urbanization and urban plans. The purpose of the study is to examine how the city of Al-Khums in the State of Libya originated and what are the reasons for growth and trends of urban expansion inside and outside the city plan.

The historical and the descriptive analytical methods were used in the study, in order to reach more realistic results to identify the components of urbanization and the reasons for the expansion of the urban plan of the city.

According to the results of the study, it was found that the city of Al-Khums is characterized by a historical background that contributed to its establishment and to the morphology of its construction. This study showed the importance of the function in the emergence of the city, as the administrative, commercial and tourism functions had a major role in the city's development and growth.

This study focused on the city's urban plans through different periods of time. The most suitable directions for the future urban expansion of the city were determined by spatial suitability analysis.

The most important results of the study are:

- The overlap in land uses inside the city of Al-Khums has caused a kind of distortion in the urban plan.
- The city of Al-Khums expands from the center towards the edges randomly without accompanying services and infrastructure.
- Urban growth in the city of Al-Khums is heading towards the south and southeast.

Finally, in this study, it has been proposed to develop the city according to the strategic plans that came in the third-generation urban plan, to archive and organize the population data, and to maintain and restore the archaeological sites in the city. It was

also emphasized that an advanced Geographic Information System technique should be used in the preparation of urban growth maps in order to accurately determine the speed and direction of urban growth in the city.

Keywords: Libya; Al-Khums; Urbanization; City Morphology; City Functions; Land Use; Urban Growth

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Hums (Libya)'da Kentleşme ve Kentsel Planlama
Tezin Yazarı	Abdulsalam ALMAQROUS
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR
Tezin Derecesi	Doktora
Tezin Tarihi	Haziran 2022
Tezin Alanı	Coğrafya
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	340
Anahtar Kelimeler	Libya; Hums; Kentleşme; Kent Morfolojisi; Kentsel Fonksiyonlar; Araziden Yararlanma

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Urbanization and Urban Planning in Al-Khums (Libya)
Author of the Thesis	Abdulsalam ALMAQROUS
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR
Status of the Thesis	Doctorate
Date of the Thesis	June 2022
Field of the Thesis	Geography
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	340
Keywords	Libya; Al-Khums; Urbanization; City Morphology; City Functions; Land Use

KISALTMALAR

Oc.	:	Ocak
Şu.	:	Şubat
Mar.	:	Mart
Ni.	:	Nisan
May.	:	Mayıs
Ha.	:	Haziran
Te.	:	Temmuz
Ağ.	:	Ağustos
Ey.	:	Eylül
Ek.	:	Ekim
Ka.	:	Kasım
Ar.	:	Aralık
hPa	:	Hektopaskal
mm	:	Milimetre
°C	:	Santigrat derece
D	:	Doğu
G	:	Güney
B	:	Batı
K	:	Kuzey
KD	:	Kuzeydoğu
KB	:	Kuzeybatı
GD	:	Güneydoğu
GB	:	Güneybatı
CBS	:	Coğrafi Bilgi Sistemi
km	:	Kilometre
cm	:	Santimetre
m³	:	Metreküp
Md.	:	Müdürlük
Sk.	:	Sekreterlik

GİRİŞ

Dünyada kentlerin sayı ve büyüklük olarak artmasıyla birlikte kentleşme küresel bir olgu hâline gelmiştir. Kentlerin ve kuruldukları çevrenin incelenmesi günümüzde bir öncelik olmuştur.

Kentlerin gelişmesini ve büyümesini engelleyen sorunlar, kentin doğal ve beşerî ortam özelliklerine göre bir kentten diğerine farklılık göstermektedir. Buradan hareketle kentleşme sürecinin ve kentsel planların incelenmesi, ister sosyal, ekonomik veya demografik sorunlar, ister arazi kullanımlarının iç içe geçmesi gibi kentsel planı doğrudan etkileyen sorunlar olsun, kentin maruz kaldığı bu sorunların işlenmesi, analizi ve değerlendirilmesidir.

Kentler varlığını ve büyümesini doğru planlamaya borçludur. Kuşkusuz doğru planlama, yaşam ve çalışma için sağlıklı bir ortam yaratan mekânsal kalkınmayı sağlayan unsurdur.

Kentsel nüfusu toplam nüfusun %90'ını oluşturan Libya, kentsel nüfusun kırsal nüfustan çok daha fazla olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. Libya'da kentleşme yeni bir olgu olmayıp, Libya'nın kentsel tarihi Yunan ve Fenike dönemlerine, yani 2.500 yıldan fazla bir zamana kadar uzanmaktadır. Libya'da petrolün keşfinden sonra hayata geçirilen ekonomik ve sosyal kalkınma programlarının ve bu programların kentlerde sağladığı yeni geçim kaynaklarının doğal bir sonucu olarak kentlerin nüfusu artmış ve kırsaldan kente iç göç yaşanmıştır.

Libya'da gerek şehirlerin sayıca artmasıyla gerekse birçok kırsal yerleşmenin kentsel özellikler kazanmasıyla birlikte kentleşmeye doğru tam bir geçiş yaşandığı söylenebilmektedir. Nüfusun kentlerde yoğunlaşması kentlerin fonksiyonlarında bir takım gelişim ve değişimleri beraberinde getirmiş ve bu durum kentsel arazi alanında önemli bir artışa yol açmıştır. Bu da devleti 1960'lardan 2000 yılına kadar olan dönemde şehirler için kentsel planlar yapmaya itmiştir (El-Gaziri, 2007). Doxiadis ve Polservice adlı iki yabancı şirket tarafından tüm doğal ve beşerî unsurları dikkate alınarak kentsel planı hazırlanan şehirler arasında Hums şehri de vardı.

Bununla birlikte, çevreyi korumak ve içindeki yaşamı düzenlemek amacıyla Hums şehri için yapılan kentsel planda yer alan hususlar doğrultusunda şehir içinde kalkınma programlarının devam etmesini engelleyen, özellikle arazi kullanımları

konusunda pek çok ihlal meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu araştırmada, Hums şehrindeki kentleşme sürecinin tüm bileşenleriyle incelenmesi, şehrin kentsel planının karşılaştığı sorunlar üzerinde durulması, şehirdeki kentsel büyüme yönlerinin değerlendirilmesi, kentsel büyümenin düzenli mi yoksa düzensiz mi gerçekleştiğinin tespit edilmesi ve şehrin gelecekteki kentsel genişlemesi için en uygun yönün belirlenmesi amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMA SAHASININ KONUMU, SINIRLARI VE BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

Hums şehri, onu düzenli olarak büyüyen medeni bir bileşen hâline getiren kültürel, ekonomik ve sosyal çeşitliliği sayesinde en önemli Libya şehirlerinden biridir. Hums şehri, El-Mergib Belediyesi'nin¹ idari merkezidir.

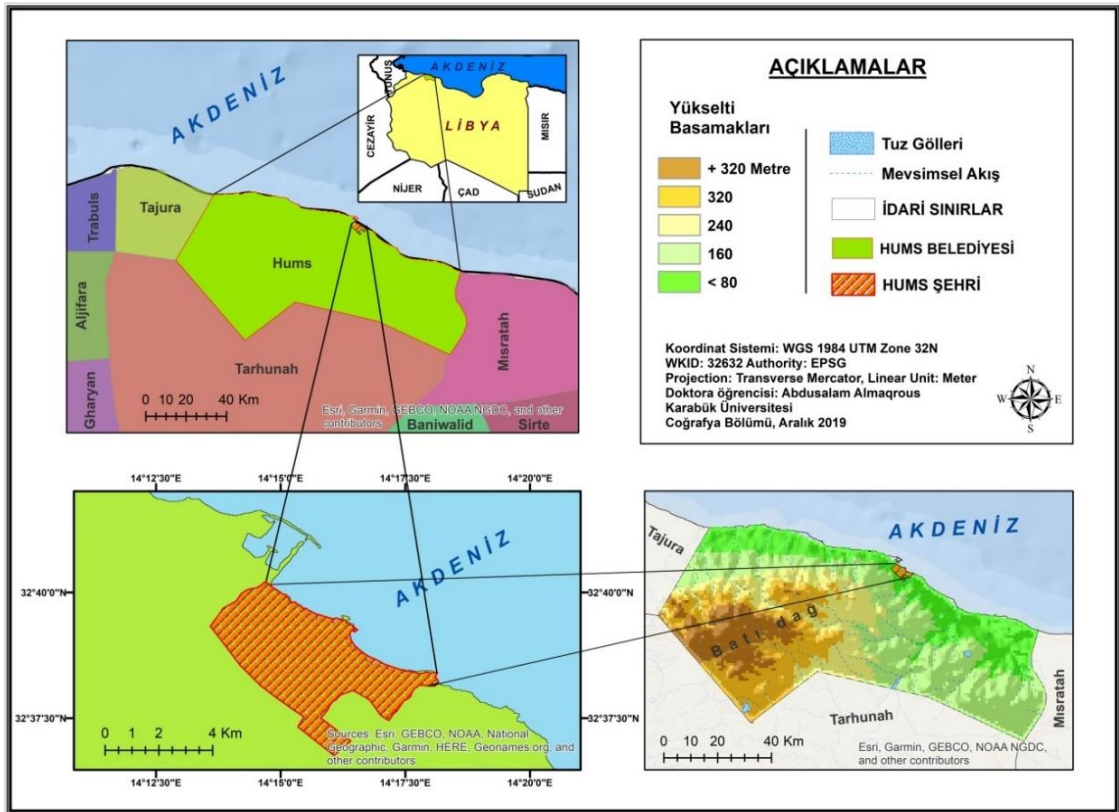
Hums şehri, Libya'nın kuzeybatı kesiminde, Trablus şehrinin 120 km doğusunda ve Misrata şehrinin 85 km batısında sahil şeridi boyunca yer almaktadır (Harita 1). Kuzeyinde Akdeniz, doğusunda Romalılar tarafından kurulan Leptis Magna antik kenti, batısında Et-Tevalib Vadisi ve yeni liman, güneyinde ise inşası devam eden demiryolu hattı bulunmaktadır. Hums şehrinin deniz seviyesinden yüksekliği 20 ile 50 metre arasındadır. Hums şehrinin matematiksel konumu, 14° 14' 49" - 14° 18' 11" doğu boylamları ile 32° 36' 52" - 32° 40' 44" kuzey enlemleri arasındadır (Planlama Sekreterliği, 1987).

Hums şehrinin yüzölçümü 1.714 hektar olup, 2015 yılı nüfusu 61.525 kişidir (Hums Şehri Nüfus İdaresi, 2018). Hektar başına 4 kişilik nüfus yoğunluğuna sahip olan Hums şehri, idari olarak, Lebda, El-Mergib, Bin Echa ve El-Belediye olmak üzere yüzölçümü ve nüfus sayısı bakımından birbirinden farklı dört mahalleden oluşmaktadır. Hums şehri, Libya'nın kuzeybatısında Akdeniz kıyısında bir kentsel merkez olup, ülkenin batısındaki en büyük iki nüfus merkezi olan Trablus ve Misrata şehirleri arasında yer almaktadır. Şehir, çeşitli kabile nüfuslarını içine alan kültürel ve sosyal bir birlikten oluşmaktadır. Bunda farklı bölgelerden özellikle yetmişli yıllarda şehre yapılan göçler etkili olmuştur. Hums şehrinin kuzeyi Akdeniz sahili boyunca uzanırken,

¹ Libya'nın şu anki idari sistemine göre belediyeler, birinci düzey idari bölümler olup Türkiye'deki illere eşdeğer bir statüye sahiptir.

güneyi ise Trablus ve Misrata şehirlerini birbirine bağlayan sahil yolu boyunca uzanmaktadır.

Şehirlerin gelişiminde ulaşım imkânlarının etkisi büyüktür. Yol ağı ne kadar gelişmişse, şehrin önemi ve faaliyetleri o kadar artmaktadır (Ebu Ayyane, 1993). Bu husus, doğuyu batıya bağlayan sahil yolunun geçtiği Hums şehri için de geçerlidir. Hums şehri aynı zamanda, çeşitli hizmetleri sunan komşu şehirlere diğer birkaç yolla da bağlıdır. Hums şehri ile çevresindeki bölgeler arasındaki ulaşım ve iletişim kolaylığının geçmiş dönemlerde şehrin hareketliliği ve gelişimine katkıda bulunduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra, şehri doğu, batı ve güneyinde bulunan küçük bölge ve köylere bağlayan yollar da vardır. Bu küçük bölgeler hem geçmişte hem de günümüzde şehre idari olarak bağlı olup, eğitim ve sağlık hizmetleri bakımından şehre bağımlıdır. Bu köyler arasında Kaam, Msallata, Suk El-Hamis ve En-Nakaza örnek olarak sayılabilmektedir.

Kaynak: Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

ARAŞTIRMA KONUSU VE PROBLEMİ

Kentleşme, kentsel yaşam biçimlerinin gelişimi olarak tarif edilmektedir. Başka bir deyişle, dar bir alana yerleşen büyük nüfus birikimi, yeni fiziksel ve sosyal oluşum, karmaşık ilişkiler ağı, iş dallarının farklılaşması ve kendine özgü bir kültürel sistemin ortaya çıkması olarak tanımlanmaktadır (Ulusoy ve Vural, 2001).

Coğrafi açıdan bakıldığında, kentleşme ve şehir planları ile coğrafi faktörler arasında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. Örneğin morfoloji, şehir planının belirli bir yönde genişlemesine engel veya sebep olabilmektedir. Öte yandan, nüfus artışı gibi beşerî faktörler de etkileyebilmektedir. Nüfus artış oranının düşmesi veya artması, şehir planlarında ve kentleşmede birçok değişikliğe yol açmaktadır. Nüfus artışı faktörü, nüfusun kırsaldan kente göçü temsil ettiği için kentleşmenin birincil sorumlusu olarak kabul edilmektedir. Nüfusun kırsaldan kente göçünü takiben kentleşme büyümeye ve genişlemeye başlayarak, nüfusun artmasına ve dolayısıyla şehrin genel planında bir değişikliğe ve hem şehir fonksiyonlarının hem de arazi kullanımının çeşitlenmesine neden olmaktadır. Bu faktörlerin şehirler içinde varlığı kentleşmenin genişlemesi ve büyümesi için bir bağlantı noktası oluşturmakta ve bu da şehir planlarının yatay olarak genişlemesine veya şehirlerin dikey olarak büyümesine yansımaktadır.

Kentleşme, yalnızca nüfus faktörü ve nüfusun kırsaldan kente göçüyle sınırlı olmayıp, coğrafi, demografik ve ekonomik boyutlara sahip bir olgudur. Gelişmekte olan ülkelerde kentleşme araştırmaları, şehir gelişimi açısından dönemler arasındaki farklılıkları ortaya koymak ve bunları şehrin son yıllarda ulaştığı kentleşme düzeyleriyle karşılaştırmak için farklı zaman dilimlerinde şehrin gelişimi ve büyümesiyle ilgili her bir hususun incelendiği belirli bir stratejiye göre yapılmalıdır.

Büyük bir kentleşmeye tanık olan ülkelere biri olan Libya'da kırsal nüfusun şehirlere göçü kentsel nüfusun hızla artmasına yol açmıştır. Bu da kentsel nüfusun şehirler içindeki hareketini organize eden ve arazi kullanımlarını nüfus artışına ve mevcut alana göre belirleyen kentsel planlar hazırlamak için yabancı şirketler olan Polservice ve Doxiadis'in getirilmesi ile sonuçlanmıştır. Buradan hareketle, gerek kentlerdeki nüfusun artması ve gerekse birçok kırsal alanın kentsel özellikler kazanmasıyla Libya'nın kentleşmeye doğru tam bir dönüşüme tanık olduğu söylenebilmektedir. Nüfusun şehirlerde yoğunlaşması, şehir planlarında bir gelişim ve şehir fonksiyonlarında bir değişikliğe eşlik etmiştir.

Hums şehri, zaman içinde nüfusunun artması, şehrin genişlemesi ve ekonomik olarak büyümesi konusunda dikkate değer bir gelişmeye tanık olan Libya şehirlerinden biridir. Trablus ve Misrata şehirleri arasında yer alan en önemli yerleşim yeri olan Hums şehri, gelişme ve büyümesine yol açan birçok kentsel ayrıcalığı içinde barındırmaktadır. Çevresindeki birçok köye merkeziliği sayesinde bu çevrelere birçok hizmet getirmektedir. Hums şehrinde çimento fabrikası, süt fabrikası gibi önemli sanayi tesisleri bulunmaktadır. Şehir, Libya'nın en iyi ticari limanlarından biri olarak kabul edilen büyük bir ticari limana da sahiptir. Şehrin doğu kesiminde, Fenikeliler döneminde kurulan ve daha sonra Romalılar tarafından geliştirilen "Lebda Kenti" adında antik bir kent de bulunmaktadır. Bu antik kent, Libya'nın batısında yer alan en önemli turistik yerlerden biridir. Şehrin merkezinde, çeşitli bilim dallarında birçok fakülteyi bünyesinde barındıran ve şehir dışından birçok öğrenci için bir cazibe merkezi olan büyük bir üniversite yer almaktadır. Şehir nüfusu, birçok Libyalı kabilenin yaşadığı kültürel bir yapıdan oluşmaktadır. Tüm bu kentsel özellikler, kentleşme sürecinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Libya'da kentleşme ve kentsel planlar konusu, önceki çalışmalar ve makalelerde neredeyse yok denecek kadar az ele alınmıştır. Genellikle yoğun nüfuslu büyük şehirler üzerine kentleşme çalışmaları yapılırken, Hums şehri gibi daha az nüfusa sahip şehirler üzerine bu tür çalışmalar çok az yapılmıştır. Az nüfuslu şehirler üzerine çalışmalar yapılsa da, bu çalışmalarda kentleşme olgusu doğal ve beşerî bileşenleriyle birlikte incelenmeden ve bunların şehrin büyümesi ve kentsel planının gelişmesi üzerindeki etkisi ortaya konulmadan kentleşmenin sadece bazı yönleri ele alınmaktadır. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı, Hums şehrinin ortaya çıkışına ve kentsel planının gelişimine katkı sağlayan faktörleri geçmiş ve son dönem üzerinden incelemektir.

Bu amaç doğrultusunda araştırmanın alt amaçları aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

- Hums şehrinin büyümesine ve gelişmesine neden olan doğal ve beşerî ortam özelliklerini incelemek.
- Hums şehrinin gerçekleştirdiği fonksiyonları incelemek ve bunların şehrin kuruluşu üzerindeki etkisini ortaya koymak.

- Hums şehrinin sınırları içindeki arazi kullanımlarını değerlendirerek ve arazi kullanımlarında bir örtüşme veya şehir planında kentsel bir sorun olup olmadığını tespit etmek için yıllar arasında karşılaştırmalar yaparak şehrin kentsel planlarını analiz etmek.
- Hums şehrinin coğrafi alanının genişlemesi ile nüfusunun artması arasında bir denge sağlamak için şehirdeki kentsel büyümenin genel eğilimini modern kentsel bir şekilde ortaya çıkmasını sağlayacak bir vizyona göre belirlemek.

Kentlerin gelişmesine etki eden faktörleri inceleyen kentleşme, beşerî coğrafya alanındaki birçok araştırmacının dikkatini çeken modern olgulardan biridir. Bu araştırmada; Hums şehrinin tarihi ve kuruluşu incelenerek, şehrin ekonomik, demografik ve idari açılardan bağımsız bir kentsel kişiliğe sahip olmasına katkı sağlayan tüm unsur ve faktörler üzerinde durularak, kentleşme olgusu coğrafi bir ortamda analiz edilmiştir. Araştırmanın önemi, bu konu üzerinde detaylı bir çalışma yapılmamış olmasında yatmaktadır. Bu araştırmanın, Hums şehrinin tüm doğal ve beşerî bileşenlerinin detaylı bir incelemesiyle literatürü zenginleştireceği, şehir coğrafyası konusunda ve özellikle Hums şehrindeki kentleşme sürecinin değerlendirilmesi ve şehrin kentsel planlarının karşılaştığı sorunların tespit edilmesi konusunda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

ARAŞTIRMANIN MATERYAL VE METODU

Araştırma konusunun niteliği hangi araştırma metodunun kullanılacağını büyük ölçüde belirlemektedir. Bu araştırmada, Hums şehrinin kuruluşundan kentsel karaktere sahip bir yerleşim alanı hâline gelene kadar gelişimini takip etmek için tarihsel araştırma metodu kullanılmıştır. Araştırmada ayrıca, Hums şehri nüfusunun demografik verilerini analiz etmek, bu verileri şehirde nüfus artış oranlarının değişmesine yol açan birçok faktörle ilişkilendirmek, çeşitli nüfus yapılarını incelemek ve bütün bunların şehrin kentleşme sürecine ne ölçüde etki ettiğini tespit etmek için betimsel analiz metodu da kullanılmıştır. Bu bağlamda araştırma ile ilgili bilgiler, bazı kitap, tez, makale ve bilimsel dergilerin literatür taraması yapılarak elde edilmiştir. Bunun yanı sıra, Hums şehrindeki bazı devlet kurumlarına birkaç ziyaretin yapıldığı bir saha çalışması yürütülerek araştırmanın amacına yönelik mevcut veri ve bilgiler toplanmıştır. Bu kapsamda ziyaret edilen devlet kurumları şunlardır: Hums Nüfus İdaresi, Libya Planlama Bakanlığı (Trablus), Hums Eğitim Sekreterliği, Hums Tarım Sekreterliği,

Hums Limanı İdaresi, Hums Ekonomi Sekreterliği, Ulusal Meteoroloji Merkezi (Trablus), Hums Meteoroloji İstasyonu, El-Mergib Üniversitesi (Hums), Suk El-Hamis Nüfus İdaresi, Hums Sağlık Sekreterliği ve Hums Eğitim Hastanesi.

Tüm bu veriler toplandıktan sonra, logaritmik üstel formül gibi demografik formüllerin analiz edildiği bazı istatistik programları başta olmak üzere çeşitli başka metotlar da kullanılmıştır. Maksimum ve minimum sıcaklık değerleri, yıllık, mevsimsel ve aylık ortalamalar, rüzgâr yönleri ve yağış miktarları gibi iklim elemanlarına ait verileri ve demografik verileri tablolar hâline getirmek ve grafiklerle göstermek için Microsoft Excel 2007 programı kullanılmıştır. Araştırmada ayrıca, “ArcMap” yazılımı kullanılarak araştırma sahasının doğal, iklimsel ve jeomorfolojik haritalarının çizilebileceği ve aynı zamanda şehrin nüfus haritaları ve kentsel planlarının analiz edilebileceği CBS gibi başka programlar da kullanılmıştır.

Kentleşme süreci ve kentsel planları incelenmek üzere Hums şehrinin seçilmesinin nedenleri aşağıda verilmiştir:

- Hums şehrindeki kentleşme sürecinin bileşenleri hakkında daha önce detaylı bir çalışma yapılmamıştır.
- Hums şehrinin sahip olduğu kentsel özellikleri, yani konum, iklim, yeryüzü şekilleri, nüfus, kentsel plan gibi doğal ve beşerî ortam özelliklerini ortaya koymanın gerekli olduğu görülmüştür.
- Hums şehri, Libya’daki ana limanlardan biri olan ve çeşitli malların ithalat ve ihracatının yapıldığı büyük ticaret limanı sayesinde Libya devleti için ekonomik öneme sahip bir şehirdir.
- Hums şehrinde devlet tarafından ihmal edilmiş tarihi yerler ve antik Roma kalıntıları bulunmaktadır. Araştırmada bu yerlerin tarihi önemi vurgulanarak, gelecekte turizm sektöründe kullanılmak üzere bu yerlere önem verilmesi önerilmiştir.
- Hums şehri, coğrafi konumu bakımından komşu Zliten ve Misrata şehirlerinden farklıdır. Zira Akdeniz’e doğrudan bitişik olup 10 km uzunluğunda bir kıyı şeridi vardır. Bu kıyı şeridinden yararlanılmamış ve hatta deniz kıyısına doğrudan bakan, devlete ait bazı turistik yerlerin restorasyonu bile yapılmamıştır.

- Arazi kullanımlarının çakışması, özellikle konut alanlarının tarım alanlarına ve ticaret alanlarının konut alanlarına kayması gibi Şehrin kentsel planının karşılaştığı sorunları ortaya çıkarmanın gerekli olduğu görülmüştür.
- Kentsel büyümenin mevcut durumunu değerlendirme, yönlerini belirleme ve kentsel büyümeyi doğal engellerin ve tarımsal veya arkeolojik alanların olmadığı uygun bir yöne yönlendirmeye çalışmanın gerekli olduğu görülmüştür.

SINIRLILIKLAR VE KARŐILAIŐILAN GCLKLER

Araştırma, Hums Şehrinin idari sınırları ile sınırlıdır. Araştırmanın konu ve zaman sınırlılığı ise, mevcut verilere dayalı olarak geçmiş ve son yıllarda kentleşme olgusunun incelenmesidir. 2018 ve 2019 yıllarında devlet kurumlarından detaylı veriler toplamak için araştırma sahasına birkaç kez gidilmiştir. Araştırma sürecinde karşılaşılan güçlükler aşağıda sunulmuştur:

- Libya'nın içinde bulunduğu çatışma (savaş) durumu yüzünden gerek saha araştırmaları gerekse veri elde etmede zorluklar yaşanmıştır.
- Ülkenin özellikle son altı yılda içinde bulunduğu koşullar, birçok verinin kaybolmasına neden olmuştur. Hkmetin birkaç kez değermesine bağlı olarak kurum müdürlerinin değermesi, yaşanan savaşlar ve güvenlik istikrarsızlığı nedeniyle, Bingazi Üniversitesi Büyük Kütüphanesi gibi niversite kütüphanelerinin ve devlet kurumlarının arşivlerinde bulunan verilerin büyük bir kısmı yok edilmiş veya kaybolmuştur.
- Devlet kurumlarından ayrıntılı veriler elde etmek için gerekli prosedürlerin kolaylaştırılması için bu kurumlarla iletişime geçme konusunda büyük zorluklar yaşanmıştır.
- Özellikle araştırma sahası nüfusunun demografik verileri tüm yıllar için mevcut değerildir. Dolayısıyla, araştırmada sadece belirli yıllara ait mevcut verilere dayanılmıştır.
- Araştırma için gerekli veri ve bilgilerin elde edilmesi sürecinde birçok kişi ve kamu olmayan kuruluş yardımcı olmamıştır.
- Düzenli olarak güncellenen doğru istatistikler yoktur.

- Bazı kurum ve kuruluşlarda kronolojik arşivlerin bulunmaması nedeniyle eksiksiz veriler elde edilememiştir.
- Verilerin kötü bir şekilde yönetilmesi ve düzenli olarak arşivlenmemesi, araştırma için gerekli verilere erişimi zorlaştırmıştır.
- Devlet kurumlarındaki yönetim istikrarsızlığı, bu kurumların devri veya birleştirilmesi sırasında belge ve evrak kaybına neden olmuştur.
- Geçmişte Hums şehrinin idari sınırlarında birçok değişikliğin yapılması, demografik verilerin artarak veya azalarak değişmesine yol açmıştır.

ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR

Konuyla ilgili daha önce yapılan pek çok çalışma ve araştırmaya bakıldığında, araştırma sahasında kentleşme olgusunu tamamen farklı yönleriyle ele alan hiçbir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Özellikle Hums şehri üzerine yürütülen ve genel olarak ulusal ve uluslararası düzeyde kentleşme ve kentsel planlama konusunu ele alan bazı çalışmalara aşağıda yer verilmiştir.

Akmut (1974) “Şehirleşmenin Doğurduğu Ceza Adaleti Sorunları” başlıklı sempozyumda yaptığı konuşmada şehirleşme konusunu sosyal açıdan ele alarak şehirleşmenin doğurduğu ceza adaleti sorunlarını incelemiştir.

Ersoy (1985) “Göç ve Kentsel Bütünleşme” adlı çalışmada, göçün kentleşme sürecindeki rolü incelenmiştir.

Alkan (1994) 2. Milli Gençlik Kongresi’nde “Şehir Planlamasında Gençlik unsuru” üzerine bir çalışma sunmuştur.

Basbus (1997) “Ürdün’de Kentleşme Eğilimleri” adlı çalışmada, nüfus büyüme oranları, kentsel planlar ve ekonomik büyüme göstergeleri Ürdün’de kentleşme eğilimlerini belirlemede kullanılan temel esaslar olarak ele alınmış, kentleşme merkezlerinin aşırı derecede büyümesine yol açan faktörler ve bundan kaynaklanan sonuçlar incelenmiştir.

Et-Teyr (1999) “Zliten Şehri: Yerleşme Coğrafyası Üzerine Bir Araştırma” adlı tez çalışmasında, Zliten şehrinin kuruluş ve büyüme süreçleri ile şehir planının gelişimi ele alınmıştır. Çalışmada, başta nüfus artışı olmak üzere demografik faktörlerin

şehir planı üzerinde dikey ve yatay genişleme açısından büyük bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Hamis (2003) “Tulkarim Şehrinde Kentleşme Özellikleri ve Kentsel Çevre ile İlişkisi” adlı tez çalışmasında, Tulkarim şehrinin tarihi, kuruluşu, eski ve yeni kentsel planları ele alınmıştır. Çalışmada, şehrin büyümesi, gelişmesi ve modern kentsel özellikler kazanmasında büyük etkisi olan ekonomik ve demografik faktörler gibi faktör ve boyutlar incelenmiştir.

Aliyvan (2003) “Suk El-Hamis Bölgesinde Kentleşmenin Tarım Arazilerine Kayması” adlı tez çalışmasında, tarım arazilerinin yerleşim bloklarına dönüşmesine yol açan sebepler analiz edilmiştir. Çalışmada, idari denetimin olmaması ve nüfus artışını kontrol altına alacak kentsel planların geliştirilmemesinin şehir planı içerisinde ve şehri çevreleyen bölgede arazilerin kötüye kullanılmasına yol açtığı ve buna mutlak kentsel genişleme adının verildiği belirtilmiştir.

Yıldırım (2004) “Kentleşme ve Kentleşme Sürecinde Göçün Suç Olgusu Üzerindeki Etkileri” adlı tez çalışmasında, kentleşmenin bir önemli sorunu olan suç olgusu, bunun ortaya çıkmasına yola açan nedenler ve buna yönelik çözümler incelenmiştir. Çalışmada ayrıca, kent kavramı ve tanımı, kentleşme kavramı ve buna etki eden faktörler ele alınmıştır.

Beridan (2004) “Hums Bölgesi Nüfusunun Kartografik Gösterimi” adlı tez çalışmasında, Hums bölgesinin nüfus ve eğitim yapıları incelenmiştir. Nüfusun istatistiksel gösterimi alanında yapılan bu çalışma, demografik, sosyal ve istatistiksel bir çalışmadır.

Işık (2005) “Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri” adlı çalışmada, Türkiye’de nüfus artışı ve kentleşme ele alınmıştır. Çalışmada, özellikle 1980’li yıllarda nüfusta önemli bir artış olduğu, bunun da genel olarak kentsel nüfusun artmasına katkıda bulunduğu ve nüfus artışının sanayi büyümesine bağlı olduğu kaydedilmiştir. Çalışmada ayrıca, nüfusun İstanbul ve Adana gibi ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı kentlerde arttığı belirtilmiş, Antalya ve Alanya’da olduğu gibi turizmin kalkınmada ve nüfusun artmasındaki rolü incelenmiştir.

Salah (2006) “Kentleşmenin Özellikleri ve Kentsel Gelişim ve Ekonomik Büyüme ile İlişkisi” adlı tez çalışması, nüfus, ekonomik büyüme ve kentsel gelişim

olmak üzere araştırmamın konusunu oluşturan kentleşmenin üç unsuruna benzeyen üç eksenenden oluştuğu için önemli bir çalışmadır. Bu çalışmada, söz konusu üç eksenin arasındaki ilişki incelenerek, şehre kentsel karakter kazandıracak şekilde bir kentsel imaj çerçevesinde kentsel eksenler arasında denge sağlanmaya çalışılmıştır.

Ebu Subeyhe (2006) “Hums şehrinde Doğal ve Beşerî Ortam Özelliklerinin Hava Kirliliğine Etkisi” adlı tez çalışmasında, çimento fabrikası ve su arıtma istasyonu gibi fabrikalar başta olmak üzere şehir içindeki beşerî faaliyetlerden sonuçlanan kirlilik ve şehrin doğal ve beşerî ortam özelliklerinin bu konudaki etkisi incelenmiştir. Çevre bilimi alanında yapılan bu araştırmada, fabrika dumanlarının çıktığı yerlere filtre takılması başta olmak üzere şehirde hava kirliliğinin azaltılmasına katkıda bulunacak tüm çözümlerin dikkate alınması gibi bazı önerilerde bulunulmuştur.

Çetin (2007) “Burdur Kent Coğrafyası” adlı tez çalışmasında, Burdur kentinin doğal ve beşerî ortam özellikleri incelenmiştir. Araştırmada, Burdur kentinin kuruluşu, tarihi gelişimi, nüfus durumu, sanayi ve ekonomi yapıları, idari ve ekonomik gibi çeşitli fonksiyonları ele alınmış ve kentin yerleşim planı analiz edilmiştir.

El-Gaziri (2007) “Kentleşme Araştırmaları” adlı çalışmada, Sirte, El-Abyar ve Brak gibi birçok Libya şehri nüfus, içyapı ve morfoloji bakımından incelenmiştir. Çalışmada, muhtemel nüfus artışı ile bu şehirlerin planları arasında uyum sağlayacak gelecek tahminlerine göre şehirlerin kentsel planları için stratejik planlar önerilmiştir.

Yüksel (2007) “Kentsel Dönüşümün Fiziksel ve Sosyal Mekâna Etkisi: Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm Projesi” adlı tez çalışmasında, Kuzey Ankara’da gerçekteşen kentsel dönüşüm ve bunun fiziksel ve sosyal mekân üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Ebu Amre (2010) “Deyr El-Balah şehrinde Arazi Kullanımlarının İncelenmesinde Coğrafî Bilgi Sistemlerinin Uygulamaları” adlı tez çalışmasında, Deyr El-Balah şehrinin idari sınırları içinde arazi kullanımlarının mekânsal analizinde coğrafî bilgi sistemlerinin (CBS) rolü incelenmiştir.

Kubeyş (2011) “Setif şehrinin Kentsel Alanında Kentsel Genişleme ve Dolaşım Hareketliliği” adlı tez çalışmasında, araştırma sahasının bulunduğu bölgenin kentsel özellikleri, nüfusu ve nüfus artış süreci ele alınmış, şehir merkezinden kenar

kısımlara doğru gerçekleşen kentsel genişleme incelenerek şehrin kenar kısımlarında yaşayan nüfusun eğitim ve sağlık durumu ile ilişkilendirilmiştir.

Zayid (2011) “Hums-Zliten Bölgesinde Kentsel Genişleme ve Arazi Kullanım Kalıpları Üzerindeki Etkisi: 1980-2010” adlı çalışmada, Hums bölgesinden yoğun nüfuslu bir tarım alanı olan Zliten şehrine kadar uzanan bölgedeki nüfus artışı ve bunun sadece tarımsal arazi kullanımını üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Yenice (2012) “Konya Kentinin Planlama Tarihi ve Mekânsal Gelişimi” adlı çalışmada, Türkiye’deki kentsel dönüşüm deneyiminin tarihsel analizi yapılmış ve Türkiye’de gerçekleşen kentsel dönüşümün nedenleri tarihsel açıdan ele alınmıştır.

Abdul Sattar (2013) “Kentsel Genişleme, Arazi Kullanımı Değişikliği ve Beşerî Etkiler: Rawalpindi Örneği” adlı tez çalışmasında, nüfusun hızlı artışından kaynaklanan kentsel genişlemenin sebepleri incelenmiş ve kentleşme olgusu ile kentleşme unsurları ele alınmıştır. Araştırmanın en önemli sonuçlarından biri, tarım arazilerine doğru ölçsüz genişlemeyi ve kentsel planlar içerisinde arazilerin kötüye kullanılmasını azaltmak için nüfus artışını hesaba katan geleceğe dönük planların geliştirilmesi gerektiğidir.

Egneybir (2014) “Misrata-Hums Ovası Bölgesindeki Su Kaynaklarının Coğrafi Açısından Değerlendirilmesi” adlı tez çalışmasında, yer altı ve yer üstü suları başta olmak üzere bölgedeki en önemli su kaynaklarından bahsedilmiş ve Hums-Misrata bölgesindeki su kaynakları arasında bir karşılaştırma yapılmıştır.

Ersoy (2015) “Kentsel Planlamada Standartlar” adlı çalışmada, kentleşme kavramı açıklanarak bu kavramın hangi kriterlerle tanımlanabildiği izah edilmiştir.

Benbella (2016) “Kampala Şehrinin Kentsel Genişlemesi Üzerine Bir Değerlendirme ve Analiz: 1995-2015” adlı tez çalışmasında, kentsel genişleme ve bunun bölgedeki ekosistem üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada, ekonomik durumun iyileşmesine bağlı olarak nüfus artış oranı yükseldiğinde kentleşme oranının arttığı ve dolayısıyla kentsel planın tarım arazileri pahasına düzensiz bir şekilde genişlediği sonucuna varılmıştır.

İsmail (2017) “Gazze Şehrinde Kentsel Planlama Eğilimleri” adlı tez çalışmasında, doğal ortam, nüfus ve kentsel plan olmak üzere kentin bileşenleri incelenmiştir. Ayrıca, nüfus artışına ayak uydurmak için yapılan yeni şehir planlarının

rolü, bunların arazi kullanımlarının düzenlenmesiyle ilişkisi ve şehirdeki kentsel planlama eğilimleri üzerindeki etkisi de incelenmiştir.

Çalışkan ve Öztürk (2019) “Kentleşme Gelişiminin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği” adlı çalışmada, demografik faktörlerin Türkiye’de kentleşme oranının artması üzerindeki etkisi incelenmiştir. Kentleşme ile ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkinin ele alındığı bu çalışmada, şehirlerin kentsel değişimlerinden sadece demografik faktörler değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal faktörler gibi başka faktörlerin de sorumlu olduğu belirtilmiştir.

El-Haruf, Ed-Duveykat ve Ed-Dibesi (2022) “Kentsel Büyümenin Gelecekteki Tahmini ve Kentsel Simülasyon Modellerini Kullanarak Arazi Kullanımı Üzerindeki Etkisi: İrbid Büyükşehir Belediyesi Örneği” adlı çalışmada, İrbid Belediyesi’nde nüfus artışı ile kentsel büyüme arasındaki ilişkiyi gösteren kentsel simülasyon ele alınmıştır. Bu çalışmanın temel amacı, şehrin sağlıklı çevresini, şehri çevreleyen tarım alanlarını ve yeşil kuşağı korumak için, tarımsal, ticari ve konut amaçlı arazi kullanımlarındaki karışıklıktan kaynaklanan kentsel plandaki bozulmayı azaltmaktır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

HUMS ŞEHRİNİN DOĞAL ORTAM ÖZELLİKLERİ

Topoğrafik, jeolojik veya iklimsel her türden doğal faktör, şehrin üzerinde büyüdüğü ve geliştiği coğrafi temeli teşkil edip şehirlerin ortaya çıkmasına ve gelişmesine yol açan en önemli nedenler arasındadır.

Kentlerin kuruluş ve gelişmesinde tarihi ve sosyal şartlar kadar, topoğrafya, iklim, toprak, su, jeolojik yapı gibi doğal ortam özelliklerinin de etkisi büyüktür. Kentler, her ne kadar insanın, doğal faktörler üzerinde yaptığı beşerî değişikliklerin en büyüğü olarak kabul görseler de doğal faktörlerin kentlerin kuruluşunda, gelişiminde, yapılanmasında ve hatta zaman içerisinde ölümünde etkili olduğu tartışma götürmez bir gerçektir (Çetin, 2007).

Şehir coğrafyasında incelenmesi gereken en önemli unsurlardan biri olan jeolojik yapının; arazi, toprak, su kaynakları ve doğal bitki örtüsü gibi diğer doğal ortam özellikleri üzerindeki etkisiyle arazi kullanımında önemli rolü vardır. Jeolojik yapı ayrıca, şehrin büyüklük ve genişliğini, içindeki binaların yapı ve yüksekliğini ve barajlar, yollar, siteler gibi yapıları belirlemekte ve hem insan faaliyetleri hem de bölgede gerçekleşen ekonomik faaliyetler üzerinde etki göstermektedir. Toprak, iklim elemanları ve hidrolojiyi incelemenin yanı sıra jeolojik yapıyı bilmek ve mevcut jeomorfolojik olayları ve oluşum nedenlerini belirlemek, bu doğal faktörlerin yeryüzündeki insan aktivitesinin çeşitli yönleri üzerindeki etkisini netleştirmede büyük önem taşımaktadır (İsmail, 1988).

Şehirlerin ortaya çıkışı topoğrafik faktör ile bağlantılıdır. Nitekim ovalık alanlarda ve nehirlerin yanında birçok şehir kurulmuştur. Birçok arkeolojik ve tarihi çalışma, antik kentlerin varlığının, insanların bir araya gelişi ve hayvan yetiştiriciliği için iyi bir iklim ve uygun bir coğrafi konumun ve tarım için iyi toprak ve suyun varlığıyla bağlantılı olduğunu göstermiştir (Hamdan, 1985). Örneğin, şehirlerin ortaya çıkışını ve gelişimini doğrudan etkileyen doğal faktörlerden biri olan iklim, şehir içi arazi kullanım planlamasında ve hatta inşaat malzemesi ve uygun mimari tarz gibi şehrin kentsel yönleri üzerinde net bir etkiye sahiptir. İklim aynı zamanda, cadde genişlikleri ve yönleri, yerleşim alanları, bina yükseklikleri ve pencerelerin alanı, sayısı, yüksekliği ve

yönlerinin belirlenmesini de etkilemektedir. Konut tasarımı yapılırken iklimsel unsurlar, dikkate alınması gereken önemli bir husustur. Geçmiş dönemlerde yaşayan insanlar, yer seçimini yaparken, iklimsel ve çevresel unsurları dikkate alarak şehirlerini belirli esaslara göre planlamaya özen göstermişlerdir. Eski çağlardan beri insanlar için yeryüzünü imar etmenin amacı, güvenlik, koruma ve rahatlığı sağlamak olmuştur. Eskiden insan, varlığını tehdit eden tehlikelerden korunmak için mağaralar ve ağaç gövdelerini bir sığınak olarak kullanmıştır. Kentleşme tarihine bakıldığında, doğal ortamın, kentsel çevrenin şekillenmesindeki rolü açıkça görülebilmektedir. İklim, mimariyi etkileyen en önemli faktördür. Bunun en iyi kanıtı İslam şehirleridir. Nitekim çöl bölgelerinde kurulan İslam şehirleri, tarz ve inşaat malzemesi bakımından soğuk bölgelerde kurulanlardan farklıdır (İsmail, 1988).

Buradan hareketle, şehirlerin konumunun seçilmesinde ve ideal bir şekilde planlanabilmesinde her zaman önemli rol oynayan doğal ortam faktörlerinin rolü açıktır. Doğal ortam faktörleri, şehrin inşa edildiği coğrafi alanın, jeolojik ve topoğrafik yapısına göre arazi kullanımlarının nasıl planlanacağı konusunda da rol oynamaktadır.

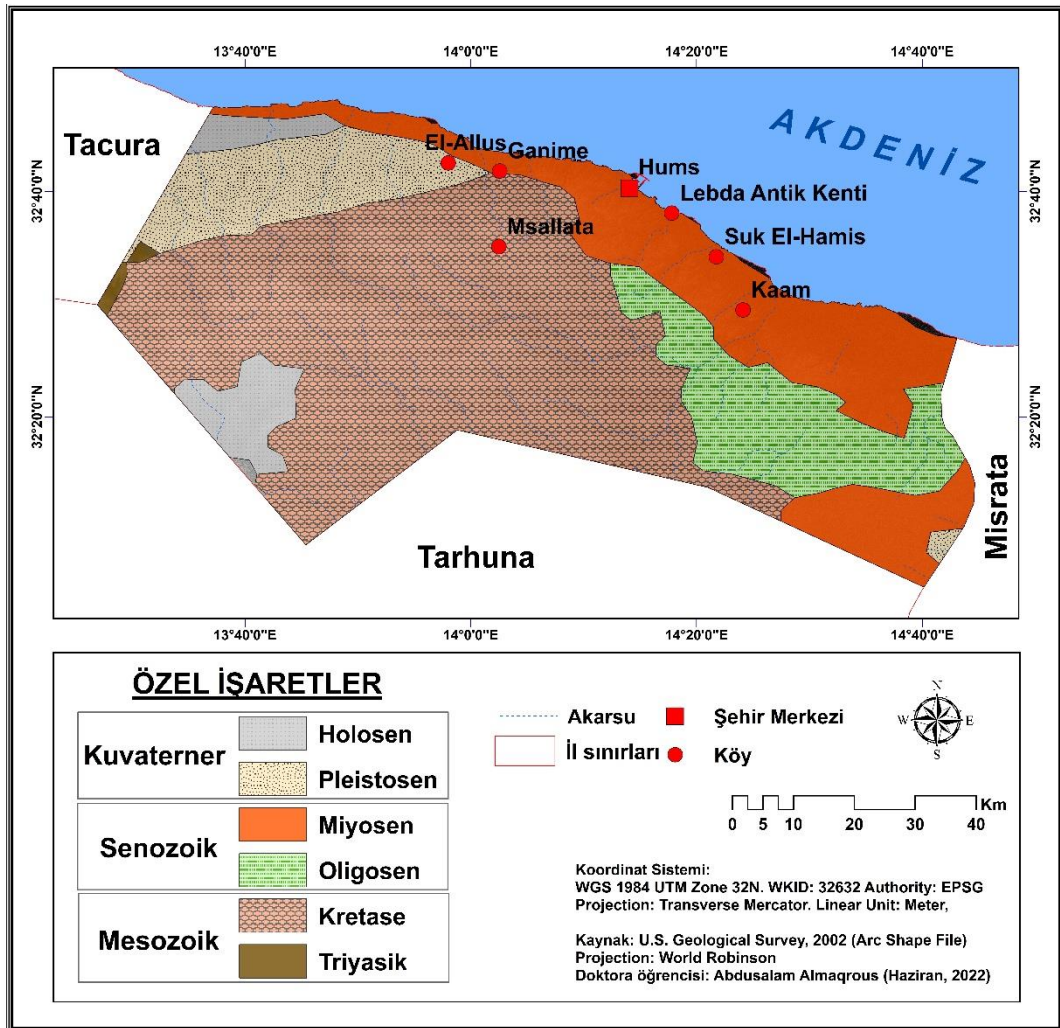
Hums şehri, Akdeniz'e bakan, ovalık ve kıyı bölgesi üzerinde kurulan ve büyüyen bir kıyı şehridir. Hums şehri, ılıman bir iklim, kendine özgü bir jeolojik yapı ve özellikle şehir bölgesi ve şehrin batı kesiminde çeşitli arazi yapısı ile karakterizedir. Hums şehri aynı zamanda pek çok toprak çeşidini ihtiva etmektedir. Şehirdeki doğal ortam özellikleri ele alınarak, şehrin kentsel olarak gelişmesi ve büyümesinde rol oynayan tüm doğal coğrafi faktörler ortaya konulacaktır.

1.1. Jeolojik Özellikler

Fiziki coğrafya faktörlerinden biri olarak karşımıza çıkan jeolojik yapı, bölge jeolojisinin oluşumuna yol açan jeolojik zamanlarını incelemekle ilgili olup genel olarak jeolojik oluşumları, coğrafi dağılımını ve eskiden yeniye doğru stratigrafik istifini incelemeyi kapsamaktadır. Tarihsel olarak, İtalyan bilim adamı Ardito Desio, 1935 yılında 1/3.000.000 ölçeğinde Libya'nın jeolojik haritasını hazırlayan ilk kişidir (El-Haccâci, 1989). Libya'nın jeolojisinde hâlâ en önemli kaynaklardan biri olan bu harita sayesinde, kayaçların özellikleri ve bölgenin jeolojik çağları belirlenmiştir. Daha sonra, petrolün keşfinin ardından, teknik çalışmaların yapılması için gereken finansal kaynağın sağlanmasıyla, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) İçişleri Bakanlığı,

Washington Jeoloji Araştırmaları Kurumu aracılığıyla 1964 yılında Libya'nın ikinci jeolojik haritasını hazırlamıştır (El-Mehdevi, 1990).

1975 yılında ise, Libya Endüstriyel Araştırmalar Merkezi, Çekoslovakyalı Gwand Styria şirketiyle iş birliği yaparak, Libya'nın diğer bir jeolojik haritasını hazırlamıştır. Bu haritada araştırma sahası, (ř D 33-14) numaralı Hums tabelası olarak gösterilmiştir (Egneybir, 2005). Haritaya bakıldığında, araştırma sahasında Kretase'den Holosen'e kadar uzanan farklı çağlara dayanan bir grup jeolojik oluşumun bulunduğu görölmektedir. Araştırma sahası da dâhil olmak üzere Libya'nın kuzey kesimleri, farklı jeolojik çağlar boyunca birçok alçalma ve yükselme hareketine maruz kalmıştır. II. Jeolojik Zamanda meydana gelmiş olan yükselme olayı, suların çekilmesine ve su erozyonuna maruz kalan tortuların oluşumuna yol açmıştır. III. Jeolojik Zamanda bir alçalma hareketi meydana gelmiş ve bu alçalma hareketi daralma yaşanmadan ve deniz sularının çekilmesinden önce güneye doğru ilerlemesine neden olmuştur (Harita 2).

Harita 2. Hums şehri ve Yakın Çevresinin Jeoloji Haritası

Araştırma sahasının jeolojik gelişiminin son aşaması olan IV. Jeolojik Zamanda oluşan Holosen formasyonları içinde, rüzgâr yığintıları (aeolen yığintılar), yeni vadi yığintıları ve su-rüzgâr yığintıları yer almaktadır. Kıyı ve dağlar arasında kalan bölgede küçük oranlarda bulunan rüzgâr yığintıları (aeolen yığintılar), kayalık oluşumlar ile iç içe geçmiş olup, yüksek oranda silikaya sahip orta ile ince taneli kumullardan oluşmaktadır (Endüstriyel Araştırmalar Merkezi, 1975). Yağış sırasında sellerin etkisi ile oluşan yeni vadi yığintıları, günümüzde Lebda ve Et-Tevalib vadileri gibi şehir sınırlarının içinde ve dışında yer alan vadilerin kıyılarında hâlâ oluşmaya devam etmektedir. Bu yığintılar, kalsiyum, karbonat ve alçı taşı gibi suda çözünen maddelerin yanı sıra kayaç, çakıl, kumlu kil ve kil gibi farklı boyutlardaki partiküllerden oluşmakta ve hurma ağaçlarının yaygın olarak ekildiği vadilerin iki taraflarında bulunmaktadır. Su-rüzgâr yığintıları ise, çok kalın olup, çeşitli kayaların su ve rüzgâr tarafından erozyonu sonucunda oluşmaktadır. Bu yığintılar, Hums bölgesinin, yani Hums şehri ve yakın çevresinin kuzey ve kuzeybatısında yaygın olarak bulunmakta ve hem depresyonlarda hem de hafif kıvrımlı düz vadilerde yer almaktadır. Kum, silt, küçük çakıl ve kumlu kil gibi taşkın çökelleriyle iç içe geçmiş olan rüzgâr maddelerinden oluşan bu yığintılar, kalınlığı 75 cm'ye kadar ulaşan bazı kireçli kabuklara sahiptir (Abdurresul, 2001).

IV. Jeolojik Zamanın Pleistosen döneminde, bölgenin kuzeyinde, kıyı kesiminde ve özellikle deniz feneri yakınında Gergareş formasyonları ortaya çıkmıştır. Kıyıda çok uzak mesafede bulunan bu formasyonlar, çapraz bir doğaya sahip olup kireçtaşı, kuvars granülleri, salyangoz kırıntıları ve silt içermektedir (Abdurresul, 2001). Yüksek oranda tuz içermesi ve sert olması nedeniyle tarımsal üretim veya otlatma için uygun değildir. Aynı dönemde oluşan Kasnrü'l-Hac formasyonları ise, bölgenin batısındaki Nafusa dağının eteklerinde yer almaktadır. Kireçli kabuklara sahip bu çökelti, yapışık ve yapışık olmayan çakıl çökeltilerini taşıyan yerüstü suları sayesinde oluşmuştur (Endüstriyel Araştırmalar Merkezi, 1975).

III. Jeolojik Zamanın Miyosen dönemi formasyonları içinde, bölgenin doğusundan batısına aralıklı olarak uzanan Hums formasyonu vardır. Bölge, Miyosen öncesi dönemde yüksek ve alçak arazileri oluşturan erozyon faktörlerinin etkisine maruz kalmıştır. Miyosen döneminde, yüksek araziler, kaya kırıntılarının çökeldiği alanlar hâline gelirken alçak araziler yavaş denizsel çökeltme sürecine maruz kalmıştır. Bu süreç sonucunda, orta miyosen yaşlı kayaların tabanında yeşil kil birikmiştir. Düz yüzeyli arazilerde ise, kretase yaşlı tortuların üstünde kumlu granitten oluşan gözenekli

kireçtaşları yer almaktadır. Bunlar, bazı bölgelerde, birkaç metreye ulaşan düzensiz konglomera tabakalarının varlığı ile karakterize edilen bir yüzey ile ayrılmaktadır. Miyosen yaşlı kayalarının üst kısmı, kireçtaşı ve marn taşı tabakalarından oluşmaktadır (El-Hennavi, 1975). Kayalar ise, kireçtaşı, algi kireçtaşı ve kilden oluşmaktadır.

II. Jeolojik Zamanın Üst Kretase dönemi formasyonları, Sidi Es-Sayd ve Nalut formasyonlarına ayrılmıştır. Bölgedeki en eski formasyon olarak kabul edilen Sidi Es-Sayd formasyonu, Nalut formasyonunun altında yer almakta, Msallata sıradağlarının çoğunu kaplamakta ve Üst Kretase yaşlı kayaların en eskisi olarak kabul edilmektedir. Bu formasyon, alt ve üst olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Beyaz kireçtaşından ve daha az oranda yeşilimsi dolomitik kireçtaşından oluşan alt kısım, Msallata bölgesindeki sıradağlarında yüzeye çıkan kayalarda belirgin bir şekilde görülmektedir. Üst kısım ise, hafif kalınlıktaki marn tabakaları ile iç içe geçmiş kireçtaşından oluşmaktadır. Sidi Es-Sayd formasyonunun üstünde yer alan Nalut formasyonu ise, araştırma sahasının güneyinde geniş alanlar kapsamakta, kireçtaşı ve dolomitik kireçtaşından oluşmakta ve üst kretase yaşlı kayaların en yenisi olarak kabul edilmektedir. Söz konusu iki formasyonu ayıran çizgide çakmaktaşı tabakaları bulunmaktadır. Nalut formasyonu ayrıca, kalın olmayan katmanlarla karakterize edilmekte ve vadilerin modern formasyonlarıyla kesilmektedir (Ebhur, 2003).

Genel olarak, Polservice şirketinin çalışmasında belirtildiği gibi, Hums şehri bölgesinin jeolojik yapısının, dalgalı ve bölgenin denize doğru genel eğimine uyumlu olduğu söylenebilmektedir. Bu jeolojik yapı, genellikle kireçtaşı ve kil taşından oluşan kayalardan oluşmaktadır. Şehrin bazı kısımlarında, bu kayalık yapının üstünde kalınlığı 10 metreye kadar ulaşan IV. Jeolojik zamana ait yaşlı taşkın çökeller yer almaktadır. Kaya oluşumları bazen, şehrin batı kısmında olduğu gibi, yüzeye çıkmış olabilmektedir. Bazende Lebda bölgesinde olduğu gibi, rüzgârın etkisiyle kumullar şeklinde kumla kaplı olabilmektedir (Polservice, 1980/a).

Öte yandan, şehir içindeki ve yakınındaki kaya tabakaları sanayi sektöründe ekonomik öneme sahiptir. Miyosen yaşlı kireçtaşları dâhil olmak üzere şehrin jeolojik oluşumları, çimento ve kireç endüstrilerinin temel bir bileşenidir (El-Msallati, 1997). Şehrin en önemli ekonomik kaynağı olan bu endüstriler sayesinde, şehrin fonksiyonları canlanabilmiş ve hem yerel hem bölgesel olarak önemi artmıştır. Kaya rezervi (80 milyon ton), kullanılabilir kaya miktarına ve mevcut üretim oranlarına (yıllık bir milyon

ton) göre, yaklaşık 50 yıldan fazla süre yetecek miktarda bulunmaktadır (Ebhur, 2003). Ayrıca, Hums şehrine ve kıyıya yakın batı bölgesinde, cam ve seramik sanayilerinde kullanılan silika kumu bileşikleri bulunmaktadır. Araştırma sahasının doğu kısmında ise, IV. Jeolojik Zaman-Miyosen yaşlı çökeller içinde yeryüzüne yakın yeraltı suları yoğun olarak bulunmaktadır. Ancak bunların verimi çok düşüktür. Bununla birlikte, pompalama oranı 290-400 m³/s arasında değişen Kaam vadisinin pınarları, ekonomik öneme sahiptir (Egneybir, 2005).

Araştırma sahasının jeolojik yapısı ile depremsel durumu arasında bir ilişki vardır. Libya'nın beş sismik bölgeye sınıflandırılmasına göre Hums şehri, yüksek sismik etkinlik ile karakterize edilen ve Richter ölçeğinde 6-7 derecelik bir aralığa sahip sismik sarsıntılara en fazla maruz kalan "beşinci bölge" içinde yer almaktadır (PolSERVICE, 1980/a). 1920 yılından bu yana şehrin çevresinde, 200 km çapında, Richter ölçeğine göre 4 ila 8 arasında bir büyüklüğe sahip çeşitli depremler kaydedilmiştir (Planlama Bakanlığı, 2000). Libya, sürekli depremlerin fazla olduğu bölgelerden biri olmasa da PolSERVICE şirketi tarafından hazırlanan raporlardan sonra, Libya Uzaktan Algılama ve Uzay Bilimleri Merkezi, özellikle sert kaya oluşumlarına sahip bölgelerde kentsel tesisler üzerindeki deprem tehlikesini azaltmak için gerekli önlemleri almıştır.

1.2. Jeomorfolojik Özellikler

1.2.1. Libya'nın Genel Jeomorfolojisi

Araştırma sahasının jeomorfolojisini ele almadan önce ve araştırma sahasındaki jeomorfolojik birimleri belirlemek amacıyla, genel olarak Libya'nın ve özellikle de Libya kıyısının topoğrafyasına değinmek gerekmektedir. Yeryüzünün herhangi bir doğal kütesinin, topoğrafik yüzey ve arazi açısından diğerlerinden farklı olduğu açıkça bilinmektedir. Genel olarak Libya'nın arazi şekline bakıldığında, Libya topraklarının çoğunu kaplayan ve deniz seviyesinden ortalama 200-600 metre yükseklikte bulunan nispeten geniş bir platonun varlığını fark etmek mümkündür. Söz konusu plato, kuzeye doğru gitgide alçalmakta ve genişliği bir bölgeden diğerine değişen alçak bir kıyı kuşağı oluşturarak Akdeniz kıyılarında bitmektedir. Bu plato ayrıca; dağlar, havzalar, vadiler ve kumullar gibi birçok arazi şeklini içermektedir (El-Harram, 1995). Dolayısıyla, Libya topraklarında görülen yüzey şekilleri bir yerden diğerine değişiklik göstermektedir. Her biri, şekilleri ve bunlardan sorumlu jeomorfolojik faktörleri açısından birbirine oldukça

benzeyen bir grup arazi birimini içeren üç ana kuşak belirlemek mümkündür. Bunlar aşağıdaki gibidir:

A. Kıyı ovaları kuşağı:

1. Cefara Ovası
2. Misrata_Hums Ovası
3. Sirte Ovası
4. Bingazi Ovası
5. Doğu ovaları

B. Kuzey dağlık kuşağı:

1. El-Cebel El-Garbi²
2. El-Cebel El-Ahdar³
3. El-Batnan ve Ed-Defne Platosu

C. Çöl kuşağı:

1. Platolar:
 - El-Hamada El-Hamra Platosu
2. Kuzey Alçak Bölgeleri:
 - Cağbub Alçak Bölgesi
 - Ocla, Calu ve Acğarra Alçak Bölgesi
 - Marada Alçak Bölgesi
3. Havzalar:
 - Ubari Havzası
 - Merzık Havzası
 - El-Kufra Havzası
4. Dağlar:
 - Es-Sevda' Dağı
 - El-Herruc Dağları
 - Tibesti Dağları
 - El-Uveynat Dağları
5. Vadiler:
 - El-Şati' Vadisi

² El-Cebel El-Garbi (Arapça: batı dağı)

³ El-Cebel El-Ahdar (Arapça: yeşil dağ)

- El-Âcal Vadisi

6. Kumullar ve kum yatakları

Libya'daki "kıyı ovaları" kuşağı, denizin karaya doğru uzandığı birkaç yer haricinde, geniş alanlar üzerindeki düzlük yapısıyla karakterize edilmektedir. IV. Jeolojik Zaman oluşumları, bu kıyı ovalarının çoğunu kaplamaktadır. Bu kıyı ovaları, erozyon ve ayrışma süreçlerinden kaynaklanan çökeltilerden oluşmaktadır.

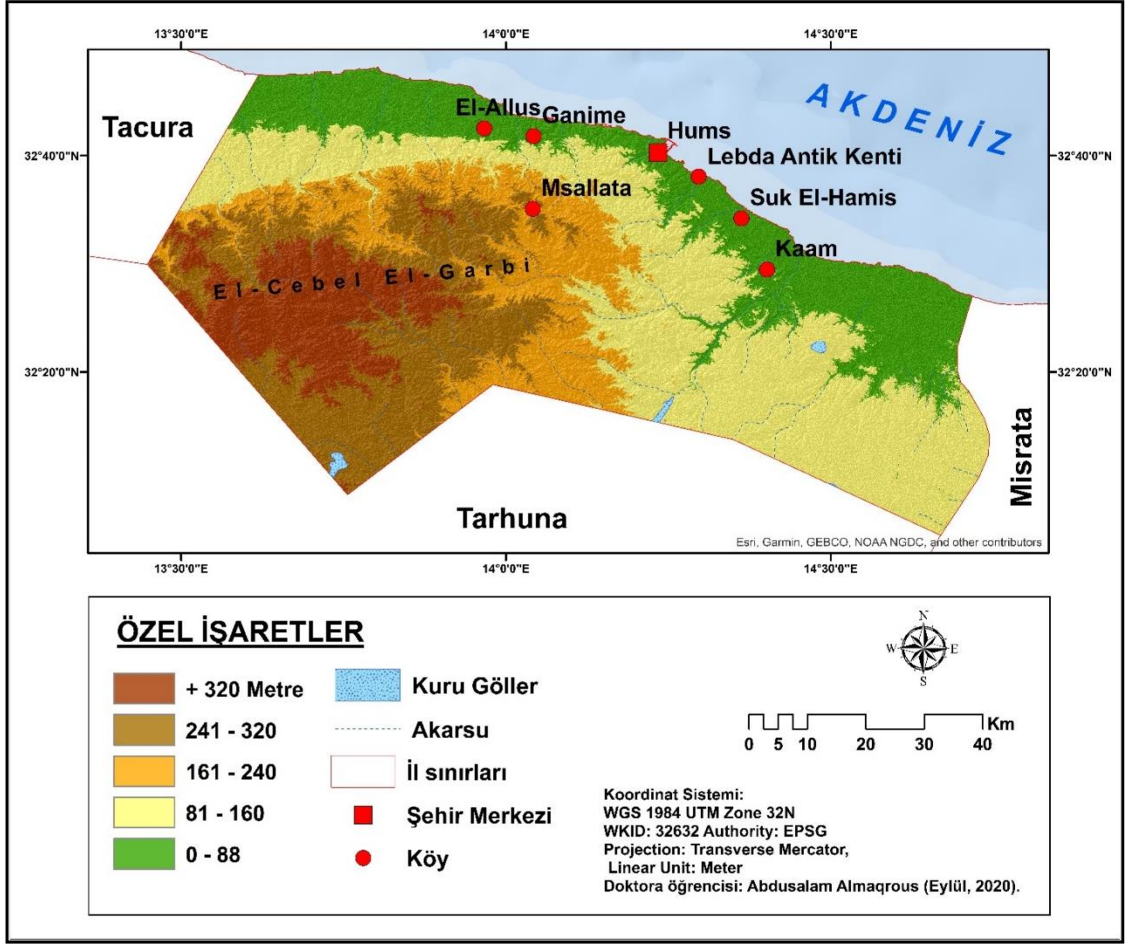
Libya'nın batı sınırlarından, Hums şehrine uzanan batı dağları da dâhil olmak üzere kuzey dağlık kuşağı, Libya'nın batısından doğusuna doğru uzanmaktadır. Böylece, Hums şehrinin güneyinde uzanan ve Msallata şehrine bitişik olan bölge, El-Cebel El-Garbi'nin ilk yamaçlarını oluşturmaktadır. Libya'nın doğusundaki dağlıklar, biri El-Cebel El-Ahdar, diğeri ise Libya'nın doğusuna kadar devam eden El-Batnan Platosu olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

Libya topraklarının büyük bir bölümünü kaplayan çöl kuşağı ise, genel olarak kuzeye doğru gitgide alçalan, güneyde Tibesti Dağları, batıda Tassili Dağlarının yamaçları ve doğuda El-Uveynat Dağları ile sınırlanan dev ve engin bir plato şeklinde görünmektedir. Bu platonun büyük kısmını küçük tepeler, kumlu zeminler, havzalar ve alçak bölgeler oluşturmaktadır (El-Harram, 1995).

1.2.2. Hums Şehrinin Jeomorfolojisi

Hums şehri, Akdeniz'e paralel uzanan Libya kıyısının bir uzantısını oluşturan bir kıyı şehridir. Kıyı, genişliği bir bölgeden diğerine değişen, nispeten kesintisiz bir şerit olarak göze çarpmaktadır. Kıyı, batıda Cefara Ovası ve doğuda Sirte ve Bingazi ovalarında geniş iken, dağlıkların deniz kıyısına yaklaştığı bölgelerde dardır. Dağlıkların deniz kıyısına yaklaştığı bölgelerde, dağlıklar ile deniz arasında çok dar bir ova bulunmaktadır. El-Cebel El-Ahdar ve El-Batnan Platosu gibi bazı yerlerde dağlıklar, dik yamaçlarıyla doğrudan denize bakmaktadır.

Dolayısıyla araştırma sahası, jeolojik yapının çeşitliliği, jeolojik çevrenin sistemi ve yeryüzünün şekillenmesine katkıda bulunan faktörlere göre bu arazi oluşumunun bir parçası olan jeomorfolojik şekillerin çeşitlendiği bölgelerden biridir. Araştırma sahası, ova, plato, dağ ve vadi gibi yükseklikleri birbirinden farklı olan çeşitli jeomorfolojik biçimlerin olduğu bir yerdir (Harita 3).

Harita 3. Hums Şehri ve Yakın Çevresinin Fiziki Haritası

Hums şehrindeki jeomorfolojik birimler, aşağıda incelenmektedir:

1.2.2.1. Platolar

Araştırma sahasının platoları, kıyı ovasının güneyinde yer almaktadır. Bu platoların yüzeyleri, yükseklik açısından büyük bir farklılık göstermektedir. Yüksekliği deniz kenarında 20 metreden az iken, güneybatı bölgesinde bulunan El-Mergib bölgesinde 180 metreye kadar ulaşmaktadır (El-Haşani, 2000). Bu platolardaki en fazla bulunan toprak tipi kırmızı topraktır.

Yukarıda belirtilen bilgiler ışığında, araştırma sahasının jeomorfolojisinde dalgalı bir ova yapısının hâkim olduğu ve şehrin batısında birkaç konumda kentsel genişlemeye engel teşkil etmeyen bazı plato ve dağlıkların dağınık bir şekilde bulunduğu söylenebilir. Polservice şirketi tarafından 2000 yılında hazırlanan plana göre Hums şehrinde meydana gelen kentsel genişleme hakkındaki araştırmadan daha sonraki bölümlerde bahsedilecektir.

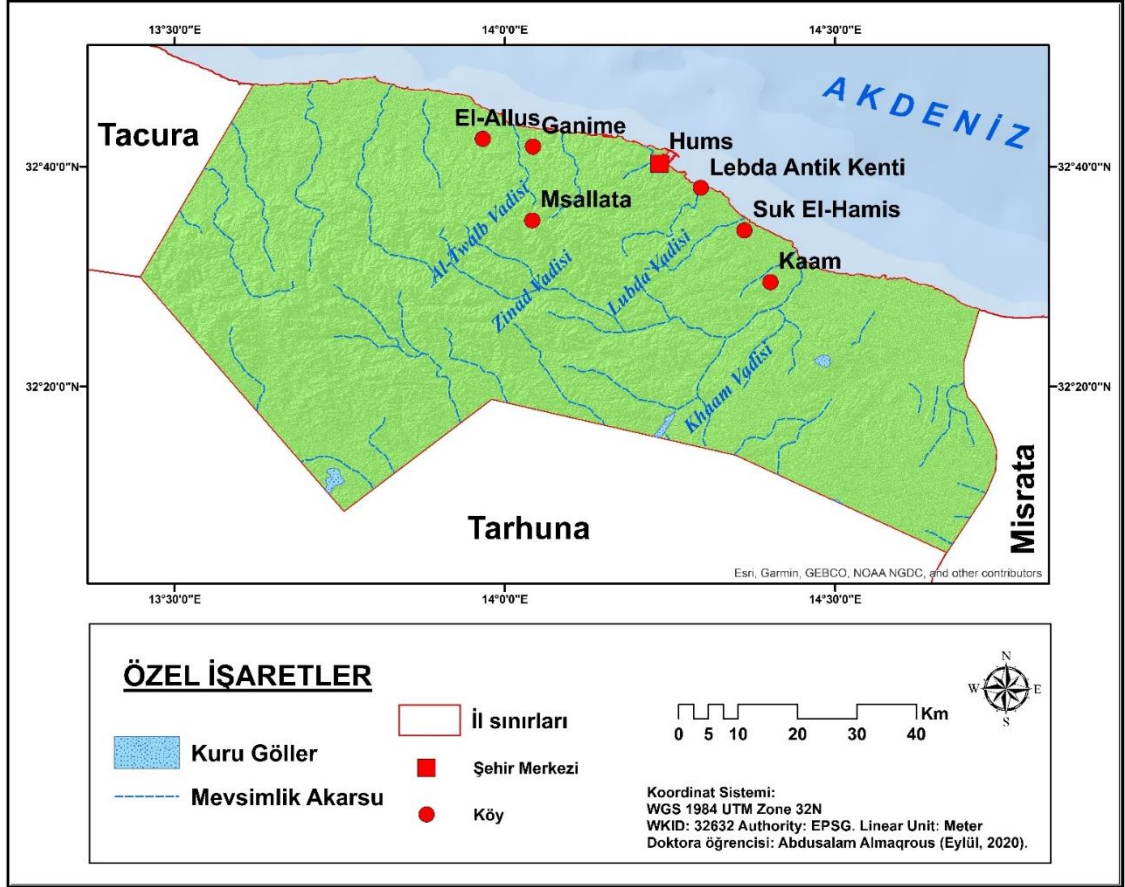
Hums şehri ayrıca, platoları deniz kıyısından ayıran, şerit şeklinde uzanan ve şehrin batısına doğru gittikçe daralan bir kıyı ovasının varlığıyla da karakterize edilmektedir. Burada belirtilmelidir ki, kuru vadilerin sayısının çokluğu, bölgenin geçmiş zamanlarda su ve hava erozyonuna maruz kalmasının bir sonucudur. Akarsular, bu vadileri oluşturmuş, vadiler aracılığıyla kaya kırıntıları, alüvyon ve silt gibi ince maddeleri taşımış ve bunları kıyı bölgesinde çökelterek kıyı ovasını oluşturmuştur. Rüzgâr ise, ince kumları alçak ve havzasal bölgelere taşımış ve orada çökeltmiştir. Böylece bölge, jeomorfolojik ve topoğrafik olarak günümüzdeki hâlini almıştır.

1.2.2.2. Kıyı Ovası

Kıyı ovası, kuzeydeki kıyı şeridi boyunca, doğudaki Lebda Vadisi'nden başlayarak batıya doğru 10 km uzanmaktadır. Kıyı ovası, Hums şehrinin batısında bulunan en-Nakaza bölgesindeki dağlık alanların denize kavuşması nedeniyle, batı yönünde Et-Tevalib Vadisine doğru gittikçe daralmaktadır. Kıyı ovası, jeomorfolojik birimlerin azlığı ve bazı kısımlarının alçalması ile karakterize edilmektedir. Kıyı ovasında kum, kıyı ve deniz kayaları bol miktarda bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Hums ticaret limanının inşa edildiği El-Mesen Burnu, eski Hums limanının inşa edilmesi için kullanılan Vesif Burnu, Roma yönetimi sırasında antik Lebda Limanı'nın üzerinde inşa edildiği ve Lebda Vadisinin çökeltileri nedeniyle suyun altına gömülen Lebda Burnu gibi bazı burunlar da bulunmaktadır (Ed-Digdâg, 2004).

1.2.2.3. Vadiler

Hums şehrinde, güneyden kuzeye ve oradan da doğuya doğru yayılan birkaç vadi bulunmaktadır (Harita 4). Bu vadiler kısadır ve akarsuları yağmurlu zamanlarda hızlı akmaktadır. Şehrin doğu sınırını oluşturan Lebda Vadisi, yaklaşık 29 km uzunluğunda olup 77 km²'lik bir yağmur suyu toplama alanına sahiptir. 1979 yılında, yağmur sularını tutmak ve yeraltı suyu rezervlerini beslemek için bu vadinin üzerinde bir baraj inşa edilmiştir (Ma'tuk, 2000).

Harita 4. Hums Şehri ve Yakın Çevresindeki Kuru Vadiler

Şehrin ortasında, şehir merkezinden geçen Zinad Vadisi bulunmaktadır. Et-Tevalib Vadisi ise, şehrin batı kesiminde yer alan ve batı sınırını oluşturan vadidir. Şehrin sınırları yakınında, sularını denize boşaltan kısa mesafeli bazı küçük akarsular da bulunmaktadır. Bunlar arasında, Lebda harabelerinin sınırlarında bulunan El-Ahdar Vadisinin akarsuyu ve Et-Tevalib Vadisinden çıkan Felful Vadisinin akarsuyu vardır. Bu vadiler ve akarsuları, Hums şehrinin net bir jeomorfolojik olgusu sayılmaktadır. Bu vadiler üzerinde, şehri birbirine bağlayan köprüler kurulmuş durumdadır.

Şehrin doğusunda Kaam Vadisi bulunmaktadır. Bu vadi, şehirden birkaç kilometre uzakta olsa da şehrin yakın çevresindeki en önemli vadilerden biridir. 80 km uzunluğunda olan Kaam Vadisi, güneydoğudaki Msallata ve Tarhuna şehirlerinden başlamakta, kuzeydoğuya ve ardından kuzeye sapmakta ve Hums şehri ve yakın çevresinin doğusundaki kıyı ovasından geçerek denize boşaltılmaktadır (Şeref, 2008). Kaam Vadisi, en önemli kollarını oluşturan ve bölgenin güneyinde yer alan Kukas Vadisi gibi birçok vadiye ayrılmaktadır. Kaam Vadisi, yağmur sularının toplandığı 250 km²'lik havza alanına ve 1.000.000 m³'lük yıllık su akışına sahiptir (Barajlar ve Su

Kaynakları Sekreterliği, 1978). Kaam Vadisi, geçmişten günümüze kadar büyük önem taşımıştır. Kaam Vadisi Tarım Projesinde, yağmur suyunu geri kazanmak ve sulamada kullanmak amacıyla büyük bir toprak barajı inşa edildikten sonra söz konusu vadinin önemi daha da artmıştır. Ayrıca, bu yağmur suları, bütün bölgenin yeraltı sularının beslenmesi için önemli bir doğal kaynaktır.

1.3. İklim zellikleri

Oldukça geniş bir bölge içinde ve uzun yıllar boyunca değişmeyen ortalama hava koşullarına iklim denilmektedir. Başka bir deyişle iklim, kısa süreli günlük hava durumlarının uzun zaman içerisindeki ortalamasıdır (Erol, 2008). Sıcaklık, ışık, basınç, rüzgâr, nem ve yağış gibi atmosfer olaylarının bütünü iklim ya da hava ile ifade edilmektedir. İklim, bu atmosfer olaylarının kısa sürede değişmeyen ortalama durumudur (Dönmez, 1990:1).

Ayrıca iklim, bir ay, bir mevsim, bir yıl veya birkaç yıl olabilen uzun veya belirli bir süre boyunca belirli bir bölge ya da yerin hava durumunu tanımlamaktadır. Bazı uzmanlar, minimum 30 yıllık bir sürenin iklim durumu hakkında ayrıntılı sonuçlar vermesi konusunda anlaşmıştır (Emgeli, 1995). Bir bölgenin iklimi, bölgeyi bir şekilde etkileyen bir grup faktör ve değişkenin bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle iklim, bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir.

İklim, vresel özelliklerin yanı sıra, planlama ve mimari özelliklerin oluşumunda en önemli faktörlerden biridir. Dolayısıyla iklim faktörü, şehirlerin, şiddetli sel tehlikesine maruz kalan yerler gibi, uygun olmayan yerlerde kurulmaması için şehir konumlarının seçilmesi ve belirlenmesinde genellikle belirleyici olmaktadır.

Araştırma sahası, sel tehlikesine maruz kalan yerlerin civarında yer almaktadır. İçinde Kaam Vadisi başta olmak üzere çok sayıda vadi bulunmaktadır. şehrin doğusunda, güneyinde ve batısında yer alan başka vadiler de vardır. Yağmurlar düştüğünde ve yağış miktarı arttığında, bu yağmur suları şehrin trafik akışını bozan sellerle dönüşmektedir. Zira şehir planlamacılarının yağmurdan kaynaklanan bu tür sellerle nasıl başa çıkılacağı konusunda önceden net bir bakış açısı yoktur. Dolayısıyla iklim faktörü, şehirlerin büyümesi ve gelişmesi incelenirken temel unsur olarak kullanılmalıdır. Zira bu faktör, şehirlerin kurulmasında, yönünün belirlenmesinde,

binalarının tasarlanmasında ve yollarının işleyiş biçiminde hayati rol oynayan önemli unsurlardan biridir (Musa, 1982).

Yeni yapılan araştırmaların çoğu, iklim elemanlarının kentsel arazi kullanımının belirlenmesindeki önemini vurgulamaktadır. İklim incelemesi, şehir planlamacısının, konut birimleri için sağlıklı, uygun bir ortamın sağlanması, konutların özellikle yoğun nüfuslu bölgelerde yeterli miktarda güneş ışığı, hava alması için göz önünde bulundurduğu en önemli kriterlerden biridir. Rüzgâr yönü de sanayi alanlarında ve şehirlerinde yerleşim mahallelerinin kirli havadan etkilenmemesi açısından önemli bir rol oynamaktadır (Ganim, 2010). Çıkan duman ve gazlar nedeniyle rüzgâraltı yönünde konumlandırılan endüstriyel tesisler, araştırma sahasında olduğu gibi, ister istemez yerleşim mahallelerinin çevre kirliliğine yol açmaktadır. Araştırma sahasındaki su arıtma istasyonu ve çimento fabrikasının, yerleşim yerlerinin yakınında bulunması ve bunlardan çıkan gaz, toz ve duman gibi maddelerin yol açtığı hava kirliliği; bölge halkı üzerinde bazı hastalıkların ortaya çıkmasına yol açmakta, kentsel arazi kullanımını olumsuz yönde etkilemekte ve nüfusun, söz konusu istasyon veya fabrikanın yakınındaki bölgelerde ve tarımsal arazilerde ikamet etmekten kaçınmasına neden olmaktadır. Bunun nedeni; rüzgâr yönü, kentsel genişleme ve kentsel yayılmanın, şehir nüfusunun büyüme tahminleri doğrultusunda incelenmesini dikkate alan özel stratejik planlara göre yapılmayan geçmişteki kötü planlamadır.

İklim, nüfusun yerleştiği yerlerin seçilmesi ve şehirlerin planlanması üzerinde net etkisi olan önemli bir faktördür. İklim, şehir içindeki konutların şeklini ve tipini, iç ve dış tasarımını, yapım ve boyanmasında kullanılan malzemeleri ve yönünü etkilemektedir. Aslında bunlar, şehirden şehre ve ülkeden ülkeye mevcut iklim elemanlarının farklılaşması nedeniyle değişmektedir. Dolayısıyla, iklim elemanlarının incelenmesi, özellikle planlamanın ilk aşamalarında planlama araştırmacılarının ilgisini çekmiştir (Norurin, 1975).

Eskiden coğrafyacılar, nüfusun şehirdeki varlığını devam ettirmesini iyi iklim koşulları ile ilişkilendirmiştir. Zira ürünler, iyi hava koşullarında kirlenmez ve bozulmaz. Örneğin saman ve hububat bozulmaz ve et fermente olmaz. Bir tarihçi, San'a ve Toledo şehirlerinin iyi hava koşulları ile nüfusların bu şehirlerde varlığını devam ettirmesi arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Başka bir tarihçi, İbn-i Haldun'un şehirlerin yaşı ve yerleşim konumları hakkında yazdıklarına dayanarak, şehirlerin, hava

durgunluğundan ve kaynakları ne olursa olsun her türlü kirlilikten uzak olması ve durgun bölgelerden gelen rüzgârın estiği yerde kurulmaması gerektiğini belirtmiştir (Ebu Abbas, 1980).

Nitekim iklim ile insanlar arasında yakın bir ilişki vardır. Her ikisi birbirini etkilemekte ve birbirinden ayrılmaz durumdadır. İklim, insanların yaşamlarını ve yürüttükleri tüm faaliyetleri etkilemektedir. İyi ve ılıman bir iklim, insanların çeşitli faaliyetlerde bulunmak suretiyle mevcut kaynaklardan yararlanarak çevrelerinden faydalanmalarına olanak sağlamaktadır (Şeref ve Ez-Zuka, 1999). Dolayısıyla araştırma sahasındaki iklimin incelenmesi; büyük ekonomik ve inşaat projelerinin yönetiminde ve planlanmasında, endüstriyel tesis, havaalanı ve deniz limanlarının kurulması için en uygun mevkilerin seçilmesinde, tarımsal ve hayvancılık projelerinin yapılması için uygun hava koşullarının seçilmesinde, kent merkezlerinin genişlemesi için uygun planların geliştirilmesinde ve gelecekte iklimden faydalanmak üzere çevreyi değerlendirip planlama yapmak için vazgeçilmez bir zarurettir.

Libya topraklarının çoğu, kuru çöl iklimi bölgesinde bulunmaktadır. Bunun istisnaları, deniz kıyısı boyunca uzanan dar bir şerit ve kuzeydoğu ile batı dağlıklarıdır. Bu istisnai alanlarda, yoğunluğu ve önemi inen yağmur miktarına göre değişen doğal bitki örtüsünün yetişmesi için yeterli miktarda yağmur düşmektedir. Yağmur miktarı bazen, El-Cebel El-Ahdar bölgelerinde olduğu gibi, kışın yaprak dökmeyen doğal bitkilerin yetişmesi için yeterlidir. Bazen de Cefara Ovası ve Sirte ovalarının büyük kısmında olduğu gibi, yalnızca yağmur mevsimi sonunda hızla kaybolan, mevsimsel otların yetişmesi için yeterli olmaktadır (Şeref, 2008).

Hums şehrinin bulunduğu coğrafi konumdan anlaşılmaktadır ki, şehrin deniz hattındaki kuzey kısımları Akdeniz iklimi bölgesinde, güney kısımları ise yarı çöl iklimi bölgesinde yer almaktadır. Bu da bölgede deniz iklimi ile kurak çöl iklimi karışımı bir iklimin görülmesinde önemli rol oynamıştır. Deniz iklimi, kuzey taraflarda ve özellikle kıyı şeridinde hüküm sürerken, kurak çöl iklimi, araştırma sahasının çoğu bölgesinde ve özellikle güney kesimlerinde görülmektedir (Bâggas, 2015). Libya'nın tropikal enlemlerde yer alması ve Akdeniz'e kıyısının olması, kurak çöl iklimi ile Akdeniz iklimi karışımı bir iklimin ortaya çıkmasında rol oynamaktadır.

Hums şehri, kuzeydeki deniz ikliminden etkilenmektedir. Yıllık sıcaklık farkının düşük olduğu deniz iklimi, yüksek yaz sıcaklıklarını ve düşük kış sıcaklıklarını ılımlı

hâle getirmektedir. Yıllık bazda ise, özellikle ilkbaharın sonu ve sonbaharın başında toz yüklü sıcak Sirokko rüzgârının estiği zamanlarda çöl veya yarı çöl ikliminden etkilenmektedir. Sıcaklık ve yağış oranlarına göre dünyayı altı ana bölgeye ayıran Köppen'in iklim sınıflandırmasına göre Hums şehri, yazları ılıman ve kuru iklim bölgelerinde, yani Akdeniz'e kıyıları olan, kışları yağışlı geçen bölgelerde yer almaktadır (Musa, 1982). Hums şehri de dâhil olmak üzere Libya'nın kuzey kesimleri, deniz iklimi ve çöl iklimi karşımı bir iklime sahiptir. Kıyı şeridinden uzaklaşıp güneye doğru birkaç kilometre gidildiğinde, şehirdeki deniz ikliminin etkisi azalmakta ve çöl ikliminin etkisi artmaktadır. Dolayısıyla, şehirdeki hâkim iklim koşullarını bilmek için sıcaklık, rüzgâr ve yağış gibi iklimin ana elemanlarını incelemek gerekmektedir.

1.3.1. Jenetik-Dinamik Faktörler

İklim değişikliğine toplu olarak etki eden jenetik-dinamik faktörler, birbirleriyle etkileşimine göre iklimleri birbirinden ayıran özellik ve nitelikler kazandırmaktadır. Bu başlık altında, hava kütleleri, alçak basınç alanları, yeryüzünde basınç merkezlerinin dağılışı ve araştırma sahasının Akdeniz'e yakınlığı gibi genel iklimsel faktör ve özellikler ele alınmıştır. Burada statik ve dinamik faktörlerin genel olarak araştırma sahasının iklim elemanları üzerindeki etkisini ortaya çıkarmak için bu faktörlerden kısaca bahsedilmiştir.

1.3.1.1. Planeter Faktörler

Bu alt bölümde, araştırma sahasının iklimini genel olarak etkileyen planeter faktörler yer almıştır.

1.3.1.1.a. Basınç Merkezlerinin Dağılışı

Burada basınç merkezlerinin, Hums şehrinin de yer aldığı Libya'nın kuzeybatı bölgesinin iklimi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Söz konusu bölgenin iklimi; Akdeniz, Avrupa, Afrika, Asya ve Atlantik Okyanusu'ndaki basınç dağılışı ve basıncın yıl içindeki değişiminden aşağıda belirtildiği gibi etkilenmektedir:

Kış mevsiminde basınç:

Bu mevsimde araştırma sahası, Atlantik Okyanusu'nun doğusunda ve Batı Avrupa'da yer alan, Büyük Sahra Çölü'ne (Afrika kıtasının kuzeyinde) uzanan ve Asya kara kütlesi üzerinde oluşan yüksek basınç kuşağı ile birleşene kadar doğuya doğru uzanmaya devam eden Azor Yüksek Basıncı'nın (Azor Antisiklonu) etkisi altındadır. Akdeniz üzerinde ise, çevresindeki karaya göre ılımlı olması nedeniyle bu mevsimde nispeten alçak basınçlı bir alan oluşmaktadır. Dolayısıyla, araştırma sahası dâhil Libya'nın kuzey bölgelerinde hâkim rüzgârlar güney ve güneybatı rüzgarlarıdır (Bâggas, 2015).

Libya topraklarında kışın istikrarlı havası olan yüksek basınç, hava durumunun istikrarlı olmasına, bağıl nemin azalmasına, bulutların kaybolmasına, gökyüzünün berrak olmasına ve dolayısıyla güneşlenme süresinin artmasına, sıcaklıkların artmasına ve yüzeydeki hava stabilitesini arttıran sürekli bir sıcaklık terselmesinin ortaya çıkmasına yardımcı olmaktadır. Libya üzerindeki yüksek basınç alanı, kışın Akdeniz üzerinden batıdan doğuya gelen ve bu mevsimde Libya'nın kuzey bölgelerinin ikliminde büyük rol oynayan alçak basınç alanlarının geçişini de engellemektedir (Emgeli, 1991).

Yaz mevsiminde basınç:

Yaz mevsiminde durum farklı bir seyir göstermektedir. Zira Atlantik Okyanusu'nun doğusu ve Batı Avrupa üzerinde merkezileşmiş Azor Yüksek Basıncı kuzeye doğru kaymakta ve bundan Akdeniz üzerinde bir kol uzanmaktadır. Bu mevsimde, Akdeniz üzerinde yüksek basıncın hâkim olması ve alçak basınç alanlarının rotasının kuzeye kayması nedeniyle alçak basınç alanları daha az oluşmaktadır. Sonbaharda yeniden ortaya çıkan bu alçak basınç alanları, genellikle kış ve ilkbaharda ortaya çıkanlardan daha az derin olsa bile ülkenin kuzeybatı uçlarında kuvvetli rüzgârların esmesi, havanın çok bulutlu olması ve bir miktar yağışın düşmesi gibi sonuçlara yol açabilmektedir (Şeref, 1999).

Bu faktörler elbette araştırma sahasının atmosferik basınç ortalamalarına doğrudan yansımaktadır. Öyle ki atmosferik basıncın aylık ortalamaları neredeyse birbirine yakındır, ancak kış aylarında ve özellikle Aralık ayında atmosferik basınç ortalaması yaz aylarına göre biraz daha yüksektir.

1.3.1.1.b. Hava Kütleleri

Hava kütleleri, dünyanın herhangi bir bölgesinin iklim durumunu etkileyen bir planeter faktördür. Araştırma sahası ister çevresinden ister uzak yerlerden gelen çeşitli hava kütlelerine maruz kalmaktadır. Bu hava kütlelerinin etkisi doğrudan iklime yansımaktadır. Dolayısıyla, araştırma sahasının iklimi kendisine gelen hava kütlelerinin özelliklerini taşımaktadır. Hums şehri dâhil Libya'nın kuzeybatı bölgesine gelen hava kütlelerine aşağıda yer verilmiştir:

Karasal Tropikal Hava:

Büyük Sahra Çölü'nden Libya'nın güney bölgesi üzerinden gelen bu hava kütlesi, genel olarak Libya'nın kuzey bölgesi ve özellikle de Hums şehri üzerinde en etkili hava kütlelerinden biridir. Yazın çok sıcak, kışın soğuk ve yıl boyunca çok kuru bir havadır. Özellikle ilkbaharın sonlarında ve sonbaharın başlarında etkinliği artmaktadır. Libya kıyılarına bakan bölgenin tamamı üzerinde etkilidir (Bâggas, 2015). Beraberinde gelen toz yüklü kum fırtınaları nedeniyle birçok çevresel soruna yol açan bu kuru hava, özellikle ilkbahar sonu ve yaz başında sıcaklıklarda gözle görülür bir artışa neden olmaktadır. Hums şehrinin güneyinde konut binalarının tarım arazilerine kayması nedeniyle şehrin güney kesiminin bitki örtüsü yetersizliği sorunuyla karşı karşıya olduğu da bilinmektedir. Kuru ve tozlu hava kütlesi güneyden geldiği için yöresel olarak "Kıble Rüzgârları" adıyla bilinmektedir. Bu rüzgarlar ayrıca, görüşün büyük ölçüde bozulmasına ve bazen deniz ve hava seyrüseferinin tamamen kesintiye uğramasına yol açmaktadır.

Denizel tropikal hava:

Atlantik Okyanusu'nun tropikal bölgelerinde oluşan bu hava kütlesi, araştırma sahası dâhil sadece Libya'nın kuzey bölgesi üzerinden geçmesi bakımından önceki hava kütlelerinden farklıdır. Bu hava genellikle nispeten serindir, ancak çoğu zaman yağmura neden olmaz. Bununla birlikte genellikle alçak bulutlar eşlik etmektedir. Bu hava kuru havadan nemli havaya geçerek ve tropikal hava kütlesi bir ılıman hava külesine dönüşerek yazın araştırma sahasının iklimi üzerinde etki etmektedir.

Denizel polar hava:

Kuzeybatı Avrupa'dan Fransa ve İtalya üzerinden gelen bu soğuk ve nemli hava, Akdeniz üzerinde ılıman hava ile buluşarak kıyıların bazı kesimlerinde şiddetli yağışlara yol açmaktadır.

Bunlara ek olarak, Libya'nın kuzey bölgesi sıcak veya soğuk birçok cephenin etkisi altındadır. Cephe türü, havanın hareketine ve yüzeyden daha soğuk veya daha sıcak olduğuna bağlıdır. Soğuk hava kütlesi yüzeyde sıcak hava kütesini itererek yerini alıyorsa soğuk cephe oluşmaktadır. Sıcak cephe ise tam tersidir. Cephe yüzeyinde bir siklon ortaya çıkmaktadır (Soliman, 2020).

1.3.1.2. Coğrafi Faktörler

Bir yerden diğerine değişmediği için statik olarak tanımlanan bu faktörler, araştırma sahasının iklim durumunu etkilemeye katkıda bulunan konum, bitki örtüsü, su kütleleri gibi faktörleri içermektedir. Bu yerel ve araştırma sahasına özgü olan faktörler, genellikle araştırma sahasının ikliminin mevsimler içinde ne kadar ılıman veya dalgalı olduğuna dair birçok açıklama sunmaktadır.

1.3.1.2.a. Coğrafi Konum

Araştırma sahasının konumu iklim özelliklerinin şekillenmesinde büyük öneme sahiptir. Matematik konum, genel olarak Libya'nın kuzeybatı bölgesinin kışın nispeten ılıman ve yazın çok sıcak olan tropikal ve yarı tropikal iklimde, güney kesiminin kurak (çöl) iklimde, kuzey kesiminin ise yarı kurak (Step) iklimde yer almasından sorumludur (Bâggas, 2015).

Buradan hareketle matematik konum faktörünün, bir enlemden diğerine değişen güneş ışınları düşme açısını etkileyerek yeryüzüne ulaşan güneş radyasyonu miktarını belirlemekten sorumlu olduğu için araştırma sahasının iklimi üzerinde bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bilindiği üzere belirli bir alana düşen güneş ışınlarının miktarı kutuplara gidildikçe azalırken, ekvatora gidildikçe artmaktadır. Güneşlenme süresi de güneş radyasyonunun miktarını ve yoğunluğunu belirleyerek yeryüzündeki sıcaklık dağılımını etkilemektedir (Es-Seyyid, 2011).

Libya'nın kuzeybatı bölgesinin Akdeniz'e bakan ve Büyük Sahra ölü ile iç içe geçene kadar güneye doğru uzanan coğrafi konumu, araştırma sahasında deniz iklimi ile kurak çöl iklimi karışımının hüküm sürmesinde büyük rol oynamaktadır. Deniz iklimi Libya'nın kuzey kıyı bölgelerinde hâkim iken, iç bölgelerde kurak çöl iklimi hüküm sürmektedir. Yağış, sıcaklık, basınç ve rüzgâr gibi iklim elemanları Libya'nın kuzey ve güney bölgelerinde farklıdır. Aynı zamanda, hem Hums şehri dâhil kıyı şehirleri ile güneydeki iç şehirler arasında hem de yaz ile kış ayları arasında elbette farklılık göstermektedir. Örneğin, kış aylarında iç şehirlerde sıcaklık daha yüksek ve yağış miktarı daha düşükken, kıyı bölgelerinde hava ılıman ve yağış miktarı daha yüksektir.

Coğrafi konum, yaz ve kış mevsimlerinde iklim özellikleri üzerindeki etkisine rağmen genel olarak güney bölgelerde arazi kullanım tarzlarına bile etki etmektedir. Libya ve Hums şehri nüfusunun çoğunun, yerleşme bakımından ve konut, ticari ve diğer tüm kullanımlarda her zaman kıyı bölgelerini güney bölgelere tercih ettiği açıktır.

1.3.1.2.b. Yeryüzü Şekilleri

Libya'nın kuzeybatı bölgesi, ülkedeki bazı jeologlar tarafından, Hums Ovası ve Msallata şehrinin güney kesiminden El-Cebel El-Garbi'nin (Batı Dağı) en yüksek noktasında yer alan Garyan şehri ve çevresine doğru giden şekilde deniz seviyesinden yüksekliğe göre birkaç seviyeye ayrılmıştır (Şeref, 1999).

Buna göre Hums şehri; Cefara Ovası, Misrata-Hums Ovası ve Sirte Ovası gibi kıyı ovalarının yer aldığı kuzey bölgeleri içine alan birinci seviyede yer almıştır. Bu bölgelerin deniz seviyesine göre yüksekliği 0-200 metre arasındadır. Hums şehrinin bir kıyı ovasında yer almasına rağmen, şehrin güney kesimi El-Cebel El-Garbi'nin Libya'nın kuzeybatısındaki ilk yamaçlarını oluşturmaktadır.

Yüksekliğin hâkim iklimi etkilediği yüksek seviyelerde yer almayan Hums şehri, sadece batı ve güney kesimlerinde deniz seviyesinden yükselmeye başlayan düz bir kıyı ovasında bulunmaktadır. Bu nedenle, Garyan şehri ve deniz seviyesinden 914 metre yükseklikte bulunan Yefren şehri gibi El-Cebel El-Garbi'nin yüksek seviyelerinde yer alan ve sıcaklığı Hums şehriden farklı olan Libya şehirleriyle karşılaştırılmaz. Sıcaklık ve yükselti arasında ters orantı vardır. Dolayısıyla, dağlık bölgelerin yıllık ortalama sıcaklığı Libya'nın kuzeybatısındaki kıyı bölgelerine göre daha düşüktür. Yeryüzü

şekilleri yağış miktarını de etkilemektedir. Hums şehrinde yıllık ortalama yağış miktarı 290 mm iken, bu rakam dağlık Garyan şehrinde 300 mm'den daha yüksek, deniz seviyesinden yüksekliği 15 metreyi geçmeyen Sirte şehrinde ise 200 mm'dir. Bu da yüksekliğin düşen yağış miktarındaki rolünü göstermektedir.

Yeryüzü şekilleri ortalama basınç değerlerini de etkilemektedir. Bilindiği üzere atmosferik basınç ile deniz seviyesinden yükseklik arasında ters orantı vardır. Bazı araştırmalara göre yükseklik 100 metre arttıkça atmosferik basınç 10 hPa "hektopaskal" azalmaktadır (Eş-Şevavre, 2014). Dağlık bölgelerde basınç alçak yükseltide bulunan ovalara göre daha düşüktür. Dağlık Garyan şehrinde yıllık ortalama basınç 935,7 hPa iken, bu rakam kıyı şehri Zuvare'de 1015,8 hPa ve Hums şehrinde 1038,9 hPa'dır.

Yeryüzü şekillerinin etkilediği bir diğer iklim elemanı da rüzgârdır. Deniz seviyesinden yükseklik arttıkça rüzgâr hızı da artmaktadır. Hums şehrinin Msallata şehri ile komşu olan güney bölgesi, El-Cebel El-Garbi'nin ilk yamaçlarını oluşturduğu için en rüzgârlı bölgelerden biridir. Hums şehrinin kuzeyi ve doğusuna kıyasla deniz seviyesinden biraz daha yüksek olan en-Naggaza platosunda yer alan şehrin batı bölgesinde ise, özellikle kış mevsiminde diğerlerine göre rüzgâr daha aktiftir.

1.3.1.2.c. Su Kütleleri

Su kütleleri, iklim elemanları üzerinde en etkili faktörler arasında yer almaktadır. Herhangi bir bölgenin su kütlelerine yakınlığı veya uzaklığı, o bölgenin ikliminin durumunu belirlemede önemli bir faktördür. Su kütleleri, sıcaklıkların ılıman olmasına, günlük ve yıllık sıcaklık aralıklarının azalmasına, bağıl nemin yükselmesine, havanın çok bulutlu ve çok yağmurlu olmasına katkıda bulunmaktadır (Emgeli, 1991). Hums şehri, Akdeniz'e doğudan batıya doğru yönde yaklaşık 9 kilometrelik kıyısı olan bir kıyı şehridir. Dolayısıyla Hums şehri, kıyısı olmayan iç şehirlerden tamamen farklıdır. Kıyı bölgeleri ile iç bölgeler arasında ortalama sıcaklık açısından bir karşılaştırma yapıldığında, denizel etkilerin yazın kıyı bölgelerinde sıcaklığı azalttığı görülmektedir. Çöl etkisinin hâkim olduğu iç bölgelerde ise sıcaklık daha yüksektir. Kış mevsiminde ise bunun tam tersi gerçekleşmektedir. Kıyı bölgelerinde denizel etkiler havayı ılıman hâle getirip soğğun etkisini azaltırken, iç bölgelerde denizden uzaklık nedeniyle sıcaklıklarda keskin bir düşüş gözlenmektedir (El-Haccâci, 1989). Hums şehrinde denizel etki kış mevsiminde soğğun şiddetini azaltarak kırağı oluşumunu

engellemektedir. Hums şehrinde sıfırın altında bir sıcaklık kaydedilmemişken, ülkenin güneyinde sahilden 243 kilometre uzaklıkta yer alan Hun şehrinde $-5,6^{\circ}\text{C}$ sıcaklık kaydedilmiştir.

Hums şehrinin deniz kıyısına yakınlığı nedeniyle şehirde Libya'nın iç bölgelerine göre bağıl nem oranı, bulut miktarı ve yağış miktarı daha yüksektir. Hums şehrinde yıllık ortalama bağıl nem oranı %69 iken, bu oran Libya'nın güneyindeki iç bölgelerde yer alan Hun şehrinde %46 olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla, Hums şehrinin su kütlelerine yakınlığının iklim elemanlarını etkilemedeki rolü açıktır.

1.3.1.2.d. Bitki Örtüsü

Doğal bitki örtüsünün iklime etkisi türüne ve yoğunluğuna göre değişmektedir. Bitki örtüsü, üzerinde bulunduğu alanın hava sıcaklığını azaltmakta ve transpirasyon "terleme" süreciyle havaya nem sağlamaktadır. Bu süreçte bitkiler kök sistemleri aracılığıyla topraktan çektiği suyu su buharına dönüştürmektedir. Bu da havada bağıl nem oranının artmasına yol açmaktadır. Bunun yanı sıra, ağaç ve ormanların varlığı rüzgârın hareketini engelleyip hızını azaltmaktadır (Abdullah, 2008).

Libya'nın kuzeybatısındaki bitki örtüsü; iklim, yeryüzü şekilleri ve toprak gibi doğal çevre özelliklerindeki farklılıkların bir sonucu olarak çeşitlilik ve aynı zamanda yoğunluk durumundaki farklılıklarla ile karakterizedir. Bu nedenle Libya'daki doğal bitki örtüsü, bulunduğu bölgenin iklim koşullarını yansıtacak şekilde şu üç sınıfa ayrılmıştır: Yarı nemli bölge bitkileri, yarı kurak bölge bitkileri ve kurak bölge bitkileri (Bâggas, 2015).

Hums şehrinde, Libya'nın kuzey kıyı bölgelerinde bulunan yarı nemli bölge bitkilerinden bazıları yetişmektedir. Yarı nemli iklim koşulları, şehrin batısında ve en-Naggaza bölgesinin yakınında bulunan çam ağaçları gibi her dem yeşil bitkilerin yetişmesine imkân vermektedir. Bunun yanı sıra, şehrin kuzeyinde denize yakın yerlerde bazı küçük çalılar ve bodur bitkiler yetişmektedir.

Nitekim doğal bitki örtüsünün Hums şehrinin iklimi üzerinde çok az etkisi vardır. Bunun nedeni, şehir alanının büyük bir kısmının diğer kullanımlar tarafından işgal edilmesidir. Ayrıca, şehrin batısı ve güneydoğusunun bir kısmı dışında bol miktarda doğal bitki örtüsü yoktur. Bununla birlikte, bitki örtüsü özellikleri alt bölümünde

belirtildiği gibi şehrin güneydoğusunda bir doğa koruma alanı bulunmaktadır. Lavandanya Ormanı adı verilen bu doğa koruma alanı, şehri güneyden zeytin ve hurma ağaçlarından oluşan yeşil bir kuşakla sarmaktadır.

1.3.2. İklim Elemanları

Güneş Radyasyonu Analizleri:

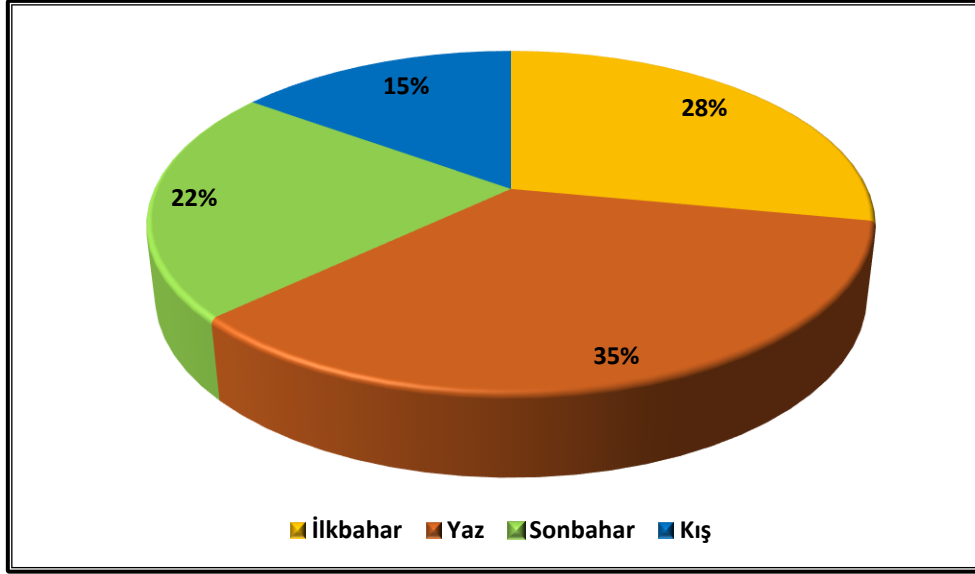
Dünya üzerindeki herhangi bir yere güneş ışınlarının düşme açısı, şüphesiz oradaki iklimin ana karakterini belirleyen önemli bir faktördür (Çetin, 2007).

Güneş radyasyonu, atmosfer ısısının ana kaynağıdır ve hava türbülansı, bulutlar, yağmur, rüzgâr, yıldırım, gök gürültüsü gibi tüm hava süreçlerinden sorumludur. Atmosferin sürekli hareketinin (genel hava sirkülasyonu) ve hava durumunun değişmesinin ana nedeni, güneş enerjisinin bolluğunun bir yerden başka bir yere farklı olmasıdır. Herhangi bir yerdeki güneş radyasyonu; güneş ışınlarının yere düşme açısı ve güneşlenme süresi (saat) başta olmak üzere çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Yeryüzüne düşen güneş ışınlarının düşme açısı arttıkça (dikey ışınlar), dünyaya ulaşan radyasyon miktarı artmaktadır. Aynı şekilde, güneş ışınlarının yere düşme açısı azaldıkça (eğik ışınlar), dünyaya ulaşan radyasyon miktarı ve yoğunluğu da azalmaktadır (Şehade, 2009). Böylece, güneş ışınlarının yere düşme açısının yeryüzünün ısıtılmasında ve hava sıcaklığının artırılmasında oynadığı rol net olarak görülmektedir. Dikey ve yarı dikey güneş ışınlarına maruz kalan tropikal bölgelerdeki sıcaklığın, bu bölgelere düşen güneş ışınlarının düşme açısının büyük olması nedeniyle arttığı net bir şekilde görülmektedir. Kutup bölgelerinde ise, güneş ışınlarının daha eğik olması güneş ışınlarının düşme açısı azalmaktadır.

Tablo 1. Hums Şehri Güneşlenme Süresinin Mevsimsel Dağılımı

Mevsimler	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Mevsimsel Ortalama (Saat)	8,2	11,1	7,5	6,1
Oran (%)	%28	%35	%22	%15

Kaynak: (Libya Uzaktan Algılama ve Uzay Bilimleri Merkezi, t.y.); Hums meteoroloji istasyonu verileri

Şekil 1. Hums Şehri Güneşlenme Süresinin Mevsimsel Dağılımı

Libya, tropikal ve subtropikal bölgelerde yer almaktadır. Bu coğrafi konum, düşen güneş radyasyonu miktarını ve dolayısıyla sıcaklık ve nem oranı bakımından iklimi belirlemede etkili olmuştur. 1973-2010 döneminde Hums şehrindeki güneşlenme süresinin oransal dağılımını gösteren Tablo 1 ve Şekil 1'e bakıldığında, ortalama güneşlenme süresinin ilkbaharda %28 gibi yüksek bir oranla 8,2 saat olduğu görülmektedir. Zira ilkbaharda, güneş Dünya küresinin ortasına dik bir açıyla düşmekte, gece ve gündüz uzunlukları hemen hemen eşitlenmekte ve bulut miktarı azalmaktadır. Bu nedenlerle, ilkbaharda fiili güneşlenme süresi kış mevsimine nazaran daha yüksektir. Yaz mevsiminde ise, ortalama güneşlenme süresi %35'lik oranla 11,1 saat olup diğer mevsimlere göre en yüksek olarak bulunmuştur. Zira yazın güneş, araştırma sahasına net bir şekilde yaklaşmakta, bulutlar nadiren görülmekte ve gündüz geceden daha uzun sürdüğünden güneşlenme saatleri (10-11 saat) daha fazla olmaktadır. Sonuç olarak yaz ayları, güneş radyasyonu miktarı bakımından en yüksek değerlere sahip aylardır.

Hums şehrinde ortalama güneş radyasyonu miktarı, günde 5,5 kWh/m²'dir. Yıllık toplam güneşlenme süresi⁴ ise, 3100 ila 3900 saattir (Meteoroloji Müdürlüğü İklim ve Agrometeoroloji İdaresi, 2015). Sonbaharda ortalama güneşlenme süresinin

⁴ CleanTechnica dergisi tarafından yayınlanan son araştırmaların sonuçları, Libya topraklarındaki ortalama güneş radyasyonu miktarının çok yüksek (günde 7,5 kWh/m²) olduğunu göstermiştir. Bu rakam, Birleşik Krallık topraklarına kıyasla iki kattan daha fazladır. Araştırmalarda, güneş radyasyonundan kaynaklanan enerji miktarının Avrupa ve Afrika'ya ihraç edilecek kadar yeterli olacağı ve bu tür projelerin finansmanının petrol ve gaz ihracat gelirlerinden sağlanacağı belirtilmiştir.

oranı %22 olarak bulunmuştur. Bu oran, yaz ve ilkbahar mevsimlerine kıyasla düşük olup kış mevsiminden daha yüksektir. Ortalama güneşlenme süresinin sonbaharda, yaza kıyasla daha az olması normaldir. Çünkü yaz mevsiminde, sonbaharın aksine, bulut miktarının azalmasıyla gün süresi artmaktadır. Bu yüzden, şehrin sonbaharda aldığı güneş radyasyon oranı değişmektedir. Kış mevsimi ise, ortalama güneşlenme süresi açısından %15'lik oranla en düşük değere sahiptir. Zira kışın, güneşin güney yarımküreye dik olması nedeniyle gündüz uzunluğu azalmaktadır. Kış mevsiminde bulut miktarının fazla olması da fiili güneşlenme süresinin azalıp en düşük değerlere ulaşmasına yol açmaktadır.

1.3.2.1. Sıcaklık

Sıcaklık, iklim açısından son derece önemlidir; çünkü yağmur, rüzgâr ve atmosferik basıncı gibi diğer tüm iklim elemanları üzerinde net bir etkiye sahiptir. Günlük yaşamda önemli rol oynayan sıcaklık, bitkisel ve hayvansal yaşam üzerindeki net etkisinin yanı sıra tarımsal, endüstriyel ve ticaret gibi çeşitli beşerî faaliyetleri etkilemektedir. Sıcaklık ayrıca, şehirlerin oluşumunda ve arazi kullanımının yönlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Libya'da sıcaklık, bölgeden bölgeye ve şehirden şehre değişmektedir. Bu da şehrin veya bölgenin matematiksel konumu, su kütlelerine yakınlığı veya uzaklığı, rüzgârın yönü ve kalitesi, bitki örtüsünün azlığı veya bolluğu gibi çeşitli faktörlerden kaynaklanmaktadır. Libya, Kuzey Afrika'nın 1.775.500 km²'lik geniş bir alanını kaplamaktadır (Mesut, 2012). Libya'nın kuzey bölgesinin, geniş bir su kütlesi olan Akdeniz'in yakınında yer alması, doğal olarak sıcaklıkları etkilemiştir. Buna karşılık, daha güneyde bulunan iç bölgeler⁵ ise, denizden sınırlı bir şekilde etkilenmektedir. Kıyı bölgeleri ile iç bölgeler arasında ortalama sıcaklık açısından bir karşılaştırma yapıldığında, Akdeniz'in, Libya'nın kuzeybatı bölgesi iklimi üzerindeki etkisi daha net gözlemlenebilmektedir. Yaz aylarında sıcaklık, kıyı bölgelerinde deniz etkisiyle düşerken, iç bölgelerde çöl etkisiyle yükselmektedir. Buna karşılık, kış aylarında kıyı bölgelerinde deniz etkisiyle havaların ısındığı ve soğukluk şiddetinin azaldığı

⁵ Kıyı bölgeleri; Trablus, Zuvare, Sabrata, Hums, Misrata ve Sirte olmak üzere Akdeniz'e kıyısı olan tüm istasyonları kapsamaktadır. İç bölgeler ise; Hun, El-Garyat, Gadamis ve Sebha istasyonlarını kapsamaktadır.

görülmektedir. İç bölgelerde ise, denizden uzak olması nedeniyle sıcaklıkta keskin bir düşüş gözlemlenmektedir (El-Haccâci, 1989). Kıyı bölgeleri ile iç bölgeler arasındaki yaz - kış mevsim sıcaklık farklılıkları, yıllık sıcaklık farkı düzeyinde iklimsel farklılıklara yol açmıştır. Denize yakın bölgelerde, azalan yıllık sıcaklık farkı, denizden uzaklaştıkça ve iç bölgelere gittikçe artmakta ve iç bölgelerde üst seviyelere ulaşmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2. Libya'nın Kuzeybatısındaki Kıyı ve İç Bölgeler Arasında Bazı İklim Elemanları Açısından Bir Karşılaştırma

Bölge	Yıllık Ortalama Yağış Miktarı (mm)	Yıllık Ortalama Bağlı Nem Oranı (%)	Ortalama Sıcaklık (°C)		Yıllık Sıcaklık Farkı (°C)
			Yaz	Kış	
Kıyı Bölgeleri	249 mm	%70	25	18	7
İç Bölgeler	33,4 mm	%45	31	12	19

Kaynak: (Ulusal Meteoroloji Merkezi İklim İdaresi, t.y.)

Kıyı bölgeleri ile iç bölgeler arasında iklim elemanları bakımından başka farklılıklar da vardır. Örneğin, bağlı nem oranında belirgin bir farklılık bulunmaktadır. Bu oran denize yakın bölgelerde artarken, denizden uzak iç bölgelerde azalmaktadır. Yıllık ortalama bağlı nem oranı Hums şehrinde %69,5 iken, Hun şehrinde %46'ya kadar düşmektedir. Kıyı bölgelerinde, iç bölgelere kıyasla bulut ve yağmur miktarları da artmaktadır. Sonuç olarak, Libya'nın kuzeybatısında bulunan kıyı ve iç bölgeleri, iklim elemanlarına ait oranlara göre ayırt edilebilecektir.

Hums şehrinin mevsimsel ve yıllık sıcaklık oranları, bir kıyı şehri olması nedeniyle, denizel etkiden uzak olan ve bulunduğu yere göre sıcaklık oranları değişen diğer şehirlerden farklıdır. Herhangi bir şehrin matematiksel konumu, jeomorfolojik birimleri, hava kütleleri ve su kütlelerine yakınlık veya uzaklık derecesi gibi özel konum etkileri, sıcaklık derecelerinin zamansal dağılımını ve dolayısıyla yeryüzüne düşen güneş radyasyon miktarını etkilemektedir. Araştırma sahasında sıcaklık derecelerinin yaz aylarında yüksek olması, uzun süren yaz günlerinde yere dik açıyla düşen güçlü güneş ışınları miktarının yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Yaz aylarında gecelerin kısa olması, yeryüzünün gündüzleri çok miktarda kazandığı enerjiyi kaybetme

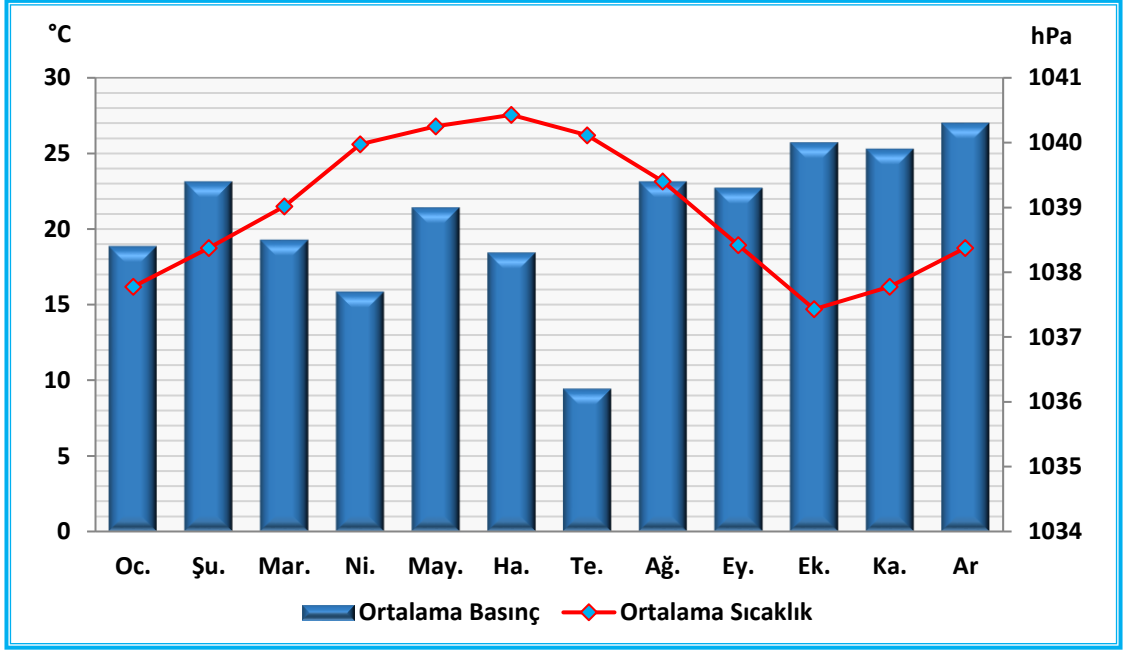
ihtimalini nispeten azaltmaktadır. %16'sı atmosfer tarafından emilen, %47'si Dünya yüzeyi tarafından emilen ve %34'ü uzaya geri dönen güneş ışınlarının yeryüzüne ulaşan miktarı %6 oranındadır. Sıcaklık derecelerinin kış aylarında düşük olması ise, düşük enerjili eğik güneş ışınlarına, kısa gündüzlere ve yeryüzünün gündüzleri kazandığı güneş radyasyonu enerjini kaybetme ihtimalini artıran uzun gecelere bağlıdır (Ramazan, 2003).

Hums şehrinde ortalama güneş radyasyonu miktarı, daha önce belirtildiği gibi, günde 5,5 kWh/m²'dir. Yıllık toplam güneşlenme süresi, 3100 ila 3900 saattir. Şehirdeki yıllık sıcaklık farkı ise, çok küçük olmakla birlikte 9,8 °C'dir. Dolayısıyla araştırma sahası, yaz aylarında yüksek, kış aylarında ise düşük sıcaklıklara sahiptir. Libya'nın kuzeybatısında atmosferik basınç, yılın farklı mevsimleri ve ayları arasındaki sıcaklık farklılıklarına göre mevsimden mevsime değişkenlik göstermektedir. Atmosferik basıncı belirleyen ana faktör olan sıcaklık ne kadar yüksekse, atmosferik basınç o kadar düşüktür. Tablo 3 ve Şekil 2, yılın ayları ve mevsimleri boyunca ortalama sıcaklık ile ortalama atmosferik basınç arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 3. Hums İstasyonu Ortalama Sıcaklık ve Atmosferik Basınç Arasındaki İlişki

Aylar	Oc.	Şu.	Mar.	Nis	May.	Ha.	Te.	Ağ.	Ey.	Ek.	Ka.	Ar.
Ortalama Sıcaklık (°C)	16,2	18,75	21,5	25,6	26,8	27,55	26,2	23,15	18,95	14,7	16,2	18,75
Ortalama Basınç (hPa)	1038,4	1039,4	1038,5	1037,7	1039,0	1038,3	1036,2	1039,4	1039,3	1040,0	1039,9	1040,3

Kaynak: (Ulusal Meteoroloji Merkezi İklim İdaresi, t.y.)

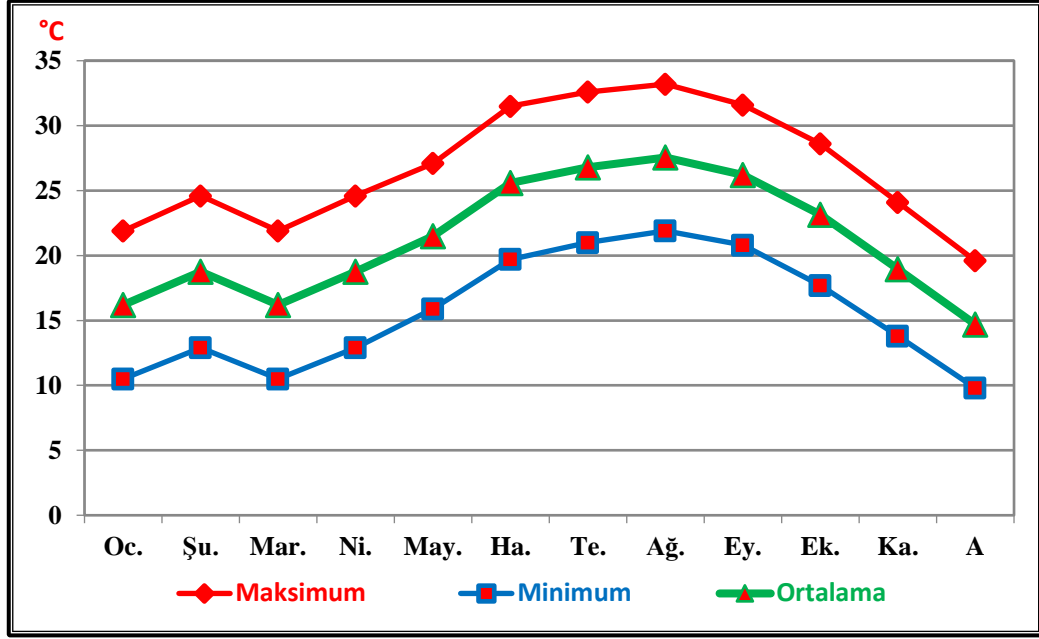
Şekil 2. Hums İstasyonu Ortalama Sıcaklık ve Atmosferik Basınç Arasındaki İlişki

Hums şehrinde ortalama sıcaklıklar incelendiğinde, mevsimsel ve aylık ortalama sıcaklıkların değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Tablo 4, Şekil 3 ve Şekil 4, 1990-2015 döneminde Hums şehrindeki aylık, mevsimsel ve yıllık ortalama sıcaklıkları göstermektedir.

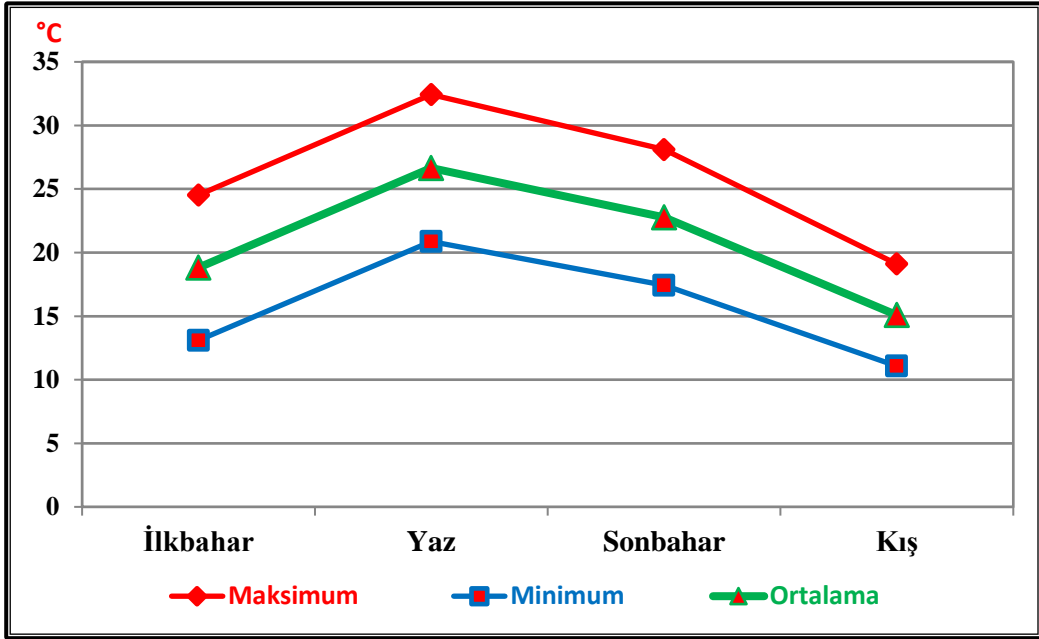
Tablo 4. Hums Şehri Aylık, Mevsimsel ve Yıllık Ortalama, Maksimum ve Minimum Sıcaklık Değerleri (°C)

Aylar	Mar.	Ni.	May.	Ha.	Te.	Ağ.	Ey.	Ek.	Ka.	Ar.	Oc.	Şu.
Maksimum	21,9	24,6	27,1	31,5	32,6	33,2	31,6	28,6	24,1	19,6	21,9	24,6
Minimum	10,5	12,9	15,9	19,7	21	21,9	20,8	17,7	13,8	9,8	10,5	12,9
Ortalama	16,2	18,75	21,5	25,6	26,8	27,55	26,2	23,15	18,95	14,7	16,2	18,75
Mevsimler	İlkbahar			Yaz			Sonbahar			Kış		
Maksimum	24,53			32,43			28,1			19,1		
Minimum	13,10			20,87			17,43			11,07		
Ortalama	18,81			26,65			22,76			15,08		
Yıllık Değerler												
Maksimum	26,04											
Minimum	15,62											
Ortalama	20,83											

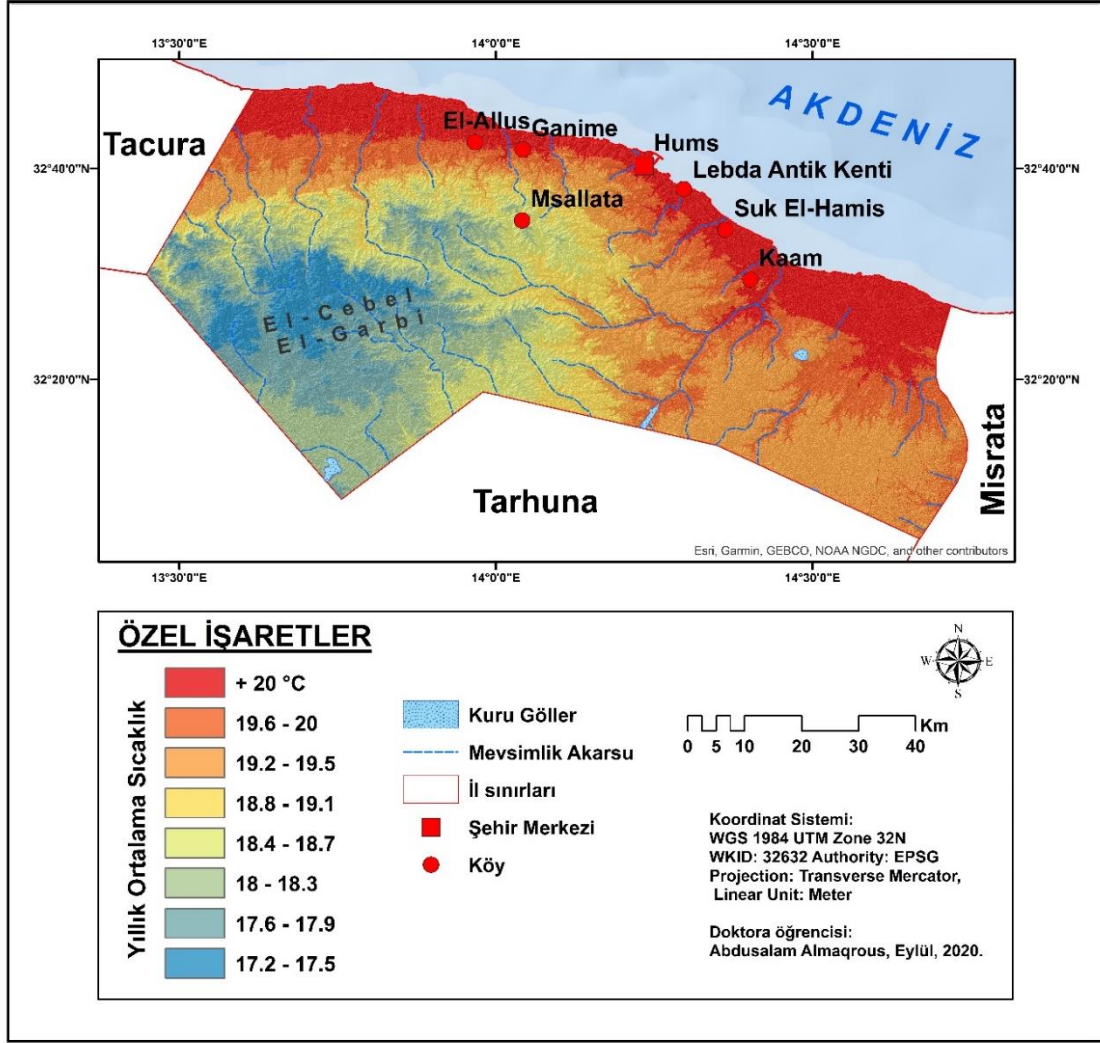
Kaynak: Hums Meteoroloji İstasyonu verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 3. Hums Şehri Aylık Ortalama, Maksimum ve Minimum Sıcaklık Değerleri (°C)

Şekil 4. Hums Şehri Mevsimsel Ortalama, Maksimum ve Minimum Sıcaklık Değerleri (°C)

Harita 5. Hums Şehri Yıllık Ortalama Sıcaklık Haritası

Tablo 4, Şekil 3, Şekil 4 ve Harita 5, Hums şehrindeki ortalama sıcaklığın aylara ve mevsimlere göre azalıp arttığını göstermektedir. Hums şehrinde yıllık ortalama sıcaklık 20,83 °C'dir. Yılın en sıcak ayı olan Ağustos ayında ortalama sıcaklık 27,55 °C'dir. Ağustos ayından sonra sıcaklık değerleri düşmeye başlamaktadır. Yılın en soğuk ayı olan Ocak ayında ise, ortalama sıcaklık 16,2 °C'dir.

Atlantik Okyanusu ile Akdeniz'den gelen ve batıdan doğuya doğru esen yağışlı batı rüzgârları nedeniyle, yılın en soğuk mevsimi olan kış mevsiminde ortalama sıcaklık 15,08 °C olarak kaydedilmiştir. İlkbahar sonunda ve yaz arasındaki geçiş dönemini temsil etmektedir. Dolayısıyla, güneş radyasyonu miktarı da kış mevsimine kıyasla artmaktadır. Ortalama sıcaklık ilkbaharda 18,81 °C iken, yaz mevsiminde 26,65 °C kadardır. Yılın en sıcak mevsimi olan yaz mevsiminde maksimum sıcaklık 32,43 °C olarak kaydedilmiştir. Güneşin kuzey yarımküreye dik geldiği yaz mevsiminde hem

güneş yükseklik açısının hem de gündüz uzunluğunun artması nedeniyle, güneş radyasyon miktarı artmaktadır. Bu mevsimde ayrıca, Akdeniz’i batıdan doğuya doğru geçen ve kışın soğuk hava kütlelerini getiren alçak basınç alanları azalmaktadır. Sonbahar mevsimi ise, yaz ve kış mevsimleri arasında bir köprü olduğu için ilkbahar mevsimine benzemektedir. Kıştan daha sıcak, yazdan daha soğuk olan bu iki mevsimde sıcaklıkların sıcak yaz ve soğuk kış mevsimlerine kıyasla ılıman olması nedeniyle, ılımlı mevsimler olarak bilinmektedir. Sonbahar aylarında ortalama sıcaklık 18,95 ile 26,2°C arasında değişmektedir. Kış mevsimi, gece uzunluğunun artması ve güneşlenme süresinin azalması nedeniyle, 15,08 °C ile en düşük ortalama sıcaklığa sahip mevsimdir. Hums şehri, bir kıyı şehri olması ve Akdeniz’e kıyısı olan bölgelerde hâkim olan iklimin etkisi altında kalması nedeniyle, tüm yıl boyunca ılıman bir iklime sahiptir (El-Mehdevi, 1990).

1.3.2.2. Bağlı Nem-Yağış

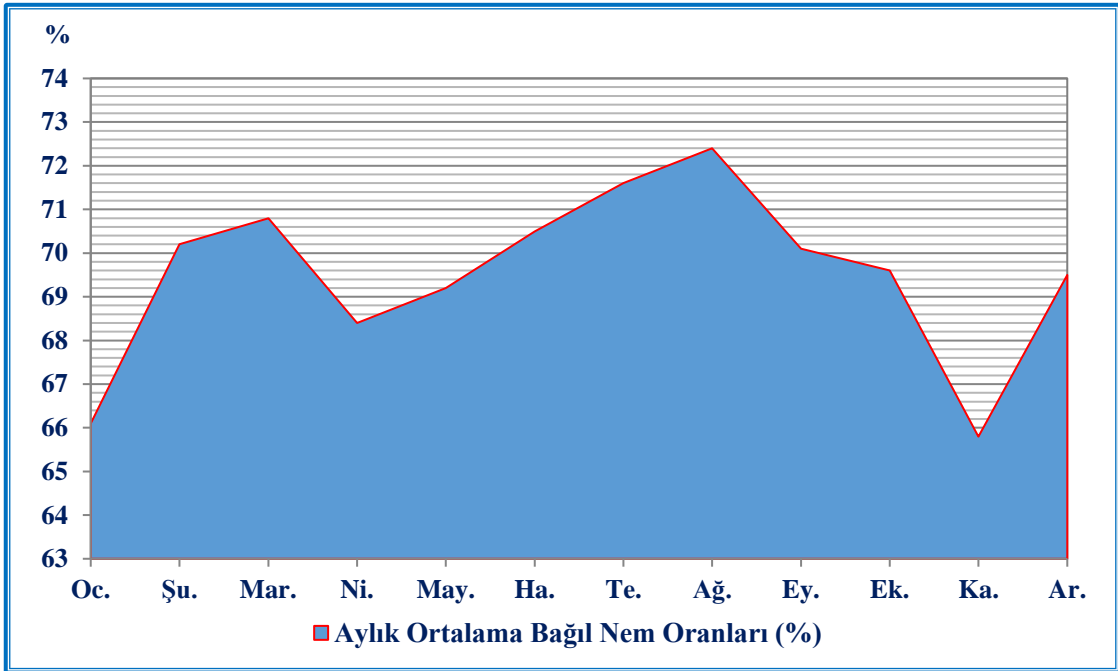
Havada bulunan su buharı miktarının doygun halde bulunan su buharı miktarına oranı, bağlı nem olarak ifade edilmekte ve % ile gösterilmektedir (Atalay, 2013).

Libya’nın kuzeybatısındaki bağlı nem incelendiğinde, bağlı nem oranının, yüksek olduğu kuzey bölgelerinden düşük olduğu güney bölgelerine doğru gittikçe kademeli olarak değiştiği ve güney bölgelerinde, özellikle Sebha ve Gadamis şehirlerinde %50’den daha düşük oranlara indiği açık bir şekilde görülmektedir. Yıllık ortalama bağlı nem oranı Trablus şehrinde %66 iken, Zuvare şehrinde %73 olarak kaydedilmiştir. Bu iki şehir, Akdeniz’e kıyısı olan şehirlere aittir. Libya’nın güneyinde ise, bağlı nem oranı düşmekte ve Sebha şehrinde %34’e ulaşmaktadır (Meteoroloji İstasyonu, 2010). Araştırma sahası dâhil olmak üzere kıyı bölgelerinde nem oranının yüksek olması, büyük miktarda bağlı nem sağlayan su kütlesine yakınlığından kaynaklanmaktadır. Kıyı bölgelerindeki yüksek nem, bu bölgelerin ayırt edici iklimsel özelliklerindedir. Kıyı bölgelerinde bağlı nem oranı, %80’in üzerindedir (Şeref ve Ez-Zuka, 1999).

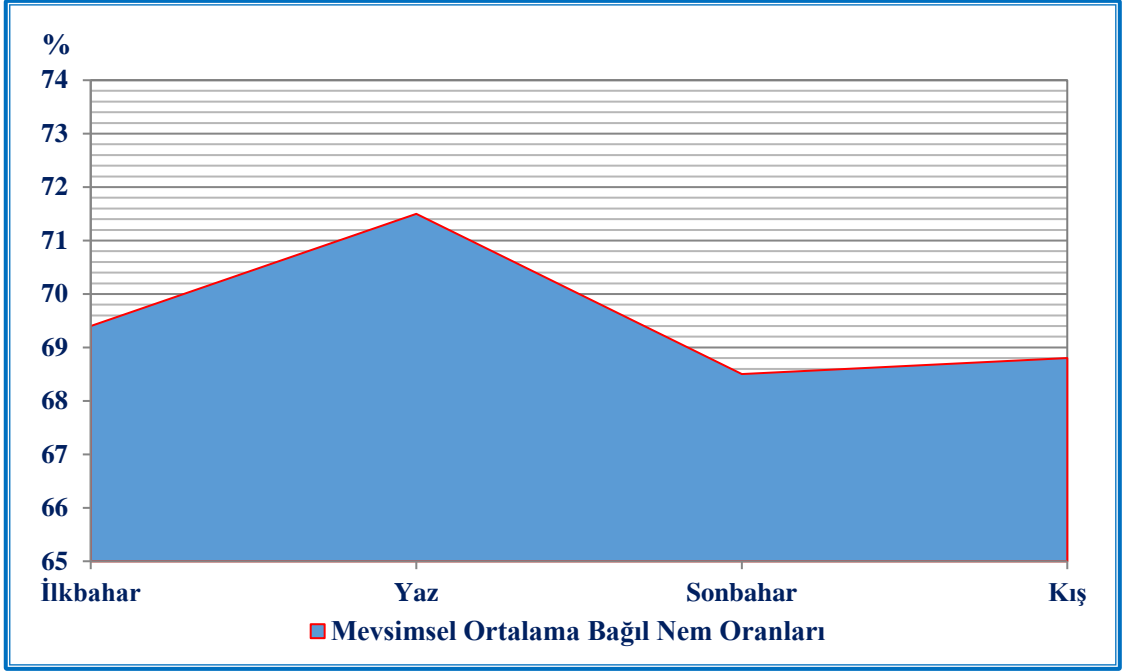
Tablo 5. Hums Şehri Aylık, Mevsimsel ve Yıllık Ortalama Bağıl Nem Oranları (%)

Aylık Ortalama	Mar.	Ni.	May.	Ha.	Te.	Ağ.	Ey.	Ek.	Ka.	Ar.	Oc.	Şu.
	70,8	68,4	69,2	70,5	71,6	72,4	70,1	69,6	65,8	69,5	66,1	70,2
Mevsimsel Ortalama	İlkbahar			Yaz			Sonbahar			Kış		
	69,4			71,5			68,5			68,8		
Yıllık Ortalama	69,5											

Kaynak: Hums Meteoroloji İstasyonu verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 5. Hums Şehri Aylık Ortalama Bağıl Nem Oranları (%)

Şekil 6. Hums Şehri Mevsimsel Ortalama Bağıl Nem Oranları (%)

Şekil 5 ve Şekil 6'ya bakıldığında, Hums şehrinde ortalama bağıl nem oranlarının Libya'daki diğer kıyı bölgelerinde olduğu gibi yıl boyunca yüksek olduğu görülmektedir. Aylık ve yıllık ortalamalar, birbirinden çok uzak değildir. Hums şehrinde 1990-2015 döneminde yıllık ortalama bağıl nem oranı, Tablo 5'te gösterildiği gibi, %69,5 olarak bulunmuştur. Aynı dönemde bu rakam ilkbaharda %69,4 iken, yaz mevsiminde artış göstererek %71,5'e ulaşmıştır. Sonbaharda %68,5'e düşen ortalama bağıl nem oranı, kış mevsiminde nispeten yükselerek %68,8'e kadar ulaşmıştır. Bağıl nem oranı, denizden güneye doğru, yani sıcaklığın arttığı ve kuraklığın hüküm sürdüğü yarı kurak bölgeye doğru gittikçe kademeli olarak azalmaktadır. Bu oran ayrıca, rüzgârların esişi ve yönünden doğrudan etkilenmektedir. Dolayısıyla rüzgâr, havadaki nem oranının artmasına veya azalmasına yol açan faktörlerden biridir. Örneğin, çölden kıyı şeridine esen Sirokko rüzgârları, nem oranının yaklaşık %10 kadar azalmasına neden olmaktadır. Denizden esen kuzeydoğu rüzgârlarının Sirokko rüzgârlarının yerini aldığı anda ise, nem oranı %80 veya daha fazlasına yükselmektedir (El-Haccâci, 1989).

Yağmur, doğada meydana gelen su döngüsünün son aşamasını temsil eden bir yağış türüdür. Yeryüzündeki suların çeşitli kaynaklarından buharlaşıp gökyüzüne yükselmesi ve su buharıyla yüklü olan havanın sıcaklığının çiy noktasına düşmesi sonucunda yoğunlaşmasından sonra, su buharı yoğunlaşarak bulutları oluşturmaktadır. Yoğunlaşma sürecinde gitgide büyüyen küçük su parçacıkları, havanın taşıyamayacağı

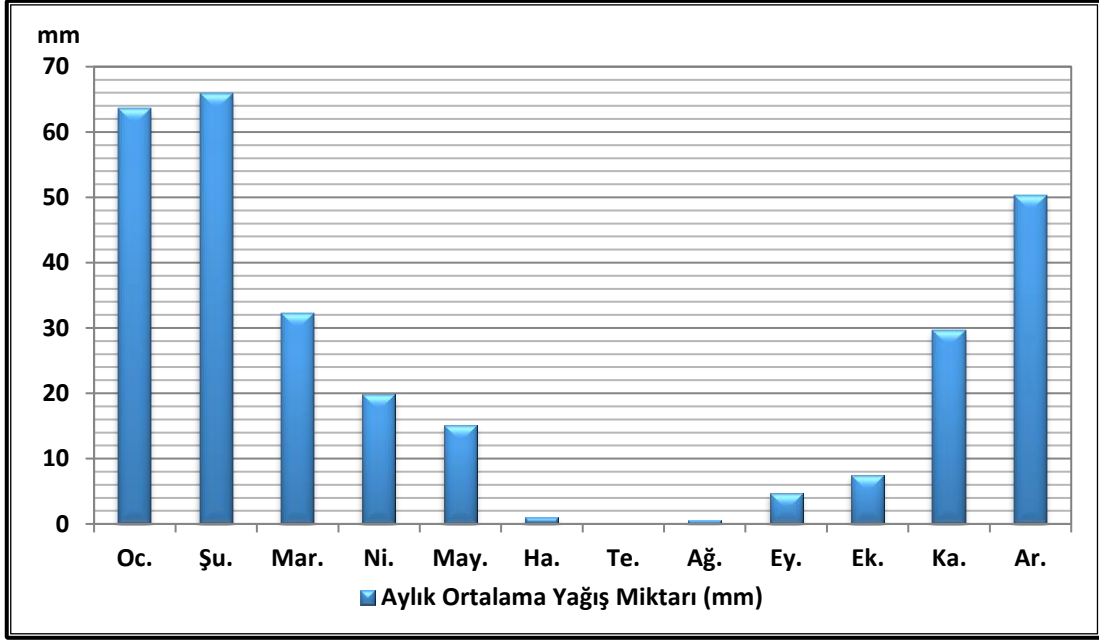
hacme ulaştığında yağmur, dolu veya kar şeklinde yeryüzüne düşmektedir (Bâggas, 2015) Yağışın en önemli türü olan yağmurun önemi, başta insanlar olmak üzere yeryüzünde yer alan çeşitli yaşam türleriyle olan yakın bağlantısından kaynaklanmaktadır. Yerüstü ve yeraltı sularının temel kaynağı olan yağmur; insanların sağlığı, giyim tarzı, gerçekleştirdiği faaliyetler, konut inşasında kullandığı malzeme türü ve kullandığı cihazların türü üzerinde doğrudan etkilidir.

Libya'nın kıyılarına ve bunlara bağlı bölgelere düşen yağışlar, çoğunlukla siklonlardan kaynaklanmaktadır. Yıllık yağışın %90'ından fazlası, yılın soğuk yarısında düşmektedir (Emgeli, 1995). Libya'nın kıyıları ve genel olarak Kuzey Afrika'nın kıyı şeridi boyunca yıllık ortalama yağış miktarı, 100 ila 300 mm arasında değişmektedir (Şeref ve Ez-Zuka, 1999). Libya'nın kuzeybatısında yer alan kıyı bölgelerinde yağış miktarındaki artışın nedeni, bu bölgelerin yağışlı alçak basınç alanlarının yolunda olmasıdır. Hums şehrinde, Libya'daki diğer kıyı şehirlerinde olduğu gibi, ortalama yağış miktarı mevsimlere göre değişmektedir. Kış mevsiminde, yağış miktarı büyük ölçüde artmaktadır. Bunun nedeni, sonbaharın ilerlemesiyle birlikte meydana gelen yağışlı alçak basınç alanlarının kış ortasında zirvesine ulaşmasıdır. Bu alanlar, ilkbaharda kademeli olarak azalmakta ve yaz mevsiminde kaybolmaktadır. Hums şehrindeki yağış miktarının mevsimlere dağılışı incelendiğinde, kış mevsimine denk gelen aylarda düşen miktarın yıllık toplam yağış miktarının yaklaşık %70'ini oluşturduğu görülmektedir.

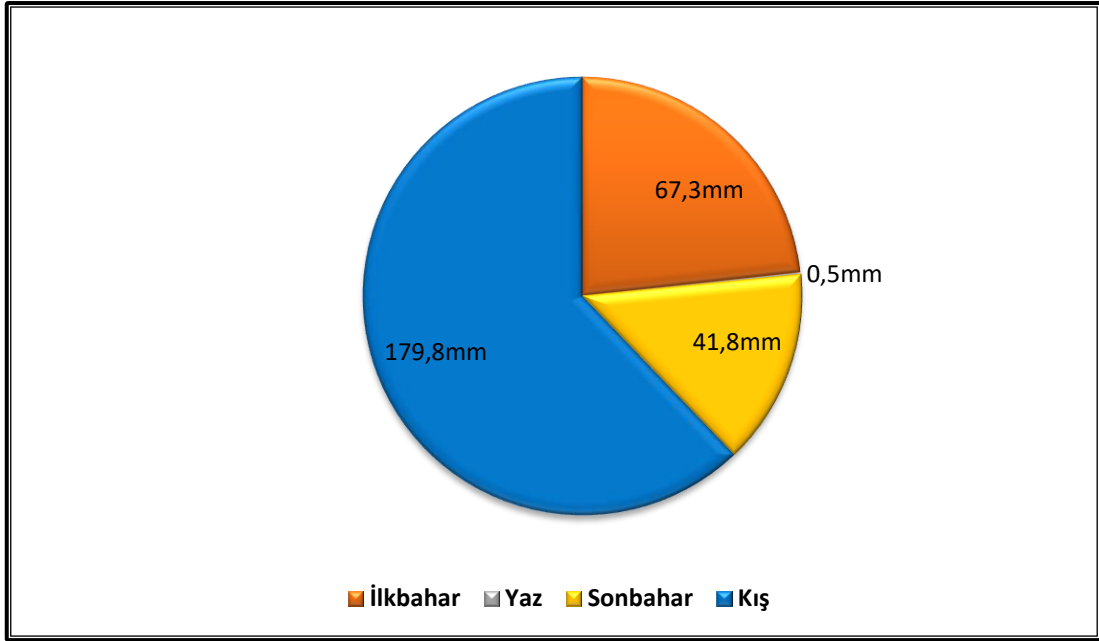
Tablo 6. Hums İstasyonunda Tespit Edilen Aylık, Mevsimsel ve Yıllık Ortalama Yağış Miktarı (1990-2015)

Aylık Ortalama	Mar.	Ni.	May.	Ha.	Te.	Ağ.	Ey.	Ek.	Ka.	Ar.	Oc.	Şu.
	32,3	19,8	15,2	1,0	0,01	0,6	4,7	7,5	29,6	50,3	63,6	65,9
Mevsimsel Ortalama	İlkbahar			Yaz			Sonbahar			Kış		
	67,3			0,5			41,8			179,8		
Yıllık Ortalama	290,5											

Kaynak: Hums Meteoroloji İstasyonu verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

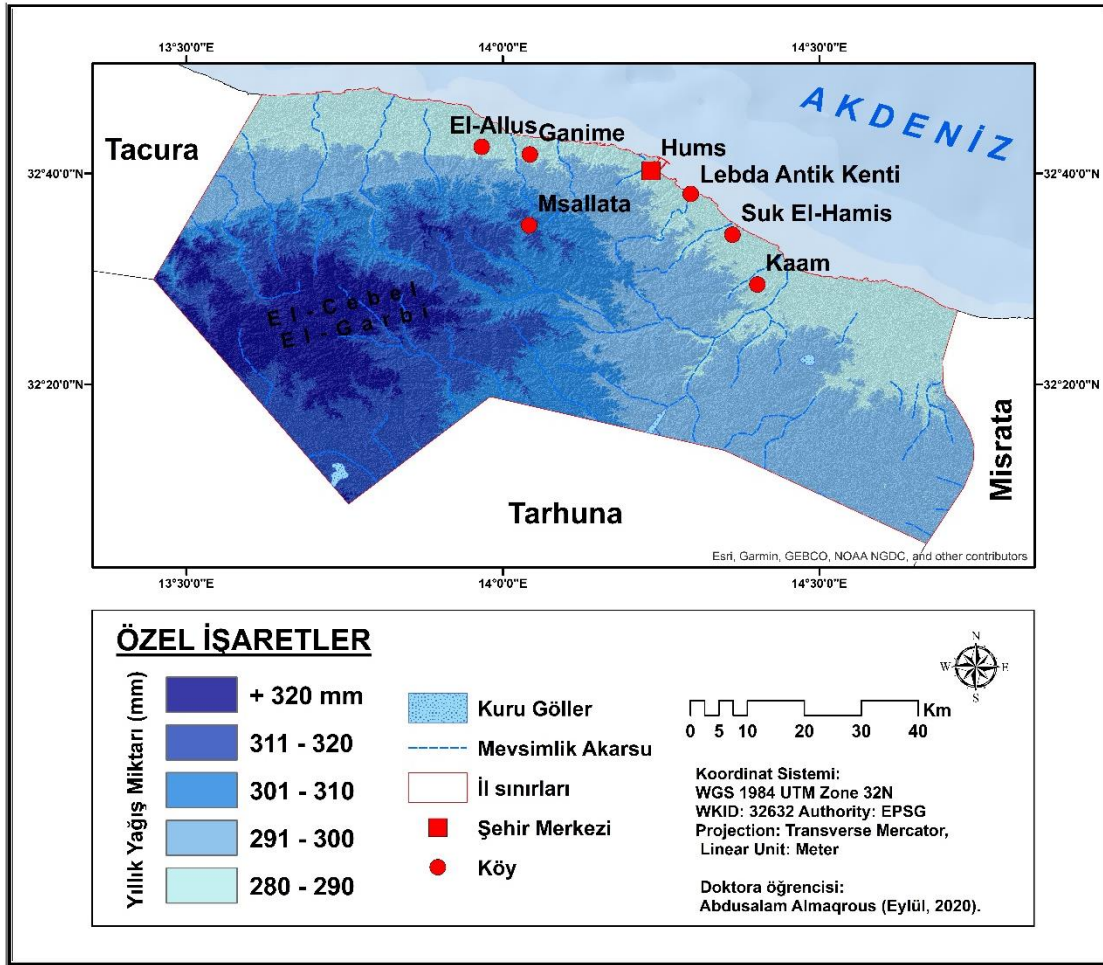
Şekil 7. Hums İstasyonu Aylık Ortalama Yağış Miktarı (1990-2015)

Şekil 8. Hums İstasyonu Mevsimsel Ortalama Yağış Miktarı (1990-2015)

Tablo 6, Şekil 7 ve Şekil 8'in verilerine göre, Hums şehrinde yıllık ortalama yağış miktarı 290,5 mm olup 300 mm'ye yakındır. Hums şehrinde en fazla yağış, 179,8 mm ile kış mevsiminde alınmaktadır. Yağış zirvesi, Ocak (63,6 mm) ve Şubat (65,9 mm) ayları arasında görülmektedir. Maksimum yağışların kış mevsiminde düşmesinin nedeni, Batı rüzgârlarının batıdan doğuya doğru esmesidir. Kış mevsimi, daha önce belirtildiği gibi, Akdeniz üzerinden geçen alçak basınç alanlarının sayısındaki artış ve

yüksek basıncın çöle doğru gerilemesi nedeniyle yağışın düştüğü gerçek mevsimdir. Bu alçak basınç alanları, kış mevsiminde sonbahara kıyasla hem etkinlik hem de kuvvet açısından artış göstermektedir. İlkbaharda, yağış getiren alçak basınç alanlarının sayısındaki azalış ile yağış miktarı tedricî olarak azalmaktadır. İlkbaharda ortalama yağış miktarı, 67,3 mm olarak bulunmuştur. Yağmur miktarının en düşük değerlerine ulaştığı yaz mevsiminin bazı aylarında neredeyse hiç yağış görülmemektedir. Yaz mevsiminde ortalama yağış miktarı, yağış getiren rüzgârların durması ve sıcaklığın artması nedeniyle, 4,0 mm olarak kaydedilmiştir. Sonbaharda ise, yağış kademeli olarak düşmeye başlamaktadır. Bu mevsimde ortalama yağış miktarı, 41,8 mm'dir.

Harita 6. Hums Şehri ve Yakın Çevresinin Yağış Haritası

Harita 6 incelendiğinde, yağış miktarlarının, El-Mergib ilçesinde ve Hums şehri yakınında yer alan bölgeler arasında farklılık gösterdiği görülmektedir. Örneğin, Msallata şehri, deniz seviyesinden 198 metre yüksekte olduğu ve El-Cebel El-Garbi'nin ilk yamaçlarını oluşturduğu için 300 ila 310 mm arasında yüksek bir yağış ortalamasına

sahiptir. Libya'daki yağış miktarı araştırmalarında, yıllık yağış yoğunluğunun dağlık bölgelerde arttığı bilinmektedir. Örneğin, Libya'nın kuzeybatındaki El-Cebel El-Garbi'nin en yüksek yamaçlarında yer alan Garyan şehri, yıllık ortalama 371,9 mm yağış almaktadır. Bu rakam, başkent Trablus'ta 359,3 mm olarak kaydedilmiştir. Hums şehri ve idari olarak ona bağlı olan küçük bölgeler ise, 270-290 mm arasında bir yağış ortalamasına sahiptir.

1.3.2.3. Basınç-Rüzgâr

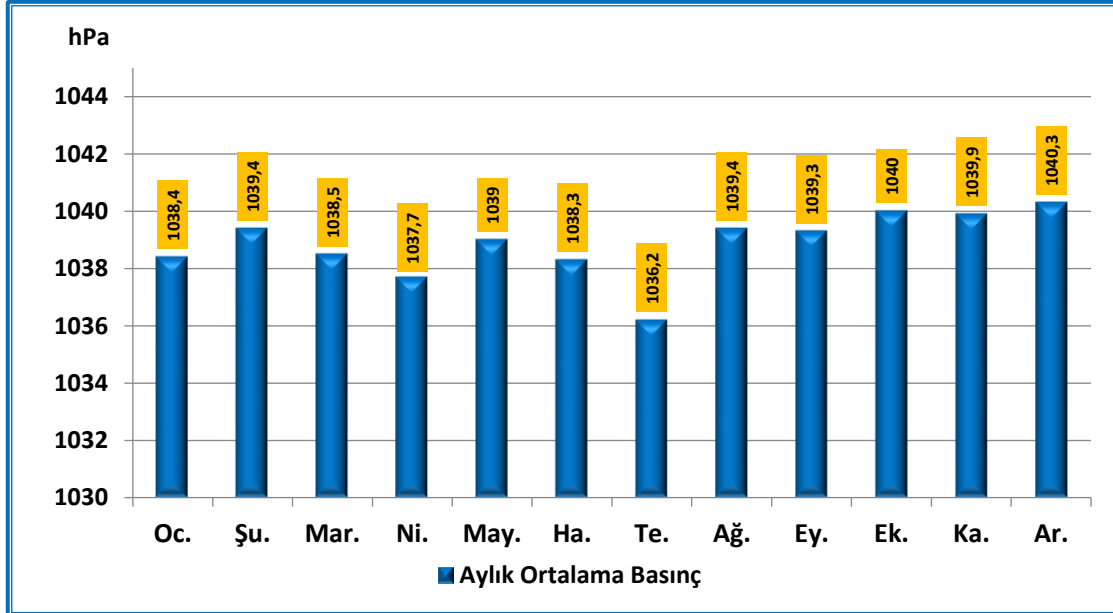
Tüm iklim elemanları, birbirine bağlı ve ilişkilidir. Herhangi bir iklim elemanında meydana gelen değişiklik, diğer elemanlarda değişikliklere yol açmaktadır. Bu nedenle atmosferik basınç, sıcaklıktan ve bunun mevsimden mevsime değişmesinden etkilenmektedir. Sıcaklık arttıkça atmosferik basınç azalmaktadır. Buna karşılık, sıcaklık azaldıkça atmosferik basınç artmaktadır. İlk duruma alçak basınç adı verilirken, ikinciye yüksek basınç denilmektedir (Egneybir, 2005).

Farklı bölgelerde hüküm süren iklim koşullarını etkileyen önemli faktörlerden biri olan atmosferik basınç, etkili olduğu bölgenin iklim özelliklerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Atmosferik basıncın coğrafi dağılışı, hareketleri, kuvveti ve konumu, bu basıncın etki ettiği iklimin türü hakkında net bir bilgi sağlamaktadır. Hava kütlelerinin hareketi, rüzgâr oluşumu, rüzgâr hızının ve yönünün zamana ve yere göre değişimi, farklı bölgeler arasındaki atmosferik basınç farkının bir sonucudur (Cude, 2002).

Tablo 7. Hums İstasyonunda Yıllık Ortalama Basıncın Aylara Göre Dağılımı

Yıllar	Aylar												Yıllık Ortalama (hPa)
	Oc.	Şu.	Mar.	Ni.	May.	Ha.	Te.	Ağ.	Ey.	Ek.	Ka.	Ar.	
2004	1018,0	1019,2	1018,7	1018,0	1018,2	1016,4	1013,6	1016,3	1018,8	1018,9	1018,1	1018,7	1017,7
2005	1021,5	1017,9	1015,8	1014,8	1017,5	1018,8	1018,4	1025,0	1016,6	1018,6	1018,9	1018,8	1018,5
2006	1013,4	1015,6	1012,3	1011,2	1018,5	1019,4	1019,6	1022,0	1015,3	1017,2	1018,5	1018,4	1016,7
2007	1012,5	1016,1	1014,6	1012,1	1016,2	1015,5	1011,6	1015,4	1017,2	1017,6	1018,3	1019,1	1015,5
2008	1112,3	1115,2	1112,4	1112,3	1114,7	1112,8	1111,1	1116,1	1117,3	1117,4	1116,2	1117,1	1114,5
2009	1017,0	1016,8	1019,5	1019,4	1018,2	1017,9	1015,2	1013,4	1017,8	1017,6	1017,7	1017,1	1017,3
2010	1017,1	1018,2	1018,9	1018,2	1014,7	1013,6	1012,8	1015,9	1017,1	1018,4	1017,9	1019,2	1017,2
2011	1016,2	1016,7	1015,5	1015,1	1014,7	1013,6	1011,0	1015,2	1016,1	1016,4	1016,5	1016,9	1015,3
2012	1118,0	1119,1	1118,6	1118,4	1118,5	1116,3	1112,4	1115,1	1117,2	1117,5	1117,1	1117,8	1117,1
Ortalama (hPa)	1038,4	1039,4	1038,5	1037,7	1039,0	1038,3	1036,2	1039,4	1039,3	1040,0	1039,9	1040,3	1038,9

Kaynak: Hums Meteoroloji İstasyonu verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 9. Hums İstasyonunda Yıllık Ortalama Basıncın Aylara Göre Dağılımı

Tablo 7'ye bakıldığında, aylık ortalama atmosferik basınç değerlerinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bu değerler, kış aylarında ve özellikle Aralık ayında yaz aylarına kıyasla hemen hemen daha yüksektir (Şekil 9). Aralık ayında

1040,3 hPa “hektopaskal” değerinde olan ortalama atmosferik basınç, yılın diğer aylarında gitgide azalmakta ve Nisan ile Temmuz aylarında sırasıyla 1037,7 ve 1036,2 hPa değerlerine ulaşmaktadır.

Basınç ve sıcaklık ile rüzgâr ve geri kalan iklim elemanları arasında iklimsel bir ilişki vardır. Örneğin, yaz aylarında araştırma sahası da dâhil olmak üzere Libya’nın tüm kuzey bölgelerinde güneş ışınlarının yengeç dönencesine dik gelmesi nedeniyle karalarda sıcaklık yükselerek alçak basınç alanları oluşturmaktadır. Deniz kıyısında ise, kara ve denizlerin farklı ısınma özelliklerine bağlı olarak sıcaklık düşerek yüksek basınç alanı oluşturmaktadır. Ülkenin kıyı bölgelerinin çoğuna esen, ticaret rüzgârları olarak bilinen kuru kuzeydoğu alizeleri de bu bölgelerde sıcaklığı düşürmektedir (Egneybir, 2005).

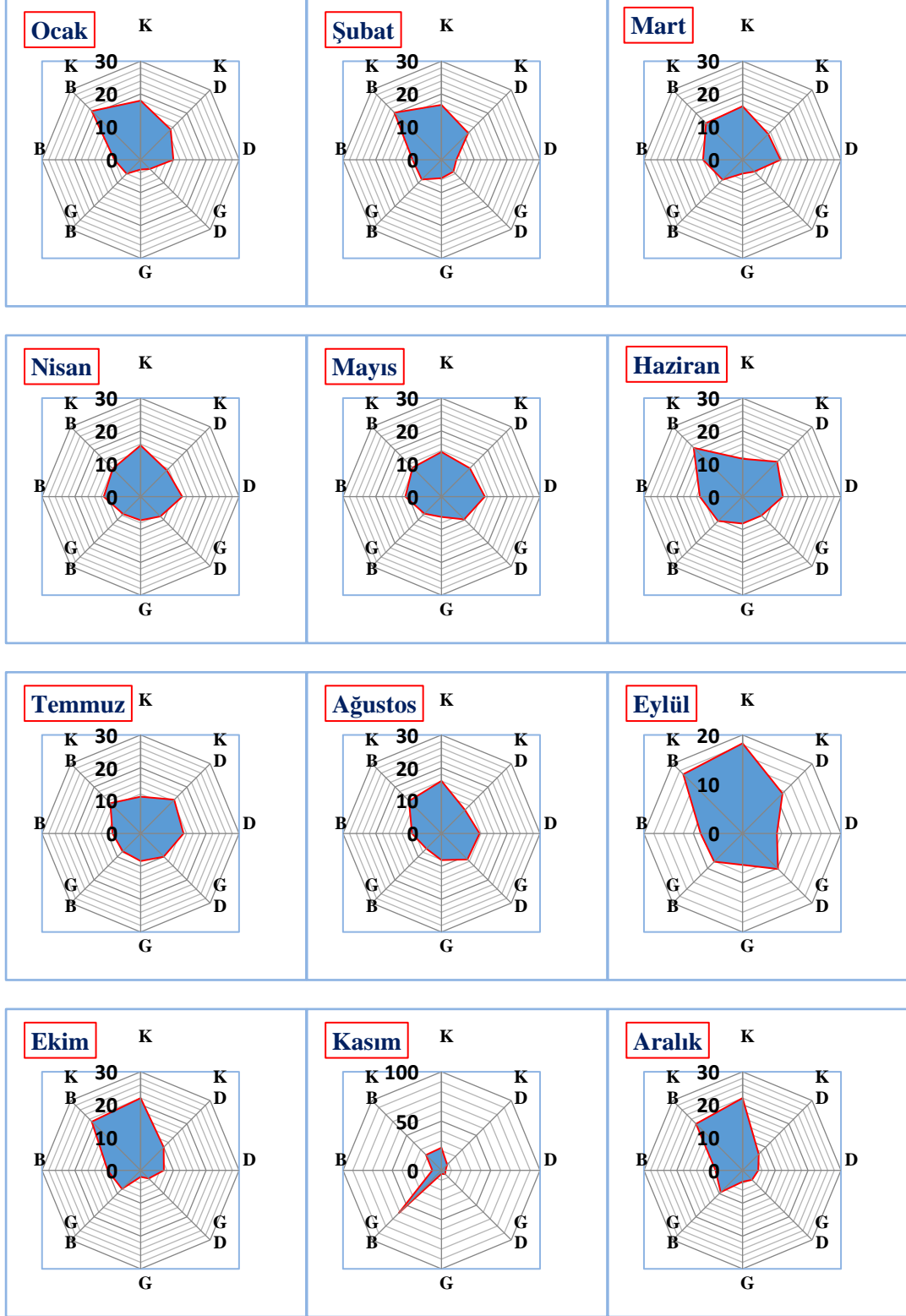
Kış mevsiminde ise, güneş ışınlarının oğlak dönencesine dik gelmesi nedeniyle, alçak basınç alanı güneye doğru hareket etmektedir. Araştırma sahası da dâhil olmak üzere Libya’nın özellikle kuzey bölgelerinde sıcaklık düşerek karada yüksek basınç alanları, denizde ise alçak basınç alanı oluşturmaktadır. Bunun sonucunda, rüzgâr yönleri zaman zaman değişmektedir. Aynı zamanda hava kütlelerinin deniz üzerinde batıdan doğuya hareketi de etkilenmektedir. Böylece, kuzey bölgeleri, çölden gelen kuru güneydoğu rüzgârlarının eşlik ettiği alçak basınç alanlarına maruz kalmaktadır.

Rüzgâr, atmosferik basınç kadar önemli bir iklim elemanıdır. Nitekim atmosferik basınç, basınç seviyelerindeki uzamsal farklılıklardan ve bunlardan kaynaklı şiddet değişimlerindeki basınç eğimleri rüzgâr oluşumunun ana nedenidir (Bâggas, 2015). Rüzgâr, havanın yüksek basınç alanlarından alçak basınç alanlarına yatay hareketi anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle rüzgâr, farklı hızlarda hareket eden havadır. Rüzgârın özellikleri, hızı ve yönü; özellikle gelecekte kirliliği önlemek üzere kentsel alanların genişlemesi ile ilgili stratejik planları geliştirmeye başlamadan önce, şehir coğrafyacılarının üzerinde durduğu önemli konulardır.

Jeomorfolojik olarak rüzgâr, rüzgâr erozyonu ile jeomorfolojik birimler üzerinde bir etkiye sahiptir. Sıcaklık derecelerinin yükselip düşmesi, yoğunlaşma çeşitlerinin oluşumu, yağış türlerinin oluşumu ve kasırğa, gök gürültülü fırtına gibi tüm şiddetli hava olaylarının oluşumu gibi, rüzgârın diğer iklim elemanları üzerinde de önemli etkisi vardır. Rüzgâr ayrıca, atmosferin, yeryüzünün farklı taraflarına ısı ve nemi dağıtabileceği temel araçtır (Karbel ve Es-Seyyid, 1986).

Libya'nın kuzeybatısında hâkim olan rüzgâr yönü, atmosferik basınç ve deniz seviyesinden yükseklik başta olmak üzere birçok faktöre göre zamandan zamana ve yerden yere farklılık göstermektedir. Libya, karasal ve denizsel hava kütlelerine ayrılan kutupsal hava kütleleri başta olmak üzere yıl boyunca birçok hava kütesine maruz kalmaktadır. Kuzeybatı Avrupa'dan kaynaklanan karasal kutupsal hava kütleleri, kış mevsiminde Libya'nın kuzey bölgelerini etkilemektedir. Atlantik Okyanusu'ndan kaynaklanan denizsel kutupsal hava kütleleri ise, kış mevsiminde yağmur miktarını artırmada önemlidir.

Karasal ve denizsel olmak üzere ikiye ayrılan nemli tropikal hava kütleleri de vardır. Karasal hava kütleleri Güney Avrupa'dan ticaret rüzgârlarıyla getirilirken, denizsel hava kütleleri Güney Atlantik Okyanusu'ndan genellikle ilkbaharda ve yaz başında Sirokko rüzgârlarının esmesinden hemen sonra gelmektedir. Büyük Sahra Çölü'nden gelen kuru karasal tropikal hava kütleleri ise, Sirokko rüzgârlarının eşlik ettiği alçak basınç alanları şeklinde oluşmaktadır. Genellikle ilkbahar ve yaz mevsimlerinde esen Sirokko rüzgârlarının sıcak ve toz yüklü olması, Libya'nın kuzey bölgelerinde sıcaklığın artmasına yol açmaktadır (Şeref ve Ez-Zuka, 1999).

Şekil 10. Hums İstasyonunda Aylara Göre Hâkim Rüzgâr Yönleri

Hums Meteoroloji İstasyonu'ndan elde edilen verilere göre hâkim rüzgâr yönünü temsil eden Şekil 10'dan anlaşılacağı üzere, çeşitli rüzgâr türlerinin estiği Hums

şehrinde hâkim rüzgâr yönü⁶ kuzeydir. Kış mevsiminde, çoğu yağmur yüklü olan kutupsal hava kütlelerinin varlığı nedeniyle kuzey ve kuzeybatı rüzgârları esmektedir. Büyük Sahra Çölü üzerindeki yüksek basınç alanından gelen güney ve güneybatı rüzgârları da esmektedir. Yaz aylarında ise, kuzeydoğu alizeleri (kuzeydoğu ticaret rüzgârları) esmektedir. Sıcaklığı hafifleten ve genel olarak havayı ılımlı hâle getiren bu rüzgârların hızı, Ocak gibi kış aylarında esen rüzgârlara kıyasla, özellikle Temmuz ayında çok düşüktür. Kuzeydoğu alizeleri, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde, özellikle Mart ve Eylül aylarında da esmektedir. Ani sıcaklık artışına ve nemin düşmesine yol açan bu rüzgârlar, özellikle topoğrafik engeller bulundurmeyen düz alanlara toz ve kum getirmektedir. Bazen de ardından ani yağış getirmektedir. Araştırma sahası, Libya'nın diğer kıyı şehirleri gibi bu tür rüzgârlara maruz kalmaktadır. Hums şehrinin güneyinde ve Msallata şehri yakınlarında dağlık alanların ve bitki örtüsünün varlığı, Libya'nın güneyinden gelen Sirokko rüzgârlarıyla taşınan toz ve kum oranlarını epeyce azaltmaktadır (Emgeli, 1995).

1.4. Bitki Örtüsü Özellikleri

Bitki örtüsü, insanların hayatı üzerinde net bir şekilde etkilidir. Bitki örtüsü, bir bölgenin ekonomik yaşamını büyük ölçüde etkilemektedir. Dolayısıyla insanların sosyal yaşamını, sosyal düzeyini ve medeniyetini de etkilemektedir. İnsanların meslekleri hâkim bitki örtüsüne büyük ölçüde bağlıyken, üretim modeli mevcut bitkilerin türleriyle ilişkilidir (El-Harram, 1995). Bitki örtüsü, coğrafi konumun jeomorfolojik faktörler ve iklim elemanları ile etkileşimi sonucu oluşmaktadır. Bitki örtüsü, yetişmesinde veya ekilmesinde insanların rolü olmayan doğal bitki olarak tanımlanmaktadır. Bir başka deyişle bitki örtüsü, insan müdahalesi olmadan, coğrafi konum, jeomorfolojik birimler ve jeolojik yapının etkisiyle iklim elemanları ve toprak arasında meydana gelen etkileşimin sonucunda yetişen bitkilerdir.

Araştırma sahasında, Akdeniz iklimi ile Step iklimi (yarı kurak iklim) arası bir geçiş iklimi hâkimdir. Bu nedenle, Akdeniz bitkileri, step bitkileri ve doğrudan insan müdahalesi olmadan yetişen doğal bitkilerin bir araya geldiği çeşitli bir bitki örtüsü

⁶ Dünyanın herhangi bir yerinde rüzgârın en sık estiği yöne hâkim rüzgâr yönü denilmektedir. Bilindiği üzere rüzgârlar, herhangi bir yönden esebilmektedir. Ancak bazı bölgelerde rüzgâr, belirli bir yönden diğer yönler nazaran daha fazla esme eğilimindedir. Bu rüzgâra da hâkim rüzgâr adı verilmektedir.

vardır. Bu bitkiler, toprak, yağmur ve sıcaklık gibi mevcut doğal koşullara göre yetişmektedir. Bitki örtüsünün önemi, yere düşen yapraklar ve ölü kökler gibi bitkisel atıkları toprağa sağlamasından kaynaklanmaktadır. Bu da organik madde oluşumuna ve toprağın korunmasına katkıda bulunmaktadır. Akdeniz iklimi bölgesindeki doğal bitkiler arasında Piçdikenbaş “*Cenchrus*” gibi bazı bitkiler bulunmaktadır. Deniz kıyısından uzaklaştıkça, deniz otlarıyla iç içe geçen mevsimsel otlar görülmektedir (Ahmed, 1988). Hums şehrindeki doğal bitki örtüsünün bazı türleri Fotoğraf 1 ile Fotoğraf 5’te görülmektedir.

Fotoğraf 1. Sarı Hünnap “*Zizyphus Lotus*”, Hums

Sarı hünnap “*Zizyphus Lotus*”, 1,5 ila 2 metre yüksekliğe kadar büyüyen, çok dallı gövdeli, uzun dikdörtgen ile oval dikenli bir çalı türüdür (Fotoğraf 1). Libya’daki coğrafi dağılımına bakıldığında, Garyan ve Jadu şehirlerindeki kayalık alanların yakınında, El-Aziziye şehrinde ve ülkenin doğusunda Bingazi şehrinin yaklaşık 40 kilometre yakınında bulunmaktadır (El-Jafri ve El-Gadi, 1977/a).

Fotoğraf 2. Halfa Otu “*Lygeum Spartum*”, Hums

Halfa bitkisi “*Lygeum Spartum*”, 90 cm yüksekliğe ulaşan dik sürgünler üreten güçlü sürünen köklere sahip, ince uzun yapraklı, nadiren de olsa 40 santimetre yüksekliğe ulaşan iki başaklı bir bitki türüdür (Fotoğraf 2). Hums şehrinde ve yakın çevresinde bol miktarda bulunmaktadır. Libya'nın genelinde ise, Sabrata şehri yakınında, Trablus'un batısındaki Juddaim Ormanı'nda, Trablus'un batısındaki Ebu Kammaş köyünde, Sirte şehrinin 10 km uzaklığında, Ecdebiye şehrinin 70 km doğusunda ve Bingazi şehrinin 35 km doğusunda bulunmaktadır. Daha sonra da belirtileceği gibi, halfa bitkisi diğer şehirlere kıyasla Hums şehrinde bol miktarda bulunduğu için onu diğer bitkilerden ayrı bir ekonomik öneme sahiptir. Halfa bitkisi; halat, torba, hasır, halı ve kağıt yapımında yaygın olarak kullanılabilir (El-Sherif ve El-Siddiqi, 1988).

Fotoğraf 3. Tüysüz Keçiboğan "*Calicotome Spinosa*", Hums

Tüysüz keçiboğan "*Calicotome Spinosa*", 20-50 ila 100-150 cm boylanabilen, çok yıllık açık yeşil renkli 30-60 cm eninde az sayıda yapraklara sahip, 15-35 mm uzunluğunda kümelenmiş dikenleri bulunan bir çalı türüdür (Fotoğraf 3). Hums şehrinin güneydoğusunda Lavandanya Ormanı'nda bulunmaktadır. Libya'nın genelinde ise, Msallata şehrinde, Trablus'un güneyindeki Kasr Bin Gaşir bölgesinde, Kasr Bin Ghashir bölgesinde ve Bingazi şehrinin doğusundaki El-Cebel El-Ahdar bölgesinde bulunmaktadır. Bazı hastalıkların tedavisinde kullanılan tüysüz keçiboğan, Libya'nın doğusunda yöresel olarak "El-Ka'mul" adıyla anılmaktadır (El-Jafri ve El-Gadi, 1983).

Fotoğraf 4. Yabani Enginar “*Cynara Cardunculus*”, Hums

Yabani enginar “*Cynara Cardunculus*”, 3 metre yüksekliğe kadar büyüyen, sürgünleri ve dalları küçük dikenli, yaprakları 5 ila 15 mm eninde, çiçeğinin çapı 12 ila 18 mm olan bir çalı türüdür (Fotoğraf 4). Hums şehrinin batısında yetişmektedir. Libya'nın genelinde ise, Trablus şehrinin 10 km batısında, Bingazi şehrinin güneydoğusunda ve Libya'nın doğusundaki El-Cebel El-Ahdar bölgesinde bulunmaktadır (El-Jafri ve El-Gadi, 1980).

Fotoğraf 5. Afrika Zeytini “*Olea Africana*”, Hums

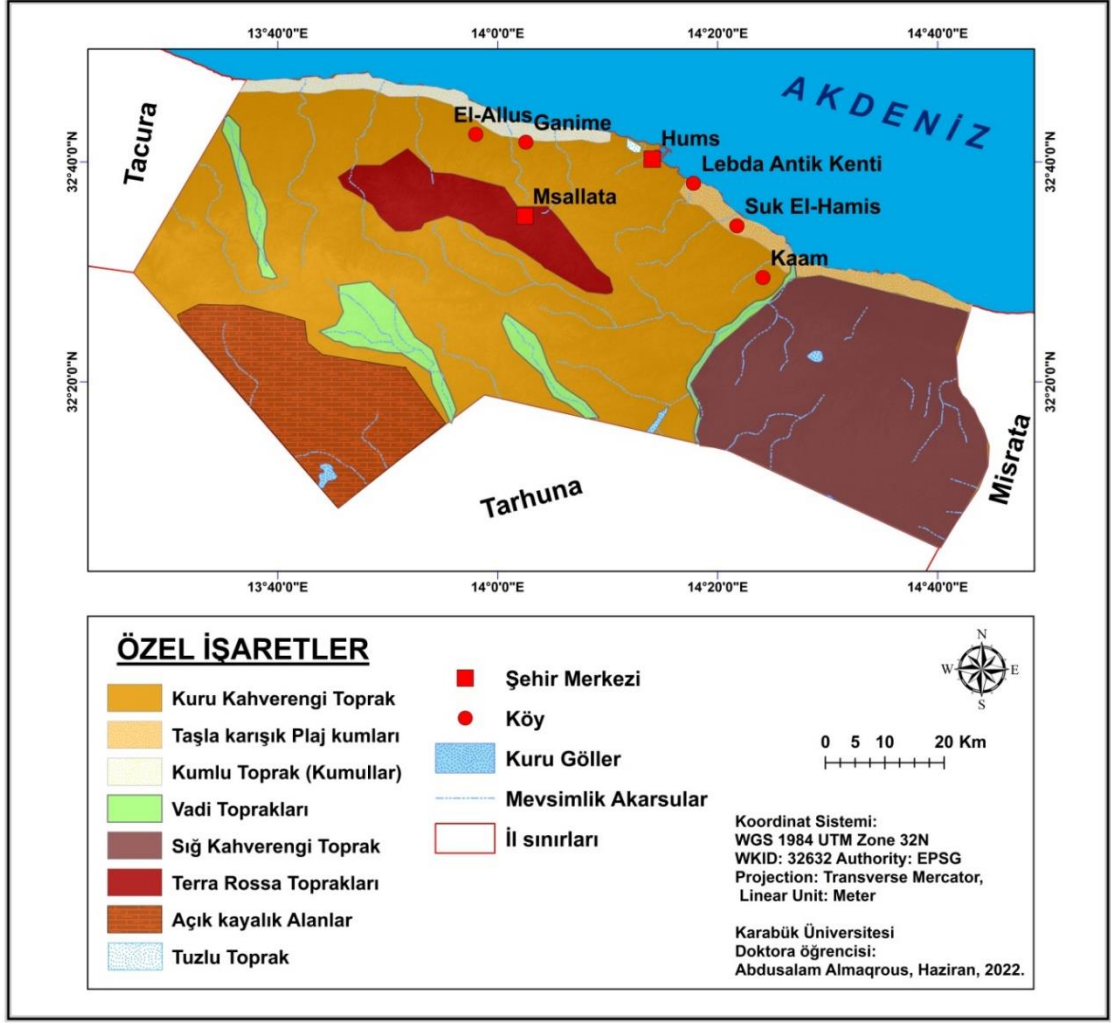
Afrika zeytini “*Olea Africana*”, 12 metre yüksekliğe kadar , grimsi yeşil, yaprak dökmeyen ağaç türüdür (Fotoğraf 5). Sürgünleri gri renkli, dikensiz ve hemen hemen üç köşelidir. Simli yeşil yaprakları dikdörtgen gibi olup yaprak uzunlukları 5 ila 8 cm ve eni de 0,5 ila 1,5 cm arasındadır. Meyvesi küçük, 1 ila 3,5 cm uzunluğunda, ince etli ve mor veya siyah renktedir. Afrika zeytini, Hums şehrinin güney ve batısında yetişmektedir. Libya'nın genelinde ise, Yafren bölgesinde, Trablus şehrinin yakınında, Libya'nın doğusundaki Susa şehrinde, Re'sül-Hilal bölgesinde ve El-Cebel El-Ahdar bölgesinde ve Libya'nın kuzey kıyı şeridi boyunca bulunmaktadır. Büyük ekonomik değere sahip zeytinyağı yemeklerde kullanılmaktadır (El-Jafri ve El-Gadi, 1977/b).

Hums şehrindeki doğal bitki örtüsünün türleri arasında, Akdeniz ve step bölgelerinde yer alan mayıs papatyası “*Chamomilla recutita*”, acı kekik “*Thymus capitatus*” ve sarı hünnap “*Zizyphus lotus*” bulunmaktadır. Step bölgesinde ayrıca; dikenli otlar, mum kaplı yapraklı otlar ve uzun köklü bitkiler (Örneğin: gümüş dikenli “*Carduus argentatus*”, yabani kavun “*Ecballium elaterium*”, yabani yulaf “*Avena fatua*”, yabani turp “*Raphanus raphanistrum*”, yaprak soğanı “*Allium schoenoprasum*”, kara yavşan “*Artemisia campestris*”, nane “*Mentha*”, deve dikenli “*Silybum marianum*” ve halfa otu “*Lygeum spartum*”) gibi bölgedeki az yağışa uyum

sağlayabilen birçok mevsimsel ot çeşidi bulunmaktadır (Elhshaany, 2008). Bu doğal bitki örtüsünün türleri, araştırma sahasının kuzey, batı ve güneyinde bulunmaktadır. Halfa otu, araştırma sahası ve yakın çevresinde geçen yüzyılın ortalarında büyük bir ekonomik öneme sahipti (Fotoğraf 2). 1954-1958 yılları arası, bu bitkinin ihracatı 2.165.000 Libya dinarına ulaşmıştır (El-Gadamsi, 1998). Bu bitki, kâğıt, banknot vb. ürünlerin üretiminde kullanılan selüloz açısından nispeten zengindir. Bu bitki ve özellikle dikenli tepeli şeritsi yaprakları, mide iltihabı tedavisinde kullanılmaktadır (El-Kadi, 1989). Bölgedeki ekili (doğal olmayan) bitkiler ise, insanlar tarafından ekilip yetiştirilen bitkilerdir. Bunlar arasında, arpa ve buğday gibi yağmur zamanlarında ekilen mevsimsel tarım ürünleri, sebze çeşitleri, yonca, mısır ve şeker kamışı gibi mevsimsel sulamalı tarım ürünleri, zeytin, hurma ve badem gibi bazı ağaç çeşitleri ve elma, portakal ve incir gibi bazı meyve çeşitleri bulunmaktadır. Burada belirtilmesi gerekir ki, Hums şehrinde yetişen bitki türlerinin hiçbiri endemik değildir.

1.5. Toprak Özellikleri

Toprak kavramı, yeryüzünün üst tabakasını örten, kayaç parçacıkları ve organik mineraller karışımını içeren katman anlamına gelmektedir (En-Neyhum, 1980). Kentsel tesislerin kurulmasının toprakla bir ilişkisi vardır. Nitekim toprağın dokusu ve özellikleri, bir yerin ikamet ve inşaat için uygun olup olmaması açısından değerlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Toprak, parçalanmış kaya parçacıklarından, bunlardan ayrılan elementlerden ve bunlara karışan bitki ve hayvan kalıntılarından oluşmaktadır. Dolayısıyla, toprağın bitkisel ve hayvansal faktörlerin bir ürünü olduğu söylenebilmektedir (El-Mehdevi, 1990).

Harita 7. Hums Şehri ve Yakın Çevresinin Toprak Haritası

Harita 7'ye göre araştırma sahasındaki toprak aşağıdaki tiplere ayrılabilir:

1.5.1. Kuru Kahverengi Toprak

Kuru kırmızı-kahverengi toprak, araştırma sahasındaki en yaygın toprak tipidir. Şehrin kuzey ve doğu kesimlerinde yaygın olarak bulunmaktadır. Bu toprağın en önemli özelliklerinden biri, %70'ten fazla kum içermesidir (Cude, 2002). Bu da gözenekliliğini ve havalandırma kalitesini artırmaktadır. Bu toprak ayrıca, yüksek oranda kalsiyum karbonat ve farklı oranlarda tuz, mineral ve organik madde ihtiva etmektedir. Kalınlığı, oluşum koşullarına bağlı olarak yerden yere değişmektedir. Derin profilli, düz yüzeyli ve iyi drenajlı topraklardan olan bu topraktaki organik madde oranının düşük olmasına rağmen, verimliliği yüksektir ve tüm tarımsal ürünler için uygundur (Tarımsal Islah ve

Arazi Reformu Sekreterliği, 1981). Orta tuzlu topraklarda hurma ağacı yetiştirilmektedir.

1.5.2. Taşla Karışık Plaj Kumları

Bu toprak tipi, bulunduğu bölgedeki erozyon faktörlerinin bir sonucu olarak parçalanmış küçük taşlarla ve kumla karıştırılmış bir topraktır. Hums şehrinin doğusundaki Antik Lebda Kenti'nden Kaam Vadisi'ne kadar uzanan bölgede bol miktarda bulunmaktadır. Libya'da ise, kıyıların dar olması ve kayalık alanların denize yakınlığı nedeniyle Susa ve Şehhat şehirlerinin yakınlarında ve Derna şehrinin güneyindeki Latrun beldesi gibi farklı yerlerde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Antalya kıyıları gibi Türkiye ve Yunanistan kıyılarında da görülmektedir.

1.5.3. Kumlu Toprak (Kumullar)

Bu toprak tipi, denizin kıyısı boyunca denizden uzaklığı 200 metreyi geçmeyen kumullar şeklinde bulunmaktadır. Bu toprak, dağlık bölgenin denize doğru ilerleyerek deniz uçurumlarını oluşturması, kıyının kıvrılması ve kıyının karadan ne kadar uzak olması gibi sebeplerden dolayı, şehrin batısında başta olmak üzere bazı dağlık bölgelerde kaybolabilmektedir. Şehrin doğusunda, şehir planının kıyıya doğru ilerlemiş olması nedeniyle kumulların denizden uzaklığı sadece birkaç metredir. Bu toprağın kökeni, kıyı boyunca meydana gelen erozyon ve sedimantasyon (çökelti birikmesi) sayesinde oluşan deniz kum çökeltileridir. Bu toprak, yüksek su geçirgenliği ve organik madde eksikliği ile karakterize edilmektedir. Dolayısıyla, tarıma uygun değildir.

1.5.4. Vadi Toprakları

Az oranda bulunan bu tip, şehrin içinde ve yakınında kuru vadilerin varlığı ile ilişkilidir. Bu toprak tipi, Lebda Vadisi ve Kaam Vadisi başta olmak üzere dağlık alanlardan inen vadilerin kıyılarında bulunmaktadır. Akarsular, çok miktarda alüvyon ve silt taşımakta ve bunları daha uzak bir mesafeye taşıyamadığı yerlerde çökeltmektedir. Akarsular, yüzeyin düzlüğüne göre tortularını vadilerin her iki taraflarına biriktirmektedir. Bu tip toprağın en önemli özelliği de içinde ve bazen yüzeyinde çakıl ve taşların bol bol bulunmasıdır. Bu toprağın kalınlığı, tortuların büyüklüğüne ve bu vadilerdeki akarsuların hacmine göre değişmektedir. Dolayısıyla bu toprak, su ayrışması faktörlerinin bir sonucu olarak oluşmuştur. Tortul toprak, verimli bir toprak olup tarımsal kullanımda diğer tiplerden daha uygundur. Bu toprak, özellikle

vadilerin ağızları yakınında hurma ağaçları ve yağmura dayalı tahılların yetiştirilmesinde kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu toprak, özellikle mevsimsel sellerin meydana gelmesi sırasında erozyon sorunundan muzdariptir.

1.5.5. Sığ Kahverengi Toprak

Bu toprak, şehrin dağınık bölgelerinde ve özellikle güneydoğu kesimlerinde bulunan kuru topraklardan biridir. Sığ olan bu toprak, 30 cm'yi geçmeyen ince bir tabaka şeklindedir. Oluşumu, çeşitli erozyon faktörlerinin etkisinden kaynaklanmaktadır. Kırmızımsı kahverengi olan bu toprakta yaklaşık %35 oranında çakıl bulunmaktadır. Bu da toprağın tarım için uygunluğunu sınırlamaktadır. Ayrıca bu toprağın kalınlığı ve bitki örtüsü azdır. Bu nedenle bu toprak, erozyona karşı daha duyarlıdır ve tarımsal kullanım için nadiren uygun olmaktadır.

1.5.6. Terra Rossa Toprakları

Terra Rossa veya kırmızı toprak olarak bilinen bu toprak tipi Akdeniz bölgelerinde yaygındır. Bu topraklar, Hums şehrinin güneyinde ve Msallata şehrinin yakınlarında bulunmaktadır. Ayrıca Libya'nın doğusunda, El-Merc şehrinin doğusundan Derna şehrine kadar uzanan yaklaşık 230 km'lik alanda yaygın bulunmaktadır. Bu toprak tipi, kalsiyum karbonatı bol, su tutma kapasitesi yüksek, kalkerli bir topraktır. Özellikle bitkilerin ihtiyacı olan eksik besin maddelerinin yerine konulması için gübrelerin eklenmesinden sonra en önemli ekilebilir topraklardan biridir (Misrata Tarım Araştırmaları İstasyonu, 2016).

1.5.7. Tuzlu Toprak

Bu toprak tipi, Hums şehrinin doğusundaki Kaam vadisinin kuzeybatı kesiminde sınırlı olarak görülmekte ve deniz kıyısında 2 km²'yi aşmayan küçük bir alan oluşturmaktadır. Tuz oluşumları, Lebda vadisinin doğusunda kıyı üzerinde de vardır, ancak söz edilmeyecek kadar küçük bir alanı kaplamaktadır. Mineral tuzların yüksek oranda bulunduğu bu toprağın tarıma uygunluğu sınırlıdır. Bununla birlikte, büyük bir kısmı geri kazanılmış ve hâlen tarım alanları olarak kullanılmaktadır.

Hums şehrinde yukarıdaki toprak tiplerine ek olarak, şehrin güneyinde yüzlerce kilometrelik alanı kapsayan ve El-Mergib Belediyesi'nin sınırları içinde doğuda Kaam Vadisi bölgesinden batıda Tacura şehrine ve güneyde Tarhuna şehrine kadar uzanan

alandaki bulunan açık kayalık alanları da mevcuttur. Bunlar; plato, dağ, tepe ve kuru vadi gibi birçok farklı yeryüzü şeklini barındırmaktadır.

1.6. Hidrografik Özellikler

1.6.1. Yeraltı Suyu ve Su Kaynakları

Su, tüm insanlar için hayatın en önemli unsuru ve kaynağıdır. İnsanlar, eski çağlardan beri suyun önemini bilmiştir. Nil Vadisi, Mezopotamya, Sina ve Palmira gibi birçok halkın medeniyeti suyun varlığıyla bağlantılıydı. Su ayrıca, nüfusun ve tarımsal ile endüstriyel alanların artırılması açısından nüfus topluluklarının gelişimi için ana bir faktördür. Nüfus toplulukları, ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli miktarda suya sahip olmalıdır. Bu nedenlerle, Hums şehrinin su kaynaklarını incelemek, saptamak ve koruma yollarını bulmak önemlidir. Libya'daki su kaynaklarına bakıldığında az olduğu ve en önemli iki kaynağın yerüstü suyu ve yeraltı suyu olduğu görülmektedir. Nitekim yeraltı suyu, Libya ülkesinde her türlü maksat ve faaliyette kullanılan suların ana kaynağı olup su ihtiyacının %95'inden fazlasını karşılamaktadır. Bu nedenle, tüm sektör ve işyerlerinde yaşanan hızlı büyümeye paralel olarak yeraltı suyu talebi de sürekli artmaktadır (Genel Su Kurumu, 1999). Jeolojik durum, hâkim iklim koşulları ve suyun hareketi ile kalitesinin belirlenmesine katkıda bulunan diğer hususlar ile ilgili çalışmalara dayanarak Libya, beş ana su bölgesine ayrılmıştır. Araştırma sahası, Cefara Ovası Havzası'nda yer almaktadır. Aşağıda sıralanan bu ana havzalar dışında küçük havzalar veya sınırlı yeraltı suyu rezervuarları da bulunmaktadır:

1. Libya'nın batısında Cefara Ovası Havzası.
2. Sirte şehrinin batısında ve Libya'nın ortasında El-Hamada El-Hamra Havzası.
3. Libya'nın doğusunda El-Cebel El-Ahdar Havzası.
4. Libya'nın güneyinde Merzık Havzası.
5. Libya'nın güneydoğusunda El-Kufra ve Es-Serir Havzası (Pallas, 1978).

Libya nüfusunun %80'lik bir oranla ülkenin kuzeyindeki kıyıda yaşaması, orada çeşitli insan faaliyetlerinde artışa yol açmıştır. Bu durum da oradaki nüfusun yeraltı suyunun tüketimini ve içme ile diğer kullanımları karşılamak için yeraltı suyuna bağımlılığını artırmıştır. Buna binaen, su kaynaklarının eksikliğini telafi etmek ve o bölgedeki yeraltı suyu üzerindeki yükü azaltmak için ciddi ve pratik bir adım olarak

yeraltı suyunun güneyden kuzeye taşınmasını içeren Büyük İnsan Yapımı Nehir Projesi kurulmuştur. Bu proje, çapı dört metre ve uzunluğu yedi metre olan, toprağa gömülü büyük borular aracılığıyla tatlı su taşınmasına dayanmaktadır. Söz konusu borular, ilk aşamalarında uzunluğu 4.000 kilometreyi aşan bir insan yapımı nehrini oluşturmuştur. Nehir, güneydoğudaki El-Kufra ve Es-Serir kentlerinin vahalarının kuyu alanlarından ve güneybatıdaki Fizan Havzası ile El-Hasavne Dağı'nın kuyu alanlarından nüfusun kuzeyde toplandığı tüm şehirlere kadar uzanmaktadır. Gelecekte de biri Gadamis vahasından, diğeri Cağbub vahasından olmak üzere başka iki kol tarafından da beslenecektir. Nehrin Afrika kıtasının bazı nehirlerinden beslenmesi konusunda birçok araştırma yapılmaktadır. Nehrin El-Kufra ve Es-Serir vahalarından gelen kolunun suları, kuzeye ulaştığında beş asıllı yapay gölde toplanmaktadır. Yıl boyunca suyla dolu olan bu yapay göllerin kapasitesi, 4 ila 16 milyon m³ arası değişmektedir. Söz konusu proje, nüfusa içme suyu sağlamayı ve ülkenin kuzeybatı ile doğusundaki nüfus için yerleşim ve üretim amaçlı tarım projeleri yürütmeyi öncelikli olarak hedeflemektedir. Nüfus ve ekonomik büyümedeki artışın su kaynaklarına olan talebin sürekli olarak artmasına yol açacağı bilinmektedir. Bu nedenle, genel olarak su kaynaklarını kontrol altına almak gerekmektedir.

Araştırma sahası olan Hums şehrinin ve yakın çevresinin bulunduğu El-Hamada El-Hamra su bölgesi, deniz suyunun kıyı bölgesine karışması ve yeraltı suyunun sadece endüstriyel kullanımlarda değil, aynı zamanda tarımsal ve kentsel kullanımlarda aşırı çekimi nedeniyle yeraltı suyu seviyesinin düşmesi gibi sorunlardan muzdariptir (Genel Su Kurumu, 1999). Genel olarak Libya'daki ve özellikle Libya'nın kuzeybatısındaki su durumuna dair bu özetten sonra, Hums şehrindeki su durumu ve su kaynakları aşağıda değerlendirilmiştir.

1.6.2. Yeraltı Suyu

Yeraltı suyu, yüzey tabakasının altında toplanan, Dünya yüzeyinin altında farklı jeolojik oluşumlarda bulunan, kuyu ve hendek gibi çeşitli yollarla çıkarılabilen ya da pınarlarla (kaynaklar) yeryüzüne kendiliğinden çıkabilen sudur (Es-Sellavi, 1995). Yeraltı suyu, tatlı sıvı su miktarının yaklaşık %97'sini oluşturmaktadır. Ancak yeraltı sularının tamamını çıkarmak mümkün değildir. Çünkü bazısı çok derinlerde, bazısı da

ulaşılması zor olan oluşumlarda yer almaktadır (El-Cedidi, 1998). Yeraltı suyu, iki ana tipe ayrılmaktadır.

Birinci tip olan yenilenebilir yeraltı suyu, yağmur ve yatay akış ile yenilenebilir sudur. Nerede olursa olsun yeraltı suyu rezervuarlarının başlıca ve tek kaynağı olan yağmur suyu, özellikle doğal göl ve nehirlerden yoksun ülkeler için büyük önem taşıyan doğal bir kaynaktır. Libya'da yağış, kuzey kıyılarında sınırlı olup %61'lik bir oranla çoğunlukla kış mevsiminde gerçekleşmekte ve yılda 150-300 mm kadardır (Emgeli, 1991). Araştırma sahasında en yüksek yağış değerleri, diğer mevsimlerin ortalama yağış miktarına bakılmaksızın kış aylarında (Aralık, Ocak ve Şubat) gerçekleşmektedir. Yağış ilkbaharda azalış göstermekte, yaz mevsiminde tamamen kesilmekte, sonbaharda ise oransal olarak bir dalgalanma göstermektedir. Yağmur suyu, yeraltı suyu rezervuarlarının beslenip doldurulmasında kullanılmaktadır.

İkinci tip olan yenilenebilir olmayan yeraltı suyu (fosil suyu) ise, yeraltı suyu rezervuarından yerine koymadan çekilen sudur. Kullanıma uygun yeraltı suyu miktarı, yeraltı suyu rezervuarlarındaki suyun kalitesi üzerinde ciddi olumsuz etkiler meydana gelmeyecek şekilde belirlenmektedir (Genel Su Kurumu, 1999). Yer kabuğu katmanlarının jeolojisi ile hidroloji arasında net bir ilişki vardır. Bu katmanlar, suyun yatay veya dikey yönde hareket ettiği yeraltı suyu rezervuarlarının ana kaynağıdır. Katmanlara göre, herhangi bir bölgedeki mevcut rezerv su miktarları ve bunların kullanım için uygunluk derecesi tahmin edilmektedir. Ayrıca, yeraltı suyunu tutan kayaçlar ve killi kayaçlar gibi yeraltı suyu buldurmeyen kayaçlar vardır.

Araştırma sahasındaki yeraltı suyu, çeşitli kalınlık, bileşim ve derinliğe sahip yeraltı oluşumlarında doğrudan yağmur suyu ile beslenen su tankları şeklinde bulunmaktadır. Kış mevsiminde düşen yağmurlar, mevsimsel vadiler içinde ani seller şeklinde toplanmakta, denize doğru ilerlemekte ve beşerî alanların hiçbirinde kullanılmadan boşuna gitmektedir. Bu yüzden devlet, 1971 ve 1978 yılları arasında Yugoslav Energo-projekt şirketi ve Fransız Gevle şirketi ile iş birliğiyle araştırma sahası da dâhil olmak üzere Libya'daki yerüstü ve yeraltı suyu üzerinde birçok çalışma gerçekleştirmiştir. Bunun sonucunda, su depolamak, tarımda kullanılmak üzere yeraltı rezervuarlarını beslemek ve şehri sel riskinden korumak için, yağmur mevsimi boyunca büyük miktarlarda suyun denize geçtiği mevsimsel vadilerde yeraltı barajları inşasına karar verilmiştir. İnşa edilen bu barajlar arasında, şehrin doğu tarafında yer alan, 300

km²'lik havza alanı ve 5 milyon m³'lük su depolama kapasitesine sahip olan Lebda Vadisi Barajı bulunmaktadır (Fotoğraf 6, 7, 8).

Fotoğraf 6. Hums Şehrindeki Lebda Vadisi

Fotoğraf 7. Hums Şehrindeki Lebda Vadisi Barajında Su Toplanması

Fotoğraf 8. Hums Şehrinin Güneyinde Onarımı Yapılmış Lebda Vadisi Barajı Kanalı

Hums şehrinin yaklaşık 20 km doğusunda yer alan ve Hums ile Zliten şehirleri arasındaki sınırı oluşturan Kaam Vadisi Barajı ise, 2312 km²'lik havza alanı ve 111 milyon m³'lük su depolama kapasitesine sahiptir (Fotoğraf 9, 10, 11). Aynı bölgede Kaam Kaynağı adlı bir doğal kaynak bulunmaktadır. Bu kaynağın yıllık su verimi 11 milyon m³'ten fazladır (Orta Bölge Su ve Toprak Genel Kurumu, 2002).

Fotoğraf 9. Hums Şehrinin Doğusunda Yer Alan Kaam Vadisi Barajı

Fotoğraf 10. Hums Şehrinin Doğusundaki Kaam Vadisi'nin Kaynağı

Fotoğraf 11. Hums Şehrinin Doğusundaki Kaam Vadisi'nin Havzasında Su Toplanması

Et-Tevalib Vadisi, güneyden kuzeye doğru uzanan, Şehrin önemli vadilerinden biridir (Fotoğraf 12). Kısa, dar ve denize doğru eğimli bir vadidir. Şehrin batısında yer alıp, Şehrin batıdaki idari sınırını oluşturmaktadır. Yağmur sularının yeraltı rezervuarlarını beslemek için kullanılması amacıyla bu vadinin üzerinde bir baraj inşa edilmiştir (Fotoğraf 13). Et-Tevalib Vadisi Barajı'nın havza alanı bahsi geçen diğer barajlara kıyasla küçüktür. Barajın su depolama kapasitesi ise 1 milyon m³'tür (Genel Su Kurumu, 1999).

Fotoğraf 12. Hums Şehrinin Batısında Yer Alan Et-Tevalib Vadisi

Fotoğraf 13. Hums Şehri Batısındaki Et-Tevalib Vadisi Barajı

Yeraltı suyu, daha önce de belirtildiği gibi, yeraltında doğal su tankları şeklinde toplanmaktadır. Yeraltı suyunun, bölgenin jeolojik oluşumu ve jeomorfolojik birimleri ile net bir ilişkisi vardır. Bölgede birçok yeraltı suyu rezervuarı vardır. Bunlar arasında bulunan Kıyı Şeridi Rezervuarı, IV. Jeolojik Zaman'da oluşmuş kireçtaşı ve kumtaşlarından oluşmaktadır. Verimi 5 ila 20 m³/saat olan bu rezervuarın suları, tuz oranının yüksek olması ve bölgede yayılan atık su kuyularının sularıyla kirlenmesi nedeniyle iyi değildir. Yapısı kumtaşlarından oluşan Kikla Rezervuarı ise, bölgenin batı taraflarında yer almaktadır. Su seviyesi 35 ila 65 metre arasındadır. Hums şehri ve yakın çevresinin güney ve güneydoğu taraflarında yer alan El-Mayosin Rezervuarı da vardır. Su taşıyan tabakalarının derinliği 30 ila 300 metre arasında değişmektedir. III. Jeolojik zamanda oluşmuş bu rezervuarın iç yapısı, kireçtaşı, marn ve kilden oluşmaktadır (Abdurresul, 2001).

Bölgede bol miktarda yeraltı suyu olmadığı ve kıyıdağı çoğu kuyunun suyunun tuzlu suya dönüştüğünden dolayı devlet, temiz tatlı su açığını karşılamak üzere şehrin kuzeydoğusunda yüksek maliyetine (yaklaşık 2,5 dinar/m³) rağmen bir su arıtma istasyonu kurmuştur. Ancak bu istasyon, Hums şehri ve yakın çevresinin tamamının ihtiyacını karşılamak için yeterli değildir. Dolayısıyla, özel konutlarda yaşayan birçok sakin, içilebilir yağmur sularını toplamak ve hem su arıtma istasyonundan hem de diğer kaynaklardan gelen suları depolamak üzere su tankları inşa etmiştir.

Hums şehrinin büyümesi, konut, endüstriyel ve ticari kullanımların yanı sıra kişisel kullanım için gerekli olan suyun bolluğu ile bağlantılıdır. Bazen farklı amaçlar için kullanılacak su paylarının, mevcut tüketim kaynaklarını aşmayacak şekilde belirlenmesi gerekebilmektedir. Şehir sakinlerinin yaşamını etkileyen ana faktörlerden biri, içme suyunun sağlanmasıdır. İçme suyu ihtiyacı, nüfus artışı ve şehrin büyümesi ile birlikte sürekli artmaktadır. Su sorunu, suyun yeterli miktarda bulunmamasıyla değil, insan tüketimi için ne kadar uygun olmasıyla ilgilidir. Zira suyun toplam çözünmüş tuz oranı izin verilen sınırı aşmaktadır. Bu da suyun, yüksek miktarlarda bulunsa da herhangi bir amaç için kullanıma uygun olmadığına göstergesidir. Nitekim şehrin suyunun incelemek gerekmektedir. Zira su kaynaklarının kıtlığı, kuruluşundan bu yana şehrin büyümesi önündeki en önemli engeldir. Bu krizin daha da büyümesini önlemek için su genel müdürlüğü uzmanları tarafından birçok acil çözüm geliştirilmektedir.

2. İKİNCİ BÖLÜM

HUMS ŞEHRİNİN BEŞERİ ORTAM ÖZELLİKLERİ

Şehirlerin oluşması, gelişmesi ve büyümesinde önemli rol oynayan beşerî faktörlerden biri olan nüfus, kırsal ve kentsel alanlar arasındaki ayrımı belirlemek için temel bir faktördür. Nüfusun şehirlerle bağlantısı, beşerî yerleşimlerin eskiden beri tanıklık ettiği medeni genişlemenin bir sonucu olarak oluşmuştur. Herhangi bir şehirdeki nüfusun sayısı ve gelişiminin incelenmesi, kırsal toplumlara nazaran kentsel toplumların gelişim düzeyini gösteren önemli bir husustur. Nüfus ayrıca, şehirlerde yaşayan insan topluluklarını hedef alan birçok kalkınma planının dayandığı önemli bir göstergedir. Bu gösterge aracılığıyla, gelecekteki nüfus miktarı ve dolayısıyla konut, sağlık ve eğitim gibi nüfusun ihtiyaç duyduğu hizmetler tahmin edilmektedir. Şehir nüfusunun incelenmesi, şehrin gelişiminde nüfusun oynadığı rolü belirlemeyi ve gelecekteki nüfusuna uyumlu planlar geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Şehirlerin oluşumu ve gelişiminde, beşerî faktörün etkisi görülmektedir. Zira şehirler, nüfus sayısının artması sonucunda büyümektedir. Nüfus sayısının artarak veya azalarak değişmesi, nüfus hareketi olarak bilinmektedir. Bu değişme aynı zamanda, nüfusun yaş ve cinsiyet yapılarını, nüfusun büyüme oranlarını ve dolayısıyla şehir yapısını, şehrin arazi kullanımını ve hem kültürel hem de sosyal çeşitliliği de etkilemektedir. Kırsal alanlardan göç kentsel alanın sürekli genişlemesine yol açarken, nüfus artışı yavaş ilerleyen bölgelerin kentsel alanı hızla büyümeyi. Birçok araştırma, daha önce de belirtildiği gibi, istatistiksel tanımı kırsal ve kentsel alanlar arasındaki sınıflandırmanın bir ölçüsü olarak kullanılmaktadır.

2.1. Hums Şehrinin Kuruluşu ve Tarihi Gelişimi

Hums şehrinin Lebda antik kentinin yakınlarında kurulması ve Lebda antik kentinin Hums şehrine kattığı turistik önem nedeniyle Hums şehrinin büyüüp gelişmesinde büyük rol oynayan en önemli nedenlerden biridir. Kuruluş tarihi MÖ 7. yüzyıla, yani iki bin yıldan daha öncesine dayanan tarihi Lebda antik kenti ile 19. yüzyılın ikinci yarısında doğan Hums şehri arasındaki coğrafi yakınlık ve komşuluk dikkat çekmektedir.

Hums şehri, Fenikeliler ve Romalılar dönemlerinden beri eski Lebda şehrinin bir banliyösü idi. Şehrin günümüzde Lebda harabelerine yakın konumu da ona bir turistik merkez olarak özel bir önem vermiştir (Şeref, 2008). Bazı tarih kitaplarında Hums şehrinin Roma Lebda'sı olduğu belirtilmiştir (Jorginho, 1972). Bazılarında ise, Hums şehri Lebda antik kentinin bir banliyösü olarak kabul edilmiştir. İki kentin konumları arasındaki mekânsal uzaklığa dayanan bu görüşler göz önüne alınarak, Lebda antik kentinin tarihsel boyutunu anlamak, Hums şehrinin kurulduğu ilk dönemlere dair bir fikir vermektedir. Leptis Magna⁷, “Şehirlerin Tarihi” adlı kitapta bahsettiğine göre 400 hektarlık bir alana sahipti ve alan bakımından Roma İmparatorluğu'nun Roma'dan sonra en büyük kenti ve İtalya dışındaki en büyük kentidir (Ammura, 1998). O zamanlarda Leptis Magna'ya en yakın banliyö, günümüzde Hums şehrinin bulunduğu alandı. Bu konum, Leptis Magna'nın, Oya Kapısı olarak bilinen kapının bulunduğu batı sur duvarına bitişik olan bir doğal uzantısını temsil etmiştir. Hums şehrinin batısında ve Sabrata şehrinin yanında yer alan Oya antik kenti ile Lebda'yı birbirine bağlayan ticaret yolu, Oya kapısından başlayarak yaklaşık 250 km uzanmaktadır. Bu kapı sayesinde Lebda şehri, kendi surları dışındaki ilişki kurduğu banliyösüne bağlanmıştır.

Kentleşmenin coğrafi olarak incelenmesi, tarihinin incelenmesi gerekmektedir (Vehibe, 1980). Burada yapılan tarihsel çıkarım, Lebda şehrinin ulaştığı kentleşme düzeyinin ve bunun Hums şehrinin konumu ve oradaki yerleşimin başlangıcı ile ilişkisinin bir kanıtıdır. Lebda şehrinin batısında deniz kıyısı boyunca dağınık bir şekilde hamam ve bazı konut binalarının inşası, batıda Silin bölgesine kadar ulaşan surların arkasındaki inşaatın tarzı, modeli ve amaçlarını yansıtmıştır. Deniz kıyısında Villa Orfeus olarak da bilinen Villa Silin yer almaktadır. Bu saha, Roma döneminde şehrin varlıklı kişilerinden birinin dinlenme yeri olarak inşa edilmiştir. O bölge de bugün Silin Kalıntıları Plajı olarak bilinmektedir.

Hums şehrinde, Lebda şehrinin 310 ile 365 yıllarında yaşanan depremler gibi doğa olayları nedeniyle bir harabe hâline gelmesinden sonra yeni bir yerleşme dönemi meydana gelmiştir (Bin Talib, 2001). İlk Müslüman gezginlerin en ünlü kitapları, Lebda şehrinin durumunda gelinen son noktayı bildirip aktarmıştır. Örneğin El-İdrisi, on ikinci yüzyılda *Nüzhetu'l-Müştak fi İhtirâki'l-Âfâk* (Uzak Diyarlara Hoş Seyahatler) adlı ünlü

⁷ Leptis Magna (Büyük Lebda): Roma Libya'sında önemli bir şehirdi. Leptis Magna kalıntıları, Libya'nın Hums şehrinde bulunmaktadır.

kitabında Lebda şehrinden bahsetmiş ve onu şöyle tarif etmiştir: “Lebda, binaları büyük, hayırları bol, denizden biraz uzak bir yerdi. Şimdi oradan geriye iki büyük saray ve bunların Berberi Hüvara kabilesinden olan sakinleri dışında hiçbir şey kalmamıştır.” (El-İdrisi, 1968). İbn-i Haldun ise, Lebda şehrinin yerini Libya’da denize kıyısı olan memleketlerden biri olduğunu söyleyerek belirlemiştir (İbn Haldun, 1961).

Hums şehrinin kuruluşunun, Libya’nın Araplar tarafından fethinden sonra (643-644 yıllarında) gerçekleşmiş olması muhtemeldir (Bin Talib, 2001). Söz konusu fetihten sonra, garnizon merkezi Lebda’dan yakınında bulunan köye (şimdiki Hums şehri) nakledilmiştir. O köyde sadece Berberi Hüvara kabilesinden bazı gruplar bulunmaktaydı. Ancak garnizonun bu köye nakledilmesi, köyün durumunu pek değiştirmemiştir. Nitekim söz konusu köyün şimdiki adıyla bilinmesi uzun zaman almıştır. Ayrıca, gezgin ve tarihçilerin kitaplarında Hums şehrinden bahsedilmemiş ve haritalarda konumu gösterilmemiştir. Hatta Msallata (eski adı: Mesfe), Sirte (eski adı: Mağimdes), Misrata (eski adı: Tubaktis), Trablus (eski adı: Oya), Bingazi (eski adı: Bernik veya Yusebridis) ve Susa (eski adı: Apolonya) gibi Yunan ve Roma dönemlerinde ünlü olan diğer Libya şehirleri gibi eski bir adı bile yoktu.

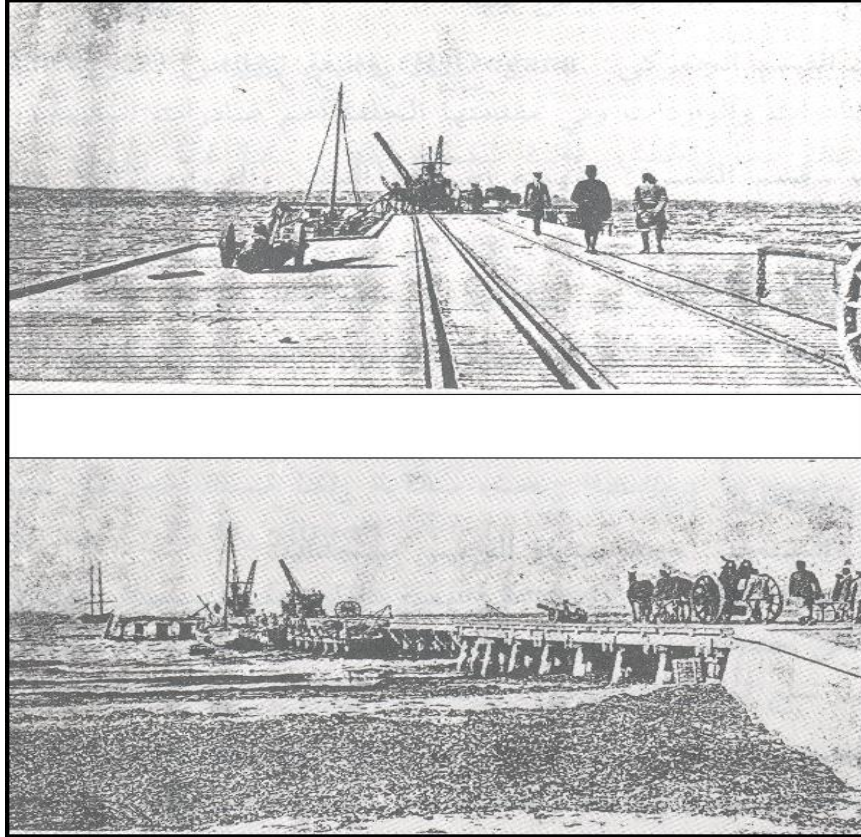
Hums şehrinin bir kentsel merkez olarak kurulması ve bu merkezin ilk aşamalarda büyüüp gelişmesinin ikinci Osmanlı döneminde gerçekleştiği söylenebilmektedir. Hums şehri, Osmanlı padişahının 1865 yılında çıkardığı bir fermanla bir vilayet merkezi hâline gelmiştir (Rossi, 1991). Bu tarihten itibaren Hums, diğerleri Trablusgarp, El-Cebel ve Fizan olmak üzere Libya’yı yöneten dört vilayetten biri olmuştur. Hums vilayetinin idari merkezi olan Hums şehri şunları içermiştir: Sahil El-Ahamed ve Tavurga nahiyeleri; Msallata, Zliten, Misrata ve Sirte kazaları. Böylelikle Hums şehri, pek çok ekonomik ve kentsel tesislerin bulunduğu bir yer olmuştur. Osmanlılar, Hums şehrinin askerî kontrolünü ele geçirmiş, orada Zinad vadisinin batı ucunda Türk ordusu için Kışla adıyla bilinen büyük bir garnizon kurmuş ve aynı zamanda El-Mergib başı aracılığıyla şehrin tüm bölümleri ve kenarları üzerinde tam denetim sağlamışlardır. Bu da Osmanlıların, şehrin seçkin konumu nedeniyle savunma ve askerî yönle önem verdiğinin bir göstergesidir. Diğer şehirlere göre Hums şehrinde bulunan askerî kuvvetlerin sayısı da bir diğer göstergedir. Bu dönemde Hums şehrinde bulunan Türk asker sayısı 110 iken, Msallata ve Cefara’da 20, Zliten ve Sirte’de 30, Misrata, Varfala ve Tarhuna’da 40, Trablus ve banliyölerinde ise 170 Türk asker bulunmaktaydı (Coro, 1974).

Hums şehri, özellikle bir vilayet merkezi hâline gelmesinden bu yana ticari fonksiyonunun yanı sıra askerî bir fonksiyon kazanmıştır. Şehrin o dönemin koşullarına göre hızlı bir büyüme ve gelişme göstermesinde kıyıda yer almasının büyük rolü olmuştur. Şehrin konumu ve Halfa bitkisi (Halfa otu⁸) yönünden zengin olması ekonomik açıdan gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu bitki, şehre önemli bir doğal kaynak olarak girmiş ve şehir bu bitkinin hem çevresindeki tepelerde hem de Msallata ve Tarhuna bölgelerinde bolluğundan yararlanmıştı. Halfa bitkisi, o zamanlarda büyük bir ekonomik öneme sahipti. Zira bazı Avrupa ülkeleri, kâğıt endüstrisinin en önemli bileşenlerinden biri olarak bu bitkiye ihtiyaç duymaktaydı. Bu durum, Osmanlı yetkililerini iki temel şey yapmaya sevk etmiştir. Birincisi, Halfa bitkisinin ihracatını hızlandırmak için bu bitkiyi üreten şehir bölgesine yakınlığı nedeniyle şehir limanının konumundan yararlanmaktır. İkincisi ise, yabancı firmaları Halfa bitkisinin ticaretine ve imalatına girmeye teşvik etmektir. Sonuç olarak, bitkinin Hums limanından İngiltere'ye ihracatıyla ilgili süreçlerin tamamını Liverpool merkezli Berry Burry ve Yahudi şirketi Hassan olmak üzere iki şirket üstlenmiştir. Hassan şirketi, Arbi Banco Di Roma ve Nahum şirketleriyle beraber, söz konusu bitkinin ticareti konusunda Britanyalı şirket ile rekabet eden Yahudi şirketlerinden biriydi (Mangano, 1931). O dönemde söz konusu şirketlerin Hums şehrine girmesiyle şehir modern sanayi ile tanışmıştır. Halfa bitkisinin ihracatı, ekonomik, sosyal ve kentsel olmak üzere şehirdeki yaşamın tüm yönleri üzerinde güçlü bir etkiye sahipti. Bu etkiler arasında, şehrin limanında reformların başlatılması sayılabilmektedir. Bu reformlar sonucunda şehrin limanı, o zamanlar Libya limanları arasında büyüklük bakımından üçüncü sırada yer almıştır. Ticaret hareketini artırmak amacıyla Osmanlılar, 1881 yılında, limanın batı ucunda şehir kıyısının en yüksek noktasında gemilere kılavuzluk etmek için yüksekliği 85 fit olan bir deniz feneri inşa etmiştir (Limanlar ve Deniz Fenerleri Genel Müdürlüğü, 1978). Osmanlılar ayrıca, şehirdeki iletişim araçlarını geliştirmeye ve posta hizmetlerini iyileştirmeye çalışmış ve 1866 yılında Hums ile Trablus arasında ilk telgraf hattını kurmuşlardır (Rossi, 1991). Daha sonraki dönemlerde de Hums şehrinin Msallata, Tarhuna, Beni Velid, Zliten ve Misrata gibi kendisine bağlı olan bölgelerle iletişimi telgraf hatları aracılığıyla

⁸ Halfa otu, yapraklarından yararlanılan, daha çok sulak ve nemli yerlerde yetişen bir ottur. Halfa otu, kümeler veya demetler yapmakta, yapraklarında bol miktarda kaliteli selüloz bulunmaktadır. Bu nedenle kâğıt endüstrisinde kullanılmaktadır. Kaliteli kağıdın hammaddesi durumuna gelmiştir (Tokmanoğlu, 1988).

sağlanmıştır (Coro, 1974). Osmanlılar tarafından gerçekleştirilen tüm reform ve geliştirmeler, şehrin ticari fonksiyonunu güçlendirmiştir.

Öte yandan Britanyalılar, Halfa bitkisinin üretiminin büyük ölçüde artmasıyla, şehirdeki ticari çıkarlarıyla ilgilenmek için bir konsolosluk açmışlardır. Konsolosluk temsilcisinin idari binası günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Britanyalıların İtalyanlarla rekabete girmesi, İtalya'nın Libya'yı kontrol altına almasıyla sonuçlanmıştır. Hums şehrinin limanına açık bir şekilde önem veren İtalyanlar, limanda bir reform ve yenilenme hareketi başlatmış ve orada gemi tamir ve gümrük gibi bazı departmanlar kurmuşlardır. Ayrıca, mal ihracatı ve ithalatı, orduların ve askerî teçhizatların taşınması ve balıkçılık işleri gibi liman hizmetleri için iki köprü tahsis etmişlerdir. Önemini korumuş olan Halfa ticareti için de Fotoğraf 14'te görüldüğü üzere özel bir köprü tahsis edilmiştir (Ministero Delle Colonie, 1914). İtalyanlar ayrıca, şehrin etrafındaki savunma tahkimatlarını güçlendirmeye başlayarak şehrin etrafına daha güçlü ve sağlam bir duvar örmüş ve girişlerine demir kapılar yerleştirmişlerdir. Böylece, Osmanlı döneminde şehri karakterize eden askerî fonksiyon devam ettirilmiştir.

Fotoğraf 14. Hums şehrinin Kuzeyinde Köprülerin Kurulması ve Bazı Askerî ve Savunma Tahkimatlarının İnşası; İtalyan Arşivi.

Kaynak: (El-Ahvel, 1990)

İtalyanlar, Halfa endüstrisi ve ticareti ve zeytin sıkma endüstrisi gibi ekonomik yaşamın çeşitli yönlerini kontrol altına almışlardır. 1920 yılında, konserve balık, sodalı su, kireç, alkol ve buz kalıbı endüstrilerini şehre getirmişlerdir. Buna ek olarak, hurma pekmezi ve cerd⁹ endüstrileri gibi yerel halkın çalıştığı bazı endüstriler de vardı (El-Ahvel, 1990). İtalyanlar, tarım ürünleri ve et/balık satışı için birer pazar kurmuş ve şehir merkezinde İtalyan mimarisine göre anıt ve meydanları inşa etmişlerdir (Fotoğraf 15). İtalyanlar ayrıca, 1902 yılında, yani Libya'yı işgal etmeden önce, kız okulu Rahipler Derneği tarafından denetlenmiş olmak üzere iki ilkokul açarak eğitim sistemini şehre getirmişlerdir (Coro, 1974).

Fotoğraf 15. İtalyan İşgali Döneminde Hums Meydanının Batı Ucunda İnşa Edilen Saat Kulesi, Kapalı Su Çeşmesi ve Ticari Dükkânlar

Kaynak: (Laronde, 1997)

İkinci Osmanlı döneminde bir yönetim merkezi olarak ilan edildiğinden bu yana Hums şehrinde yaşanan olayların doğurduğu sonuçlar, şehrin kendi çevresine göre konumu nedeniyle o dönemden bu yana şehrin askerî savunma fonksiyonunu daha belirgin hâle getirmiştir. Şehrin konumu ve doğal limanının olması, Halfa ticaret ve endüstrisini esas alan bir ekonomik faaliyetin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu iki

⁹ Libya'da erkeklerin ve özellikle yaşlı erkeklerin giydiği bir geleneksel kıyafettir.

faktör sayesinde, şehir büyüyüp gelişmiştir. Kuşkusuz şehrin o dönemden kalan en önemli özelliği, idari, ticari ve konut binalarından geriye kalanların tarzlarındaki çeşitliliktir. Bu binaların her biri, şehrin geçirdiği birer dönemi yansıtmaktadır. Öyle ki idari ve ticari binalar, şehrin merkezinde yer almakta olup Türk ve İtalyan tarzındadır. İtalyan askerî binaları ise, denize bakan yüksek alanlarda yer almaktadır. Konut mahallelerinin dağılımı, şehirde yaşayan tüm milletlerin izlediği çeşitli kültürleri ve yaşam tarzlarını yansıtmıştır. Sömürgeci zihniyetine sahip İtalyanların konutları, sahilde yoğunlaşmaktaydı ve şehrin batı kesiminde yer alan Arap ve Türk mahallelerinden izole edilmiş durumdaydı. Arap ve Türk mahalleleri ise, dağılım açısından iç içe geçmiş durumda olup tasarım bakımından farklılık göstermekteydi. Ayrıca, Hristiyan Katolik Kilisesi, Yahudi Sinagogu ve İslam camileri olmak üzere üç dinin ibadet yerlerinin şehirde yayıldığı da görülmektedir.

Hums şehri ve banliyöleri, özellikle 19. yüzyılda seyahatlerinin duraklarından biri olan Lebda şehrini ziyaret etmek için buraya gelen pek çok gezgini güzelliğiyle ve bulunduğu yerin ihtişamıyla hayran bırakmıştır. Şehir hakkında açıklayıcı bilgi veren gezginlerden bir İngiliz gezgin Cooper (1895-1897), şehri böyle tarif etmiştir: Hums, beş yüz ila altı yüz kişinin bulunduğu küçük ve güzel bir yerdir. Şu anki konumunu son yirmi üç yılda büyüyen Halfa ticaretine borçludur.” Nitekim bölgenin adı Hums’tur¹⁰. Araplar köyü *Luggata*¹¹ olarak adlandırmaktadır. Ancak Hums ismi, Avrupalılar arasında yaygındır ve Avrupa ticareti ile ilişkilendirildiği için terk edilememektedir (Cooper, 1971).

Hums şehrinin gelişmesine katkıda bulunan faktörlerden biri de aşiret bağlılığına dayalı olmayan demografik yapıların varlığıdır. Nitekim şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu komşu bölgelerden gelenler oluşturmuştur. Bunların iş aramak için şehre gelişinin zirve noktası, ikinci Osmanlı döneminde, yani şehrin bir vilayet merkezine dönüşümünün başlangıcı olabilmektedir. Bu durum, İtalya işgali sırasında da devam etmiştir. O dönemde hüküm süren kötü yaşam koşulları ve aşırı yoksulluk durumu, özellikle Halfa ticareti ve imalatında faaliyet gösteren şirketlerin varlığıyla birlikte şehirde ekonomik ve hizmet faaliyetlerinin ortaya çıkması ve bu şirketlerin yerel iş gücüne olan ihtiyaçları, komşu banliyö, kırsal alan ve şehirlerin nüfuslarının birçoğunu

¹⁰ Hums sözcüğü, Arapçada “beşte biri” anlamına gelmektedir.

¹¹ Luggata: (Arapça: nüfusu cezbeden)

Hums şehrine yerleşmeye teşvik etmiştir. Nüfus yapısına bakıldığında, şehrin bugünkü adı ile bilinmeden önce Luggata¹² olarak adlandırılmasının nedeninin mantıklı bir açıklaması bulunabilmektedir. Aziz Yuhanna Şövalyeleri'nin 1587 yılında deniz seferleri için talimat vermeyi amaçlayan raporunda, şehrin Luggata adıyla anıldığı belirtilmiştir (Rossi, 1991). Bu, o dönemde, yani Osmanlıların Libya'da bulunmasından 36 yıl sonra Luggata adıyla anılan bir yerin var olduğunun önemli bir göstergesidir.

Bu göstergeye rağmen, Hums'un o zamanda şehir düzeyinde olduğu düşünülmemektedir. Buna karşılık, o zamandan önce ve sonra bu adı taşıyan deniz kıyısında küçük bir nüfus topluluğundan ibaret olması muhtemeldir. Ayrıca, yönetimin Lebda'dan yakınında bulunan köye (şimdiki Hums şehri) nakledildiği dönemde diğer bölgelerin birçok nüfusu için bir yerleşim yeri olduğu ortaya çıkmıştır. Burada işaret edilmesi gereken husus, eskiden şehrin Mescid-i Haram'a giden hacılar için bir dinlenme yeri ve geçiş yolu olmasıdır. Zira El-Haciyye Yolu olarak bilinen ünlü yol, Libya sahili üzerinden şehirden geçmektedir. Sahil yoluna paralel olan bu yol, deniz kıyısına yakın bir yoldur. Orada, El-Mergib başının güney yönünde karşısında bulunan Kehle başının yakınında yer alan El-Masli mevki gibi şehrin banliyölerinde hacıların dinlenmesi ve hizmet alması gibi tahsis edilmiş belirli yerler hâlâ vardır.

Hums ismine gelince, bu ismin kökeni konusunda bir görüş birliği yoktur. Bazı araştırmacılar, Libya'nın Halfa üretiminin beşte birinin şehirden sağlandığı görüşündedir. Diğerleri ise, şehrin o dönemde Osmanlı hükümetine ödenen verginin beşte birinden muaf olduğu görüşündedir.

Halfa bitkisinin şehrin ekonomik gelişmesinde oynadığı role rağmen, dünyada kâğıt endüstrisinde meydana gelen değişiklikler bu endüstride hammadde olarak kullanılan Halfa bitkisinden vazgeçilmesine yol açmıştır. Bu ticari faaliyette iş yapan firmaların doğal olarak şehri terk etmesi nedeniyle, bu ticarete istihdam edilen yerel

¹² Luggata terimi, büyük ihtimalle şehrin şimdiki adıyla (Hums) bilinmesinden önce şehri tanımlamak için kullanılmıştır. Zira şehir, komşu kırsal ve kentsel alanların nüfuslarının birçoğu için bir cazibe yeri idi. Bunun kanıtı da şehrin günümüze kadar tüm komşu bölgelerden gelen bir nüfus karışımına sahip olması ve şehirde herhangi bir kabilecilik anlayışının bulunmamasıdır. Bununla birlikte, konuyla ilgili farklı rivayetler de vardır. Bazılarına göre Luggata kelimesi, komşu köy ve kırsal alanların ahalisinin zeytin hasadı için mevsimlik işçilere ihtiyaç duyduklarında ve bu işçilerin kendi aralarında gidecekleri yeri tanımladıklarında kullandıkları bir kelimedir. Bu işçilerin daha sonra Hums olarak bilinen yerde iş aramak için toplandıkları bilinmektedir. Bu kelime, yerin kendisiyle, yani şu anki Hums'la ilişkilendirilinceye kadar aynı şekilde dolaşmaya devam etmiştir.

işgücü ve söz konusu bitkinin toplanıp taşınmasında çalışan komşu banliyö ve kırsal alanların nüfusu olumsuz olarak etkilenmiştir. Şehir limanının büyük bir kısmının II. Dünya Savaşı sırasında tahrip edilmesi de şehrin durumunu daha da kötüleştirmiştir. İtalyanlar da yönetim merkezini Misrata şehrine taşıyarak Hums şehrinin öneminin azalmasına neden olmuştur. Bu faktör, şehrin bazı sakinlerinin 1964 yılında Trablus ve Misrata şehirlerine göç etmelerinde etkili olmuştur (Lucas ve diğ., 1988).

Daha sonra Hums şehri, Libya'da petrolün keşfi gerçekleşene kadar ekonomik koşullarında şehrin büyümesine ve kentsel olarak genişlemesine olumlu yansıtacak önemli bir iyileşme ya da gelişmeye şahit olmamıştır. 1960'lı yıllarda Libya'da petrolün keşfedilmesi ve bunun gelirlerinin şehirlerin geliştirilmesinde kullanılmasının ardından Libya, ekonomik, sosyal ve politik yaşamın çeşitli yönlerinde dönüşümlere tanık olmuştur. Bu sayede şehir eski surlarını aşmış, kısa sürede nüfusunun sayısı ve kentsel alanı ikiye katlanmıştır. Bu gelişmenin günümüzdeki tezahürleri, şehrin konut tarzlarındaki çeşitlilik ile hem konut hem diğer çeşitli amaçlar için tahsis edilen arazilerin alanlarının ikiye katlanmasıdır.

2.2. Hums Şehri Nüfusunun Gelişimi ve Nüfus Artışı

Nüfus, üzerinde çeşitli alanlarda birçok araştırmanın yapıldığı bir ana kaynaktır. Nüfus verilerini bilmek, birçok yerel ve bölgesel değişkeni, bunların arkasındaki nedenleri ve ortaya çıkan etkilerini anlamamanın bir yoludur. Hauser ve Dunken, nüfus araştırmalarının sadece değişkenlerle değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik, politik, yaşamsal (biyolojik), genetik ve coğrafi gibi diğer nüfus değişkenleri arasındaki ilişkilerle de ilgili olduğunu söylemektedirler (Sehâvne, 1983). Dolayısıyla nüfus, kentsel coğrafya alanındaki araştırmaların dayandığı önemli demografik unsurlardan biridir (El-Ferra, 1982).

Herhangi bir bölgede nüfusu bilmek önemlidir. Zira nüfusun dağılım düzeni ve yapısı, bölgenin kalkınma, ekonomik ve sosyal faaliyetlerini planlama ve geliştirmede son derece önemlidir. Bir güç unsuru olarak sayılan nüfus, herhangi bir bölge veya ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal inşasında etkili bir araç olmaya devam etmektedir.

Bir ülkede belli bir süre içinde insan sayısında meydana gelen artış miktarına nüfus artışı denilmektedir. Nüfus artışı, periyodik olarak yapılan nüfus sayımlarıyla

belirlenir ve sayım sonuçlarından hareket edilerek ülkenin nüfus artış hızı hesaplanabilmektedir. Nüfus konusunda uygulanacak politikaların belirlenmesinde nüfus artış hızı çok önemli rol oynamaktadır (Boylu, 2010).

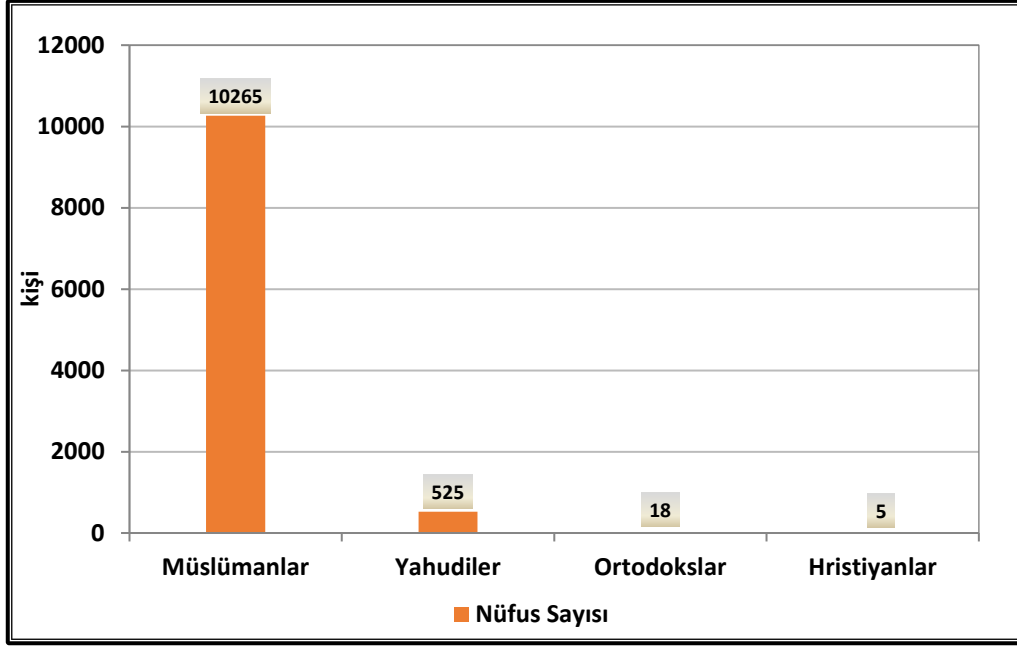
Nüfus artışı geçmişte, cehalet, hastalıkların yayılması ve yüksek ölüm oranı nedeniyle yavaş idi. Günümüzde ise, tarım, sanayi, tıp ve halk sağlığı alanlarındaki devrim nedeniyle nüfus artışı hızlı bir hâl almıştır. Nüfus artışı, doğal artış (doğumlar ile ölümler arasındaki fark) ve yapay artış (göçler) olmak üzere iki ana faktöre tabidir. Doğal nüfus artışı, dünya nüfusunun büyümesinden sorumlu olan tek faktördür. Göç faktörü ise, bir yerdeki nüfusu ne kadar artırmakta ise başka bir yerdeki nüfusu o kadar azaltmaktadır (Ez-Zâğrani, 2004).

Bir bölge veya ülkedeki nüfus artışını incelemek için, bu bölgenin geçmişte yapılan nüfus sayımlarına bakmak gerekmektedir. Böylece, şimdiki zaman geçmişle karşılaştırılabilmekte ve bu gelişime göre gelecekteki nüfus sayısı tahmin edilebilmektedir.

Tablo 8. Hums Şehri Nüfusunun Dinlere Göre Dağılımı (1913)

Dinler	Nüfusu
Müslümanlar	10.265
Yahudiler	525
Ortodokslar	18
Hristiyanlar	5
Toplam	10.813

Kaynak: Nüfus sicili verileri, 2018

Şekil 11. Hums Şehri Nüfusunun Dinlere Göre Dağılımı (1913)

Kaynak: Nüfus sicili verileri, 2018

1911 yılında Osmanlı Devleti tarafından yapılan ve 1913 yılında İtalyan Askerî İdaresi tarafından yayınlanan nüfus sayımı, Hums şehrinin ilk nüfus sayımıdır (Tablo 8, Şekil 11).

Libya'nın ilk genel nüfus sayımı ise, hükümet tarafından 1954 yılında yapılmıştır. O zamandan beri nüfus sayımı, ülkenin durumu dikkate alınarak her on yılda bir düzenli olarak yapılmaktadır. Nüfus sayımı, 1954, 1964, 1973, 1984, 1995 yıllarında ve son olarak 2006 yılında yapılmıştır. Bunlara ek olarak şehir nüfus daireleri tarafından yayınlanan diğer hayati istatistikler de vardır. Araştırma sahasında en son yapılan nüfus çalışması, 2012 yılı ulusal nüfus anketidir.

Tarihsel olarak bakıldığında, Hums şehrinde ilk nüfus toplanmasının 1950'li yıllardan önceki dönemde meydana geldiği görülmektedir. Bununla birlikte, orada yerleşen nüfusun sayısı uzun süre boyunca bilinmemekteydi. Zira Hums şehri, önemli bir nüfusa sahip bir kentsel merkez olarak anılacak kadar önemli değildi. Ayrıca, 19. yüzyılın ortalarından önce Libya kıyılarını geçen ilk seyyahların kitaplarının çoğu, Hums şehrinin konumuna işaret etmemiştir. Bu tarihten sonra seyyahlar tarafından zikredilmesi bile, yakınında bulunan Lebda antik kentinin öneminden kaynaklanmaktadır. Seyyahlar o zamanlar Hums şehrinde yerleşip oradan Lebda antik

kentini gezmeye gitmekteydiler. 19. yüzyılın sonunda (1897 yılında) Hums şehrine gelmiş İngiliz seyyah Cooper, o dönemde Hums şehri nüfusunun 500 ila 600 kişi olduğunu tahmin etmiştir (Ebhur, 2003).

1913 yılında İtalyan askerî idaresi tarafından ilan edilen nüfus sayımının ortaya çıkmasından önce, 1910 yılının ortalarında Trablusgarp'taki nüfus idaresi tarafından yapılan bir başka nüfus sayımı vardı. Bu nüfus sayımında, Hums şehri ve şehre yakın kıyıda bazı yerleşim yerlerinde 2700 nüfus tespit edilmiştir. 1920'li yılların başlarında İtalya'nın Libya işgali sırasında, Hums şehrinin nüfusunda önemli bir düşüş kaydedilmiştir. Bazı İtalyan belgelerinde, Hums şehrinin 1923 yılında 2300 kişilik bir nüfusa sahip olduğu belirlenmiştir (El-Ahvel, 1990). Nüfus sayısındaki bu ani düşüşün nedenleri arasında, idari yönetim merkezinin İtalyan makamları tarafından Hums şehrinde Misrata şehrine taşınması ve Birinci Dünya Savaşı sırasında şehrin limanının tahrip edilmesi gibi nedenler yer almaktadır. Şehrin limanı, o zamanlarda Hums şehrinin ünlü olduğu Halfa bitkisinin ihracatı için kullanılmaktaydı. Şehrin ekonomisinin kontrolünü ele geçirme, yerel nüfusu zorla yerinden etme, İtalyan ve Avrupalıları bu şehre yerleşmeye teşvik etme gibi İtalyan makamlarının uyguladığı politikalar da yerel nüfusun bir kısmının şehirden göç etmesine yol açmıştır. Öyle ki 1930'lu yıllarda şehirdeki İtalyan ve Avrupalıların sayısı 344 kişiye ulaşmıştır (Ann, 1930). Libya'nın 1951 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra ise devlet, resmi nüfus sayımı olarak adlandırılan siciller kapsamında nüfusu saymak ve demografik özellikler açısından değerlendirmek için birtakım planlar yürütmeye başlamıştır. 1954 yılında yapılan ilk resmi nüfus sayımı, anormal şartlarda yapıldığı için güvenilir ve doğru olarak kabul edilmemektedir. Zira o zamanlarda nüfusun çoğu göç etmiş ya da zorla yerinden edilmiştir (Amir, 2003).

Tablo 9. 1954 ve 1964 Yılları Arasında Libya İllerinin¹³ Yıllık Nüfus Artış Oranları¹⁴

İller	1954 Yılı Nüfusu	1964 Yılı Nüfusu	Yıllık Nüfus Artış Oranı (%)
Ubari	15.849	31.832	7,2
Trablus	206.906	345.157	5,2
Bingazi	168.061	271.628	4,9
El-Cebel El-Garbi	113.083	180.609	4,7
Derna	55.337	80.508	3,8
Sebha	33.523	47.261	3,4
Zaviye	138.887	189.916	3,1
El-Cebel El-Ahdar	67.099	87.299	2,6
Misrata	123.718	145.010	1,6
Hums	121.802	136.281	1,1
Libya geneli	1.044.265	1.515.501	3,7

Kaynak: (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1964).

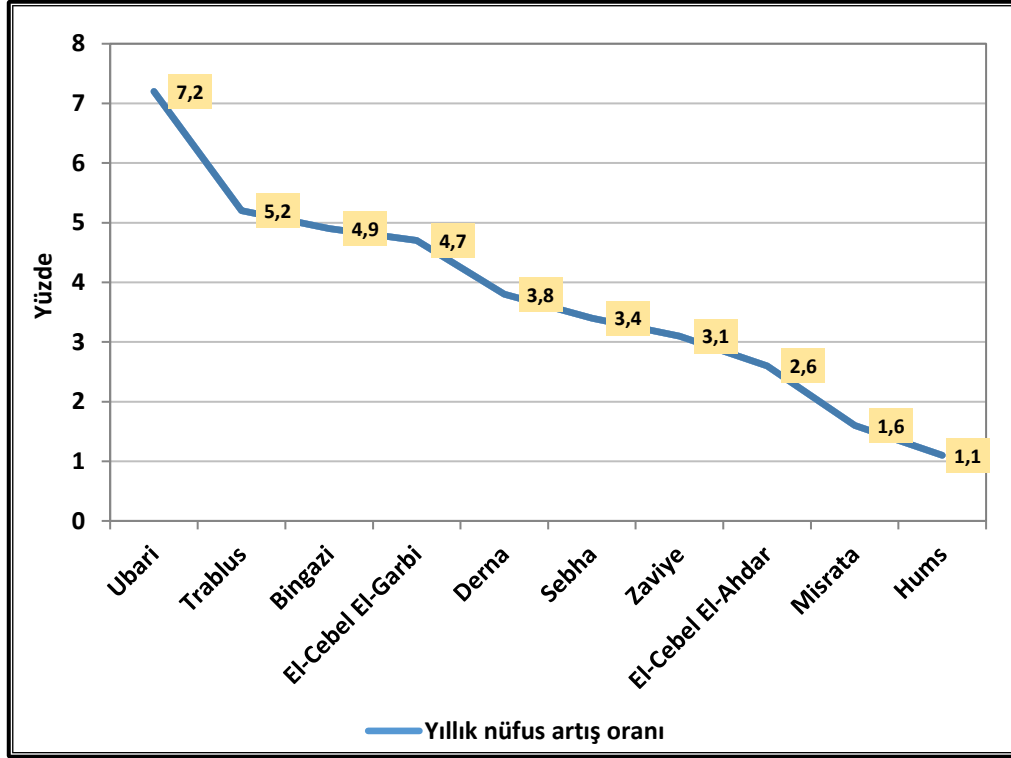
Libya'nın nüfus istatistiklerini temsil eden tüm demografik verilere bakıldığında, nüfusun sayısal olarak en yoğun bulunduğu şehirlerin, nüfus artışı ve çekiminin kutupları olan Bingazi ve Trablus şehirleri olduğu görülmektedir. Ekonomi, sanayi ve idari faaliyetlerin merkezleri olan bu iki şehir, güvenli geçim kaynaklarının bulunması ve her iki şehrin kentsel ve ekonomik büyümesi nedeniyle hem geçmişte hem de günümüzde Libya'da nüfus için cazibe merkezi hâline gelmiştir. Örneğin, 1973 yılında¹⁵, Trablus nüfusu yaklaşık 615.160 iken, Bingazi nüfusu 266.190, Misrata nüfusu ise 45.210 olarak tespit edilmiştir. Trablus ve Bingazi, nüfusun toplandığı en büyük iki kentsel merkez olarak sınıflandırılmıştır (El-Kihye, 1995). Dolayısıyla, Libya'da iç göç hareketleri, çoğunlukla güneyden kuzeye ve özellikle kıyı şeridinde yer alan kıyı şehirlerine doğru doğru gerçekleşmektedir (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1984). Bu kıyı şehirleri arasında, araştırma sahası olan Hums şehri (eski

¹³ Libya'nın illeri, Libya Krallığı döneminde (1951-1969) Libya'nın birinci düzey idari bölümleridir.

¹⁴ Bu oranlar, 1954 ve 1964 yılları arasındaki yıllık nüfus artış oranlarıdır ve kaynakta olduğu gibi aktarılmıştır. Bazı illerin nüfus sayıları elde edilemediği için tabloda söz konusu yıllara ait nüfus sayıları verilememiştir.

¹⁵ Burada belirtilmesi gerekir ki, 1970'lerde Libya'nın üst düzey idari bölümleri illerden belediyelere değişmiştir. Bu yeni idari bölünüşe göre belediye nüfus sayıları il nüfus sayılarına göre daha düşüktü.

idari bölünüşe göre adı: Hums ili), 1954 ve 1964 nüfus sayımlarına göre Libya illeri arasında %1,1 oranla en düşük yıllık nüfus artış oranına sahipti. Bunun nedenleri arasında, daha önce belirtildiği gibi, iç göçlerin Trablus ve Bingazi'ye doğru gerçekleşmesi sayılabilmektedir. Ubari ili, %7,2 oranla en yüksek yıllık nüfus artış oranına sahip olmuştur (Tablo 9 ve Şekil 12).

Şekil 12. 1954 ve 1964 Yılları Arasında Libya İllerinin Yıllık Nüfus Artış Oranları

Şehirdeki nüfus artış oranını incelemenin amacı, 1995 ve 2006 nüfus sayımlarını, 2012 yılı ulusal nüfus anketini ve 2015 yılı nüfus sicilinin bazı verilerini inceleyerek araştırma sahası içindeki yerleşim mahallelerinin nüfus sayısını belirlemek ve bunu aynı dönemdeki Libya genel nüfusu ile karşılaştırmaktır. Nüfus artışının incelenmesi, nüfus sayısının sürekli artışı veya şehir planıyla orantılı olarak bu artışın oranı ve miktarının azalışı olasılıklarını ortaya çıkarmaya ve şehirlerde kentleşme sürecinin ana eksenini olan nüfus bileşenini tanımlamaya yardımcı olmaktadır.

2.2.1. Hums Şehrinde Nüfus Artışı (1954-2012)

Nüfusun o dönemde gerçekçi boyutta temsil edilmemesi nedeniyle çok eleştirilen 1954 nüfus sayımından yaklaşık 11 yıl sonra, Libya Sayım ve Planlama Kurumu, ülke genelinde bir başka kırsal ve kentsel nüfus sayımı gerçekleştirmiştir. Bunun sonucunda 1964 nüfus sayımı yapılmıştır. Daha sonra, her 11 yılda bir olmak üzere, tüm yaş gruplarındaki nüfusun hayati istatistiklerini ve ikamet ettikleri yerleri tespit edip açıklayan bir nüfus sayımı yapılmaktadır. Genel nüfus sayımı, belirli bir coğrafi alanda ve belirli bir zaman dilimi içerisinde, özelliklerini ve üzerinde meydana gelen ya da gelebilecek değişiklikleri tanımak için o alandaki insanların sayımı olarak tanımlanabilmektedir. Bu alan, özel bir coğrafi bölge, bir ülke veya ülkenin bir parçası olabilmektedir. Her türlü genel sayım ve özellikle nüfusla ilgili genel sayımlar, tüm ekonomik ve sosyal çalışmalar ve araştırmalarda bilimsel bir temel olarak kabul edilmektedir. Bunlar ayrıca, özellikle ülke sınırları içinde hizmetleri sağlama ve dağıtma çerçevesinde, politikaların geliştirilmesinde ve çeşitli kalkınma planlarının genel hedeflerinin belirlenmesinde temel ve kalıcı bir unsurdur (Ali, 2010).

Tablo 10. 1954-2012 Yılları Arası Hums Şehri Nüfus Artış Oranı

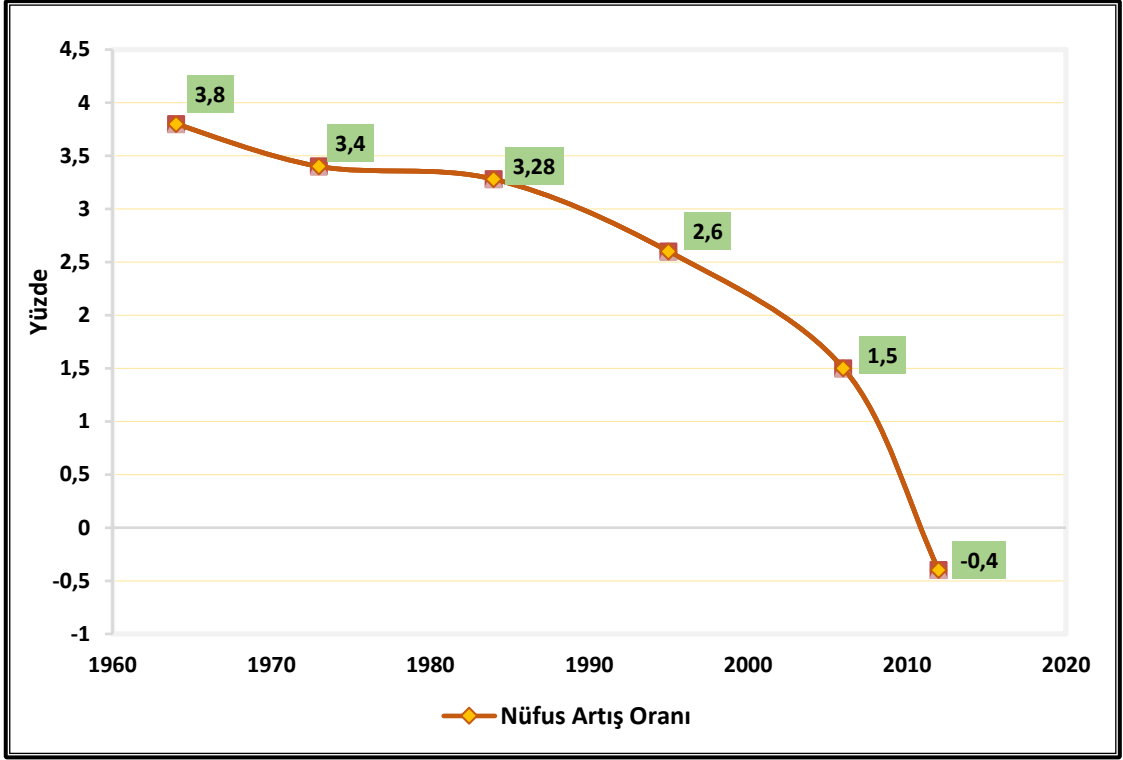
Yıllar	Nüfus Sayısı	Nüfus Artış Oranı (%)
1954	9.893	-
1964	14.479	3,8
1973	19.671	3,4
1984	28.065	3,28
1995	35.936	2,6
2006	42.206	1,5
2012	41.096	-0,4

Kaynak: 1. (Lucas ve diğ., 1988)

2. (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1973;1984;1995;2006)

3. (Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu, 1995)

4. (Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu, 2012)

Şekil 13. 1954-2012 Yılları Arası Hums Şehri Nüfus Artış Oranı

1954-2012 döneminde Hums şehrindeki nüfus artışını gösteren Tablo 10 ve Şekil 13'e bakıldığında, nüfus artış eğrisinin 1954-1984 döneminde yüksek olduğu ve bu dönemde nüfus artış oranının %3,28 ile %3,8 arasında görülmektedir. Bu yüksek oranlar, komşu kırsal nüfusun şehre artan göçünden kaynaklanmaktadır. Bu göçü teşvik eden nedenler arasında, ekonomik iyileşme belirtilerinin ortaya çıkması, eğitim ve sağlık tesisleri başta olmak üzere birçok hizmet tesisinin nispeten daha iyi hâle gelmesi ve altmışlı yılların sonlarında inşası başlayan halk konutları projelerinin tamamlanması sayılabilmektedir. Halk konutları projeleri, şehrin eski alanını aşır Zinad vadisinin doğu yakasına doğru yayılmasının başlangıç noktasıydı. Bu da şehrin kentsel alanını, konut için kullanılan arazi oranını ve nüfus sayısını arttırmıştır. Nitekim bu süreç, Libya'nın o dönemde petrolün keşfi sırasında yaşadığı ekonomik iyileşmeyi ve petrol gelirlerinin şehir sınırları içinde konut ve kalkınma projelerinin geliştirilmesinde kullanıldığını yansıtmaktadır.

1973 ve 1984 nüfus sayımlarına ilişkin istatistikler de 1954-1973 döneminin bir sonucu ve uzantısıdır. Nüfus 1954 yılında 3.900 kişi iken, 1984 yılında toplam 18.815

kişilik artış göstererek 23.715 kişiye ulaşmıştır. Bu da nüfus hacminin 1954 ve 1984 nüfus sayımları arasındaki dönemde, yani 30 yıllık bir dönem içerisinde, büyük ölçüde arttığını göstermektedir. 1984 nüfus sayımında yıllık artış oranı %3,28'e ulaşmıştır.

1973-1984 nüfus sayımı dönemi, sadece şehirde değil, aynı zamanda Libya genelinde yüksek nüfus artışının yaşandığı bir dönem olarak nitelendirilebilmektedir. Libya'nın 1973-1984 dönemindeki nüfus artış oranı %4,3 olarak bulunmuştu (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1984). Bununla birlikte, 1984 ve 1995 nüfus sayımları arasındaki dönemin sonuçları, Libya nüfusunun durumu hakkında yeni gerçekler ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde düşüş gösteren toplam nüfus artış oranı 1984 nüfus sayımında %4,3 iken, 1995 nüfus sayımında %2,52'ye gerilemiştir. 1990'lar döneminde, Libya'ya 1992 yılında uygulanan ekonomik abluka nedeniyle nüfus artış oranında kademeli bir düşüş yaşanmıştır. Ekonomik ablukanın bu dönemde ve sonrasında Libya ve araştırma sahasının nüfus artış oranları üzerindeki olumsuz etkisi açıkça görülebilmektedir. Hums şehrinin nüfus artış oranı, 1995 yılında %2,6 iken 2012 yılında %-0,4'e düşmüştür.

Nitekim Hums şehrinin nüfus artışı, bir bütün olarak Libya toplumunu etkileyen ekonomik ve sosyal faktör ve koşulların birliği ve bu faktörlerin doğurduğu sonuçların Libya toplumu üzerindeki hâkimiyeti nedeniyle, genel nüfus artışı ile yakından ilişkilidir. Sonuç olarak, şehrin nüfus artış oranında gözlenen düşüş, Libya genelinin nüfus artış oranındaki genel değişim seyrine bir istisna teşkil etmemektedir. Bu da 2006 nüfus sayımının sonuçlarıyla doğrulanmıştır. 2006 nüfus sayımına göre Hums şehri nüfusu, 7684 kişi ve %32,4'lük bir oranla artış göstererek 31.399 kişiye ulaşmıştır. Nüfus artış oranı ise %1,5 olarak bulunmuştur. Bu oran, önceki nüfus sayımı dönemine (1973-1984) nazaran daha düşüktür. Hums şehri nüfus siciline göre 2015 yılında 61.525 kişi olarak kaydedilen nüfus sayısı daha önceki yıllara kıyasla artmış olsa da bu rakamların doğruluğa ve daha fazla araştırılmaya ihtiyacı vardır. Çünkü bunlar Sayım ve Planlama Kurumu tarafından desteklenen resmi nüfus sayımı dâhilinde değildir. Buna ek olarak, nüfus sicilinde ve özellikle gelen göç kayıtlarında birçok sorun vardır. Örneğin, yeni bir ikamet yerine taşınan ve hâlâ Hums nüfusuna dâhil edilen birçok kişi vardır. Dolayısıyla 2006 nüfus sayımı, 2012 yılı kapsamlı ulusal nüfus anketi ve nüfus kitapçığının verilerine ek olarak, Libya devleti tarafından yürütülen son resmi nüfus sayımıdır.

Tablo 11. 1995-2012 Yılları Arası Hums Şehri ve Libya Genelinde Nüfus Gelişimi ve Nüfus Artış Oranları

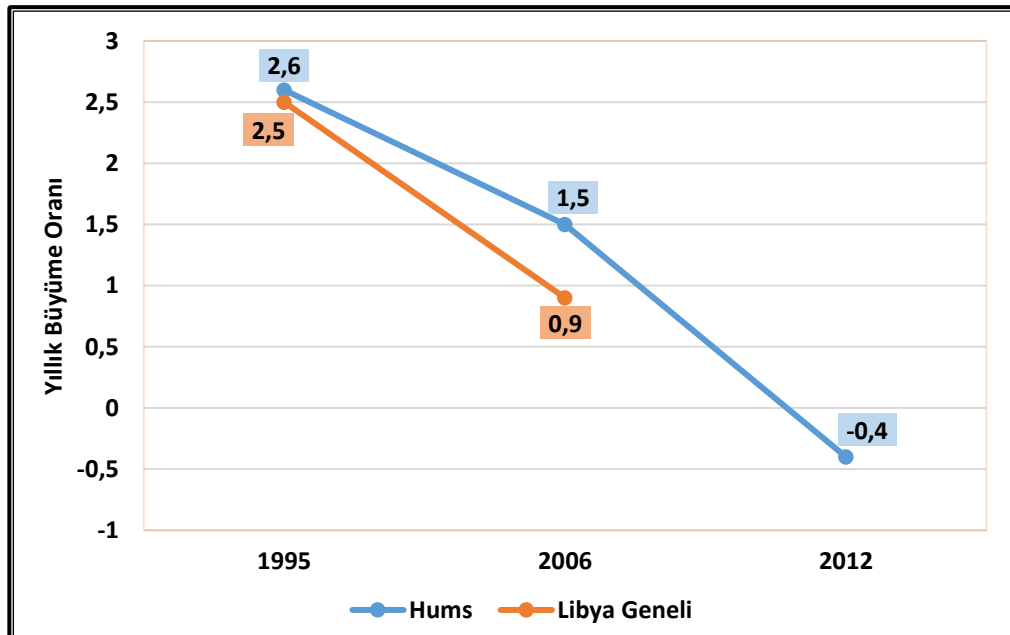
Yıllar	Hums		Libya Genel	
	Nüfus	Yıllık Nüfus Artış Oranı (%)	Nüfus	Yıllık Nüfus artış Oranı (%)
1995	35.936	2,6	4.799.065	2,5
2006	42.206	1,5	5.298.152	0,9
2012	41.096	-0,4	-	-

Kaynak: (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1995;2006); (Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu, 2012)

Önceki iki tabloda geçen tüm nüfus artış oranları, aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmıştır:

$$R = \left[\text{anti log} \frac{\log \frac{p_2}{p_1}}{n} - 1 \right] \times 100 \quad (\text{Barclay, 1979})$$

Tablo 11 ve Şekil 14, art arda üç zaman diliminde Libya genelinin nüfus artış oranlarına kıyasla araştırma sahasının nüfus artış oranlarının gelişimini göstermektedir. 1995 yılında, nüfus artış oranı araştırma sahasında %2,6 iken, Libya genelinde %2,5 olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla, araştırma sahasındaki nüfus artış oranı Libya genelisiyle benzer durumdadır.

Şekil 14. 1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri ve Libya Genelinde Nüfus Gelişimi ve Nüfus Artış Oranları

2006 yılında, Libya genelinin yıllık nüfus artış oranında önemli bir düşüş olduğu ve bu oranın %0,9'a gerilediği kaydedilmiştir. Söz konusu oran, araştırma sahasında da düşmüş ve %1,5 olarak bulunmuştur. Hem Libya geneli hem de araştırma sahasında kaydedilen bu düşüşün nedenleri arasında; hayatın pahalılaşması, gelir düzeyinin düşmesi, yatırım projelerinin gerilemesi ve kadınların çalışma hayatına girmesinden dolayı doğurganlık oranının etkilenmesi gibi nedenler sayılabilmektedir. Çalışan ve eğitilmiş kadınların çalışmayan veya eğitilmiş olmayanlardan daha az çocuk doğurma eğiliminde olmaları, demografik olarak kabul edilen bir gerçektir. Bilindiği üzere çalışan veya eğitilmiş kadınlar çoğu zaman doğum kontrolüne başvurumaktadırlar. Yıllık nüfus artış oranındaki düşüşün diğer nedenleri arasında da evlilik oranlarının düşmesi ve evliliklerin daha ileri yaşlarda gerçekleşmesi bulunmaktadır. Tüm bu nedenler, demografik olarak nüfus piramidinin tabanını oluşturan yeni doğan oranının düşmesine yol açmaktadır.

2006 yılının nüfus artış oranında kaydedilen düşüş, 2012 yılı için de geçerlidir. Yıllık nüfus artış oranı, yukarıda belirtilen nedenlerle, araştırma sahasında %-0,4'e kadar gerilemiştir. Bir diğer neden ise, Libya'da ve bazı Arap ülkelerinde meydana gelen Arap Baharı devrimleri ve bunlardan kaynaklanıp siyasi ve ekonomik istikrarsızlığa yol açan olaylardır. Libya, şimdiye kadar bu olayları çok belirgin şekilde yaşamış bir ülkedir.

Sonuç olarak, araştırma sahası nüfusu, Libya'nın diğer pek çok bölgesinde olduğu gibi ancak farklı oranlarda, sayısal olarak artmakla birlikte artış oranı açısından düşüş göstermektedir.

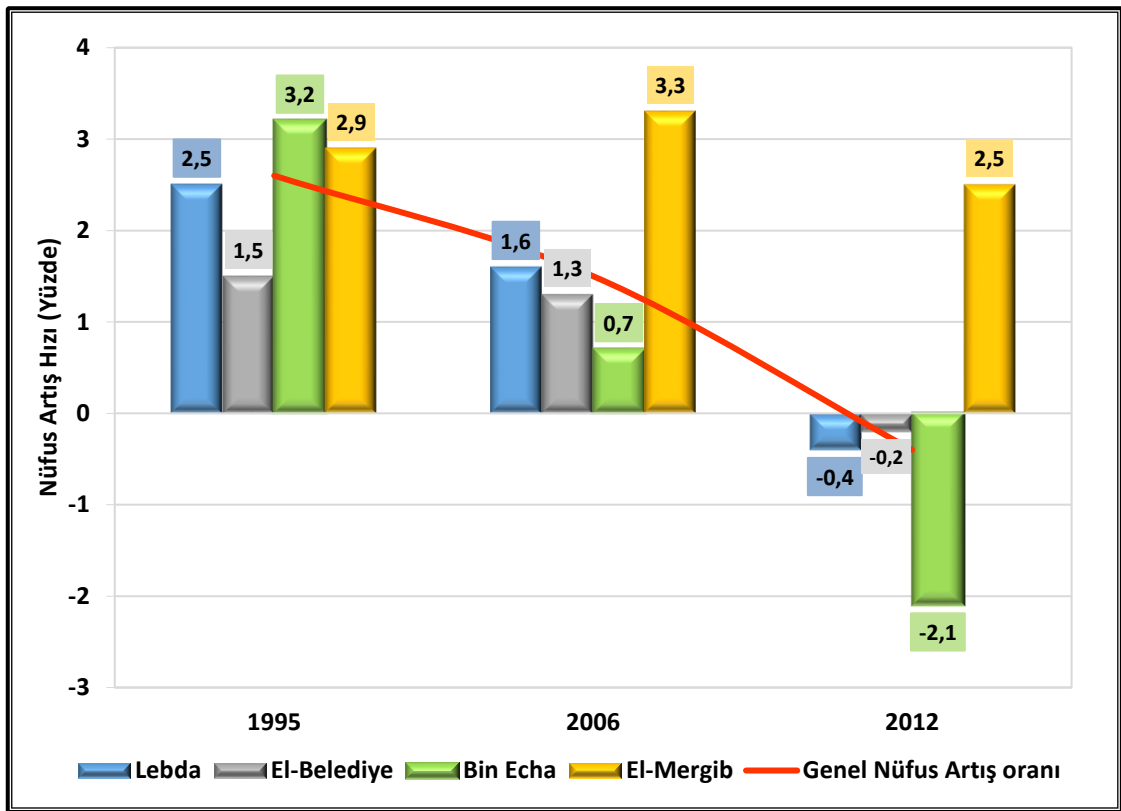
2.2.2. Hums Şehri Mahallelerinde Nüfus Artışı

Hums şehrinde, El-Belediye, Bin Echa, Lebda ve El-Mergib olmak üzere dört mahalle vardır. Şehir nüfusu, mahalleler arası farklı dağılışı göstermektedir. Tablo 12 ve Şekil 15, 1995-2012 yılları arasında Hums şehri mahallelerinin yıllık nüfus artış oranlarını göstermektedir.

Tablo 12. 1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri Nüfus Artış Oranlarının Mahallelere Göre Dağılımı

Yıllar	Lebda (%)	El-Belediye (%)	Bin Echa (%)	El-Mergib (%)	Genel Nüfus Artış Oranı (%)
1995	2,5	1,5	3,2	2,9	2,6
2006	1,6	1,3	0,7	3,3	1,5
2012	-0,4	-0,2	-2,1	2,5	-0,4

Kaynak: 1995 ve 2006 nüfus sayımlarının nihai sonuçları ve 2012 nüfus anketinin sonuçlarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 15. 1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri Nüfus Artış Oranlarının Mahallelere Göre Dağılımı

1995 yılında, El-Belediye ve Lebda mahallelerinin yıllık nüfus artış oranları, şehrin yıllık genel nüfus artış oranından (%2,6) daha düşük olmak birlikte sırayla %1,5 ve %2,5 olarak kaydedilmiştir. Bunun nedeni, El-Belediye mahallesinde kentsel genişleme için kullanılabilir boş arsaların çok az olması ve bu mahallenin büyük bölümünün şehrin ticari ve idari merkezinde yer almasıdır.

Öte yandan, Bin Echa mahallesinin yıllık nüfus artış oranı, şehrin yıllık genel nüfus artış oranından (%2,6) daha yüksek olmak birlikte %3,2 olarak kaydedilmiştir. Bunun nedeni ise, şehrin genel planı dâhilinde çok sayıda insanı barındırmak için yatay genişleme için uygun alanların bol olmasıdır. Bin Echa Mahallesi, yetmişli yılların başından itibaren şehrin nüfus için cazibe merkezi haline gelmiştir.

Bin Echa mahallesinde doksanlı yıllarında kaydedilen nüfus artış eğilimi (%3,2), mahallenin ve şehrin 2012 yılındaki genel nüfus artış eğilimlerinden neredeyse tamamen farklıdır. Zira şehir planındaki genişleme, nüfus artış miktarını karşılayacak düzeyde değildir. Bu da şehir nüfusunu, özellikle Misrata ve Trablus gibi Hums şehri yakınındaki büyük şehirlerde konut ihtiyacını karşılamak için başka bir yer aramaya zorlamaktadır. Böylece Hums şehri, kentsel alanların nüfus artışının bir bileşeni olan göç faktörü yoluyla nüfusunu kaybetmektedir.

2.3. Nüfus Bileşenleri

Nüfus artışı, doğal artış (doğumlar ile ölümler arasındaki fark) ve yapay artış (net göç) olmak üzere iki ana değişkene tabidir. Toplumların sosyal ve ekonomik koşullarına göre değişen bu demografik faktörler, nüfus artış oranı üzerinde büyük bir etkiye sahiptir.

Hums şehri, hızlı bir büyüme döneminden geçmiştir. Bu durum, önceki nüfus sayımlarının döneminde, özellikle yetmişli ve seksenli yıllarda, doğal nüfus artışı, iç göç ve dış göç gibi demografik faktörlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu hızlı büyüme, ülkenin genel olarak yaşadığı sosyal ve ekonomik dönüşümlerden kaynaklanmaktadır. Şehirde meydana gelen bu dönüşümlerin en önemlisi, basit kırsal ve pastoral yaşamdan karmaşık kentsel hayata sürekli geçiştir. Bu geçişle birlikte, Hums şehrinin büyüklüğü ve nüfus sayısı devamlı olarak artmış ve şehirde kentsel bir genişleme meydana gelmiştir.

2.3.1. Nüfus Hareketleri

Doğal nüfus artışı veya hareketi, doğum ve ölüm sayıları arasındaki fark anlamına gelmektedir. Çok sayıda göçmen alan toplumlar hariç tüm toplumlarda nüfus artışının ana faktörüdür (Ebu Ayyane, 1984). Hayati istatistikler, nüfus artışını etkileyen

iki ana bileşeni, yani doğum ve ölümleri incelemek ve dolayısıyla doğal artışı tespit etmek için ana kaynaktır. Ancak detaylı demografik veriler elde etmek her zaman kolay değildir. Bunun en önemli nedeni, önceki dönemlere ait doğum oranları verilerinin aralıksız olarak her yıl toplanmamış olmasıdır. Oysaki doğum olgusu, aralıksız olarak her yıl izlenmesi gereken ve doğal nüfus artışının gelişimini izlememizi sağlayan bir demografik olgudur. Bir başka neden ise, yayınlanmış istatistiklerin sadece üst düzey idari bölümler (iller, şabiyeler ve belediyeler gibi¹⁶) hakkında genel göstergeler sağlamasıdır. Şehrin bağlı olduğu idari bölümün geçtiğimiz 30 yıl boyunca sürekli olarak değişmesi de nüfus ile ilgili verilerin karışmasına yol açmıştır. Bütün bunlara ek olarak, şehirdeki nüfus müdürlüğünün yerinin ve müdürlerinin sürekli olarak değişmesi, önceki dönemlere ait çok sayıda hayati istatistik kaydının kaybolmasına neden olmuştur.

Araştırma sahasının en eski hayati istatistikleri, 1988 yılına ait istatistiklerdir. Buna rağmen, 2012 yılının yanı sıra resmi sayım yıllarına ait bazı genel veriler elde edilmiştir. Ülke genelinde doğumlar ve ölümler olmak üzere iki bileşeniyle doğal nüfus artışı, tüm bölgelere ait verilerin sonuçlarının bir ifadesiydi. Araştırma sahasına ait veriler, Libya toplumunda hüküm süren etkili faktörlerin genel niteliği nedeniyle doğal nüfus artışının göstergeleriyle küçük farklar olmakla birlikte büyük ölçüde tutarlıdır. Araştırma alanının son 30 yılı içinde tabi olduğu idari birimlerin (Hums İli, Hums Belediyesi ve El-Mergib Şabiyesi) herhangi birine olan bağlılığı göz ardı edildiğinde, bu bağlamda iki önemli husus göze çarpmaktadır. Birincisi, doğum oranının yetmişli yılların başından doksanlı yılların başına kadar genel olarak belirgin bir artış göstermiş ve aynı zamanda artış, azalış ve sabitlik arasında küçük farklarla dalgalanmış olmasıdır. İkincisi ise, ölüm oranının devamlı bir düşüş göstermiş olmasıdır.

2.3.1.1. Doğumlar

Doğum konusu incelenirken en çok kullanılan yöntem doğum oranları olmaktadır. Doğum oranı bir yıl içerisinde meydana gelen doğumların o yılın nüfusuna bölünmesinin bin ile çarpılması sonucunda bulunmaktadır (Boylu, 2010). Doğum oranı, demografik olguları analiz etmek için kullanılabilen en basit ve güvenilir ölçeklerden

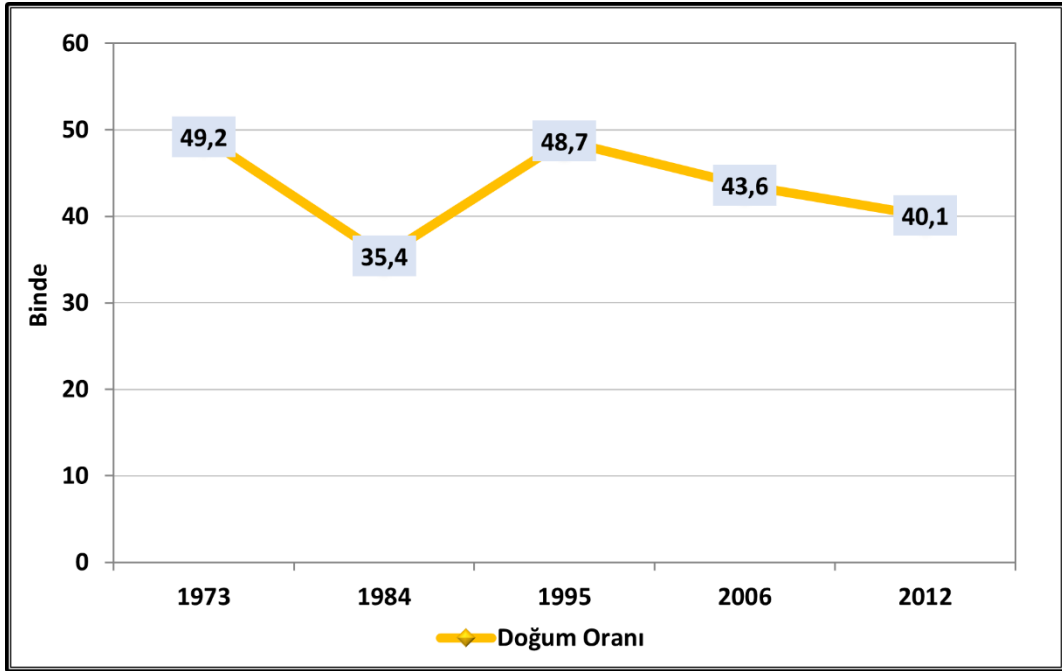
¹⁶ İller 1951-1983 yıllarında, belediyeler 1983-1995 yıllarında, il ve belediyeden daha büyük idari bölüm anlamına gelen şabiyeler ise 1995-2013 yıllarında Libya'nın birinci düzey idari bölümleriydi. Şu anki idari sisteme göre, belediyeler Libya'nın birinci düzey idari bölümleridir.

biridir. Bin nüfus başına yılda doğan bebek sayısını oransal olarak veren bu oran, genel nüfus hacmine nazaran doğum hacmini göstermektedir (El-Kihye, 2003). Tablo 13 ve Şekil 16'ya bakıldığında, Hums şehrinde doğum oranının, 1973 yılında %49,2 olarak kaydedildiği, 1984 yılında %35,4'e gerilediği, 1995 yılında hafif yükseldiği, daha sonra devamlı olarak düşüş gösterdiği ve 2012 yılında %40,1'e ulaştığı görülmektedir.

Tablo 13. 1973-2012 Yılları Arası Hums Şehri Doğum Oranları

Yıllar	Yenidoğan Sayısı	Nüfus Sayısı	Doğum Oranı (%)
1973	969	19.671	49,2
1984	995	28.065	35,4
1995	1.751	35.936	48,7
2006	1.840	42.206	43,6
2012	1.648	41.096	40,1

Kaynak: 1973, 1984, 1995 ve 2006 genel nüfus sayımları, 2012 resmi nüfus yayınları ve hayati nüfus istatistikleri verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 16. Hums Şehri Doğum Oranları (1973-2012)

Hums şehrindeki doğum oranları takip edildiğinde, doğum oranının yaklaşık 40 yıllık bir süre içinde yüksek bir seviyeden düşük bir seviyeye geçerek değiştiği görülmektedir. Bunun demografik, sosyal ve hatta ekonomik nedenleri vardır. Doğum

oranının evlilik oranlarından etkilenmesi sosyal nedenler arasında sayılmaktadır. Evlilik faktörünün doğum oranlarını doğrudan etkilediği bilinen bir gerçektir. Evlilik oranı yetmişli yıllarda %17 iken, seksenli yıllarda %13'e düşmüş ve 2009 yılında %8'e ulaşarak gerilemeye devam etmiştir. Burada, evlilik faktörünün doğum oranlarının yüksek veya düşük olmasındaki rolü netleşmektedir. Bir başka deyişle, evlilik sayısı arttıkça doğum oranları artabilmektedir. Bunun tersi de doğrudur.

Ülkenin yetmişli yıllarda maruz kaldığı bazı ekonomik faktörler de doğum oranlarını etkilemiştir. Ülkede petrolün keşfinden sonra petrol gelirleri, nüfus alanlarını artırmayı amaçlayan birçok kalkınma projesinin hayata geçirilmesinde kullanılmıştır. Bu da genç yaş grubuna, aile oluşturma ihtiyaçlarını karşılayacak ve evlenmelerini teşvik edecek konutları sağlamıştır. Kadınların doğası ve doğurma yeteneği ile ilgili nedenler de vardır. Kadınların doğurganlık oranları, eğitim ve çalışma faktörlerinden etkilenmektedir. Bu faktörler, kadınların daha geç evlenmesine veya daha az çocuk doğurmasına yol açmaktadır. Bu faktörlerin etkisi, genel doğurganlık oranı incelenerek belirlenebilmektedir. Bu oran, doğum oranına olumlu veya olumsuz değişiklikler şeklinde yansımaktadır. Sonuç olarak doğum oranları, nüfus gruplarının farklı sosyal ve ekonomik koşullarına bağlı olarak farklılık göstermektedir (Gallab ve Abdülhakim, 1974).

2.3.1.2. Ölümler

Ölüm oranı genelde yıllık hesaplanan, her 1000 kişi başına ölümlerin sayısının oranıdır. Daha detaylı bir tanımla bu oranda belirli bir sürede bir hastalık nedeniyle veya genel olarak var olan ölüm sayısının, aynı süredeki mevcut ortalamaya bölünüp 1000 ile çarpılması sonucu ulaşılan orandır (Karadeniz, Çakır, Şimşek ve Can 2015).

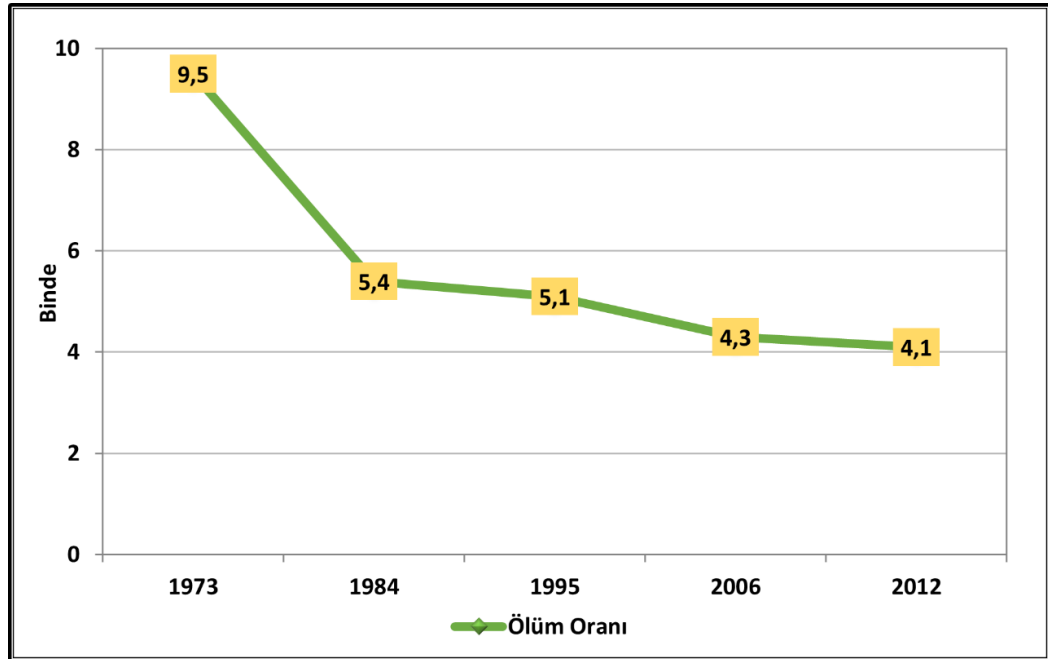
Nüfus artışının ikinci bileşeni olan ölüm olgusu, doğal nüfus artışını etkileyen önemli bir faktördür. Doğum ve ölüm olguları, herhangi bir toplumun nüfus değişimini incelemek için iki ana değişkendir. Ölüm olgusu, nüfus kitlesinin doğal dengesine ulaşmasında doğum olgusu kadar önemlidir. Nitekim ölüm olgusunu incelemek, birçok amaca hizmet etmekte ve çeşitli bilimsel ve uygulamalı işlevler sağlamaktadır. Bu olguya ait veriler, toplumun sağlık düzeyi hakkında değerli göstergeler vermekte ve şehirdeki genel sağlık durumunu iyileştirmeyi amaçlayan herhangi bir programın etkilerini değerlendirmek için bir temel olarak kabul edilmektedir.

Ölüm oranları, yerden yere ve hatta belirli bir bölge içerisinde değişiklik göstermektedir. Ölüm oranları ayrıca, bir yaş grubundan diğerine farklılık göstermektedir. Tek bir ülkede ölümlerdeki benzerlikler ve farklılıklar, ölümlerle ilgili ve üzerinde bir şekilde etkisi olan diğer bazı faktörlerin dağılımını ortaya koymaktadır (Hasan, 2001). Ölüm olgusunun incelenmesinin önemi, bu olgunun istikrarlılığı, seviyesinin kontrol edilebilirliği ve nüfusun yaş yapısı ile güçlü ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle ölüm kontrolü, doğum kontrolünden daha fazla kabul görmektedir (Ebu Ayyane, 1984). Dolayısıyla, bebek ölüm oranının yüksek olması, özellikle şehirdeki ve genel olarak ülkedeki sağlık sisteminin düşük seviyesini gösteren endekslerden biridir.

Tablo 14. 1973-2012 Yılları Arası Hums Şehri Ölüm Oranları

Yıllar	Ölüm Sayısı	Nüfus Sayısı	Ölüm Oranı (%)
1973	187	19.671	9,5
1984	152	28.065	5,4
1995	184	35.936	5,1
2006	182	42.206	4,3
2012	169	41.096	4,1

Kaynak: 1973, 1984, 1995 ve 2006 genel nüfus sayımları, 2012 resmi nüfus yayınları ve hayati nüfus istatistikleri verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 17. Hums Şehri Ölüm Oranları (1973-2012)

Tablo 14 ve Şekil 17 incelendiğinde, Hums şehrinde ölüm oranının bir düşüş eğilimi gösterdiği görülmektedir. Libya genelinin ölüm oranında, özellikle yetmişli ve seksenli yıllarda benzer şekilde genel bir düşüş gerçekleşmiştir. Bazı çalışmalara göre, Libya'daki ölüm oranı 1970 yılında %15,8, 1984 yılında ise düşüş göstererek %9,9 olarak tespit edilmiştir (El-Kihye, 1995). 2000 yılında ise, bu oran %5,6'ya kadar düşmüştür (Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu, 1999). Hums şehrinde ise, ölüm oranı 1973 yılında %9,5 iken, 1995 yılında %5,1'e ve 2012 yılında %4,1'e düşmüştür. Bu azalma, özellikle bu araştırma döneminin son 30 yılı içerisinde genel olarak ülkenin ve özellikle şehrin sağlık alanındaki gelişmesini yansıtmaktadır. Ölüm oranının azalması aynı zamanda, yaşam standartlarının iyileşmesi, birçok hastalık karşısında ve özellikle geçmişte bebek ve çocukları etkileyen hastalıklarla nasıl başa çıkılacağı ve bu hastalıkların nasıl önleneceği konusunda nüfusun kültürel ve sağlık farkındalığının yükselmesini göstermektedir. Bebek ölüm oranı 1973 yılında %49,8 iken, 1995 yılında %26,5'e ve 2010 yılında %11,5'e düşmüştür. Bebek ölüm oranındaki bu düşüş hem ülkede hem de şehirdeki ölüm oranındaki genel düşüşe katkıda bulunmaktadır. Sağlık hizmetlerine ilgi gösterilmesi ve bunun seviyesinin şimdiki hâlden daha iyi bir noktaya getirilmesi hâlinde, ölüm oranındaki düşüş gelecekte de devam edecektir. Şehir nüfusunun çoğunluğu arasında kültürel ve sağlık farkındalığı olması da şüphesiz ölüm oranının düşmesi üzerinde belirgin bir şekilde etkili olacaktır.

2.3.1.3. Göçler

Nüfus çalışmalarının önemli bir bileşeni olan göç, doğal nüfus artışıyla birlikte, nüfus değişiminin boyutunun ölçme kaynaklarını temsil etmektedirler. Coğrafi bir olgu olarak göç, çağlar boyunca dünya halklarının çoğunu etkileyen bir olgudur. Uluslararası, geçici ve iç göç olmak üzere göçün çeşitli türleri vardır. İç göç, 1950'li yılların başından bu yana Libya'daki nüfus hareketini ayırt eden olgulardan biridir. Bu olgunun en önemli etkilerinden biri, nüfusun genel olarak ülke düzeyinde ve özellikle de şehirlerde yeniden dağılışıdır. Göç olgusu ayrıca, o dönemde Libya toplumunun doğası ve bileşimini değiştiren yeni bir gerçeklik yaratmıştır. Kentsel nüfusun oranı 1952 yılında ülkenin toplam nüfusunun %20'sini teşkil ederken, bu oran 1995 yılında %85,4'e ve 2010 yılında %90'a yükselmiştir. Çok sayıda kırsal nüfusun kentsel merkezlere göç etmesiyle, bu oran günümüzde aynı düzeydedir. Göçmen nüfusunu cezbetme oranları, her birinin

cazibe faktörlerinin farklı güçte olması nedeniyle kentsel merkezler arasında değişkenlik göstermiştir. 1966 yılında, o zamanda iki ana il olan Trablus ve Bingazi, ülkenin kentsel nüfusunun üçte ikisini barındırmıştır. Trablus iline göç edenlerin çoğu Trablus şehrinde, geri kalanı ise Zaviye, El-Cebel El-Garbi, Hums ve Misrata şehirleri gibi ilin çevresindeki bölgelerde yerleşmişlerdir (Ehtiyuş, 1994).

2.3.1.3.a. İç Göçler

Coğrafi doğası ve çevresindeki bölge ve küçük köyleri ortalamayan seçkin konumu ile Hums şehri hem geçmişte hem de günümüzde bu bölgelere çeşitli hizmetler sunan bir yerdir. Şehirlerin ve kentsel merkezlerin küçük komşu bölgelerine çeşitli hizmetler sunması için birçok idari bölünme devlet tarafından düzenlenmiştir. Hums şehri ve çevresindeki köy ve yerleşim alanları, eski idari sisteme göre Hum ili olarak adlandırılmaktaydı. Hums ili; Hums, Tarhuna, Beni Velid ve Msallata mutasarrıflıklarını içermektedir. Mutasarrıflıklar (sancaklar) müdürlüklere (ilçelere), müdürlükler (ilçeler) ise mahallelere ayrılmaktaydı. Daha sonra, 1990'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar Hums şehri ve çevresindeki bölgelere (Msallata şehri dâhil) El-Mergib Şabiyesi adı verilmiştir. Bunun ismi de son yıllarda El-Mergib Belediyesi olarak değiştirilmiştir. Hums şehri, El-Mergib Belediyesi'nin idari merkezi olmuştur.

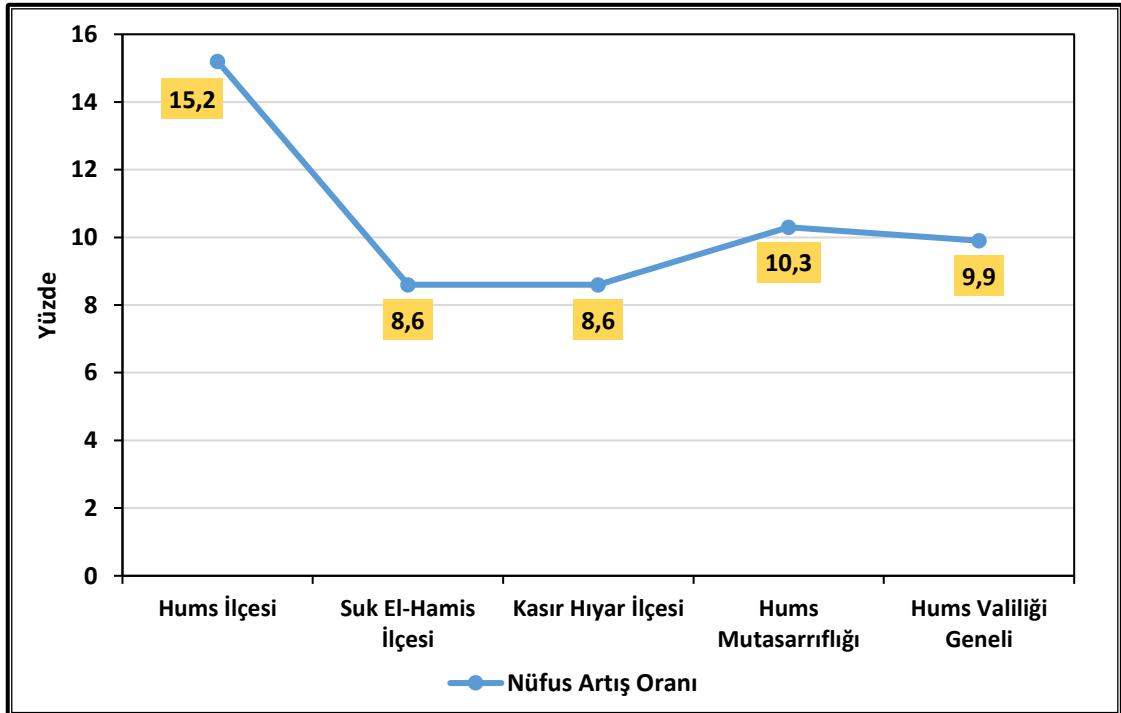
Hums şehrinin tanıklık ettiği tüm bu idari bölünmelerde şehir, çevresindeki tüm bölgelere idari, eğitim ve sağlık hizmetleri sunan bir kentsel merkez idi. Bu da nüfusun Hums şehrine göç etmesi ve burada ikamet etmesi için bir cazibe faktörü olmuştur. Dolayısıyla, şehirlerde kentleşmenin en önemli nedenleri arasında yer alan iç göç, kırsal ile kent arasındaki ilişkinin niteliğini temsil etmektedir. 1954-1964 Nüfus sayımı döneminde eski idari sistemde Hums ili olarak bilinen ilin nüfus sayımının verilerini gösteren Tablo 15 ve Şekil 18'e bakıldığında ve Hums mutasarrıflığını oluşturan ilçelerin (Hums, Suk El-Hamis ve Kasır Hıyar ilçeleri) nüfus artış oranları karşılaştırıldığında, araştırma sahasını içeren Hums ilçesinin nüfus artış oranının hem diğer iki ilçenin (Suk El-Hamis ve Kasır Hıyar) hem de o zamanki Hums mutasarrıflığının ve Hums ilinin nüfus artış oranlarının neredeyse iki katı olduğu görülmektedir. Hums ilçesinde oranı %15,2 olarak kaydedilen nüfus artışının araştırma sahası lehine olduğu söylenebilmektedir. Bu artışın nedeni, o dönemde nüfusun küçük bölgelerden Hums ilçesine ve genel olarak kentsel merkezlere doğru iç göç akışıdır. Bu

varsayım, Hums ilinin 1966 yılı kapsamlı planının incelenmesiyle doğrulanmıştır. Bu planın istatistik verilerine göre, Hums ilinde 1954 yılında %52,8 olarak kaydedilen kentsel nüfus oranı, 1964 yılında %65'e yükselmiştir (Cooper, 1971).

Tablo 15. Eski İdari Sisteme Göre Hums İli Nüfus Değişimleri (1954-1964)

Bölge	Nüfus Sayısı		Artış Hacmi	Nüfus Artış Oranı (%)
	1954	1964		
Hums İlçesi	11.571	13.328	1.757	15,2
Suk El-Hamis İlçesi	20.096	21.816	1.720	8,6
Kasır Hıyar İlçesi	11.986	13.022	1.036	8,6
Hums Mutasarrıflığı	43.653	48.166	4.513	10,3
Hums İli Geneli	124.388	136.679	12.291	9,9

Kaynak: (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1954) ve (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1964) adlı kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 18. Eski İdari Sisteme Göre Hums Şehri Nüfus Değişimleri (1954-1964)

Hums ilinden Trablus başta olmak üzere diğer illere göç olmuştur. Öyle ki Hums ili, 1964-1973 yılları arasında göç yoluyla nüfusundan 24.257 kişi kaybetmiştir

(Planlama Sekreterliği, 1978). Buna rağmen, komşu kırsal alan ve küçük şehirlerden Hums şehrine nüfus akımı durmamıştır. Yani göç, biri şehrin sınırlarından dışarıya ve özellikle Trablus, Bingazi ve Misrata şehirlerine, diğeri ise şehrin merkezine doğru olmak üzere iki farklı yol izlemiştir. İlkinin ekonomik nedenleri vardır. İkincisinin sebebi ise, Hums şehrinin 1963 yılında Hums ilinin idari merkezi haline gelmesidir. Bu durum, 1966 yılında aileleriyle birlikte şehrin toplam nüfusunun %14'ünü oluşturan birçok devlet memurunun şehre taşınmasına yol açmıştır. Bunların yanı sıra, aynı dönemde aileleriyle birlikte şehrin toplam nüfusunun %20'sini oluşturan ve şehirde ikamet eden askerler de vardı (Lucas ve diğ., 1988).

Hums şehrine olan göç, çoğunlukla tüm aile üyelerinin taşınması şeklinde gerçekleşmiştir. Şehrin 1966 yılı kapsamlı planının hazırlanmasından sorumlu olan grup (McGee, Marshall, Macmillan ve Lucas) tarafından yürütülen saha araştırmasının bulgularına göre, 1963 yılından beri aileleriyle birlikte şehre taşınan devlet memurlarını temsil eden 35-40 yaş grubu nüfusunun artması nedeniyle şehrin kentsel alanlarında 0-14 yaş grubu nüfusu da artmıştır. Bu araştırma, 15-34 yaş grubu nüfusunun şehrin merkezinde arttığı, diğer bölgelerinde (Suk El-Hamis ve Kasır Hıyar) ise azaldığı sonucuna varmıştır (Lucas ve diğ., 1988).

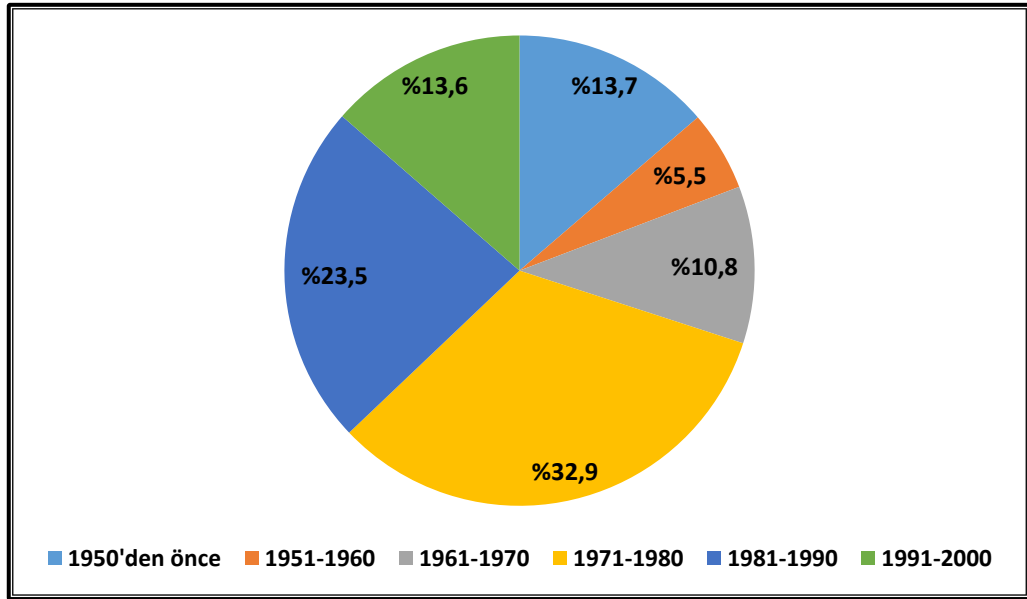
1950'li yıllar Hums şehri dâhil olmak üzere kentsel merkezlere göç dalgasının başlangıcı olarak kabul ediliyorsa, o zaman şehirde sunulan hizmetlerin hacmi ve kalitesindeki artıştan sonra göçün devam ettiği kesindir. Bu husus, nüfus artış oranının %3,8'e ulaştığı 1964-1973 döneminde şehrin tanık olduğu nüfus artışıyla doğrulanmaktadır.

Genel olarak, 1960'lı yılların ortalarından beri araştırma sahasında nüfus artış oranı ve miktarının yüksek olması, iç göç faktörünün bu artış üzerindeki etkisi ile açıklanabilmektedir. Bu yüksek artış, aynı dönemde Libya'daki nüfus hareketinin genel eğilimine paralel olarak gerçekleşmiştir. Nitekim Libya'daki nüfus hareketi, o dönemde kentsel merkezlerde kalıcı yerleşime yönelmesiyle karakterize edilmiştir. Bu süreci, çeşitli inşaat sektörlerinin yürüttüğü geniş imar çalışmaları teşvik etmiştir. Bu imar çalışmaları, ilk aşamalarında büyük şehirlerde yoğunlaşmıştır. Daha sonra ise, tüm küçük ve büyük şehirlerde kapsamlı bir şekilde gerçekleşmiş ve bu sayede kalıcı göç azalmış ve nüfus istikrarı sağlanmıştır.

Tablo 16. Göçmenlerin Hums Şehrine Geldikleri Dönem ve Mahallelere Göre Sayısal ve Oransal Dağılımı

Dönem	Mahalleler			Dönemin Toplam Göçmen Sayısı	Yüzde (%)
	El-Belediye	Bin Echa	Lebda		
1950'den önce	4	31	4	39	13,7
1951-1960	4	6	6	16	5,5
1961-1970	2	24	5	31	10,8
1971-1980	13	53	28	94	32,9
1981-1990	10	39	17	66	23,5
1991-2000	9	20	10	39	13,6
Mahallenin Toplam Göçmen Sayısı	42	173	70	285	100

Kaynak: Nüfus sicili verileri

Şekil 19. Göçmenlerin Hums Şehrine Geldikleri Dönemlere Göre Oransal Dağılımı

Tablo 16'ya bakıldığında, göçmenlerin ülkenin dört bir yanından Hums şehrine ve mahallelerine geliş kronolojisi görülmektedir. Burada belirtilmesi gerek husus, El-Mergib mahallesine ait bulunan verilerin dönemlere göre kronolojik olarak sıralı olmaması nedeniyle yukarıdaki tabloya dâhil edilmemesidir. Diğer mahallelerin verilerine bakıldığında, 1971-1980 döneminde Bin Echa mahallesinin 53 kişiyle en fazla göçmen alan mahallenin olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, bu mahallede devletin

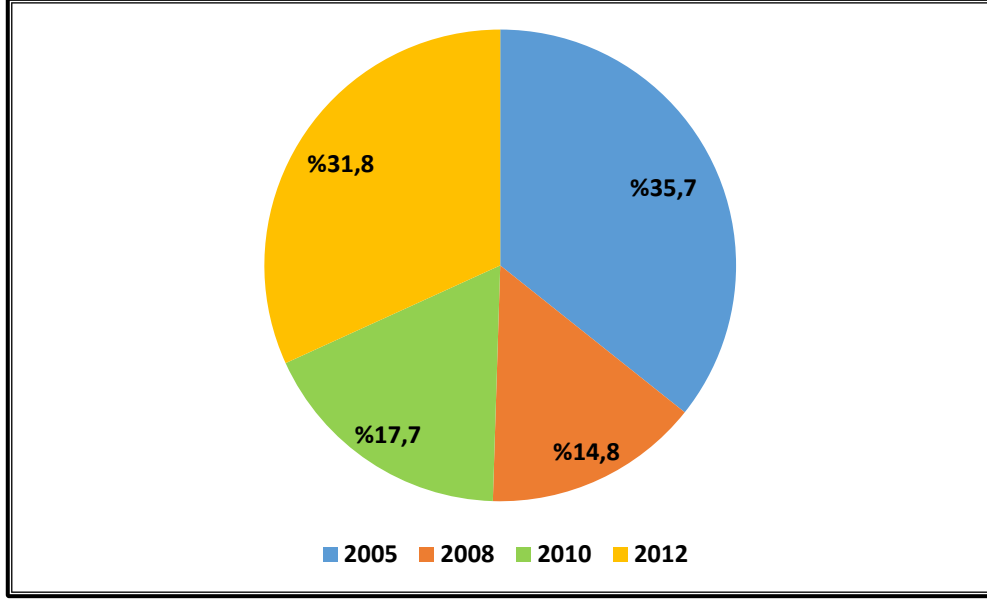
taksitle geri ödemeli konut kredileri yoluyla nüfusa tahsis ettiği birçok konut apartmanının varlığından kaynaklanmaktadır. Nitekim bu fırsat hem Hums şehri nüfusu hem de şehrin dışındaki diğer Libyalı vatandaşlar için geçerliydi. Şekil 19'a bakıldığında, göçmen yüzdesinin dönemden döneme değişkenlik gösterdiği görülmektedir. 1971-1980 dönemi, %32,9 ile en yüksek yüzdeye sahip olarak bulunmuştur. Buna karşılık, 1951-1960 dönemi, ülkenin daha yeni kurulduğu bu dönemin bağımsızlıktan hemen sonra gelmesi ve bu dönemde kalkınma projelerinin bulunmaması nedeniyle, en düşük göçmen yüzdesine sahip dönem olmuştur.

2005-2012 dönemindeki yıllarda ise, mahalleler arasında en fazla göçmen alan mahallenin 176 kişiyle Lebda mahallesi olduğu görülmektedir (Tablo 17). Bu mahalle, yüzölçümü olarak şehrin ikinci en büyük mahallesidir. El-Belediye mahallesi ise, aynı dönemde 67 kişiyle en düşük göçmen yüzdesine sahip mahalle olmuştur. Bunun nedeni, bu mahallenin, şehrin hizmet alanını ve merkezini temsil etmesi, hizmet ofisleri ve devlet kurumları binalarını içermesi ve şehrin her yöne genişlediği çekirdeği olmasıdır. Dolayısıyla, Hums şehri nüfusu ve özellikle şehre göç etmek isteyen vatandaşların bu mahallede ikamet etme fırsatı çok azdır.

Tablo 17. Göçmenlerin Hums Şehrine Geldikleri Yıl ve Mahallelere Göre Sayısal ve Oransal Dağılımı

Yıllar	Mahalleler				Dönemin Toplam Göçmen Sayısı	Yüzde (%)
	El-Belediye	Bin Echa	Lebda	El-Mergib		
2005	30	31	40	42	182	35,7
2008	18	6	33	19	76	14,8
2010	2	24	55	10	91	17,7
2012	17	53	48	45	163	31,8
Mahallenin Toplam Göçmen Sayısı	67	114	176	116	512	100

Kaynak: Nüfus sicili verileri

Şekil 20. Göçmenlerin Hums Şehrine Geldikleri Yıllara Göre Oransal Dağılımı

Şekil 20'ye bakıldığında, şehre en fazla göçmenin geldiği yılın %35,7 ile 2005 yılı olduğu görülmektedir. Hums şehri, daha önce belirtildiği üzere, 2000'li yıllarda El-Mergib Şabiyesi'nin (şimdiki adı: El-Mergib Belediyesi) merkeziydi. Bu nedenle şehir, nüfusa hizmet ve iş fırsatlarını sunma rolünü üstlenmiştir. Bu durum da şehrin çevresindeki bölgelerden ekonomik yaşam koşullarını iyileştirmek isteyen çok sayıda göçmenin gelmesine neden olmuştur.

Hums şehrinin insanları çekmek için cazibe unsurlarına sahip olmasına rağmen, önceki dönemlerde şehirden çıkan göçmen sayısının şehre gelen göçmen sayısından daha fazla olduğu kaydedilmiştir. Bu bağlamda, 1995-2006 nüfus sayımları arasındaki dönemde şehrin net göç sayısı -191 olarak bulunmuştur (Hums Şehri Nüfus İdaresi, 2018). Net göç sayısı, bir dönem içinde şehre giren kişilerin sayısı ile şehirden ayrılan kişilerin sayısı arasındaki farkı ifade eden bir demografik göstergedir. Bazen göç dengesi olarak bilinmektedir. Artı çıkması durumunda, o şehrin aldığı göç sayısının verdiği göç sayısından fazla olduğunu göstermektedir. Bu duruma pozitif göç denilmektedir. Eksi çıkması durumunda ise, o şehrin verdiği göç sayısının aldığı göç sayısından fazla olduğunu göstermektedir. Bu duruma da negatif göç denilmektedir.

Şehre gelen göçmen yüzdesi 2005 yılında %35,7 iken, 2010 yılında %17'ye azalmıştır. Bu sonuç, gelen göçte görece bir azalma ve giden göçte muhtemelen bir artış gerçekleştiğini göstermektedir. 2012 yılında ise, gelen göçmen yüzdesi artış göstererek

%31,8 olarak kaydedilmiştir. Bunun nedeni, 17 Şubat devrimi sırasında Libya'da meydana gelen olayların ardından birçok nüfusun olayların yoğun olarak yaşandığı şehirlerden Hums şehri gibi daha az etkilenen şehirlere göç etmesidir. Libya'nın yaşadığı devrim olaylarının döneminde Hums şehri, en az etkilenen ve en istikrarlı şehirlerden biriydi. Bunun sosyal nedenleri vardır. Zira şehrin sosyal yapısı, Libya kabilelerinin bir karışımıdır. Şehrin demografik yapısı da Libya'nın çeşitli şehirlerinin nüfuslarının bir karışımıdır. Birçok nüfusun Hums şehrine göç edip burada ikamet etmelerine yol açan bu nedenler, gelen göçmen yüzdesinin 2012 yılında yüksek olmasını açıklamaktadır.

2.3.1.3.b. Dış Göçler

Nüfus göçünün ikinci türü olan dış göç, kişilerin başka bir ülkeye yerleşmek üzere kendi ülkelerinden ayrılmalarını ifade etmektedir. Burada uluslararası bir sınırın geçilmesi söz konusudur. Uluslararası göç olarak da isimlendirilen dış göç, geçici veya daimî, giden veya gelen nüfus olabilmektedir. Ancak nüfus kaynaklarında giden göçle ilgili verilerin yetersizliği nedeniyle, bu verilerin elde edilmesi zordur. Bu nedenle, araştırma ve analizde gelen göç verileri esas alınmıştır.

Göç verilerini analiz etmeye başlamadan önce, Hums şehrine gelen dış göçün, ülkenin çeşitli dönemlerde ve özellikle ülkeye doksanlı yıllarda uygulanan ambargonun kaldırılmasından sonra kalkınmanın çeşitli yönlerinde yaşadığı ekonomik gelişmeyi yansıtan küçük bir örnek olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nitekim bu gelişme, başta Arap ülkeleri olmak üzere tüm ülkelere gelen göçmen sayılarının artmasına yol açmıştır. Yabancı göçmenlerin sayısı, Libya şehirlerinin coğrafi konumlarına göre farklılık göstermektedir. Örneğin, Hums şehrinin bir sınır şehri olmaması dış göçün az olması üzerinde önemli ölçüde etkilidir. Şehrin dış göç payı, batıdaki Zuvare şehri ve doğudaki Tobruk şehri gibi sınır şehirleri ya da Trablus ve Bingazi gibi büyük şehirlerinkinden kesinlikle daha azdır.

Tablo 18. Hums Şehri Libyalı Olmayan Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1973-2012)

Mahalleler	Libyalı Olmayan Nüfus (Yabancılar)			
	Yıllar			
	1973	1984	1995	2012
El-Belediye	799	1.078	1.035	1.825
Bin Echa	1.043	2.207	1.937	2.631
Lebda	171	973	1.006	1.112
El-Mergib	65	89	401	733
Toplam	2.078	4.347	4.379	6.301

Kaynak: 1973, 1984, 1995 ve 2006 Nüfus sayımlarının nihai sonuçları verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Hums şehrinin dâhil olduğu genel nüfus sayımlarından ve nüfus sicilinden elde edilen bu verilerin dış göç hareketinin durumunu net bir şekilde yansıtmadığı aşikârdır. Yine de bu veriler, Hums şehrinin bağlı olduğu El-Mergib Belediyesi'ne ait nüfus sayımlarının yıllarına göre her bir dönem için mevcut olması gereken ancak bulunmayan detaylı göç verilerinin bir alternatif kaynağı olarak kullanılmıştır.

Tablo 18'e bakıldığında, Hums şehrinde Libyalı olmayan nüfusun mahallelere göre farklı oranlarda dağılım gösterdiği görülmektedir. Bu da Libya'ya gelen göçmenlerin oranları hakkında genel bir izlenim vermektedir. Hiç kuşkusuz ki Libya, topraklarına gelen birçok göçmen için hedef ülke haline gelmiştir. Bu göçmenlerin çoğu, geçici olarak çeşitli meslek ve zanaatlarla meşgul olmuştur. Yetmişli ve seksenli yıllarda, yatırımların yoğunlaşması, kalkınma projelerinin genişletilmesi ve yerel iş gücü kapasitesinin azalması nedeniyle Libya'ya gelen göçmenler sayısında yüksek bir artış yaşanmıştır. 1954 yılında Libya'ya gelen Arap ve yabancıların toplam nüfusa oranı %4,53 olarak bulunmuştur. Bu oran, 1973 yılında %9,59'a ve 1984 yılında %12,73'e yükselmiş ancak 1995 yılında %9,32'ye düşmüştür (Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu, 1999).

Araştırma sahasına gelen göçle ilgili olarak, 1970'li yıllardan 2000'li yılların başına kadar mevcut olan verilerin sınırları dâhilinde ve önceki tablonun verilerine göre, 1973 nüfus sayımında Hums şehrinde Libyalı olmayan nüfusun sayısı 2.078 kişidir. Bu sayı 1984 nüfus sayımında yaklaşık iki katına çıkarak 4.347 kişiye ulaşmıştır. 1995

nüfus sayımında Libyalı olmayan nüfusun sayısı hafifçe yükselerek 4.379 kişiye ulaşırken, 2012 yılında önemli ölçüde artarak 6.301 kişiye yükselmiştir. Bu son sayı, toplam nüfus içerisinde yaklaşık %15,3'lük bir orana denk gelmektedir.

Göçmenlerin hedefini ayıran husus, her türlü iş fırsatının bulunduğu, konut başta olmak üzere çeşitli hizmet ve geçim araçlarına kolay erişimin olduğu şehirlere yerleşme arzusudur. Bu arzu, göçmenlerin doğasında bulunan bir özelliktir. Göçmenlerin her biri, kendi yaşam standartları ve aile koşullarına uygun yerleşim mahallelerine yerleşmektedir. Eski mahallelerde el sanatlarıyla uğraşan birçok bekâr göçmen bulunmaktadır. Bunlar, daha modern evlere taşınan nüfusun terk ettikleri eski konutlarda yaşamaktadır. Göçmen işçilerin konutlarında doluluk oranı yüksektir. Bir konutta yaşayan nüfusun sayısı, yaklaşık on ile yirmi kişi arasında değişmektedir. Bu durum, 5-7 metre uzunluğunda ve 3-4 metre genişliğinde olan eski Arap konutları odalarının tasarım yapısından kaynaklanmaktadır.

Hums şehrindeki eski konutların gelen göçmenler tarafından kullanılmasının, bu konutların büyük kısmının yıkım veya bakıma maruz kalmadan günümüze kadar varlığını sürdürmesine neden olduğu söylenebilmektedir. Bu konutlar, kendi sahipleri için iyi bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. Zira her bir konut, bir bütün olarak değil, her bir odada kalacak nüfus sayısına göre kiraya verilmektedir. Öte yandan, bu konutların hâlâ varlığını sürdürmesi, 2000 yılı Hums şehri kapsamlı planına göre şehrin bir bölümünün konut dışı kullanımlar için yeniden planlanmasına rağmen, şehir arazilerinin ve özellikle El-Belediye mahallesinde bulunup şehrin ticaret merkezine batı ve kuzeyden bitişik olan arazilerin konut amaçlı kullanım oranını dolaylı olarak artırmıştır.

Burada gelen göçle ilgili olarak ele alınan sonuçlar, kullanılabilir veriler esas alındığında sadece 2012 yılına kadar sınırlıdır. Nitekim dış göçün durumu özellikle 2015 yılında ve sonrasında ülkedeki yasadışı göç faaliyetleri nedeniyle gerçekçi değildir. Zira ülkeye yasa dışı olarak giren göçmenler ve özellikle Afrika ülkelerinden güney sınırlarından geçerek gelen göçmenler kayda alınmamaktadır. Büyük sermayeli bazı insanlar bu durumdan ekonomik olarak faydalanmıştır. Hums şehrindeki bazı nüfus müdürlüğü memurlarıyla yapılan kişisel görüşmelerde, yasal ve yasadışı göçmenlerin ve özellikle Orta ve Güney Afrika'dan gelen siyahi göçmenlerin sayılarında bir manipülasyon durumunun olduğu sonucuna varılmıştır. Bu nedenle, doğru ve düzenli sonuçların elde edilebilmesi için veriler sadece 2012 yılına kadar sınırlı tutulmuştur.

2.4. Nüfus Yapıları

Nüfus yapısı, sağlık hizmetlerini de kapsayan tüm kamu hizmetlerinin planlanması ve örgütlenmesi ve hastalıkların epidemiyolojik yönden incelenmesi için özel bir önem taşıyan, nüfusun yaş, cinsiyet, meslek, yerleşme yeri gibi niteliklere göre dağılımıdır (Yılmaz, 2016).

2.4.1. Yaş ve Cinsiyet Yapısı

Nüfusun değişim özelliklerinden biri de yaşlar veya yaş grupları ya da cinsiyet bakımından gösterdiği bileşim biçimidir. Nüfusun yaşlara göre bölünüşünün bilinmesi pek çok bakımdan önemli olmakla birlikte özellikle demografik, sosyal ve ekonomik bakımlardan önemlidir. Bir ülkede doğum hızları, ölüm hızları, göçler, çalışabilir çağıdaki nüfusun sayısı yani iş gücü arzı büyük ölçüde yaş yapısının etkisi altındadır (Başar, 2010).

2.4.1.1. Nüfusun Yaş Yapısı

Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımını ifade eden nüfus yaş yapısı, nüfus durumunu tanımlamak için yaygın olarak kullanılan önemli bir demografik göstergedir.

Nüfus yaş yapısının incelenmesi, doğum, ölüm ve göç oranlarıyla yakından ilgilidir. Bu oranları inceleyerek, her bir yaş grubunda meydana gelen azalış ve artışları tespit etmek, farklı yaş grupları arasında karşılaştırmalar yapmak ve dolayısıyla çalışma alanının nüfus piramidinin son hâlini ve ana özelliklerini belirlemek mümkündür. Nüfus yaş yapısını incelemek, toplumdaki bağımlılık oranını tespit etme açısından da önemlidir. Bağımlılık oranı veya bağımlı nüfus oranı, bir toplumda ekonomik olarak üretken olmayan nüfusun ekonomik olarak üretken nüfusa yüzdelik oranını ifade etmektedir. Nüfus yaş yapısı aynı zamanda, ekonomik faaliyet, sosyal durum ve nüfus kitlesinin demografik canlılığı ile bağlantılı olması nedeniyle, devletin çeşitli alanlardaki genel politikalarını çizmek ve planlamak için bir başlangıç noktasıdır (El-Kihye, 2003).

Yaş yapısında nüfus, analiz ve karşılaştırma kolaylığı için, çocuklar (0-14 yaş grubu), aktif çalışma çağındaki nüfus (15-64 yaş grubu) ve yaşlılar (65+ yaş grubu) olmak üzere geniş aralıklı üç yaş grubuna ayrılmaktadır.

2.4.1.1.a. Çocuklar Kategorisi (0-14 Yaş Grubu)

Bu yaş grubu, herhangi bir nüfus kitlesi için nüfus piramidinin tabanını temsil

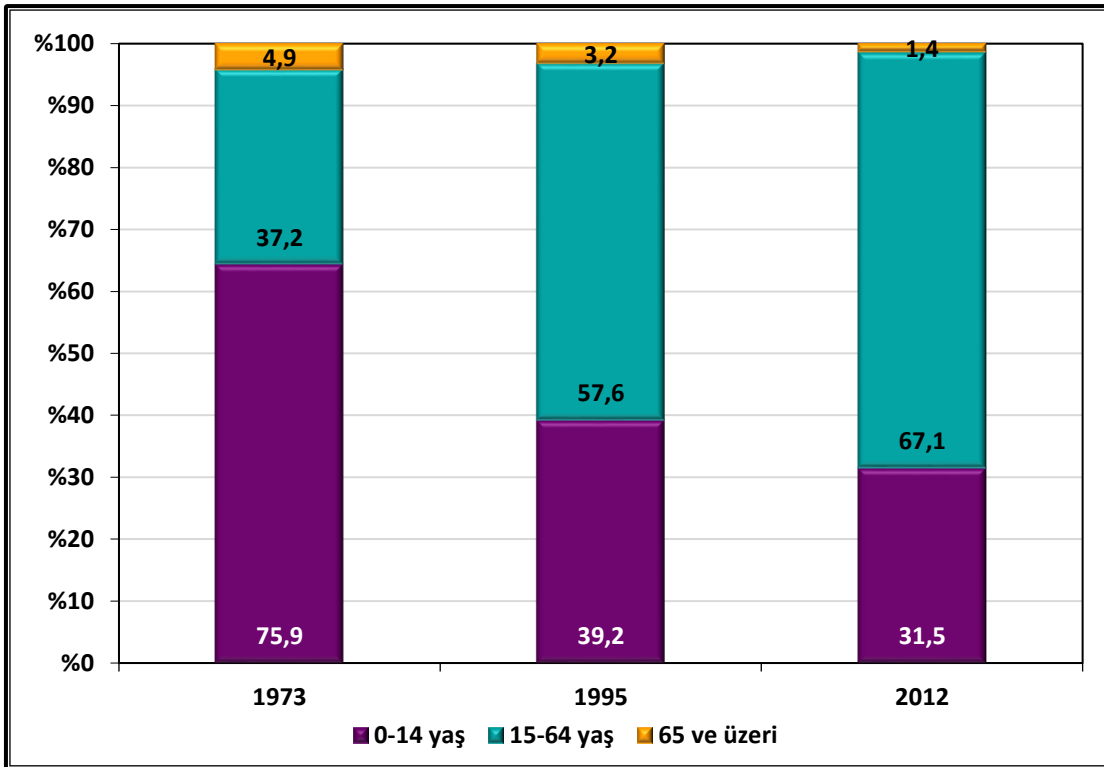
etmektedir. Doğum ve ölüm faktörlerinden en çok etkilenen bu yaş grubu, diğer yaş gruplarının kaynağını teşkil etmektedir. Ancak bu yaş grubu, “üretken olmayan” olarak nitelendirilip çalışabilir yaştaki nüfus üzerinde ekonomik bir yük oluşturabilmektedir.

Hums şehri nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımını gösteren Tablo 19 ve Şekil 21’e bakıldığında, çocuk yaş grubunun toplam nüfusun neredeyse yarısını veya biraz daha fazlasını oluşturduğu görülmektedir. 1973 nüfus sayımında çocuk yaş grubunun toplam nüfusa oranı %57,9’dur. Bu yüksek oranın nedeni, doğum oranlarının o dönemde çok yüksek olmasıdır.

Tablo 19. Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Göre Hums Şehri Oransal Nüfus Dağılımı (1973, 1995 ve 2012)

Yıllar	Yaş Grupları		
	0-14 yaş	15-64 yaş	65+
1973	%57,9	%37,2	%4,9
1995	%39,2	%57,6	%3,2
2012	%31,5	%67,1	%1,4

Kaynak: 1973 ve 1995 Yıllarının genel nüfus sayımı ve 2012 nüfus anketinin verileri

Şekil 21. Yaş Gruplarına Göre Hums Şehri Nüfusunun Oransal Dağılımı (1973, 1995 ve 2012)

1995 nüfus sayımında ise, çocuk yaş grubunun toplam nüfusa oranı önemli ölçüde düşüş göstererek %39,2 olarak bulunmuştur. Bu düşüşün nedeni ise, o dönemde ölüm ve evlilik oranlarının düşmesinin yanı sıra doğum oranlarında kaydedilen önemli düşüştür. 2012 yılında oran, aynı nedenlerden ötürü %31,5'e kadar gerilemiştir.

2.4.1.1.b. Aktif Çalışma Çağındaki Nüfus Kategorisi (15-64 Yaş Grubu)

Toplumun üretken yaş grubu olan bu yaş grubun omuzları üzerinde, ülke yükselmekte, projeler geliştirmekte ve kalkınma programları gerçekleştirilmektedir. Zira bu yaş grubu, ülkenin iş gücünü oluşturmaktadır. En çok hareketli ve göç edebilen yaş grubu olan bu yaş grubu ayrıca, doğum, ölüm ve göç oranlarındaki değişimlere göre bir toplumdaki diğerine farklılık göstermektedir (El-Amari, 1997).

Yine Tablo 19'a bakıldığında, orta yaş grubu nüfusunun bir nüfus sayımından diğerine arttığı görülmektedir. Orta yaş grubunun toplam nüfusa oranı 1993 yılında %37,2 iken, 1995 ve 2012 yıllarında sırasıyla %57,6 ve %67,1'e yükselmiştir. Bu artışın nedeni iki faktörden kaynaklanmaktadır. Birincisi, doğum oranlarında meydana gelen azalmadır. Bilindiği üzere, çocuk yaş grubunun oranı ne kadar düşerse, orta yaş grubunun oranı o kadar yüksektir. Tablo 19'a bakıldığında, 1973 yılında çocuk yaş grubu oranının yüksek olduğu ve dolayısıyla orta yaş grubu oranının düşük olduğu görülmektedir. 1995 ve 2012 yıllarında ise, çocuk yaş grubunun oranı azalırken orta yaş grubunun oranı artmıştır.

İkinci faktör ise, göçle ilgilidir. Göç, orta yaş grubunu etkileyen en önemli demografik faktörler arasındadır. Araştırma sahası nüfusunun demografik yapısı, bu faktörden etkilenmiştir. Şehre gelmiş göçmenlerin çoğunun çalışma çağında olması tahmin edilmektedir. Bu nedenle, 1995 yılında orta yaş grubunun toplam nüfusa oranı %57,9'a yükselmiştir. Bir başka deyişle orta yaş grubu, toplam nüfusun yarısından biraz fazlasını oluşturmuştur. Bu yaş grubunun Libyalı ve Libyalı olmayan nüfuslarının oranlarına bakıldığında, bunların da yüksek olduğu görülmektedir. 1995 yılında Libyalı nüfus içerisinde orta yaş nüfusunun payı %56'ya ulaşmıştır. Aynı yılda Libyalı olmayan nüfus içerisinde orta yaş nüfusunun payı %60'tır. 2012 yılında benzer bir durum kaydedilmiştir. Bu sonuçlar, göç hareketinin araştırma sahasında oynadığı rolün önemini ve bunun orta yaş grubu üzerindeki etkisini göstermektedir.

2.4.1.1.c. Yaşlı Nüfus Kategorisi (65+ Yaş Grubu)

Nüfus piramidinin tepesini oluşturan 65 ve üstü yaş grubu, üretken olmayan ve orta yaş grubuna bağımlı bir yaş grubudur. Çocuk sayısının artmasıyla ve dolayısıyla doğal nüfus artış oranının artmasıyla 65+ yaş grubunun toplam nüfus içindeki oranı azalmaktadır. Yaşlı nüfus oranı, araştırma sahasındaki nüfusun ana özelliklerini belirleyen önemli bir göstergedir.

Tablo 19'a bakıldığında, 1973 yılında yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranının %4,9'a ulaştığı görülmektedir. Bu oran, çocuk yaş grubu oranının yüksek olmasından dolayı düşüktür. 1995 yılında yaşlı nüfus oranı %3,2'ye düşmüştür. 2012 yılında ise, oran yine düşüş göstererek %1,4 olarak kaydedilmiştir. Yaşlı nüfus oranındaki bu düşüşün nedeni, orta yaş grubu oranında kaydedilen artıştan kaynaklanmaktadır. Burada işaret edilmesi gereken husus, Hums şehri nüfusunun genç bir nüfus olmasıdır.

2.4.1.2. Ortanca Yaş

Ortanca yaş, nüfusun yaş dağılımını iki eşit parçaya bölen yaştır. Bu durumda toplam nüfusun yarısı bu yaştan büyük, diğer yarısı küçüktür. Ortanca yaş, nüfus yaş yapısının değişimiyle ilgili bilgi veren önemli bir göstergedir. Bu gösterge, nüfusun belirli bir yaştaki yoğunluğunu ölçmektedir. Nüfuslar, ortanca yaş 20 ise genç nüfus, 20-29 arasında ise orta yaşlı nüfus, 30 ve fazla ise yaşlı nüfus olarak tanımlanmaktadır (Ebu Ayyane, 1984). Ortanca yaş, doğum ve ölüm oranlarından önemli ölçüde etkilenmektedir. Her iki tür göçün etkisi ise, hacmine ve göçmenlerin yaşlarına bağlıdır. Hums şehrinin ortanca yaşını hesaplamak için aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$me = lm + \frac{p/2 - cpm - 1}{pr(xm)} xw$$

$cpm-1$ = ortanca grubundan önceki grubun kümülatif frekansı

$pr(xm)$ = ortanca grubunun frekansı

lm = ortanca grubunun alt sınırı

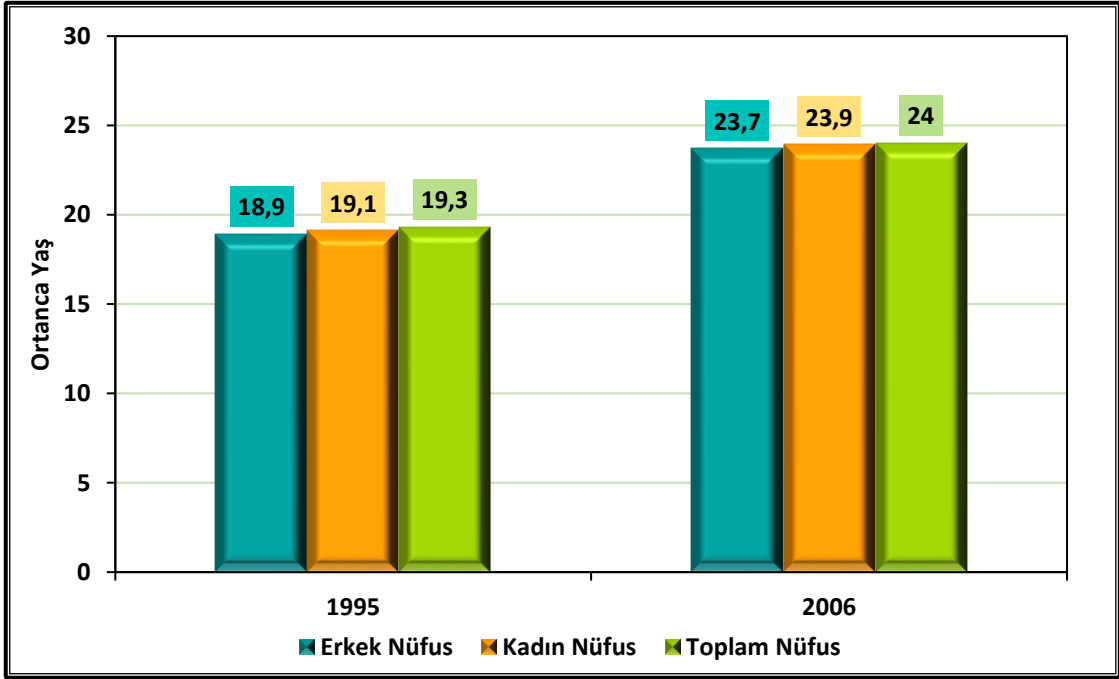
xw = ortanca grubunun aralığı

p = frekans toplamı ("ESCWA", 2020)

Tablo 20. Hums Şehri Nüfusu Ortanca Yaş Durumu (1995 - 2006)

Yıllar	Erkek Nüfusun Ortanca Yaşı	Erkek Nüfus Sayısı	Kadın Nüfusun Ortanca Yaşı	Kadın Nüfus Sayısı	Toplam Nüfusun Ortanca Yaşı
1995	18,9	18,292	19,1	17,644	19,3
2006	23,7	21,609	23,9	20,597	24

Kaynak: 1995 ve 2006 Genel nüfus sayımları verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 22. Hums Şehri Nüfusu Ortanca Yaş Durumu (1995 - 2006)

Tablo 20 ve Şekil 22'ye bakıldığında, 1995 yılında araştırma sahasında ortanca yaşın toplam nüfus için (19,3), erkek nüfus için (18,9) ve kadın nüfus için (19,1) olduğu görülmektedir. 2006 yılında ise, ortanca yaş artmış ve toplam nüfus için (24), erkek nüfus için (23,7), kadın nüfus için ise (23,9) olarak bulunmuştur. Ortanca yaşın 1995 ve 2006 yılları arasında gösterdiği artışın nedeni, ortanca yaş ile doğumlar ve ölümler arasındaki ters ilişkiyle kaynaklanmaktadır. Bir demografik kurala göre, göç etkisi yok sayıldığında doğum ve ölüm oranları ne kadar yüksekse nüfusun ortanca yaşı o kadar düşüktür. Bu durumun tersi de doğrudur (Ebu Ayyane, 1984). 1970'li ve 1990'lı yıllarda doğum oranının yüksek olması ortanca yaşı etkilemiş ve bu nedenle ortanca yaş toplam nüfus için 19 olarak kaydedilmiştir. 1990'lı yıllardan 2000'li yıllara kadarki dönemde

doğum ve ölüm oranlarındaki düşüş nedeniyle, ortanca yaş artış göstererek 24'e kadar ulaşmıştır. Burada işaret edilmesi gereken husus, Hums şehri nüfusunun 1990'lı yıllarda bir "genç nüfus" olması ve daha sonra 2000'li yıllarda bir "orta yaşlı nüfus" haline gelmesidir.

Hums şehrine gelen göç hareketi de ortanca yaşın artmasında rol oynamıştır. Zira araştırma sahası, 1973, 1995 ve 2006 yılları arasındaki dönemde 15-64 yaş grubundaki Libyalı ve Libyalı olmayan erkek nüfuslar başta olmak üzere birçok göçmen almıştır. 15-64 yaş grubundaki Libyalı ve Libyalı olmayan erkek nüfusun toplam nüfusa oranı 1973 yılında %28,8 iken, 2006 yılında %30,1'e yükselmiştir (Hums Şehri Nüfus İdaresi, 2018). 15-64 yaş grubundaki erkek nüfusun toplam nüfus içindeki yüksek payı, bu yaş grubunun göç hareketinden etkilendiğinin ve bu etkinin Hums şehri nüfusunun ortanca yaşının yükselmesine yansıdığına açık bir kanıttır.

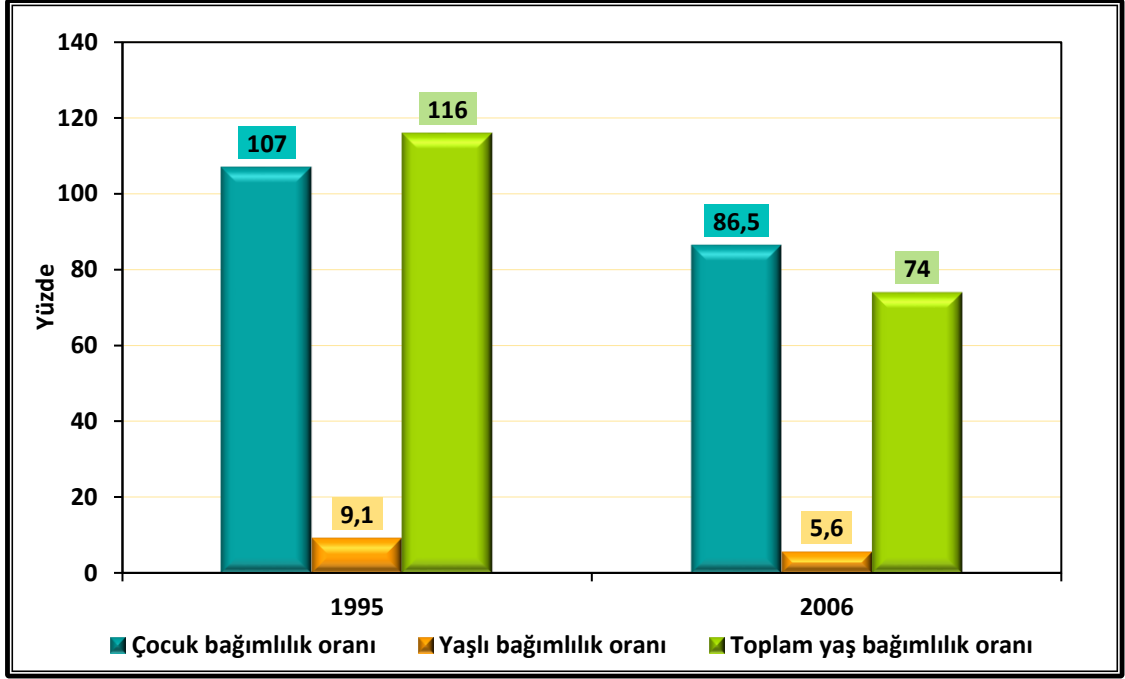
2.4.1.3. Bağımlılık Oranı

Nüfus yaş yapısı ile ilişkili olan bağımlılık oranı, toplumun her üyesinin bir tüketici olduğu ancak üreticilerin toplumun sadece bazı üyeleri olduğu temeline dayanmaktadır. Bu nedenle bu oran, ekonomik olarak aktif nüfusun üzerindeki yükü ölçmek için önemli bir göstergedir. Aynı zamanda, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasındaki farkların bir ölçüsüdür. Gelişmekte olan ülkelerde, doğum oranının yüksek olması nedeniyle bağımlılık oranı artmaktadır. Bu ülkelerde doğum oranının yüksek olması, üretken yaş grubunun üzerindeki bağımlılık yükünü artırmaktadır. Yüksek yaşam standartlarına sahip gelişmiş ülkelerde ise, toplam yaş bağımlılık oranı önemli ölçüde azalmaktadır (Ebu Ayyane, 1984).

Tablo 21. Hums Şehri Bağımlılık Oranları (1995 - 2006)

Bağımlılık Oranları	Yıllar	
	1995 (%)	2006 (%)
Çocuk Bağımlılık Oranı	107	86,5
Yaşlı Bağımlılık Oranı	9,1	5,6
Toplam Yaş Bağımlılık Oranı	116	74

Kaynak: 1995 ve 2006 Genel nüfus sayımları verileri

Şekil 23. Hums Şehri Bağımlılık Oranları (1995 - 2006)

Tablo 21 ve Şekil 23'e bakıldığında, 0-14 yaş grubunun 15-64 yaş grubuna yüzdeler oranını ifade eden çocuk bağımlılık oranının 1995 yılında %107 olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle, 15-64 yaş grubundan her 100 kişinin bakmakla yükümlü olduğu çocuk sayısı (0-14 yaş) 107'dir. Çocuk bağımlılık oranının 1995 yılında yüksek olmasının nedeni, 0-14 yaş grubunun toplam nüfusa oranının (%57,9) yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, çocuk bağımlılık oranı 2006 yılında hızla değişmiş ve düşme eğilimine girmiştir. Zira bu yılda, doğum oranları 1990'lı yıllara nazaran önemli ölçüde düşmüştür. Bu düşüş, çocuk bağımlılık oranını etkilemiş ve %86,5'e kadar azalmasına yol açmıştır.

65 ve üstü yaş grubunun 15-64 yaş grubuna yüzdeler oranını ifade eden yaşlı bağımlılık oranına gelince, bu oran 1995 yılında %9,1 olarak bulunmuştur. Bir başka deyişle, 15-64 yaş grubundan her 100 kişinin bakmakla yükümlü olduğu yaşlı sayısı (65 ve üstü yaş) 9,1'dir. 2006 yılında ise, söz konusu oran düşüş göstererek %5,4'e gerilemiştir. Bu azalma, önceki yıllarda çocuk ve orta yaşlı nüfuslarda meydana gelen demografik değişikliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 2006 yılında çocuk nüfusun azalması, orta yaş grubunda bir artışa ve dolayısıyla çocuk ve yaşlı bağımlılık oranlarında bir azalmaya yol açmıştır. Sonuç olarak, orta yaşlı nüfusun toplam nüfusa

oranı ne kadar yüksekse, bağımlılık oranı o kadar düşüktür. Bu durumun tersi de doğrudur.

Toplam yaş bağımlılık oranına gelince, bu oran 1995 yılında %116 iken, 2006 yılında %74'e düşmüştür. Son oran, 15-64 yaş grubundan her 100 kişinin bakmakla yükümlü olduğu nüfus sayısının 74 olduğunu ifade etmektedir. Toplam yaş bağımlılık oranında kaydedilen azalma, nüfusun demografik yapısında meydana gelen değişikliklerden de kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak, Hums şehrinin geçmişte olumsuz bir olgudan muzdarip olduğu söylenebilmektedir. Bu olumsuz olgu, genel nüfus sayımının ilk yıllarında ve özellikle doksanlı yıllar ve öncesinde çocuk nüfusu oranının yüksek olmasından dolayı ekonomik bağımlılık oranının yüksek olması idi. Nitekim çocuk yaş nüfusu (0-14 yaş grubu), özellikle 1973-1995 döneminde şehir nüfusunun neredeyse yarısını oluşturmuştur. İş ve üretim aşamalarını geçip emeklilik aşamasına girmiş bulunan yaşlıların bağımlılığı için de aynı durum söz konusudur. Yaşlı nüfusun iş gücünü oluşturan üretken nüfus için ağır bir yük oluşturması doğaldı. Ancak şehirdeki nüfus kitlesinin bazı değişikliklere maruz kalması, yaşam standardının iyileşmesi, şehrin son yıllarda geçirdiği gelişmelerle ekonomik, sosyal ve kültürel durumun değişmesi ve bunun şehir nüfusuna ve hatta şehre komşu bölgelerden göç edenlere iş fırsatların sağlanmasına yansımaları, 2000'li yıllar boyunca ekonomik bağımlılık oranının düşmesine katkıda bulunan nedenler arasında sayılabilmektedir.

Bununla birlikte, nüfusun geniş yaş grupları aracılığıyla belirlenen ekonomik bağımlılık oranı aslında, geri kalan yıllara ait verilerin yetersizliğinden dolayı şehirdeki bağımlılık düzeyinin gerçek bir resmini oluşturmamaktadır. Ayrıca, nüfusun bir kısmı, üretime katılmamalarına rağmen, demografik sınıflandırmalarda ekonomik olarak aktif nüfusa dâhil edilmiştir. Bir başka deyişle, 15 yaş üstü öğrenciler vb. gibi 15-64 yaş grubunda olan ancak çalışmayan nüfus vardır. Dolayısıyla bazı nüfus araştırmacıları, gerçek bağımlılık oranı olarak bilinen ikinci bir oranı kullanmaktadır. Bu oran, çalışmayan nüfus sayısının çalışan nüfus sayısına bölünmesi ve 1000 ile çarpılmasıyla hesaplanmaktadır.

2.4.1.4. Cinsiyet Yapısı

Nüfusun cinsiyet yapısı, erkek ve kadın cinsiyetleri arasındaki sayısal dağılım açısından doğumlar, ölümler, evlilikler, göç ve diğer tüm nüfus özelliklerini doğrudan etkileyen en önemli temel demografik özelliklerden biridir (Sehâvne, 1983). Erkek sayısının kadın sayısına oranını ifade eden cinsiyet oranı, toplam nüfustaki erkek sayısının kadın sayısına bölünüp 100 ile çarpılmasıyla hesaplanmaktadır. Nüfusun cinsiyet yapısını incelemek, iş gücü ve göç araştırmalarında etkili olduğu için önemlidir. Cinsiyet yapısı çalışmaları, yaş yapısı çalışmalarında ortaya çıkan hatalara tabi değildir. Zira hataların, bireyin cinsiyetini değil yaşını belirttiğinde ortaya çıkması muhtemeldir. Ayrıca, cinsiyet sabittir ancak yaş değişkendir (Ebu Ayyane, 1984).

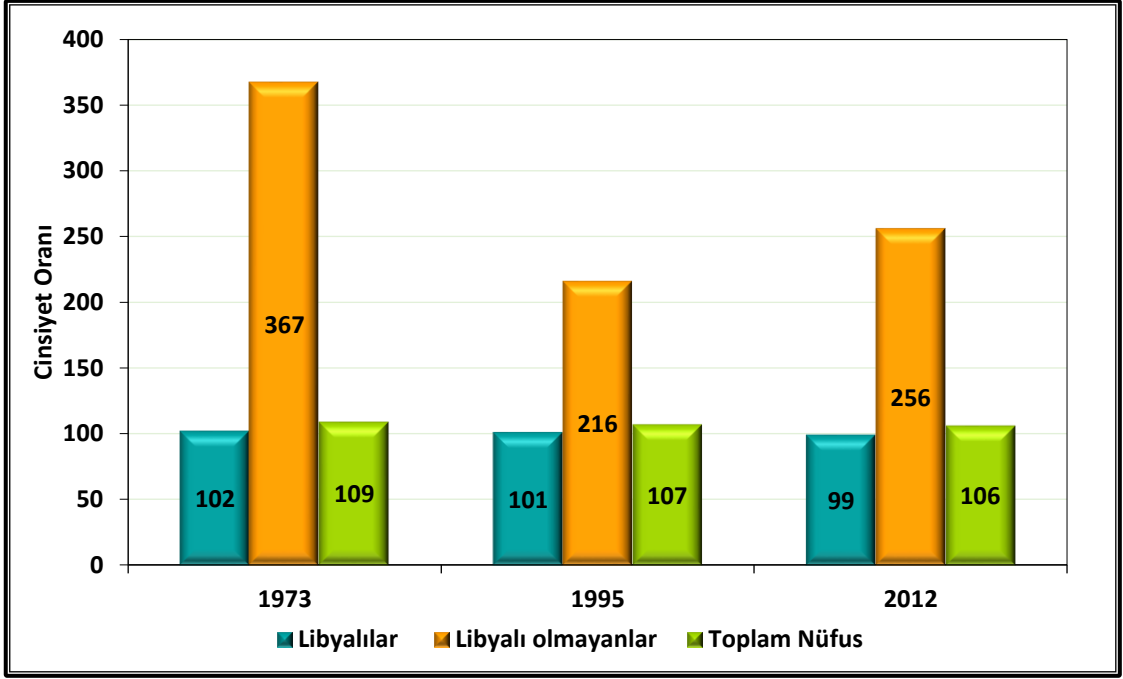
Nüfusun cinsiyet yapısı, toplumun doğurganlık düzeyi ve gelişim potansiyeli gibi birçok önemli konuda net bir gösterge vermektedir. Cinsiyet yapısı ayrıca, kadın nüfus ölüm oranının erkek nüfusunkinden daha yüksek olması, araştırma sahası dâhil olmak üzere kadın göçünün kabul görmediği Arap toplumlarının doğası nedeniyle erkek nüfus arasında dış göç oranının yüksek olması gibi cinsiyet oranının değişmesiyle ilgili nedenleri belirlemektedir. Hums şehri nüfusunun cinsiyet yapısının 1973-2012 yılları arasındaki dönemde nüfus artışının bileşenlerinde görülen değişikliklerden etkilenmiş olması beklenen bir durumdur.

Genel cinsiyet oranı, nüfusun cinsiyet yapısını incelemek için kullanılan bir orandır. Her 100 kadına düşen erkek sayısının yüzdelik oranını ifade eden genel cinsiyet oranı 100'den küçük ise kadın sayısı, 100'den büyük ise erkek sayısı fazladır.

Tablo 22. (1973, 1995 ve 2012) Yılları Hums Şehri Nüfusu Cinsiyet Oranları

Yıl	Libyalılar	Libyalı Olmayanlar	Toplam Nüfus
1973	102	367	109
1995	101	216	107
2012	99	256	106

Kaynak: 1973 ve 1995 genel nüfus sayımları verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 24. (1973, 1995 ve 2012) Yılları Hums Şehri Nüfusu Cinsiyet Oranları

Tablo 22'ye bakıldığında, Hums şehrinde 1973 yılında Libyalı nüfusun genel cinsiyet oranının 100 kadın başına 102 erkek olduğu görülmektedir. 100 kadına düşen erkek sayısı sonraki yıllarda düşüş göstererek 1995 yılında 101, 2012 yılında ise 99 olarak kaydedilmiştir (Şekil 24) 1970'li yıllarda Libyalı nüfusun genel cinsiyet oranının yüksek olmasının nedeni artan göçten kaynaklanmaktadır. Hums şehri çevresindeki küçük ve tarımsal bölgelerin birçok nüfusu, şehre eğitim görmek ve çalışmak için göç etmiştir. Zira Hums şehri, o dönemde belediyenin ve daha önce de 1950'li yıllarda mutasarrıflığın idari merkezi ve çevresindeki tarım alanları için bir hizmet merkeziydi. Hums şehrinin günümüze kadar belediyenin merkezi olarak rolünü sürdürmesine rağmen, cinsiyet oranı 2012 yılında devrimi takip eden olaylar nedeniyle düşüş eğilimine girmiştir. Bu düşüşün bir başka nedeni ise, son yıllarda şehre gelen göçmenlerin aileler halinde göç etmiş olmasıdır.

Libyalı olmayan nüfusun cinsiyet oranı incelendiğinde, Libyalı olmayan erkek ve kadın nüfusları arasında büyük bir sayısal fark olduğu görülmektedir (Tablo 22) Genel olarak, Libyalı olmayan erkek nüfus sayısının kadın nüfus sayısının iki katından daha fazla olduğu bulunmuştur. 1973 yılında Libyalı olmayan nüfusun genel cinsiyet oranı Libyalı nüfusun cinsiyet oranına nazaran çok yüksek olup 376'ya kadar ulaşmıştır. Bu oranın çok yüksek olması, araştırma sahasının o dönemde çok sayıda Libyalı

olmayan göçmen almasından kaynaklanmaktadır. Petrolün keşfinden sonraki dönemde ülke, petrol gelirlerinin yükselmesi ve bunların ülkedeki kentsel hareketin geliştirilmesinde kullanılması sonucunda bir ekonomik refah dönemi yaşamıştır. Bu nedenle, yabancı iş gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Sonuç olarak, genel olarak ülkede ve özellikle çalışma sahasında erkek sayısı kadın sayısından daha fazla artmıştır. Libyalı olmayan nüfusun cinsiyet oranı 1995 yılında 216'ya düşerken, 2012 yılında 256'ya yükselmiştir. 2012 yılındaki artış, özellikle devrim döneminde birçok göçmen işçinin, bir nevi istikrarlı ve devrim olaylarından en az etkilenen şehirlerden biri olan Hums şehrine göç etmesinden kaynaklanmaktadır.

Toplam nüfusun cinsiyet oranı incelendiğinde ise, bu oranın 1973 yılında 100 kadın başına 109 erkek olduğu görülmektedir. Toplam nüfus içinde 100 kadına düşen erkek sayısı sonraki yıllarda belirgin olmayan bir düşüş göstererek 1995 yılında 107, 2012 yılında ise 106 olarak bulunmuştur. Bu düşüş, o yıllarda Libyalı nüfusun genel cinsiyet oranında meydana gelen düşüşe bağlıdır.

2.4.1.5. Nüfus Piramitleri

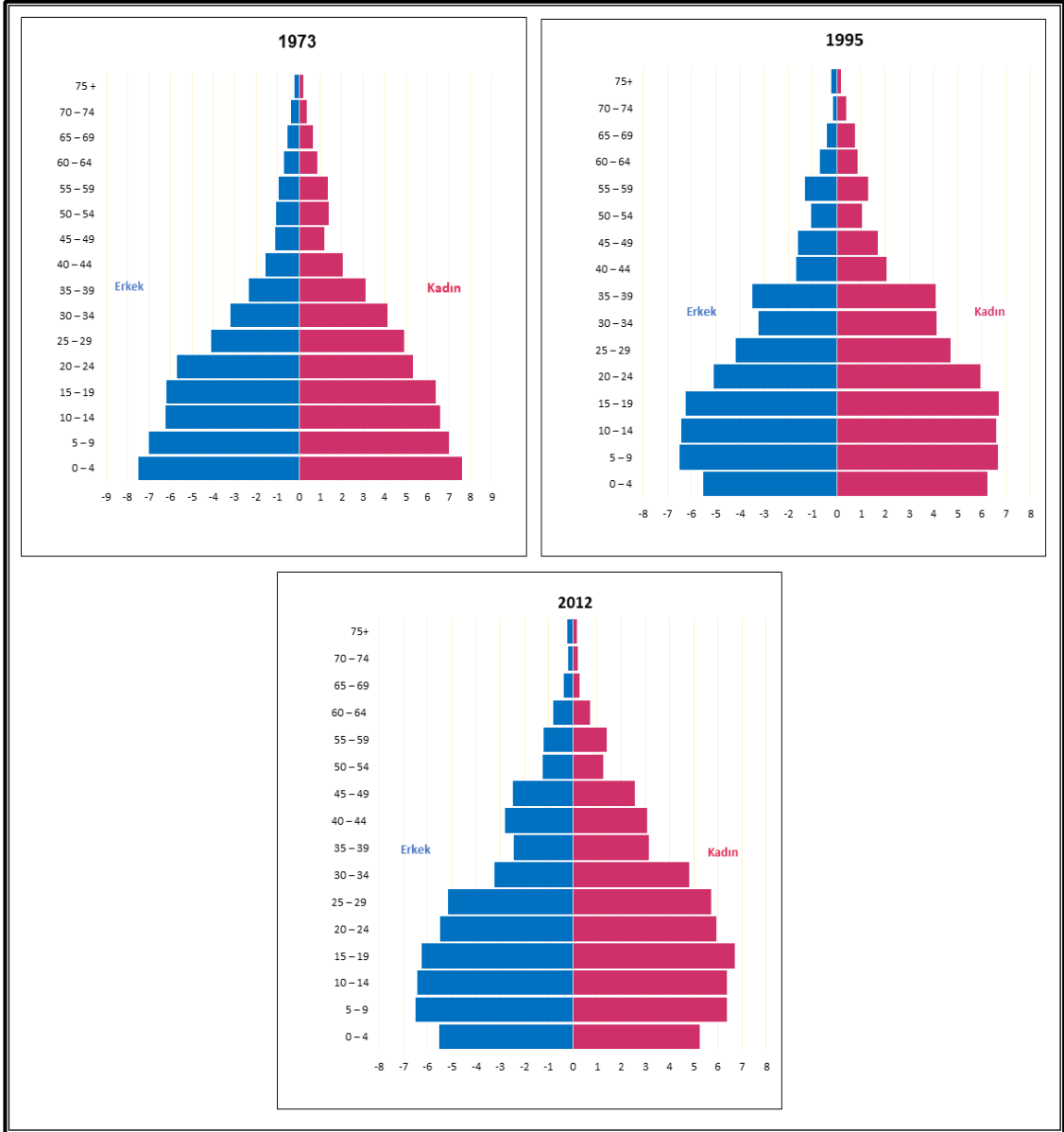
Nüfus piramidi, nüfusun yaş ve cinsiyet gruplarına göre dağılımını gösteren grafikdir. Bazen yaş piramidi olarak bilinen nüfus piramidi, yaş gruplarını ölçmek ve analiz etmek için en iyi yöntemlerden ve en kolay grafik gösterim türlerinden biridir (El-Kihye, 2003).

Nüfus piramidi, yatay ve dikey olmak üzere iki eksenden oluşmaktadır. Yatay eksen, kadın ve erkek nüfusun yaş gruplarına göre yüzdelik dağılımını göstermektedir. Dikey eksen ise, farklı yaş gruplarını beş veya on yaş aralığıyla vermektedir

Nüfus piramidinin şekli, doğumlar, ölümler ve göç olmak üzere nüfus artışını oluşturan üç ana faktörden etkilenmektedir. Bu üç faktör, herhangi bir nüfus piramidinin aldığı nihai şekilden öncelikle sorumludur. Hums şehri nüfus piramitleri incelendiğinde göze çarpanlar şunlardır:

1. Nüfus piramidi tabanının bir sayım döneminden diğerine daralması
2. Aktif çalışma çağındaki nüfusu temsil eden orta kısmın bir sayım döneminden diğerine genişlemesi
3. Nüfus piramidi tavanının araştırmaya alınan tüm sayımlarda dar olması

Son bulgu, yaşı nüfusun yüksek ölüm oranından dolayı doğal bir sonuçtur.

Şekil 25. 1973, 1995 ve 2012 Nüfus Sayımlarına Göre Hums Şehri Nüfus Piramitleri

Kaynak: 1973 ve 1995 genel nüfus sayımları, 2012 nüfus anketi ve 2018 nüfus sicili verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Hums şehri nüfus piramitlerini gösteren Şekil 25 incelendiğinde, 0-4 yaş grubunun temsil ettiği piramit tabanının bir sayım döneminden diğerine daraldığı görülmektedir. Bu durum, genel olarak şehirde doğum oranının düşmesinin bir sonucudur. Doğum oranı, daha önce belirtildiği gibi, 1973 yılında %49,2 iken 2012 yılında %40,1'e düşmüştür. Nüfus piramidinin tabanını etkileyen bu düşüş, 1995 ve 2012 yıllarının nüfus piramitlerinde gözlemlenebilmektedir.

Orta yaş grubunun temsil ettiği piramidin orta kısmıyla ilgili olarak, yıllar içinde nüfus piramidi tabanında meydana gelen daralmanın orta yaş grubu üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Bilindiği üzere, nüfus piramidinin tabanı ne kadar daralır, orta kısmı o kadar genişlemektedir. Nüfus piramitleri incelendiğinde, orta yaş grubu oranının 1995 ve 2012 nüfus sayımlarında yükseldiği görülmektedir. Bu durum, iki ana faktörden kaynaklanmaktadır. Birincisi doğum oranlarındaki düşüş, ikincisi ise göç faktörü ve özellikle şehre gelen göçtür. Göç faktörünün orta yaş grubu üzerindeki etkisi, bu yaş grubunun sayım yılları boyunca demografik genişlemesi ile doğrulanmaktadır.

Yaşlı grubun temsil ettiği piramidin tavanının bir sayım döneminden diğerine daraldığı da görülmektedir. Bilindiği üzere, Libya gibi gelişmekte olan ülkelerde nüfus piramitlerinin tavanları dar iken, tabanları geniştir. Bunun da nedeni, yaşlı grubunda ölüm oranının yüksek olmasıdır.

Sonuç olarak, bir sayım döneminden diğerine Hums şehrine ait nüfus piramidinin tabanının daraldığı, orta kısmının genişlediği ve yaşlı nüfus oranının arttığı söylenebilmektedir. Bu durum çoğu üçüncü dünya ülkesinde görülen tanıdık bir demografik olgudur.

2.4.2. Aile Büyüklükleri

Toplumun en küçük birimi olan aile, insanlığın istikrar ve kentleşmeyle ilk tanıştığından beri tüm insan toplumlarında sosyal yapının temelidir (Alkihia, 2003). 1994 yılında düzenlenen uluslararası nüfus ve kalkınma konferansı, her türlü aileyi güçlendirilmesi, kapsamlı olarak korunması ve desteklenmesi gereken toplumun temel birimi olarak kabul etmiştir (Ali, 2010).

Ailenin oluşumunu ve yaşamını etkileyen sosyal, kültürel veya ekonomik olmak üzere önemli demografik güçler vardır. Zaman geçtikçe nüfus yaşlanmakta, ailelerin yapısı ve büyüklüğü değişmekte ve farklı yeni aile modelleri ortaya çıkmaktadır. Geçmişte, özellikle tek evde yaşayan ve tek aile oluşturan baba, anne, evli çocuklar ve ailelerinden oluşan geniş ailelerin yaygın olduğu Arap toplumlarında, aileler uluslararası ölçüğe göre büyüktü. Bunun nedenleri arasında, erken evlilik, çok eşlilik ve aile planlamasının yapılmaması sayılabilmektedir. Bununla birlikte son zamanlarda bu durum, evlilik maliyetlerinin artması, eğitimin yaygınlaşması ve özellikle iş gücü

piyahasına giren kadınlar tarafından aile planlamasının yapılması nedeniyle yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır.

Demografik olarak aile büyüklüğü (hane halkı büyüklüğü), bazı araştırmalarda toplumun kır ve kent açısından sosyal olarak değerlendirilmesinin ana eksenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bilindiği üzere kentleşmiş şehir nüfusu, kültürel ve sosyal olarak kır nüfusundan farklıdır. Kır nüfusu ve özellikle tarımsal nitelikte olan kırsal alanların nüfusları, daha fazla çocuk sahibi olma eğilimindedir. Şehirlerde ise, ortalama aile büyüklüğünün düzenlenmesine ve bazen sınırlandırılmasına yol açan ekonomik, kültürel ve sosyal koşullar vardır.

Libyalı ailelerin büyüklüğü ve gelişimi incelendiğinde, geleneksel doğu toplumu kimliğinin yanı sıra aile ve aşiret bağlarının hâlâ hâkim olduğu görülmektedir. Bunun etkisi, nüfusun demografik yapısına ve aile büyüklüğüne yansımaktadır.

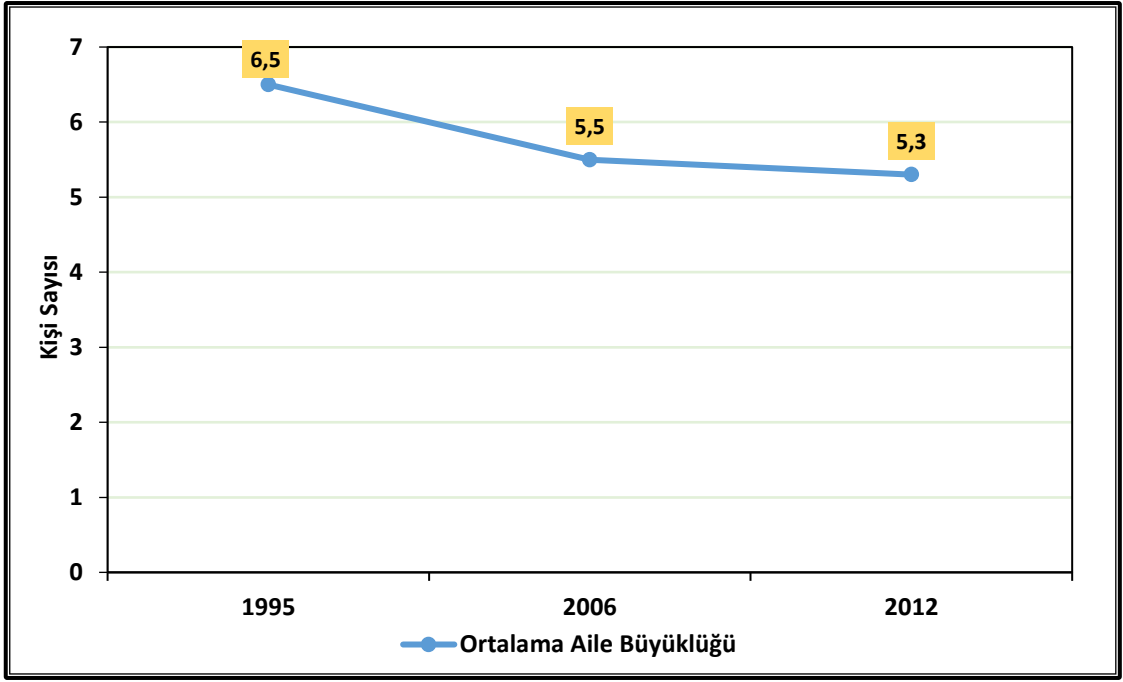
Yaşam standartlarının yükselmesine ve maddi gelişime rağmen Libya toplumu, modern toplumların aile büyüklüğü açısından ulaştığı seviyeye erişememiştir. Bu bağlamda toplumda henüz hiçbir sosyal değişiklik meydana gelmemiştir. Libya toplumundaki aileler hâlâ sıkı sıkıya bağlıdır (Ebu Lukma, 1995).

Hums şehrinde nüfus ve aile sayıları, 1995-2012 yılları arasında şehrin mahallelerine göre değişkenlik göstermektedir (Tablo 23).

Tablo 23. 1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri Mahallelere Göre Ailelerin Sayısı, Ortalama Aile Büyüklüğü ve Nüfus Sayısı

Yıllar	Aile ve Nüfus Sayıları	Lebda	El-Belediye	Bin Echa	El-Mergib	Toplam	Ortalama Aile Büyüklüğü
1995	Aile sayısı	1.797	955	2.095	700	5.547	6,5
	Nüfus sayısı	11.662	6.185	13.554	4.537	35.936	
2006	Aile sayısı	2.437	1.398	2.654	1.164	7.653	5,5
	Nüfus sayısı	13.920	7.103	14.684	6.499	42.206	
2012	Aile sayısı	2.556	1.388	2.509	1.362	7.815	5,3
	Nüfus sayısı	13.552	7.020	12.964	7.560	41.096	

Kaynak: 1995 ve 2006 nüfus sayımları ve 2012 nüfus anketinin verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 26. 1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri Ortalama Aile Büyüklüğü

Tablo 23 ve Şekil 26'ya bakıldığında, 1995 yılında Bin Echa ve Lebda mahallelerinde aile ve nüfus sayısının, bu iki mahallenin tarihsel olarak eski olması nedeniyle, tarihsel ve mimari bakımdan daha yeni olan El-Belediye ve El-Mergib mahallelerine nazaran yüksek olduğu görülmektedir. Bu da aynı yılda 6,5 kişi olarak kaydedilen ortalama aile büyüklüğünün yüksek olmasına katkıda bulunmuştur. 2006 ve 2012 yıllarının verileri incelendiğinde ise, mahallelerde ve genel olarak şehirde nüfus sayısının artmasına rağmen, ortalama aile büyüklüğünün düşme eğilimine girdiği ve söz konusu iki yılda sırasıyla 5,5 ve 5,3 kişi olarak kaydedildiği görülmektedir. Bununla birlikte nüfus sayısındaki artış, aile büyüklüğünün azalmasıyla çelişkili değildi. Zira bu artış, tamamen başka faktörlerden kaynaklanmış olabilmektedir. Şehirde ortalama aile büyüklüğünde kaydedilen azalma, özellikle doksanlı yıllarda doğum oranlarının azalmasıyla ilişkilendirilebilmektedir. Bu da o dönemde evlilik oranlarının düşmesinden kaynaklanan bir durumdur. Doksanlı yıllarda hiç evlenmemiş nüfus oranının artması ve evli nüfus oranının azalması, doğum oranlarını etkilemiş ve önceki dönemlere göre azalmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, araştırma döneminin son yıllarında aile büyüklüğü azalmıştır. Sonuç olarak, doğum oranı ile aile büyüklüğü arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu söylenebilmektedir. Doğum oranı ne kadar yüksekse, ortalama aile büyüklüğü o

kadar yüksektir. Bu durumun tersi de doğrudur. Kentsel toplumlarda aile büyüklüğünü azaltan başka ekonomik ve sosyal faktörler de vardır.

2.4.3. Nüfusun Eğitim Durumu

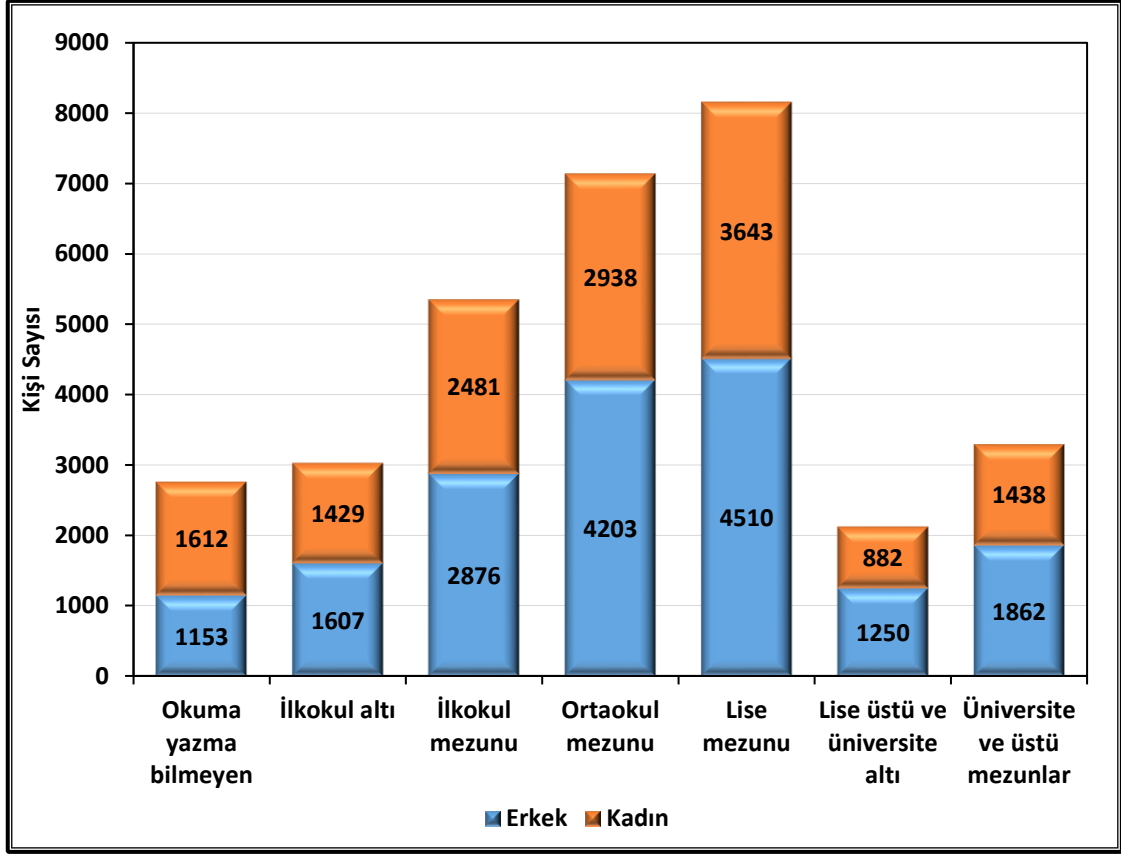
Doğum ve ölüm oranlarıyla ve dolayısıyla doğal nüfus artışıyla yakın ilişkisi nedeniyle eğitim, nüfus coğrafyası çalışmalarında dikkat edilmesi gereken önemli bir unsurdur. Toplumdaki hâkim kültür, eğitimin yaygınlık düzeyi ve akademik başarı düzeyi, nüfus değişikliklerinin birçok yönünü anlamaya yardımcı olan sosyal faktörler arasındadır (El-Kihye, 2003). Eğitim yapısına ait veriler, yaşam standardının bir göstergesi ve şehirdeki hâkim kültürel ve sosyal gelişimin bir ölçütü olduğu için değerlidir. Bu veriler ayrıca, geliştirilmiş planlara göre gelecekteki eğitim eğilimlerinin tahmin edilmesinde yararlıdır.

Eğitim yapısına ait veriler, nüfusun farklı eğitim düzeylerinin belirlenmesinde yararlıdır. Eğitim aynı zamanda, insani gelişmenin en önemli belirleyicilerinden biri olup insani gelişme hedeflerinde öncelik verilmesi gereken bir konudur. Eğitim, nüfusu daha yenilikçi hâle getirmektedir. Bu sayede nüfus, yaşamın her alanında daha zengin hâle gelmektedir.

Tablo 24. Hums Şehri Nüfusunun Eğitim Durumu (2006)

Eğitim Düzeyi	Erkek	Kadın	Toplam	Genel Toplama Oranı (%)
Okuma-Yazma Bilmeyen	1.153	1.612	2.765	8,8
İlkokul Altı	1.607	1.429	3.036	9,6
İlkokul veya Dengi Okul Mezunu	2.876	2.481	5.357	16,8
Ortaokul veya Dengi Okul Mezunu	4.203	2.938	7.141	22,3
Lise veya Dengi Okul Mezunu	4.510	3.643	8.153	25,8
Lise Üstü ve Üniversite Altı	1.250	882	2.132	6,8
Üniversite ve Üstü Mezunlar	1.862	1.438	3.300	10
Genel Toplam	17.461	14.423	31.884	100

Kaynak: 2006 nüfus sayımının nihai sonuçlarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 27. Hums Şehri Nüfusunun Eğitim Durumu (2006)

Okuryazarlık standartlarının incelenmesi, nüfusun kültürel durumuna dair bazı ipuçları vermektedir (Sehâvne, 1983). 2006 yılında araştırma sahasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı %8,8 olarak bulunmuştur. Bu oran, ülkenin şahit olduğu ekonomik ve sosyal kalkınma, nüfusun yaşam koşullarının iyileşmesi ve eğitim tesislerinin ülkenin tüm bölgelerinde yaygın hâle gelmesi sonucunda bu seviyeye ulaşmıştır. Örneğin, araştırma sahasında ilkokul, ortaokul ve liseler olmak üzere 24'ten fazla yeni okul açılmıştır. Bu okulların bazıları devlete, bazıları da özel eğitim şirketlerine ait okullardır. Söz konusu yeni okulların açılması, herkese eğitim görme fırsatını sağlamıştır. Tablo 24 ve Şekil 27'ye bakıldığında, ilkokul mezunu %16,8, ortaokul veya dengi okul mezunu %22,3, lise veya dengi okul mezunu %25,8 olmak üzere eğitim kademeleri oranlarının eğitim düzeyi yükseldikçe arttığı görülmektedir. Üniversite ve üstü mezunların oranı ise, Hums şehrinin birçok bölümün bulunduğu büyük bir üniversiteye sahip olmasına rağmen sadece %10'dur. Şehre okumak için gelen lise ve üniversite öğrencilerinin çoğu, komşu bölgelerin ve çeşitli Libya şehirlerinin nüfuslarındandır. Hums şehrinin diğer şehirlere göre az nüfusu nedeniyle, şehirdeki öğrenci sayısı düşüktür. Bununla birlikte

Hums şehri, diğer şehirlerdeki öğrenciler için bir cazibe faktörü olmaya devam etmektedir.

2.4.4. Nüfusun Ekonomik Özellikleri

Nüfus çalışmalarında önemli bir unsur olan ekonomik yapının incelenmesi, bir toplumda en çok yapılan ekonomik faaliyetleri belirleme açısından önemlidir (Ebu Ayyane, 1980). Ekonomik yapının incelenmesi aynı zamanda, şehirdeki genel ekonomik ve sosyal eğilimi izleme, bunun gelişimini takip etme ve doğru bir şekilde değerlendirme açısından net bir göstergedir. Bu da kalkınma projeleri için gelecek planları yapmak ve potansiyellerden yararlanmak için gereklidir.

Nüfusun ekonomik büyüme üzerindeki rolü tartışmalıdır. Literatürde nüfus ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik yapılan çalışmalara bakıldığında tam bir görüş birliği sağlanamadığı görülecektir. Bu çalışmaların bir kısmı nüfus artışının ekonomik büyümeyi engellediğini söylerken, bir kısmı da nüfus artışının ekonomik büyümeyi olumlu olarak etkilediğini söylemektedir. Bazı çalışmalar ise her iki değişken arasında herhangi bir ilişkinin bulunmadığını belirtmektedirler (Telatar ve Terzi, 2010).

Ekonomik olarak aktif nüfus, bir sayım döneminde çalışan ve işsiz kalanlar (çalışabilen ve iş arayanlar) dâhil olmak üzere ekonomik mal ve hizmetlerin üretimi için emek arzını sağlayan bireyler olarak tanımlanabilmektedir. Toplumda bir şekilde üretken bir çabayla katkıda bulunan herhangi bir birey, ekonomik olarak aktif nüfusa, yani 15-64 yaş grubunda olup çalışan veya iş arayan bireylere dâhil edilmektedir.

Bu temelde, nüfus iki temel gruba ayrılmıştır:

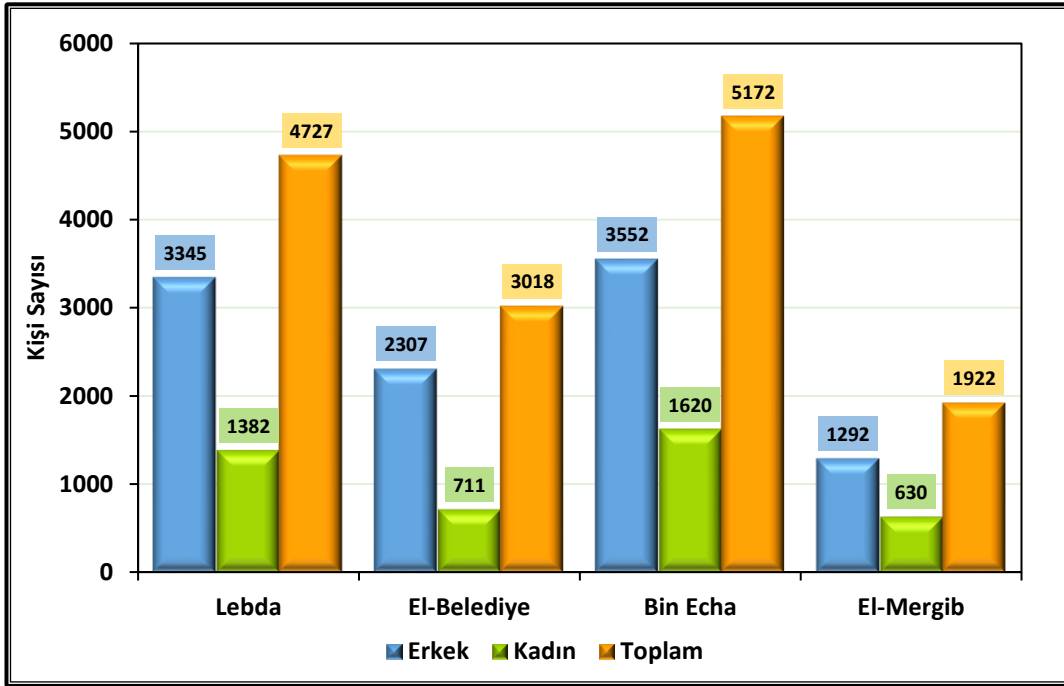
1. Ekonomik olarak aktif nüfus: Bir mal üretme veya topluma hizmet sunma ile ilgili herhangi bir işte zihinsel ve fiziksel emekler harcayarak çalışan bireyler ile iş piyasasına girebilen ancak iş fırsatı bulamayan işsiz bireylerdir.

2. Ekonomik olarak aktif olmayan nüfus: Mal üretimine doğrudan katkıda bulunmayan faaliyetleri gerçekleştiren ev hanımlarını, öğrencileri, işsizleri, emeklileri, yaşlıları ve 6 yaş altındaki çocukları içeren gruptur.

Tablo 25. Hums Şehri Ekonomik Aktif Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (2006)

Mahalle	Erkek	Kadın	Toplam
Lebda	3.345	1.382	4.727
El-Belediye	2.307	711	3.018
Bin Echa	3.552	1.620	5.172
El-Mergib	1.292	630	1.922
Toplam	10.496	4.343	14.839

Kaynak: 2006 Genel nüfus sayımının nihai sonuçlarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 28. Hums Şehri Ekonomik Aktif Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (2006)

2006 yılında araştırma sahasında ekonomik faaliyet oranı = 14.839 (ekonomik olarak aktif nüfus) \div 42.206 (toplam nüfus) \times $100 = \%35,2$ 'dir.

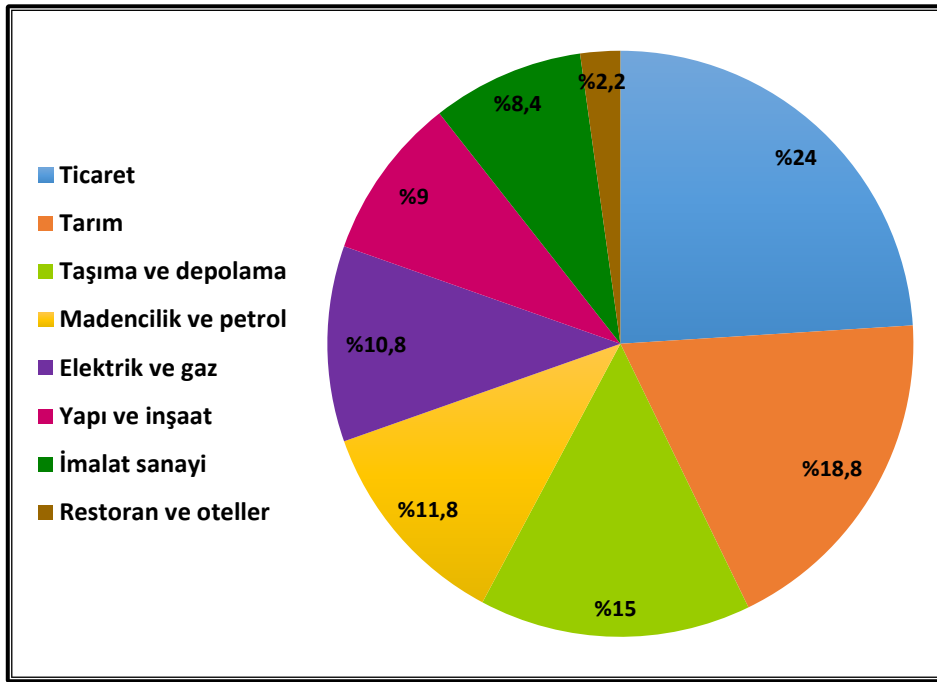
Ekonomik olarak aktif nüfusun toplam nüfusa oranını ifade eden ekonomik faaliyet oranı, nüfusun ekonomik faaliyete katılım oranını belirlemek için kolay bir ölçüdür. Tablo 25, 2006 yılında araştırma sahasında ekonomik olarak aktif nüfus sayısını göstermektedir. Ekonomik faaliyet, bireyin çalıştığı çalışma alanı, işletmenin yürüttüğü faaliyet veya proje olarak tanımlanmakta olup, toplumdaki çeşitli çalışma alanlarının dağılımını göstermektedir (Ebu Ayyane, 1984).

Tablo 25 ve Şekil 28'e bakıldığında, Hums şehrinin ekonomik olarak aktif nüfusunun üçte birinin Bin Echa mahallesinden, %31,8'inin ise Lebda mahallesinden olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, ekonomik olarak aktif nüfusunun yaklaşık üçte ikisi Bin Echa ve Lebda mahallelerinden, geri kalanı ise El-Belediye ve El-Mergib mahallelerindedir. Tablo 25 verilerine göre, şehrin tüm mahallelerinde çalışan erkek sayısı çalışan kadın sayısından daha fazladır. Bu husus, kadının evlendikten sonra işi bıraktığı Arap toplumlarında normaldir. Ayrıca, bazı ailelerin geleneklerine göre kadının iş yapması kabul edilmemektedir. Hums Şehri nüfusunun çalıştığı ekonomik faaliyet kolları çeşitli olup dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 26. 2012 Yılı İtibarıyla Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Oransal Dağılımı

Ekonomik Faaliyet	Tarım	Madencilik Petrol	İmalat Sanayi	Yapı İnşaat	Elektrik Gaz	Ticaret	Taşıma Depolama	Restoran Oteller	Toplam
Oran (%)	18,8	11,8	8,4	9	10,8	24	15	2,2	%100

Kaynak: (Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu, 2012)

Şekil 29. 2012 Yılı İtibarıyla Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Oransal Dağılımı

Tablo 26 ve Şekil 29 incelendiğinde, ekonomik faaliyetlerde çalışan nüfusun yaklaşık %24'ünün istihdam edildiği ticaret faaliyetlerinin şehirde hâkim olduğu

görülmektedir. Tarım ve hayvancılık alanlarında çalışanlar, ekonomik faaliyetlerde çalışan toplam nüfusun yaklaşık beşte birini oluşturmuştur. Bunun nedeni, Hums şehrinin yoğurt, sebze, zeytin ve hurma çeşitleriyle ünlü olmasıdır. Ekonomik faaliyetlerde çalışan nüfusun %15'i taşıma ve depolama sektöründe, %11,8'i madencilik ve petrol sektöründe, %10,8'i elektrik ve gaz sektöründe, %9'u yapı ve inşaat sektörü, %8,4'ü imalat sanayi sektörü, %2,2'si ise restoran ve oteller sektöründe çalışmaktaydı. Tablodan da anlaşıldığı gibi Hums şehrinde ticaret fonksiyonunun hâkim olduğu görülmektedir. Yani Hums ticaret kentidir. Bunun yanında tarım fonksiyonu ikinci sırada, taşıma ve depolama üçüncü sırada ve madencilik ve petrol fonksiyonu dördüncü sırada gelmektedir.

2.5. Nüfus Dağılımı ve Yoğunluğu

Nüfusun coğrafi dağılışı ve yoğunluğu, nüfus bileşenlerinden sonra incelenmesi gereken bir konudur. Araştırma sahası nüfusuyla ilgili diğer demografik özellikler kadar önemli olan nüfus dağılışı ve yoğunluğu, nüfusun şehir içinde mahallelere göre dağılımını ve şehirdeki nüfus yoğunluğu oranları hesaplanarak nüfus ile bu nüfusun üzerinde yaşadığı toprakların yüzölçümü arasındaki ilişkiyi tanımlamaktadır. Bu da şehrin kentsel planının geleceğe dair rasyonel bir vizyona göre genişlemesini sağlayacak sağlam stratejik planlar oluşturma fırsatı yaratmaktadır. Bu nedenle, genel olarak bilimsel araştırmalarda ve özellikle de nüfus araştırmalarında söz konusu iki önemli faktörün incelenmesi önemlidir.

2.5.1. Nüfus Dağılımı

Nüfusun coğrafi dağılışı, insan coğrafyasının, insan ve çevresiyle ve bunlar arasındaki etki alışverişiyle ilgili önemli bir yönünü temsil etmektedir. Nüfus ve çevresi, coğrafi araştırmalarda iki temel faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki faktörün potansiyel düzeyleri, etkileşim biçimleri ve aralarındaki etki alışverişi, nüfusun coğrafi dağılışının şeklini etkilemektedir (Es-Sadi, 2001). Nüfus dağılışı, mekânsal değişkenlik ve bu değişkenliğin analizi, nüfus coğrafyasının araştırdığı en önemli demografik olaylardandır. Nitekim nüfus coğrafyası, nüfusu incelenecek bölgedeki nüfusun dağılımı ve yoğunluğu hakkında kapsamlı bir resim sağlamaktadır.

Daha önce incelenen nüfus artışı ve bileşenlerinin sonuçlarıyla, Hums şehri nüfusunun şehir içindeki dağılım şekli ve yoğunluğunda çeşitli dönemler boyunca meydana gelen nüfus değişiklikleri ortaya konulabilmektedir. Nitekim nüfus artışı, nüfus dağılım özelliklerini ortaya çıkarma açısından en önemli demografik faktörlerden biridir. Buna ek olarak, nüfusun çekilip araştırma sahasında yerleşmesinde etkili rol oynayan doğal ve beşerî faktörler vardır. Bilindiği üzere nüfus dağılışı olgusu, beşerî ve doğal faktörler tarafından kontrol edilen coğrafi bir olgudur. Karada eşit olarak dağılmayan dünya nüfusunun dağılımı sürekli değişime tabidir. Nüfus dağılımının eşitsizliği her geçen gün artmaktadır. Çünkü nüfusun çoğu, nispeten küçük alana sahip şehirlerde yoğunlaşmaktadır (El-Berta, 2001). Nüfus araştırmacıları, bir ülke veya bölgedeki nüfusun dağılım şeklini analiz etmek için, sınırlı bir alandaki nüfusun hacmini belirlemekle ilgilenmektedir. Zira nüfus, toplumlarda düzenli olarak dağılmamaktadır. Bu nedenlerle, nüfusun şehirdeki dağılımının incelenmesi önemlidir.

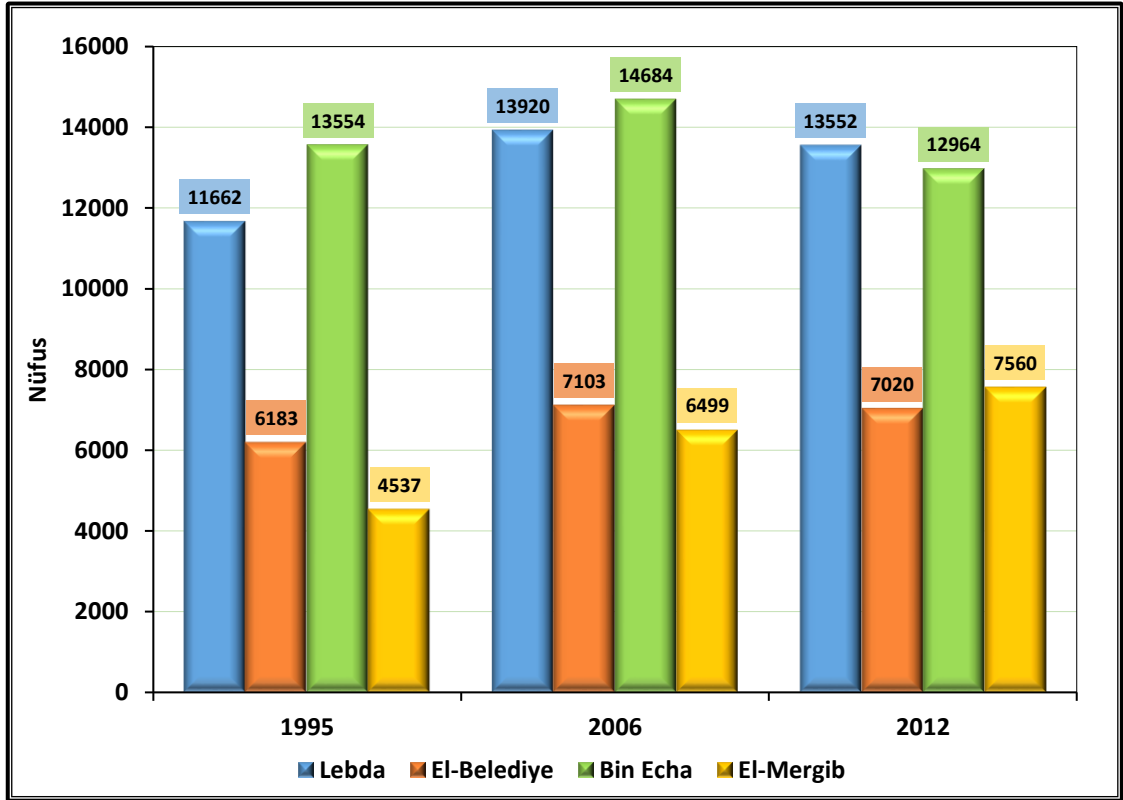
2.5.1.1. Hums Şehri Nüfusunun Sayısal ve Oransal Dağılımı

Araştırma sahasında nüfus dağılımı, nüfusunun artışı, alanının gelişimi ve fonksiyonlarının çeşitlenmesiyle ilişkilidir. 1920'lerde nüfus dağılımı, şehrin o zamanki alanını (1.562 km²) tamamen oluşturan El-Belediye mahallesi olmak üzere tek bir mahalleyle sınırlıydı (El-Ahvel, 1990). Daha sonra bölge, dikkate değer bir nüfus artışına tanık olmuştur. Bu durum, farklı kullanımlar için ek arazi ve alanlar gerektirmiştir. Böylece, nüfus dağılımı yıllar geçtikçe genişlemiştir. El-Belediye mahallesi, Hums şehrinin oluşum çekirdeği ve merkezi iş bölgesi olarak kabul edilmektedir. Şehir bu mahalleden başlamış ve doğu, batı ve güneydeki tüm mahallelerde genişlemiştir. El-Belediye mahallesi ayrıca, nüfus oluşumunun başlangıç noktasıdır. Bu mahallenin binaları, Osmanlı döneminden İtalyan sömürgesi dönemine kadarki eski tarihini yansıtan özel bir morfolojiye sahiptir.

Tablo 27. Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Sayısal ve Oransal Dağılımı (1995-2012)

Mahalle	1995 Nüfusu	%	2006 Nüfusu	%	2012 Nüfusu	%
Lebda	11.662	32,3	13.920	33	13.552	33
El-Belediye	6.183	17,2	7.103	16,8	7.020	17
Bin Echa	13.554	37,7	14.684	34,8	12.964	31,6
El-Mergib	4.537	12,6	6.499	15,4	7.560	18,4
Toplam	35.936	100	42.206	100	41.096	100

Kaynak: 1995 ve 2006 nüfus sayımlarının nihai sonuçları ve 2012 nüfus anketinin sonuçlarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 30. Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Sayısal ve Oransal Dağılımı (1995-2012)

1995, 2006 ve 2012 yıllarında araştırma sahasında nüfusun mahallelere göre sayısal ve oransal dağılımını gösteren Tablo 27 ve Şekil 30 incelendiğinde, aşağıdaki sonuçlar elde edilmektedir:

- Söz konusu yıllarda araştırma sahası nüfusunun mahalleler içindeki dağılımında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Bin Echa Mahallesi, 1995 yılında

araştırma sahası toplam nüfusunun %37,7'si, 2006 yılında ise %34,8'i ile en çok nüfusa sahip mahalle olmuştur. İki nüfus sayımı arasındaki bu düşüş, bazı konut binalarının ticari kullanımlara dönüştürülmesinin yanı sıra, sayısal artışı karşılayacak alan bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum nüfusu, sayısal artışı karşılayacak alanları bulunan ve şehrin banliyösünde yer alan Lebda ve El-Mergib mahallelerine taşınmaya zorlamıştır. Kuruluş açısından şehrin El-Belediye mahallesinden sonra ikinci mahallesi olan Bin Echa mahallesinin alanının büyük kısmı, şehrin ortasında yer almaktadır.

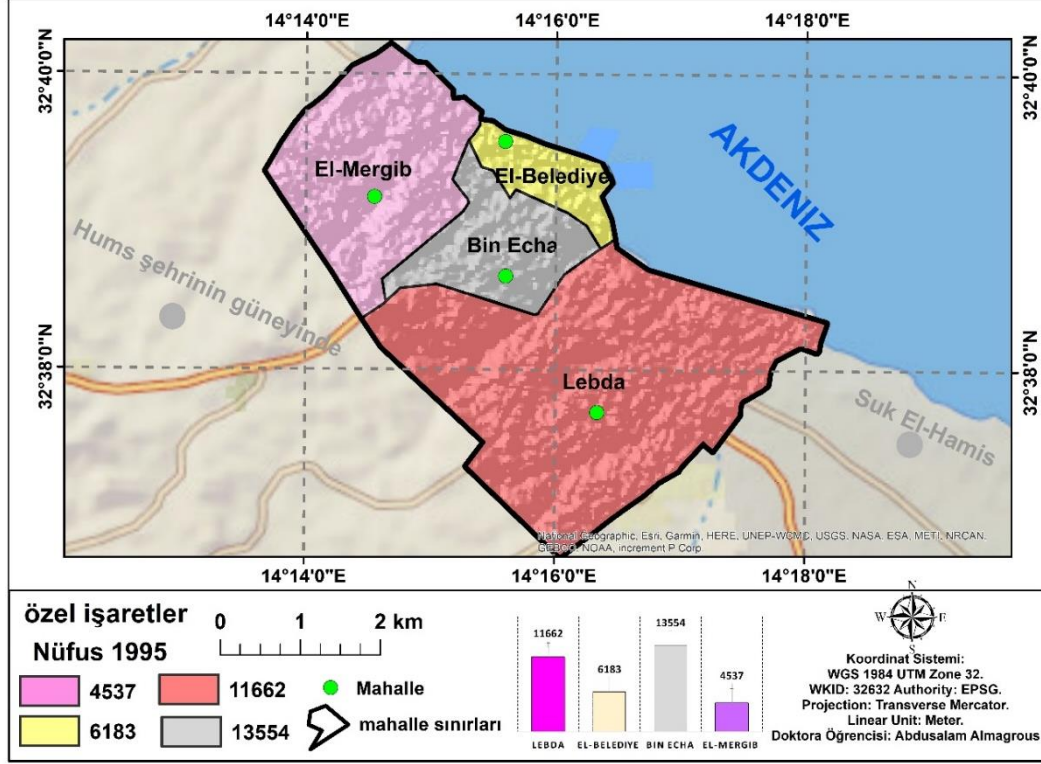
- Bin Echa Mahallesi nüfusu 2012 yılında bir önceki maddede belirtilen nedenlerden dolayı azalmaya devam ederek toplam nüfus içindeki oranı %31,6'ya düşmüştür.

- Şehrin doğusunda yer alan ve güney-güneybatı kesimlerinde geniş bir alana sahip olan Lebda mahallesinin nüfusu artış göstererek, toplam nüfus içindeki oranı 1995 yılında %32,3 iken, 2006 ve 2012 yıllarında %33'e yükselmiştir. Bunun nedeni, mahallede gitgide artan nüfus artışına uyum sağlamak için geliştirilen planın uygulanmış olmasıdır.

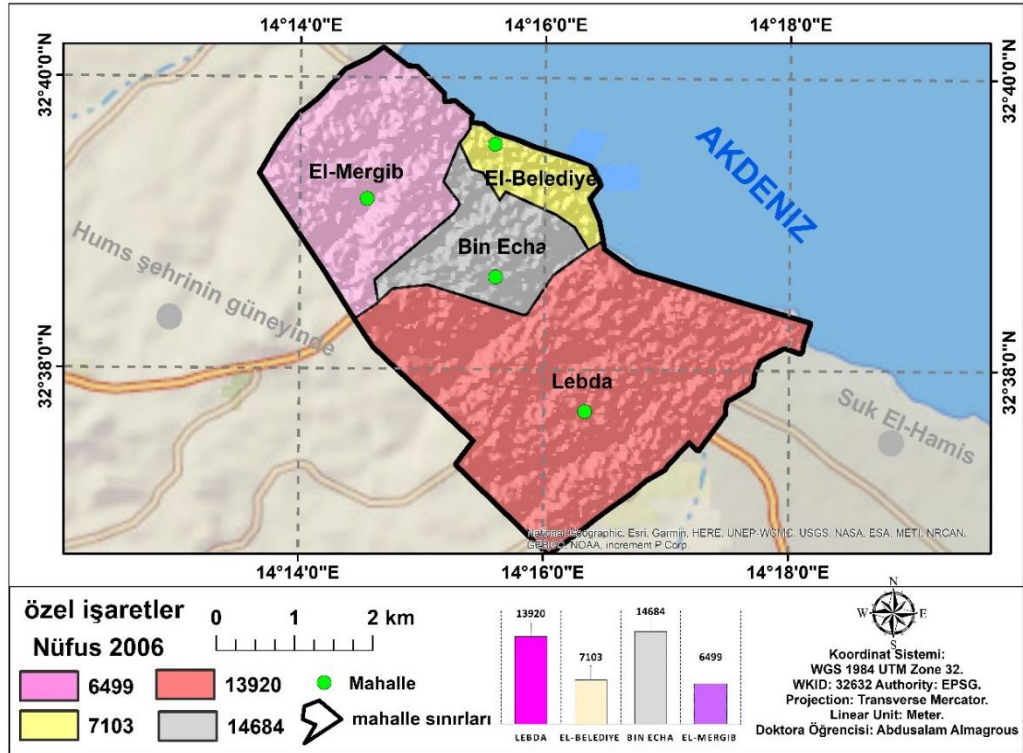
- Bölgenin kentsel büyüme çekirdeği olarak kabul edilen ve tüm devlet ve ticari binaları içeren El-Belediye mahallesinin nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı 1995 yılında %17,2 iken, 2006 yılında gerileme kaydederek %16,8'e düşmüş, 2012 yılında ise küçük bir artışla %17'e çıkmıştır. El-Belediye mahallesi nüfusunun oranında 2006 yılında kaydedilen düşüş, mahallenin yüz ölçümünün diğer mahallelere kıyasla küçük olması, birçok eski bina yıkılarak yerine modern ticari ve idari binaların yapılması, mahalle nüfusunun küçük bir kısmının daha önce belirtilen nedenlerle Lebda ve El-Mergib mahallelerine taşınması ve yıkılan binalara ait alanların bir kısmının boş arsa olarak durması gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

- El-Mergib mahallesi nüfusunun toplam nüfusa oranlarına bakıldığında, bu mahallenin diğer mahallelere kıyasla nüfusu en çok artan mahalle olduğu görülmektedir. Mahalle nüfusunun toplam nüfusa oranı, 1995 yılında %12,6'dan 2006 yılında %15,4'e ve 2012 yılında %18,4'e yükselmiştir. Bu artış, nüfus artışı karşılayabilecek geniş arazilere sahip olan El-Mergib mahallesinin kentsel büyüme potansiyelinden kaynaklanmaktadır. Geçen sayım yıllarında başta El-Belediye ve Bin Echa olmak üzere diğer mahallelerden gelen göç nedeniyle mahallede bir yerleşme hareketi olmuştur.

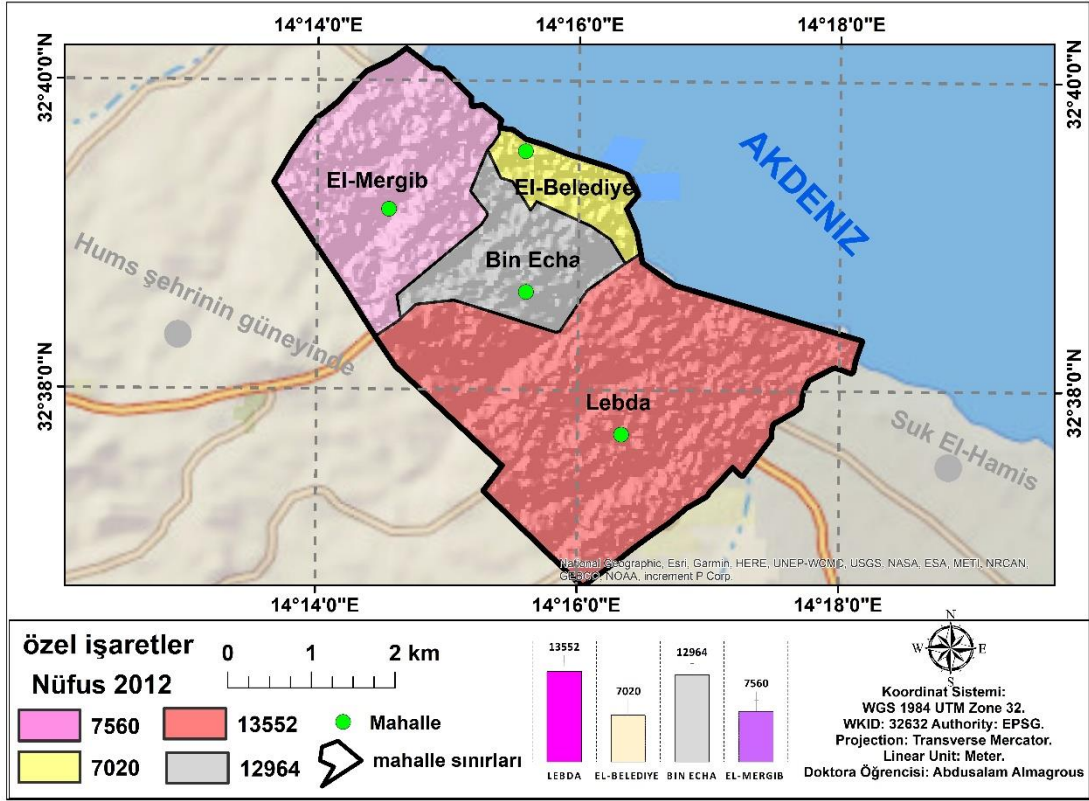
Harita 8, 9 ve 10'a bakıldığında, 1995, 2006 ve 2012 yıllarında araştırma sahası nüfusunun mahallelere göre sayısal ve oransal dağılımındaki eşitsizlik net bir şekilde görülmektedir.

Harita 8. Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (1995)

Harita 9. Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (2006)

Harita 10. Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (2012)

Nüfusun araştırma sahası içindeki dağılışı çeşitli nedenlerle açıklanabilmektedir. Bunların en önemlisi, El-Belediye ve Bin Echa mahallerinde arazi fiyatlarının Lebda ve El-Mergib mahallerine nazaran daha yüksek olmasıdır. Bunun nedeni, El-Belediye ve Bin Echa mahallerinin şehrin idari ve ticari merkezini ve hem devlet hem özel tıbbi tesislerin kompleksini oluşturması ve bu iki mahallede yerleşim yerlerinin yanı sıra devlet hizmet binalarının bulunmasıdır. Bu sebepler, şehir merkezinde nüfusun azalmasına sebep olmuştur. Buna karşılık, Lebda ve El-Mergib gibi şehrin kenar mahallelerinde, şehir merkezinden uzakta konut inşaat için uygun ve nispeten daha ucuz arazilerin bulunması nedeniyle, nüfus sayısı artmıştır. Bu faktörlere ek olarak, doğumlar, ölümler ve göç gibi demografik faktörler de mevcuttur. Bu faktörler, nüfusun mahallelere göre dağılım oranları arasındaki farklılıkları artırmıştır.

2.5.2. Nüfus Yoğunluğu

Nüfus yoğunluğu, nüfus hacmi ile nüfusun üzerinde yaşadığı toprakların yüzölçümü arasındaki ilişkinin tamamlanması konusunda nüfus araştırmacılarına yarar sağlayan önemli bir demografik ölçüttür.

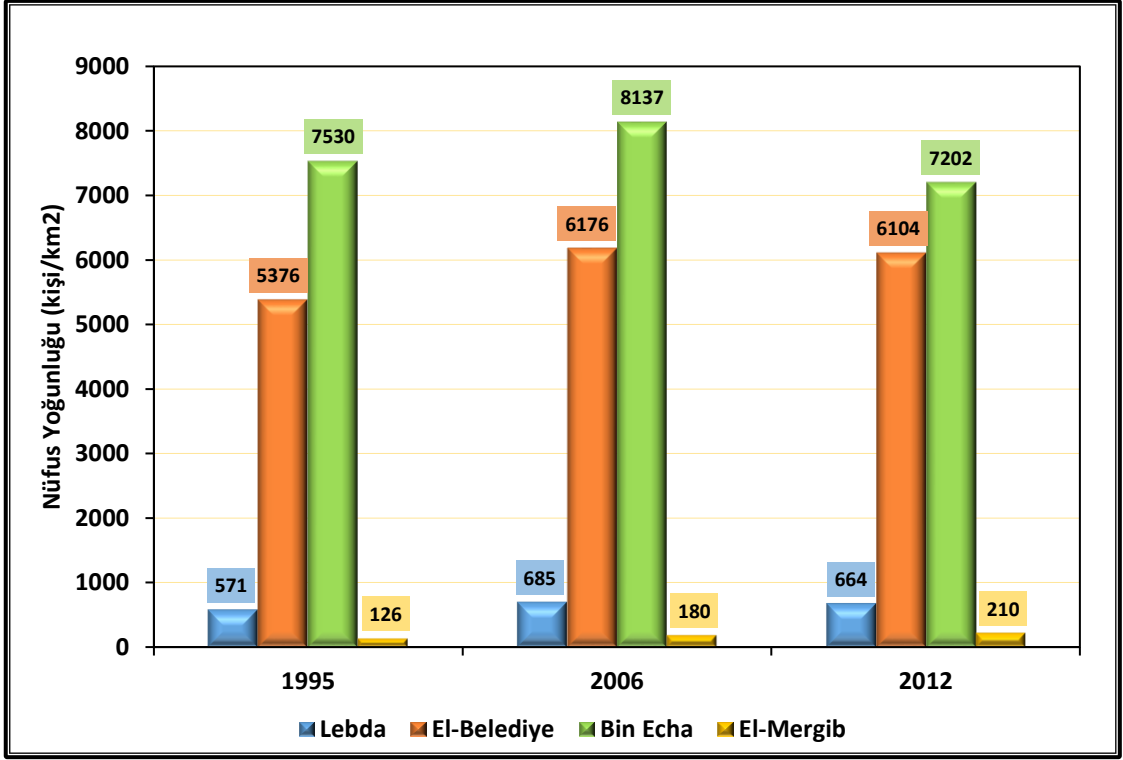
Nüfus yoğunluğu, nüfus sayısının nüfusun üzerinde yaşadığı toprakların toplam alanına bölünmesiyle hesaplanmaktadır. Nüfusun üzerinde yaşadığı topraklar, doğal ve beşerî faktörlerden büyük ölçüde etkilenmektedir. Nüfusun belirli bölgelerde yoğunlaşması, kendiliğinden meydana gelen bir olay olmayıp, insanın faaliyetleri ve yaşamı için en uygun alanlarda yerleşmesinden dolayı gerçekleşmektedir. Konum, arazi, su, iklim ve bitki örtüsü gibi çevresel ve doğal faktörler, nüfusun bir yerde yoğunlaşmasını etkileyen faktörler arasındadır (Es-Sakkar, 1994).

Nüfus yoğunluğu, yerleşim birimleri arasında bir ayırım yapmak için önemli bir husustur. Şehirler, yüksek nüfus yoğunluğu ve kalabalık nüfusu özellikleriyle köylerden ayrılmaktadır. Bu özellikler, kentsel yaşamın kırsal yaşama üstünlük kazandığı ülkelerde bile kent ve kır arasında ayırım sağlayan şehrin ana özellikleridir (Wohiba, 1979). Araştırma sahasında fizyolojik nüfus yoğunluğu veya tarımsal nüfus yoğunluğu olarak adlandırılan nüfus yoğunluğuna ait ayrıntılı verilerin bulunmaması nedeniyle, toplam nüfusun toplam alana oranını ifade eden aritmetik nüfus yoğunluğu ele alınacaktır.

Tablo 28. Hums Şehri Mahallelerinin Yüz Ölçümü, Nüfus Sayısı ve Nüfus Yoğunluğu (1995, 2006 ve 2012)

Mahalle	Yüz Ölçümü (km ²)	1995		2006		2012	
		Nüfus	Nüfus Yoğunluğu (kişi/km ²)	Nüfus	Nüfus Yoğunluğu (kişi/km ²)	Nüfus	Nüfus Yoğunluğu (kişi/km ²)
Lebda	20,2	11.662	571	13.920	685	13.552	664
El-Belediye	1,15	6.183	5.376	7.103	6.176	7.020	6.104
Bin Echa	1,8	13.554	7.530	14.684	8.137	12.964	7.202
El-Mergib	36	4.537	126	6.499	180	7.560	210
Toplam	59,1	35.936	607,5	42.206	713,5	41.096	694,8

Kaynak: 1995 ve 2006 nüfus sayımlarının nihai sonuçları ve 2012 nüfus anketinin sonuçlarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 31. Hums Şehri Mahallelerinin Nüfus Yoğunluğu (1995, 2006 ve 2012)

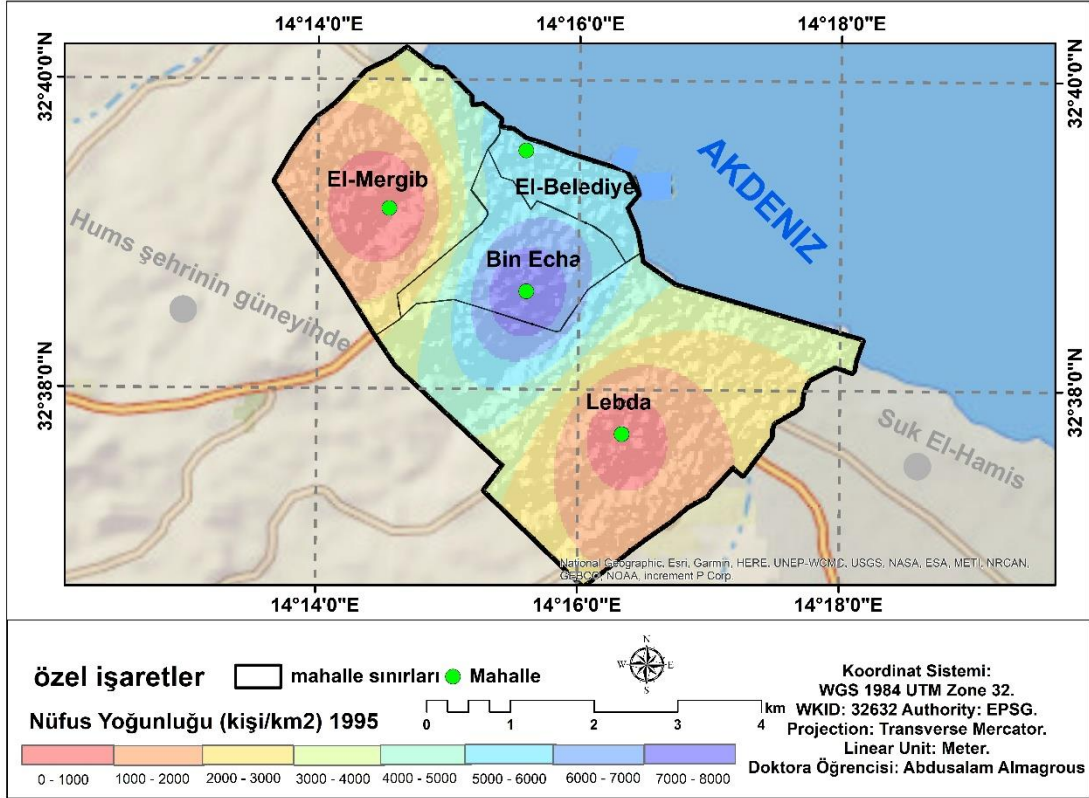
Tablo 28'e bakıldığında, mahallelerin en düşük ve en yüksek yoğunlukları arasındaki aralığın çok fazla olduğu, nüfusun coğrafi dağılışı ve yoğunluğunun mahalleler arasında farklılık gösterdiği görülmektedir. Mahallelerin toplam nüfus sayısı, 1995 ve 2006 yılları arasında 35.936'dan 42.206'ya yükselmiştir. Nüfus yoğunluğu da yıllar içinde önemli ölçüde artmıştır. Bin Echa ve El-Belediye mahalleleri, 1995 ve 2006 yıllarında en yoğun nüfusa sahip mahalleler olmuştur. En yoğun nüfusa sahip mahalle olan Bin Echa mahallesinin nüfus yoğunluğu, 1995 yılında 7.530 kişi/km²'ye, 2006 yılında ise 8.137 kişi/km²'ye ulaşmıştır. Nüfus yoğunluğu en az mahalle ise, yüz ölçümünün büyük olması nedeniyle El-Mergib mahallesidir.

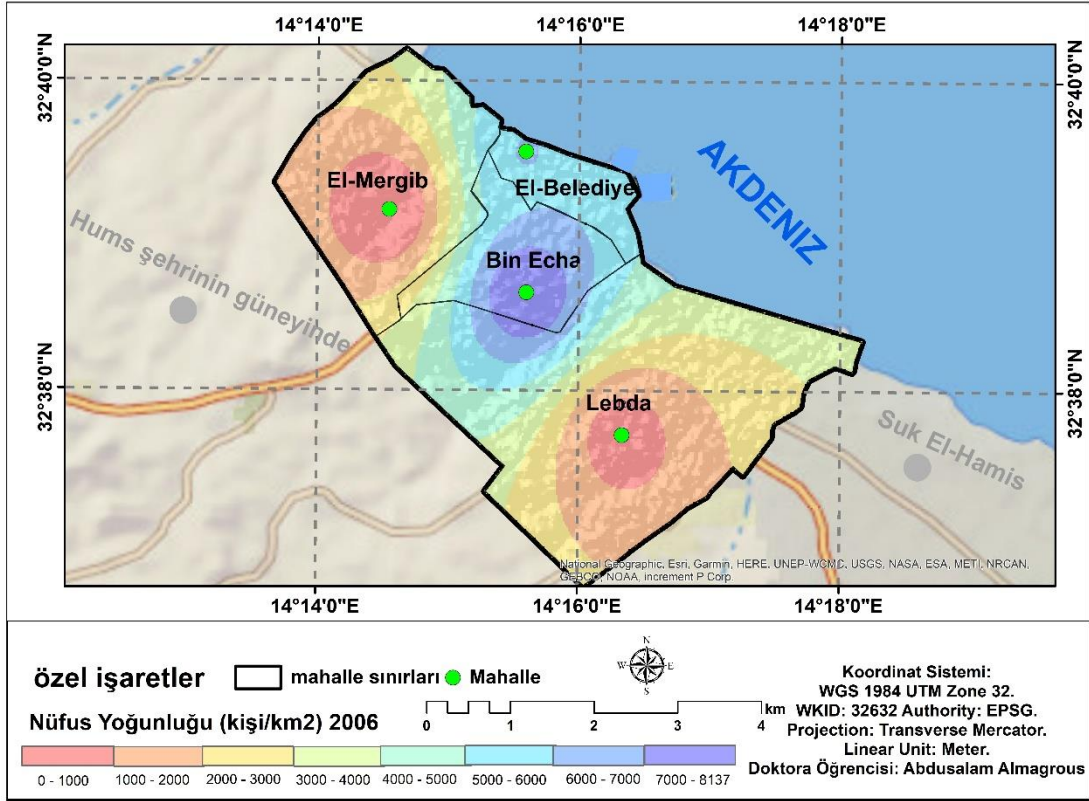
Yüz ölçümü 59.25 km² olan Hums şehri 1995 yılında 35.936 kişilik nüfusa sahip olup genel nüfus yoğunluğu 607 kişi/km²'ye ulaşmıştır. Şehrin nüfus yoğunluğu, 2006 yılında nüfus sayısındaki artış nedeniyle 713 kişi/km²'ye yükselmiş ve daha sonra 2012 yılında nüfus sayısındaki hafif düşüşle 694 kişi/km² olmuştur.

Bin Echa mahallesi, 2012 yılında, mahalleler arasında en yoğun nüfuslu mahalle olarak yerini korumakla birlikte, mahallenin nüfus yoğunluğu 2006 yılına göre düşüş göstererek 7.202 kişi/km² olarak kaydedilmiştir. Bu düşüşün nedeni, Bin Echa

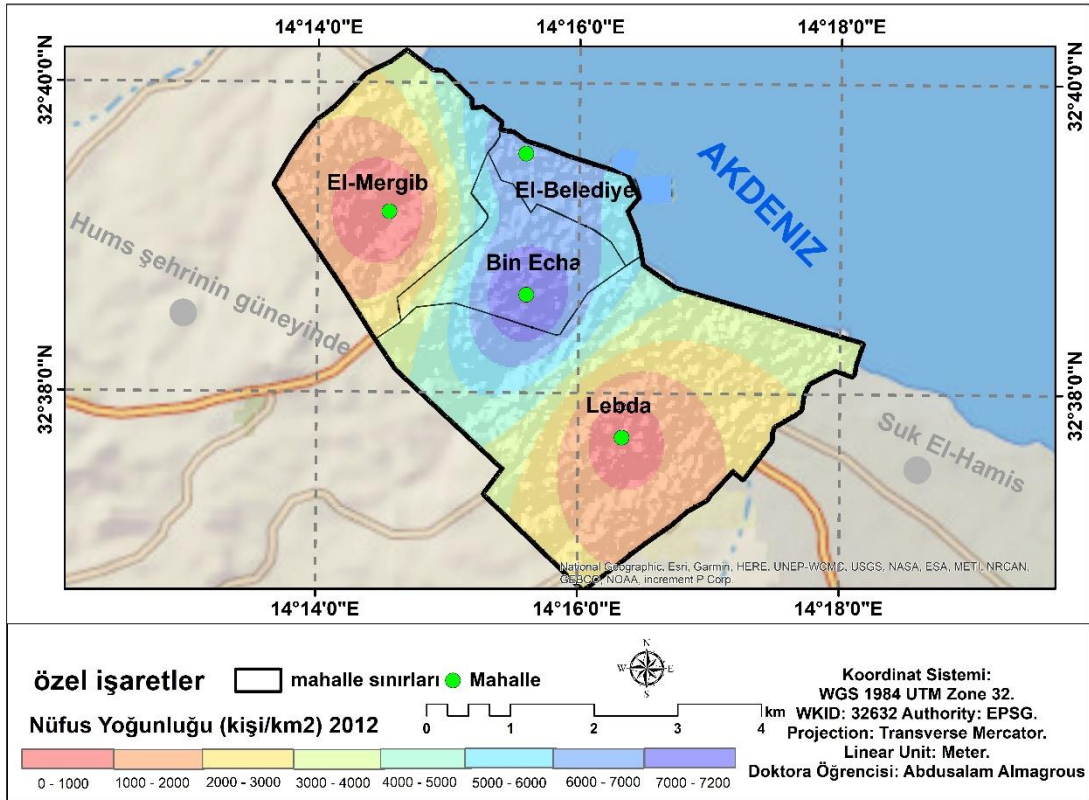
mahallesinin bazı nüfusunun mahalle alanının küçük olması nedeniyle Lebda ve El-Mergib gibi daha büyük alanlara sahip komşu mahallelere göç etmesidir. Sonuç olarak, El-Mergib mahallesinin nüfus yoğunluğu 1995 yılında 126 kişi/km²'den 2012 yılında 210 kişi/km²'ye çıkmıştır (Şekil 31).

Harita 11, Harita 12 ve Harita 13, 1995, 2006 ve 2012 yıllarında Hums şehrinde mahallelere göre nüfus yoğunluklarını göstermektedir.

Harita 12. Hums Şehri Mahalle Nüfus Yoğunluğu (2006)

Harita 13. Hums Şehri Mahalle Nüfus Yoğunluğu (2012)

2.6. Nüfus Projeksiyonu

Gelecek nüfus tahminleri, nüfusun hizmetler, barınma ve benzerine yönelik ihtiyaçlarını belirlemek için ister ülke düzeyinde ister şehir düzeyinde olsun ekonomik ve sosyal kalkınma ve planlama alanında yararlanılan en önemli çalışmalar arasındadır.

Kentsel planlama sürecine başlamadan önce yapılması gereken en önemli hususlar arasında, resmi nüfus sayım yılları arasında hesaplanan nüfus artış hızı ve miktarına ilişkin bilgilere dayanarak şimdiki ve önümüzdeki yıllardaki nüfus hacmini tahmin etmekle ilgili ön çalışmaların sunulmasıdır. Bu husus, gelecek yıllardaki nüfus sayısı tahmin edilerek nüfusun beklenen artışına paralel olarak arazi kullanımlarının uygun dağılımı açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda, nüfus tahminlerinin yapılmaması ve gelecekteki nüfus artışının tahmin edilmemesi sonucunda meydana gelen arazi kullanım uyumsuzlukları nedeniyle şehirlerde yaşanan sorunları azaltmaktadır. Nüfus sayısının sürekli artması sonucunda kentlerde yaşanan en önemli sorunlar arasında, tarım alanları üzerindeki kentsel yayılma ve tarım alanlarının yerleşim bloklarına dönüşmesi yer almaktadır. Buradan hareketle, şehirlerin kentsel planlarının yapıldığı zaman veya öncesinde nüfus tahminlerini incelemenin önemi ortaya çıkmaktadır.

Libya’da yaşanan çatışma ve olaylar ve kurumlardaki siyasi ve idari istikrarsızlık nedeniyle 2006 nüfus sayımından sonra herhangi bir nüfus sayımı yapmak çok zor idi. 2006 yılından sonra elde edilen verilerin tümü, istatistik kitapçığı, nüfusun bazı ayrıntılı verilerini ve hayati istatistiklerini kapsayan 2012¹⁷ nüfus anketi ve Hums şehri nüfus sicili gibi ikincil kaynaklardan elde edilmiştir. 2020, 2026 ve 2030 yıllarının resmi nüfus sayımları olmak üzere ikincil veri kaynaklarından nüfus sayısının elde edilememesi nedeniyle, bu yıllarda beklenen nüfus büyüklüklerini tahmin etmek için bazı demografik formüllerden yararlanılmıştır.

¹⁷ Burada belirtilmesi gereken bir husus vardır. Nüfus projeksiyonlarında bir yılın nüfus tahmini yapılırken resmi bir nüfus sayımı yapılan önceki yılın verileri esas alınmalıdır. Bu nedenle burada, resmi bir nüfus sayımı yapılan ve verileri doğru olan 2006 yılı esas yıl olarak alınarak 2020 ve sonrası yıllar için nüfus projeksiyonu yapılmıştır. Zira Hums şehrinin 2020 yılı nüfusu için resmi veriler bulunmamaktadır. İstatistik kitapçığında yer alan tüm veriler Hums şehrine değil, bağlı olduğu El-Mergib Belediyesi’ne aittir. Dolayısıyla 2020 yılı, Hums şehrine idari olarak bağlı olan küçük komşu bölgelerin nüfusu hesaba dâhil edilmeden şehrin kendi nüfusunun tahmin edilmesi için burada seçilmiştir.

Nüfus projeksiyon formülünü uygulamak ve nüfus artışını doğru bir şekilde tahmin etmek için resmi nüfus sayım verilerine dayanmak gerekmektedir. Bilindiği üzere nüfus sicili verilerinin yetersizlik, eksiklik ve önceki nüfus sayım yıllarındaki nüfus sayılarıyla uyumlu olmayabilen anormal nüfus artışlarından olumsuz etkilenmesi nedeniyle, yalnızca resmi nüfus sayımı verilerine bakmak daha doğru olacaktır.

Libya'da en son yapılan resmi nüfus sayımı olan 2006 nüfus sayımına bakıldığında, Hums şehri nüfusunun sadece 42.206 kişi olduğu görülmektedir. Ancak şehrin 2015 yılı nüfusuna bakıldığında, nüfus sayısının 61.525 kişiye ulaştığı ve bu rakamın şehrin nüfus sicilinden alındığı görülmektedir. Dolayısıyla bu rakam, şehrin doğru nüfus sayısını ifade etmeyebilmektedir. Öte yandan, nüfus büyüklüğünün daha doğru ve gerçekçi bir şekilde tahmin edilebilmesi için 15 ila 20 yıla kadar uzun bir süre için nüfus projeksiyonlarının hazırlanması gerekmektedir. 2012 ve 2015 yılları ile 2020 yılı arasında sırasıyla sadece beş ve sekiz yıl vardır. Bu nedenle, üstel kümülatif formül verilerine dayanarak, nüfus büyüklüğünün beklenen artışını temsil eden doğru bir rakam bulmak zordur. Dolayısıyla, 1995 ve 2006 nüfus sayımları, hem Libya resmi nüfus sayımlarını temsil ettikleri için hem de bu iki sayım ile nüfusun tahmin edileceği yıl olan 2020 yılı arasında uzun süre bulunmasından dolayı esas alınmıştır.

Burada belirtmelidir ki, kalkınma ve planlama alanlarında doğru gelecek planları geliştirmede yararlanılabilecek şehrin beklenen nüfusunu hesaplamak için nüfus projeksiyonu sadece 2020 yılı için değil, aynı zamanda 2026 ve 2030 yılları için de yapılacaktır.

Hums şehrinin nüfus projeksiyonunu hesaplamak için, üstel fonksiyon yöntemi kullanılabilir. Bu yöntem göre, nüfus artış hızı (r) aşağıda belirtilen formül yardımıyla hesaplanabilmektedir:

$$P_{t+n} = P_t * e^{r n}$$

P_{t+n} = Son sayım nüfusu

$$\frac{P_{t+n}}{P_t} = e^{r n}$$

P_t = Bir önceki sayım nüfusu

P_t

r = Nüfus artış hızı

Her iki tarafın e tabanına göre (tabii) logaritması alınmakta,

n = İki sayım arasındaki yıl sayısı

$$\log e \frac{P_{t+n}}{P_t} = r n \log e e$$

Burada $\log e e = 1$ olduğundan,

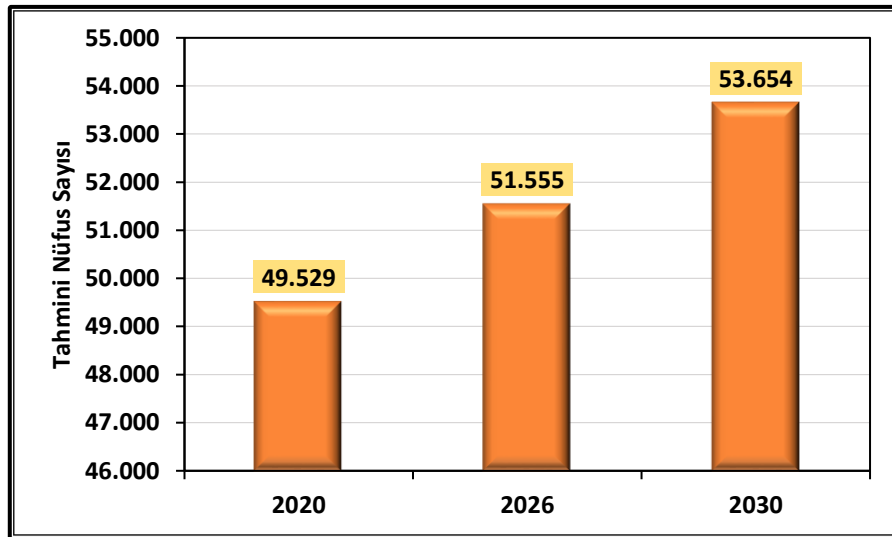
$$r = \frac{\log e \frac{P_{t+n}}{P_t}}{n} \text{ bulunmaktadır.}$$

Bu formül hesaplanıp verileri Excel programına girildiğinde, 1995 ve 2006 yılları arasındaki nüfus artış hızına ve 2020, 2026 ve 2030 yılları için yapılan nüfus projeksiyonuna göre Hums şehri nüfusunun arttığı bulunmuştur.

Tablo 29. Hums Şehrinin 2020, 2026 ve 2030 Yılları Nüfus Projeksiyonu

Yıl	Süre (yıl)	Nüfus
2020	14	49.529
2026	20	51.555
2030	24	53.654

Kaynak: Bu yıllardaki nüfus sayısı, 1995 ve 2006 resmi nüfus sayımları verilerine dayanılarak tahmin edilmiştir.

Şekil 32. Hums Şehrinin 2020, 2026 ve 2030 Yılları Nüfus Projeksiyonu

Tablo 29 ve Şekil 32'ye bakıldığında, istenilen yıl için nüfus projeksiyonunun yapılması adına 1995 ve 2006 yılları arasındaki nüfus artış oranı hesaplanıp bu oranın üstel formülde kullanılması suretiyle, 2006 yılından itibaren 14 yıllık süre olmak üzere

2020 yılında Hums şehri nüfusunun 49.529 kişi olduğu tespit edilmiştir. 2006 yılından itibaren 20 yıllık süre olmak üzere 2026 yılında şehir nüfusu 51.555 kişiye ulaşacağı tahmin edilmiştir. 2006 yılından itibaren 24 yıllık süre olmak üzere 2030 yılında şehir nüfusunun 53.654 kişiye ulaşacağı tahmin edilmiştir. Hums şehrinin düzenli nüfus artışıdaki farkı temsil eden sayısal değere bir tür gerçekçilik ve doğruluk veren bu rakamlar, şehrin idari sınırları içerisinde meydana gelen kentsel yayılmaya göre şehirdeki nüfus artışının karşılanmasını sağlayacak planların geliştirilmesinde ileride kullanılabilir olacaktır. Böylelikle, Hums şehrine yönelik gelecek planlarında alanların arazi kullanımlarına dağılımında bir tür denge ve düzen sağlanacaktır.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUMS ŞEHRİNİN KENTSEL FONKSİYONLARI

Kentsel fonksiyonlar, şehirlerdeki nüfus yerleşimlerini karakterize eden kentsel özelliklerden biridir. Şehirlerin sunduğu fonksiyonlar, şehirlerin coğrafi konumlarına ve aynı ülke içindeki demografik sıralamalarına göre farklılık göstermektedir. Bazı şehirler ekonomik fonksiyonu ile öne çıkarken, bazıları siyasi ve idari fonksiyonları ile öne çıkmaktadır. Şehir fonksiyonlarının etki alanları da şehirlerin kendi bölgeleriyle ilişkilerine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Şehir coğrafyasında bilindiği üzere fonksiyon, şehrin varoluş sebebi olup şehrin büyümesini etkilemekte ve ekonomik, idari veya sanayi şeklinde ana faaliyetini belirlemektedir. Şehri tanımlamanın temeli olan fonksiyon sayesinde ister kırsal ister kentsel olsun yerleşim yerleri arasındaki farkı bunlarda hüküm süren fonksiyon türleri aracılığıyla bilmek mümkündür. Şehirde çeşitli ve farklı fonksiyonlar varken, genellikle tarım ve diğer birkaç el zanaatı gibi sadece bir ana fonksiyonun hâkim olduğu kırsal karakterli yerleşim yerlerinde durum tamamen farklıdır. Fonksiyon terimine bakıldığında, şehir coğrafyası araştırmacılarının şehrin bir organizma olduğunu düşünerek bu terimi fizyolojiden aldıkları görülmektedir. Bu terim, ilk kez Ratzel tarafından kullanılmıştır (Hamdan, 1985).

Kentsel fonksiyonların çok sayıda ve çeşitli olduğu ve ekonomik, idari ya da başka türlü aynı sektör içinde bile farklılık gösterdiği söylenebilmektedir. Kentsel fonksiyonlar, şehirlerin, idari ve hizmetler bakımından kendilerine bağlı olan küçük bölgelere çeşitli hizmetler sunmadaki idari ve ekonomik etkisi yoluyla bölgeleriyle ve özellikle çevresindeki küçük kırsal alanlar ve köylerle ilişkisini somutlaştırmak için ülke içindeki kentsel merkezlerin büyümesine katkıda bulunmaktadır.

Fonksiyon, bir şehrin varlığının temelidir. Bir şehirde çeşitli fonksiyonların gerçekleşmesi, aslında şehrin ulaştığı kentleşme, gelişme ve büyüme derecesinin bir göstergesidir. Libya şehirlerinin kentsel yapısına bakıldığında, bunların büyüklük, tür ve coğrafi konum açısından çeşitli tarzlar aldığı görülmektedir. Libya'da, kıyı şehirlerinin yanı sıra, batıda El-Cebel El-Garbi şehirleri ve doğuda El-Cebel El-Ahdar şehirleri gibi yaylalarda veya dağlara bitişik iç şehirler de vardır. Bingazi ve Trablus gibi yoğun nüfuslu büyük yüzölçümlü şehirler, güneyde Sebha ve batıda Misrata gibi orta nüfuslu şehirler ve küçük yüzölçümlü az nüfuslu şehirler de vardır. Buna binaen, her şehrin

hâkim fonksiyonlarının türünü etkileyen kentsel özelliklere sahip olduğu söylenebilmektedir. Tüm şehirlerin ortak özelliği, idari ve ekonomik fonksiyonlar gibi şehrin ortaya çıkmasına ve büyümesine neden olan temel ve ana fonksiyonların varlığıdır. Siyasi fonksiyon ise, genellikle başkent statüsündeki büyük şehirlere örnek verilebilmektedir. Şehirler içindeki fonksiyonları ayrı kılan husus, temel veya ana fonksiyonlara ek olarak belirli bir fonksiyonun gerçekleşmesidir. Öyle ki bu fonksiyon, şehir içinde alan ve konum bakımından ve hatta sektöründeki çalışan sayısı açısından en büyük paya sahiptir. Sonuç olarak, Mekke'nin dini fonksiyonla, Antalya'nın turizm fonksiyonuyla ve Libya'nın başkenti Trablus'un siyasi fonksiyonla ünlü olduğu gibi, şehir o belirli fonksiyonla ün kazanmaktadır. Kentsel planlama araştırmalarında, şehirlerin gelişmesi ve büyümesinde fonksiyonların önemli bir role sahip olduğu ve birçok şehrin belirli fonksiyonlarla öne çıktığı iyi bilinmektedir.

İdari fonksiyon, şehrin siyasi fonksiyonuyla bağlantılıdır. Siyasi fonksiyon, genellikle coğrafi olarak ülkenin ortasında yer alan başkent diğer ülkelerle olan ilişkisini temsil etmektedir. İdari fonksiyon ise, çoğunlukla şehrin bölgesi ile olan ilişkisini temsil edip, ekonomik, idari ve hatta eğitim, sağlık ve eğlence hizmetleriyle ilgili sosyal hizmetlerin sunulduğu şehir bölgesinin genişliğini ve şehir etkisinin nüfuz alanını etkilemektedir. Dickinson'a göre, şehrin kendi bölgesiyle olan ilişkileri dört kategoriye ayrılabilir. Birincisi, şehir ve bölgesi arasındaki karşılıklı ticarettir veya ekonomik ilişkiler adı verilebilecek ilişkilerdir. İkincisi, eğitim ve kültür dâhil olmak üzere sosyal ilişkilerdir. Üçüncüsü, iş, eğlence veya pazarlama amacıyla şehir ile bölgesi arasında gerçekleşen günlük seferlerle temsil edilen nüfus ilişkileridir. Dickinson, çiftliklerini yönetmek için fiilen şehir dışında ikamet eden şehir sakinlerinin tarım arazilerinin mülkiyetiyle ilgili ilişkileri bu kategoriye dâhil etmiştir. Dördüncüsü ise, şehrin kırsal alanda arazi kullanımını üzerindeki etkisiyle temsil edilmektedir (El-Musavi, 2004).

Hums şehri, diğer Libya şehirleri gibi, idari, ekonomik, eğitim, sağlık ve turizm dâhil olmak üzere birçok fonksiyona sahiptir. Eskiden bu yana şehre seçkin coğrafi konumu nedeniyle eşlik eden idari fonksiyonun yanı sıra turizm fonksiyonunun diğer tüm fonksiyonlar arasında belirgin fonksiyon olduğu görülmektedir. Hums şehrinin, idari, ekonomik ve hizmetler bakımından ona bağlı yerleşim toplulukları ve küçük köylerin ortasında yer alması, idari fonksiyonun Hums şehrinin gerçekleştirdiği en önemli fonksiyonlar arasında olmasına yol açmıştır. Hums şehrinin üç ana fonksiyonu

sıralanırsa, idari fonksiyonun ilk sırada yer aldığı ve ardından sırasıyla turizm ve ekonomik fonksiyonların takip ettiği söylenebilmektedir.

İdari fonksiyonun şehir üzerindeki hâkimiyeti, diğer tüm iş gücü sektörlerinin mesleki yapısında birçok değişikliğe neden olmuştur. Hums şehrinde idari sektörün idari, adli ve kamu hizmetleri binalarının alanı açısından neleri kapsadığına bakıldığında, bu sektörün şehrin kuzey kesiminde mekânsal bir alanını kapsadığı ve diğer sektörlerle kıyasla çok sayıda çalışan barındırdığı görülmektedir.

İtalyan şirketi tarafından hazırlanan kapsamlı plana göre Hums şehri, Hums ilinin idari merkezi olup Libya Krallığı'nın ana idari merkezlerinden biriydi. Hums şehrinin yasal otoritesi, ilin tüm bölgelerine, yani 2.400 km²'lik ve 48.000 nüfuslu bir alana kadar uzanmaktaydı. Hums şehri, Hums ilinin coğrafi fonksiyonel alanında bulunan tüm sakinler için idari, sosyal ve ekonomik merkez görevini üstlenmekteydi (Lucas ve diğ., 1988). Buna binaen, idari ve kamu tesislerine ayrılan alan şehirdeki toplam kentsel kullanım alanının %2,9'una eşit olmak üzere yaklaşık sekiz hektar olmuş ve bu alanın büyük bir kısmı şehrin merkezi kesiminde yoğunlaşmıştır. Polservice şirketi tarafından hazırlanan 2000 yılı planına göre, idari kullanım alanları 14 hektar olup diğer kullanımların toplam alanının %1,1'i kadardı. Şehrin idari kapsamına giren diğer kamu hizmetlerinin alanı da toplam kullanımların %1,4'ü ile 17,5 hektara ulaşmıştır (Polservice, 1980/b). 2018 yılı saha çalışması verilerine göre bu oran, şehirdeki idari binalara yapılan bazı eklemeler göz önüne alınmak üzere 19 hektara kadar artmıştır. İdari binaların bu mekânsal genişlemesi, şehrin gerçekleştirdiği idari fonksiyonun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu da elbette şehrin, yakınındaki köy ve yerleşim alanlarıyla temsil edilen bölgesi ile olan ilişkisini yansıtmaktadır.

3.1. Hizmet Fonksiyonu

3.1.1. İdari Fonksiyon

Şehir coğrafyası alanında çalışan pek çok bilim insanı, idari fonksiyonun şehirlerin merkezi özelliklerini geliştirmede önemli faktörlerden biri olduğunu ve şehre kendi bölgesi içinde bir nevi kentsel genişleme sağladığını ileri sürmektedir.

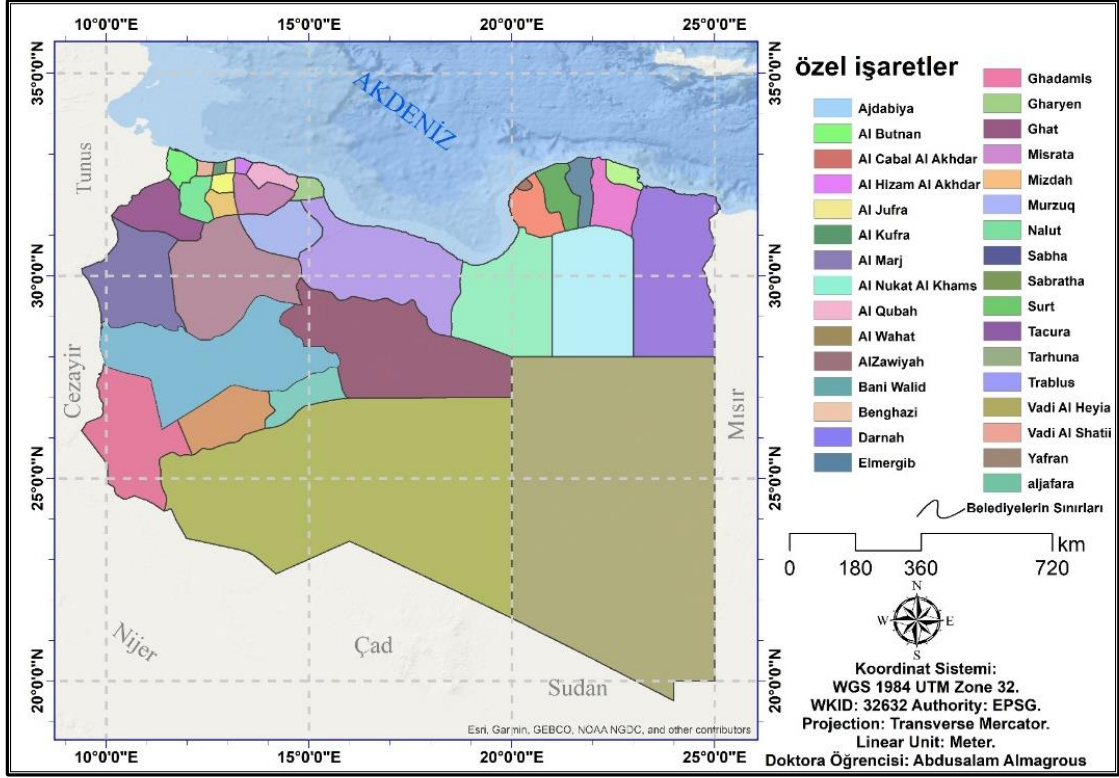
Hums şehrinin idari fonksiyonunu ele almadan önce, ülkedeki tüm şehirlerin idari fonksiyonunun geçtiği idari hiyerarşiyi bilmek için Libya'nın idari bölümlerini ve

bunların eski ve yeni dönemlerdeki gelişimini bilmenin önemini belirtmekte fayda vardır.

Libya'nın idari yapısı, ilk aşamalarda yani Libya Krallığı döneminde, basit olup çok az değişikliğe uğramıştır. 1970'li yıllardan sonra, yani Kaddafi iktidarının başlangıcında, idari bölümlerde değişim ve düzeltmeler düzensiz bir şekilde artmıştır. Osmanlı döneminde Libya, Trablusgarp vilayeti gibi vilayetlere veya Trablusgarb mutasarrıflığı ve Bingazi mutasarrıflığı gibi mutasarrıflıklara bölünmüştür. İtalya döneminde Libya, Trablus bölgesi, Sirenayka bölgesi adı verilen doğu bölgesi ve Sahra bölgesi adı verilen güney bölgesi olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır. Bu bölünüş, tamamen askeri bir bölünüştü. II. Dünya Savaşı ve İtalyan sömürgeciliğinin yenilgisi sonrasında Libya, askeri hükûmet dönemine, yani İngiliz ve Fransız askeri yönetimi dönemine girmiştir. Bu dönemde hem doğu hem de batıda İngiliz hükûmeti, güney bölgesi veya Sahra bölgesi olan Fizan bölgesinde ise Fransız hükûmeti vardı. Üç bölgedeki bu üç hükûmet, yönetim açısından tamamen farklıydı. Güney (Fizan) bölgesinde Fransız bir yönetim varken, Trablus'ta İtalya'dan ve Libyalılardan bazı azınlıkları içeren ve İngiliz denetimi altında olan bir hükûmet vardı. Doğuda ise, Prens Muhammed El-Mehdi Es-Senusi tarafından kurulan ve İngiliz denetimi altında olan Sirenayka vilayeti hükûmeti vardı, ancak bu hükûmet iç bağımsızlık niteliğine sahipti. Böylece, üç bölgede, hükûmet türü, kullanılan para birimi ve eğitim müfredatı açısından birbirinden temel olarak farklı üç hükûmet ortaya çıkmıştır. Libya bağımsızlığını kazandığında federal sistem uygulanmıştır. Bu sistem, 1963 yılına kadar uygulanıp daha sonra kaldırılmış ve Libya, Libya Krallığı adı altında birleştirilmiştir. Bu birleşme ile beraber, Libyalılar il sistemini esas almış ve şu 10 il belirlenmiştir: El-Beyda, Hums, Ubari, Zaviye, Bingazi, Derna, Garyan, Misrata, Sebha ve Trablus.

Bu durum, Kaddafi rejimi gelene kadar da aynen devam etmiştir. Kaddafi rejimi, içindeki petrol kaynaklarının ortaya çıkması nedeniyle Libya'nın ortasında yer alan bu bölgeye dikkat çekmek amacıyla El-Haliç adında başka bir il eklemiştir. Her il işlerini devlet bütçesinden yürütmeye başlamış ve bu da illerin idari istikrarını artırmıştır. Ancak bu durum devam etmemiş ve illerde birçok değişiklik yaşanmaya başlamıştır (Almanara Media, 2019). 1970'lerde ve özellikle 1975 yılında, iller 46 belediye olarak değiştirilmiştir. Ülke 1979 yılında 44 belediyeye, 1980 yılında 25 belediyeye, 1984 yılında 24 belediyeye, 1986 yılında ise 13 belediyeye bölünmüştür. 1990'ların başlarında ve özellikle 1990 yılında, Libya 7 büyük belediyeye bölünmüştür. 1992

yılında, birinci düzey idari bölüm nihai olarak belediyeden komüne değiştirilerek, Libya 1495 komüne bölünmüştür. Komün, şehirler içindeki mahallelerde nüfus topluluğu anlamına gelmekteydi. 1993 yılında, ülke 297 şabiyeye bölünmüştür. Şabiyeler, idari olarak il sistemine benzemekle beraber, birçok şehir ve köyü bağlı bulunduracak şekilde illerden daha fazla alan kapsamaktadır. Örneğin, Bingazi şabiyesine, 100 km uzaklıktaki Kamunis şehri bile bağlı bulunmaktaydı. Daha sonra 1998 yılında şabiye sayısı 33'e düşürülmüştür (Harita 14). 2011 yılı devriminden sonra Libya, 45 yerel meclise bölünmüştür. Bu bölünüş, 2013 yılında Libya'nın 99 belediyeye bölünmesiyle değişmiştir (Libya Politika ve Stratejiler Organizasyonu, 2016). Her bir belediyede, etrafındaki bir grup köy ve küçük bölgenin ortasında yer alan bir şehir vardır. Nitekim Libya'nın, her nüfus sayımında resmi nüfus sayılarındaki dalgalanma nedeniyle şehirlerin kalkınması ve gelişimini olumsuz etkileyen bir sürü idari bölünüşe maruz kaldığı açıktır. Her bir nüfus sayımında şehirlerin toplam nüfus sayısı, o şehrin il içindeki idari sınırlarının değişmesine bağlı olarak değişmektedir. Bununla birlikte idari fonksiyon, idari bölünüşlerin hepsinde idari bölgesinde bulunan köyler olmak üzere nüfus toplulukları için bir idari merkez olan Hums şehrinin, çevresindeki nüfus toplulukları için oynadığı rol sayesinde, şehrin büyümesinde, hizmetlerinin genişlemesinde ve nüfusunun artışında büyük rol oynamaktadır. Libya illere bölündüğünde Hums'a Hums ili, belediyelere bölündüğünde ise Hums belediyesi adı verilmiştir. El-Mergib belediyesi olarak adlandırıldığında bile, Hums şehri belediyenin idari merkeziydi. Hums şehri, belediye meclisi ile, çevredeki tüm bölgelere tüm idari, sosyal ve ekonomik hizmetleri günümüze kadar sunmaktadır. Her şehrin kendi şehir planı dâhilinde veya bölgesinde gerçekleştirdiği bir veya birkaç fonksiyonu vardır. İdari fonksiyon zaman içinde gelişmiş ve Hums şehri, nüfusunun ve aralarındaki ticaret alışverişinin artması ve burada ikamet eden veya buraya gelen ve ayrılan nüfusun uyguladığı faaliyetlerin çeşitli hâle gelmesinden sonra bu fonksiyona ek olarak yeni fonksiyonlar gerçekleştirmeye başlamıştır.

Harita 14. Eski Şabiye Sistemine Göre Libya'nın İdari Bölünüşü

2000 yılı sonrasında Hums şehrinin büyüyüp gelişmesinde idari fonksiyonun rolüne bakıldığında, idari ve hizmet binalarının arttığı ve bunların şehrin planı içinde yayıldığı görülmektedir. Planlama Sekreterliği'nden gelen raporlara göre, idari ve hizmet binalarının alanı 2015 yılında şehirdeki toplam bina alanının %3,5'ine eşit olmak üzere yaklaşık 18 hektara ulaşmıştır. Planlama, sağlık, eğitim ve tarım sekreterlikleri ve nüfus, turizm, ulaşım, ulaştırma ve sosyal işler daireleri gibi birçok sekreterlik ve daireyi içeren şehrin ortasındaki ana idari kompleks, şehrin idari fonksiyonunun etkinliğine ve gelişmesine katkıda bulunmuştur. Dört kattan oluşan ve toplam alanı yaklaşık 5000 m² olan bu kompleks binası, belediye meclisine bağlı tüm daireleri barındıracak şekilde tamamen idari tarzda tasarlanmış olup şehir içinde ve çevresinde yaşayan nüfusa tüm hizmetleri sunmaktadır. İdari hizmetlerin şehrin her yerinde yaygın olması, özellikle son yıllarda şehirdeki idari fonksiyonun rolünün öneminin ve büyüklüğünün bir göstergesidir. Nitekim şehirdeki idari fonksiyon, her türden hizmeti arttırmış ve dolayısıyla şehir kimliğinin önemli ölçüde gelişmesini sağlamıştır.

Polservice şirketi tarafından hazırlanan 2000 yılı planına göre, daha önce de belirtildiği gibi idari ve kamu binaları şehir merkezinde yer almakta ve bu tesisler şunları içermektedir:

- Belediyenin idari ofislerini barındıran bir bina
- Postane
- Mahkeme
- Çok amaçlı idari ofis
- Polis merkezi
- İtfaiye istasyonu
- İkinci bir mahkeme ve bir savcılık bürosu
- Belediye için yeni ofisler

1980 yılında söz konusu tesisler ayrı binalar hâlinde idi. Ancak Polservice şirketi tarafından 2000 yılı kapsamlı planı yapıldığında, tüm idareler Fotoğraf 16’da görüldüğü gibi tek bir binaya yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 16. Bünyesinde Birçok Daire ve Kurumu Barındıran İdari Bir Bina, Hums

Yargı kurumlarına ait binalar genişletilmiş, bazı mahkemeler daha büyük ve geniş bir alana inşa edilmiş ve şehrin içindeki bazı yerler de Hums Emniyet Müdürlüğü’ne idari olarak bağlı polis karakolları için ayrılmıştır. Şehirde, meydana gelebilecek tüm şikâyet ve suçların ihbarını alan ve şehrin çevresindeki bölgelere de

güvenlik hizmeti veren iki polis karakolu bulunmaktadır. Şehirde ayrıca, nüfusun sık sık başvurduğu bir temyiz mahkemesi vardır. Şehrin hizmet merkezinin yakınında bulunan bu mahkeme, Hums merkezli Hums Temyiz Mahkemesi adlı bir temyiz mahkemesinin kurulmasını öngören 2010/47 sayılı karar uyarınca kurulmuştur (Yargı Organları Yüksek Konseyi, 2010). Şehirde, sulh ve ilk derece mahkemeleri gibi başka birkaç mahkeme daha vardır. Hums Mahkemesi'ne bağlı olan bu mahkemelerin hukuki hizmetleri, doğuda Kaam bölgesinden batıda Garabulli bölgesine ve güneyde Msallata şehrine kadar uzanmaktadır. Fotoğraf 17, şehirdeki ilk derece mahkemesinin binasını göstermektedir. Dört kattan oluşan ve içinde yaklaşık 125 personel ve 20 hâkimin çalıştığı bu bina, halk hukuk, personel ve hukukçu bürolarını ve ceza davalarının hâkimlere sunulduğu bazı salonları içermektedir.

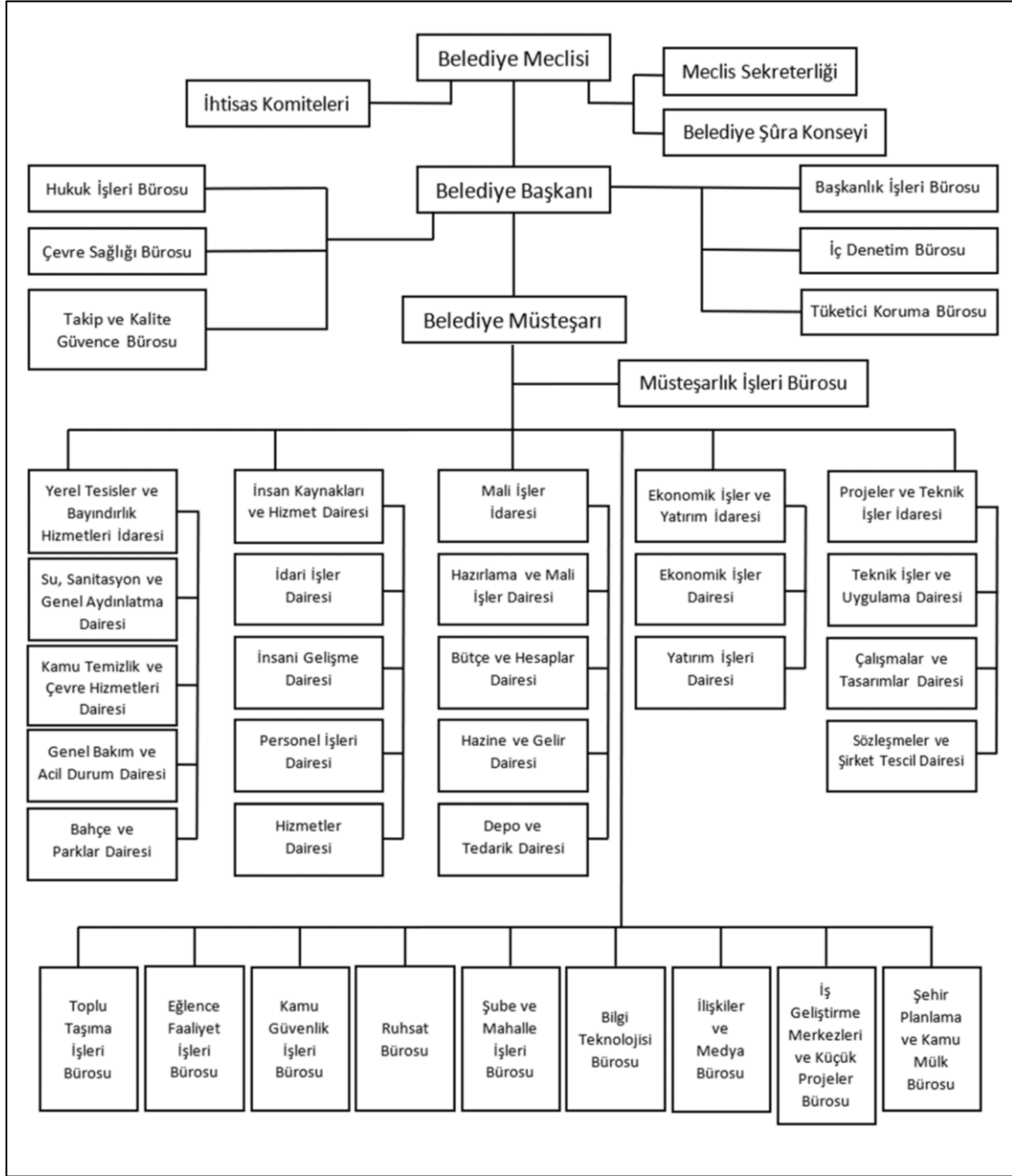
Fotoğraf 17. Hums Şehri İlk Derece Mahkeme Binası

Bu mahkeme, Hums şehrinin ve şehrin doğusu, batısı ve güneyindeki çevre bölgelerinin tüm sakinlerine hukuki hizmetler sunmaktadır. Şehir merkezinde Belediye Meclisi binası da yer almaktadır. Bu belediye meclisi, Libya'nın 99 belediyeye bölünmesine ilişkin Genel Ulusal Kongre tarafından alınan bir karar gereğince oluşturulmuştur. Bu karara göre, her belediye şehre ve çevresine hizmetler sunmaktadır. Söz konusu bölünüş de bir yasama otoritesi tarafından düzenlenen ve yasal olarak kabul edilen son idari bölünüştür. Şehrin merkezinde ayrıca, 2013 yılında yerel yönetim

bakanlığının bir kararı ve Libya’da belediyeler bünyesinde yerel yönetimin teşkilatlanmasına ilişkin 2012/599 sayılı kanuna göre belediye meclisi için özel olarak inşa edilmiş bir idari bina da bulunmaktadır (Fotoğraf 18). Bu bina, şehirdeki belediye meclisinin teşkilat yapısının şemasını gösteren Şekil 33’te görülebileceği gibi bir teşkilat yapısına sahip olup, hizmet ofislerine dağıtılmış yaklaşık 57 personeli bünyesinde barındırmaktadır.

Fotoğraf 18. Hums Şehri Belediye Meclisi

Şekil 33. Belediyeler Bünyesinde İdari Yapının Teşkilatlanmasına İlişkin Yerel Yönetim Bakanlığı Tarafından 2012 Yılında Alınan Karara Göre Hums Şehri Belediye Meclisi'nin İdari Teşkilat Yapısı

Kaynak: (Belediye Meclisi Basın Bürosu, 2018)

Hums şehri Belediye Meclisi, şehrin mahallelerine ve çevresindeki bölgelere hizmet sunmaktadır: Şehrin dört mahallesi şunlardır: Bin Echa, Lebda, El-Belediye, El-Mergib. Hums şehrinin idari merkezi olduğu Hums Büyükşehir Belediyesi'nin bünyesinde bulunan ve Hums şehri belediye meclisi hizmetlerinden yararlanan bölge, köy ve küçük nüfus merkezleri ise Tablo 30'da gösterilmiştir.

Tablo 30. Şehirdeki Belediye Meclisinin Hizmetlerinden Yararlanan ve Hums Şehri Yakınlarındaki Yerleşim Yerlerini Temsil Eden Mahalleler

Mahalle	Hum Şehrinden Uzaklık (km)	Hums Şehrine Göre Bulunduğu Yön
Kaam	18	Doğu
Bindar	16	Doğu
Kavkas	15	Güneydoğu
El-Vadi	14	Doğu
El-Makula	10	Doğu
Sidi Halife	5	Doğu
Silin	4	Batı
Evlad Sinan	4	Güney
Lechavat	4	Güney

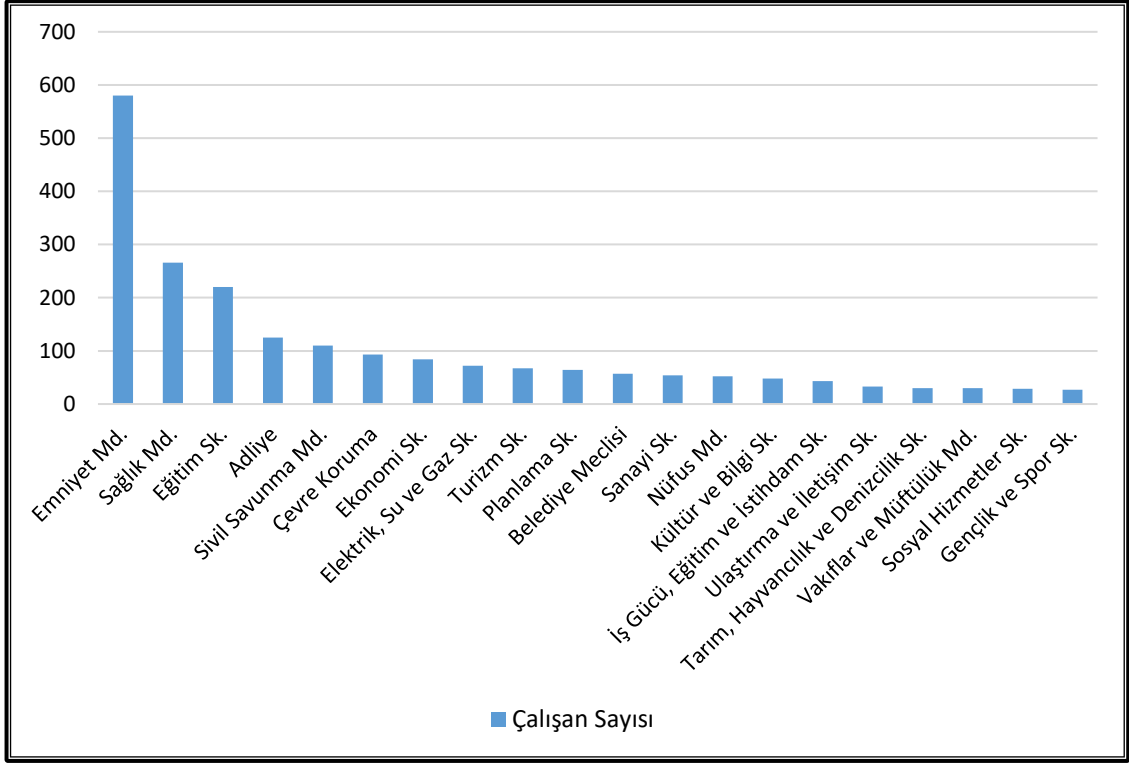
Kaynak: (Belediye Meclisi Basın Bürosu, 2018)

Hums şehri müdürlük ve sekreterliklerin personel teşkilat yapısı incelendiğinde, personel sayısının müdürlükler arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir (Tablo 31, Şekil 34). Örneğin, emniyet müdürlüğü 580 personeliyle en çok kişi istihdam eden kurumdur. Personel ve yönetici sayısı 266'ya ulaşan sağlık sektörü ikinci sırada yer almaktadır. Tüm şube ve müdürlüklerinde çalışan yönetici ve personel sayısı 220'ye ulaşan eğitim sektörü üçüncü sırada yer almaktadır. Ardından belediye meclisinden enerji ve gaz sektörüne kadar diğer sektörler takip etmektedir. Bu, elbette, Hums şehrinin geçmiş ve son yıllarda hem dört mahallesi hem de komşu ve yakın küçük bölgeler düzeyinde oynadığı idari rolü yansıtmaktadır. Bu da tabii ki şehrin idari sınırları içinde ve dışındaki nüfusa sağladığı idari hizmetlerin genişlemesi sonucunda ortaya çıkan büyüme ve gelişmeyi yansıtmaktadır.

Tablo 31. Hums Şehri İdari Kuruluşları ve İstihdam Durumu (2015)

Kurum Adı	Çalışan Sayısı
Emniyet Müdürlüğü	580
Sağlık Müdürlüğü	266
Eğitim Sekreterliği	220
Adliye	125
Sivil Savunma Müdürlüğü	110
Çevre Koruma	93
Ekonomi Sekreterliği	84
Elektrik, Su ve Gaz Sekreterliği	72
Turizm Sekreterliği	67
Planlama Sekreterliği	64
Belediye Meclisi	57
Sanayi Sekreterliği	54
Nüfus Müdürlüğü	52
Kültür ve Bilgi Sekreterliği	48
İş Gücü, Eğitim ve İstihdam Sekreterliği	43
Ulaştırma ve İletişim Sekreterliği	33
Tarım, Hayvancılık ve Denizcilik Sekreterliği	30
Vakıflar ve Müftülük Müdürlüğü	30
Sosyal Hizmetler Sekreterliği	29
Gençlik ve Spor Sekreterliği	27
TOPLAM	2.084

Kaynak: Kurumlardan alınan brifing raporlarından derlenmiştir, 2018.

Şekil 34. Hums Şehri İdari Kuruluşları ve İstihdam Durumu (2015)

3.1.2. Kültürel Fonksiyon

Kültürel fonksiyon, şehirlerin demografik ve sosyal yönle ilgili fonksiyonları arasında olup, özellikle sivil toplumdaki ve genel olarak ülke düzeyindeki kültürel altyapıyı yansıtmaktadır. Genellikle bazı şehirler, şehrin demografik yapısı ve coğrafi konumu nedeniyle onu aynı ülkedeki diğer şehirlerden ayıran özel bir kültürel yapıya sahiptir. Libya’da kültürel fonksiyon, şehir nüfusunun sosyal yapısı ve şehrin coğrafi konumuna göre bir şehirden diğerine farklılık göstermektedir. Örneğin, bazı güney şehirlerinin nüfusunun doğası, yaşamlarını şehir sınırları içerisinde sürdürmelerine rağmen, bu şehirlere yakın kırsal alanlarla aralarındaki tüm gelenek ve göreneklerdeki büyük benzerlik nedeniyle kırsal nüfusun doğasına yakındır. Ayrıca, bu şehirlerde tüm dinî, eğitim ve kültürel etkinliklerde gerçekleştirilen tüm kültürel faaliyetler kuzey şehirlerinkilerden farklıdır. Libya’nın güneybatısında yer alan Gadamis şehri, festival ve karnavalların nasıl yönetildiği açısından örneğin başkent Trablus’tan tamamen farklıdır. Zira başkentteki kültürel duruma kentleşme karakteri hâkimken, kenarlardaki ve güneydeki şehirlerde festivaller her zaman Libya’da geleneksel giysi, yemek ve hatta halk oyunları ile bilinen eski gelenek ve göreneklere göre düzenlenmektedir.

Dolayısıyla, şehir konumunun doğası ve nüfusunun sosyal yapısı, şehrin gerçekleştirdiği kültürel fonksiyonun durumunu yansıtmaktadır.

Kültürel fonksiyon, festival ve karnavallar düzenlemekle sınırlı olmayıp, tiyatrolar, kütüphaneler, dinî ve kültürel faaliyetler, konserler, sergiler, sinema, sanatsal faaliyetler, eğitim faaliyetleri ve yazılı, sesli ve görsel yayınlar gibi çeşitli kültürel etkinliklerden meydana gelmek üzere birçok yönü vardır. Hums şehrinin kültürel fonksiyonunun durumuna bakıldığında, bu fonksiyonun büyük ölçüde gelişmesi için bir altyapı olduğu ve böylece kültürel fonksiyonun hem ülkenin hem de şehrin genel bütçesine büyük bir maddi getiri sağlamak için kullanılabileceği görülmektedir. Zira Hums şehri, birçok tiyatronun bulunduğu Lebda antik kentinin yakınında yer almaktadır (Fotoğraf 19, 20). Bu tiyatroların halk oyunları ve müzik içeren birçok festivalin, bilimsel yarışmaların ve çeşitli etkinliklerin düzenlenmesinde kullanılmasına rağmen, bu antik tiyatrolardan çok nadiren yararlanılmaktadır.

Fotoğraf 19. Lebda Antik Kenti Tiyatronun Üstten Görüntüsü, Hums

Fotoğraf 20. Lebeda Antik Kenti Tiyatrosunun Giriş Kapıları, Hums

Lebeda kenti yakınlarında kent halkı tarafından inşa edilmiş ve daha sonra kültürel programlarda çok az kullanılarak ihmal edilmiş bir başka eski ve harap tiyatro daha vardır (Fotoğraf 21). Bu tiyatro eskiden güreş meydanı olarak kullanılmıştır. Şehrin içinde ve idari sınırları dışında var olan söz konusu doğal ve arkeolojik zenginlikler, kültürel fonksiyonun daha geniş ve büyük bir şekilde geliştirilmesinde kullanılabilmekte ve geliştirilebilmektedir.

Fotoğraf 21. Lebeda Antik Kenti Güreş Meydanı, Hums

Şehirde El-Harati adında bir spor kulübü vardır (Fotoğraf 22). Merkezi Hums şehrinde bulunan bu kulüp, 1959 yılında kurulmuş olup, Libya 1. Ligde oynayan Libya futbol takımlarından biridir (El-Harati Kulübü Kültür Ofisi, 2018). Bu kulüp, tüm spor salonları ve spor eğitim ofisleriyle, bir kültür, spor ve sosyal merkez olarak kabul edilmektedir. Kulüp ayrıca, takım antrenmanlarını izlemek, spor yapmak veya arkadaş ve akrabalarla buluşmak için şehir sakinlerinin her zaman gittikleri tenis, basketbol ve voleybol sahalarını da içermektedir.

Fotoğraf 22. El-Harati Kulübü Stadyumu, Hums

Hums şehrinin Lebda mahallesinde, Eski Eserler ve Turizm Kurumu yakınında bulunan bir müze vardır (Fotoğraf 23). Bu müze, Roma ve Fenike eski eserlerinin bir koleksiyonunu, İtalya işgali ve Osmanlı yönetimi dönemlerinde şehrin tarihî hakkındaki bazı tarihî resim ve el yazmaları ve Libya Krallığı'nın bazı tarihî resimlerini içermektedir. Turistlerin, ziyaretçilerin ve Hums şehri sakinlerinin de yararlanabildiği bu müzeye ziyaretçiler, fotoğraf çekmek ve bölgede hüküm süren eski uygarlıklara işaret eden bazı eski eserleri görmek için her zaman gitmektedirler.

Fotoğraf 23. Hums Şehri Müzesi

3.1.3. Eğitim Fonksiyonu

Eğitim fonksiyonu, önem verilmesi ve geliştirilmesi halinde inşaat, mimari, sağlık, sanayi ve ticaret gibi diğer tüm alanlarda şehrin aradığı tüm hedeflere ulaştıran bir kazanım olarak kabul edilen en önemli fonksiyonlardandır. Yüksek eğitim düzeyine sahip kültürlü bir toplum inşa etmek, şehirlerin kaynaklarının geliştirilmesi, bunların şehirlere ve genel olarak buldukları bölgelere fayda sağlayacak en iyi şekilde kullanılması üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla, eğitim fonksiyonunun diğer fonksiyonlara baskın olduğu şehirler, genellikle tüm alanlarda çok sayıda bilimsel araştırmanın kaynağıdır. Bunun örnekleri; birçok bilimsel enstitü ve dil okulunu barındıran İngiltere'nin Bournemouth şehri, küçük yüzölçümüne rağmen prestijli Oxford Üniversitesi dâhil olmak üzere İngiltere'nin en köklü üniversitelerine ev sahipliği yapan Oxford şehri ve son olarak Harvard Üniversitesi ve Boston Üniversitesi olmak üzere bilimsel araştırma alanı açısından diğer tüm üniversitelerden ayrılan iki büyük üniversiteyi barındıran ABD'nin Boston şehridir. Çok sayıda üniversite, yüksekokul ve kolej barındıran bazı şehirler, üniversite şehirleri olarak tanımlanmaktadır. Kütüphaneler, matbaalar, yayınevleri, öğrenci yurtları, öğrenciler için ulaşım imkânları, öğretim üyeleri ve eğitimin farklı alanlarında çalışanlar için barınma gibi bu şehirlerde sağlanan hizmetlerin çoğunun üniversite ile ilişkili olduğu

bilinmektedir. Bu şehirlerde hareket mevsimsel olup, eğitim dönemlerinde artarken tatil dönemlerinde azalmaktadır. Hums şehrini karakterize eden diğer bazı fonksiyonların varlığına rağmen eğitim fonksiyonu, hareket ve büyüme açısından şehirde büyük etkiye sahip bir fonksiyondur. Eğitim veya kültürel fonksiyonun hâkim olduğu dünyanın birçok şehrinde de aynı durum söz konusudur.

Libya, üniversite sayısının nüfusa oranı açısından diğer yakın ülkelere kıyasla daha iyi durumda olup, okul ve üniversiteler olmak üzere eğitim kurumu sayısının yüksek olmasıyla ayrılan üçüncü dünya ülkelerinden biridir. Libya'da özel üniversiteler dışında 24 devlet üniversitesi vardır. 1955 yılında, ülkede yerel olarak üniversite eğitiminin kurulmasına dair ilk yasa çıkarılmıştır. Bu yasa gereğince, eski adı Garyunus Üniversitesi ve şimdiki adı Bingazi Üniversitesi olan Libya Üniversitesi Bingazi'de kurulmuş ve böylelikle Libya üniversite eğitimi veren beşinci Arap ülkesi olmuştur. Daha sonra üniversitelerin ortaya çıkışı ve kuruluşu, ülkede sayısı 24 devlet üniversitesine ulaşana kadar devam etmiştir (Eğitim İşleri Bürosu Basın Bölümü, 2018).

Hums şehrinde eğitim sektörünün teşkilat yapısı, her belediyede her belediye meclisine eğitim sektörü için bir genel sekreter atanarak, Başbakanlık ve Eğitim Bakanlığı tarafından çıkarılan eğitim hizmetleri kanununa göre oluşturulmaktadır. Daha sonra, şehir içi ve yakınındaki her mahallede eğitim sektörü temsilcileri ve diğer devlet sekreterleri atanarak, ülkedeki yönetim sistemine göre idari teşkilat yapısı oluşturulmaktadır. Suk El-Hamis gibi şehrin idari sınırları içinde olmayan ancak şehre idari olarak bağlı bulunan bazı mahalleler vardır. Eğitim sürecinin en iyi şekilde tamamlanması için gerekli olan her şeyi sağlayan mali idare ve hizmetler idaresi oluşturulmaktadır. Çoğu durumda da eğitim sürecinin bakanlık tarafından düzenlenen yönetmelik ve yasalara uygun olarak ilerleyişini izlemek, denetlemek ve düzenlemek için eğitim komiteleri oluşturulmaktadır. Hums şehri, şehirdeki eğitim sektörüyle ilgili birtakım hizmet birimi içeren birkaç idari bina barındırmaktadır. Eğitim ve öğretim işleri için Hums Bölgesi Divanı olarak adlandırılan bir bina bulunmaktadır (Fotoğraf 24).

Fotoğraf 24. Hums Şehri Eğitim ve Öğretim İşleri Bürosu

Hums Bölgesi Divanı'na bağlı ilk ve ortaöğretimle ilgili bürolar da bulunmaktadır (Fotoğraf 25 ve 26). Tüm bu bürolar, bünyesinde birtakım idari personelleri, bölgedeki eğitim sekreterinin ve tüm yardımcılarının ofisleri ve şehirdeki eğitim sektörüyle ilgili eğitim danışmanlarının ve diğer idari personellerin ofislerini barındırmaktadır.

Fotoğraf 25. Hums Şehri Ortaöğretim Eğitim ve Öğretim İşleri Bürosu

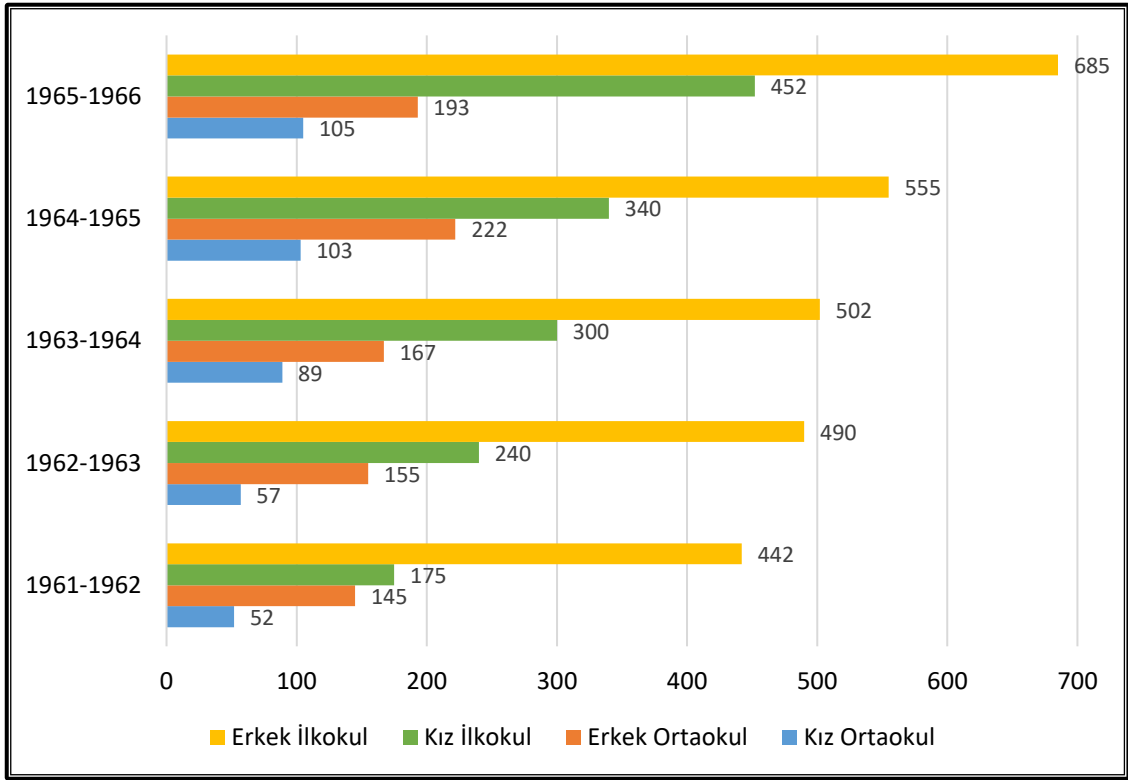
Fotoğraf 26. Hums Şehri İlköğretim Eğitim ve Öğretim İşleri Bürosu

Eğitim fonksiyonunun şehirdeki rolünü yansıtan eğitim durumundan bahsetmeden önce, Eğitim ve Öğretim Bakanlığı bürosundan alınarak 1988 yılı kapsamlı planda verilen verilere dayanarak eğitim durumunu tarihsel olarak izlemek mümkündür.

Tablo 32. Hums İli Okullarında Kayıtlı Öğrenci Sayıları (1961-1966)

Yıllar	Erkek İlkokul	Kız İlkokul	Erkek Ortaokul	Kız Ortaokul	TOPLAM
1961-1962	442	175	145	52	814
1962-1963	490	240	155	57	942
1963-1964	502	300	167	89	1.058
1964-1965	555	340	222	103	1.220
1965-1966	685	452	193	105	1.435

Kaynak: (Planlama Bakanlığı, 1988)

Şekil 35. Hums İli Okullarında Kayıtlı Öğrenci Sayıları (1961-1966)

Geçmişte Hums şehri, Libya krallığı döneminde tasarlanıp geliştirilen çok az sayıda eski okul barındırmaktaydı. Daha sonra, 1988 yılında Hums şehrinin kapsamlı planını hazırlayan İtalyan şirket tarafından, öğrenci sayısındaki artışa uygun olarak okullar geliştirip inşa etmek, böylece şehrin doğusu ve batısında eğitim sektörünün kamu tesislerinin mahallelerin mevcut ve gelecekte beklenen nüfusu ile orantılı olarak genişletilmesi ve şehirde okullar kurmak için doğru yeri seçerek erişim ve iletişim kolaylığı sağlamak için bir teklif sunulmuştur.

Tablo 32 ve Şekil 35'e bakıldığında, ilköğretime kayıtlı öğrenci sayısının yıldan yıla arttığı ve 1961-1966 yılları arasında toplam ilköğretim öğrenci sayısının 5.469'a ulaştığı görülmektedir. Ancak bu rakamlar, aslında, şehirdeki ve bir bütün olarak Hums ilindeki eğitim sektörünün geliştirilmesi ve genişletilmesi için kentsel planları geliştirmek isteyen İtalyan şirketin referans aldığı eski Planlama ve Eğitim Bakanlığı bürosundan alınmıştır. Dolayısıyla, bu rakamlar, sadece Hums şehri değil, Msallata şehri ve Garabulli bölgesi gibi eskiden Hums iline bağlı bulunan tüm bölgeleri temsil etmektedir. Ancak 2000 yılı planında, eğitim sektöründeki sürekli artışı karşılamak için

her eğitim aşamasının kendi okulu olacak şekilde şehirde başka ayrı stratejik planlar geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bu nedenle, daha önce ilköğretimden ortaöğretime kadar tüm eğitim aşamalarını tek bir binada barındıran okulların çoğu, örneğin ortaöğretim okulları gibi artık tek aşamayı içermektedir. Bununla birlikte, hâlâ hem ilköğretim hem de ortaöğretim veren çok az sayıda okul vardır.

Hums şehrindeki eğitim fonksiyonu, Hums şehrinden yaklaşık 35 km uzaktaki Zliten şehri gibi komşu şehirlere kadar uzanmaktadır. Okul ve yüksekokulların yaygın bulunduğu Hums şehrinde, eğitim fonksiyonuna büyük boyut ve rol kazandıran, özellikle şehirde ve genel olarak ülkede insan gücünün verimliliğinin artırılmasına ve iş gücü piyasası için akademik ve teknik kadroların hazırlanmasına katkı sağlayan çeşitli fakültelere sahip bir üniversite bulunmaktadır.

Tablo 33. Hums Şehri Okulları (2015)

Okul Adı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Derslik Sayısı	Okul Türü
En-Necah	60	433	19	İlkokul
El-Vatan El-Arabi	117	1.356	23	İlk ve Ortaokul
Hatice El-Kübra	72	750	15	İlk ve Ortaokul
Fatıma Ez-Zehra	70	730	13	İlk ve Ortaokul
El-Vehda El-Arabiyya	82	610	21	İlk ve Ortaokul
Eş-Şuruk	84	480	11	İlk ve Ortaokul
El-Manar	75	390	12	İlk ve Ortaokul
Ali El-Bekkey	50	338	16	İlk ve Ortaokul
El-Kahire	45	338	15	İlk ve Ortaokul
En-Nasr Er-Resmiyye	41	332	6	İlk ve Ortaokul
Şüheda El-Mergib	41	331	5	İlk ve Ortaokul
Muhammed bin Talib	55	260	20	İlk ve Ortaokul
Mevkiat El-Mergib	30	228	10	İlk ve Ortaokul
Nasır	30	225	10	İlk ve Ortaokul
Kasır Eş-Şevak	25	163	9	İlk ve Ortaokul
Ömer bin Abdülaziz	30	162	7	İlk ve Ortaokul
Şüheda Hammud	25	153	5	İlk ve Ortaokul
Ali bin Zayed	27	135	12	İlk ve Ortaokul
Kuheyl	24	121	9	İlk ve Ortaokul
Ahfad El-Muhtar	15	112	7	İlk ve Ortaokul
Zeyd bin Sabit	17	80	6	İlk ve Ortaokul
Et-Tefavvuk	104	850	22	İlkokul, Ortaokul, Lise
Ümmül Müminin Aişe	113	780	19	İlkokul, Ortaokul, Lise
Şüheda Libya	65	716	16	İlkokul, Ortaokul, Lise
El-Venis Açık Öğretim	20	120	14	İlkokul, Ortaokul, Lise
Et-Tarik El-Mudi	12	102	9	İlkokul, Ortaokul, Lise
En-Necah Görme Engelliler	10	30	3	İlkokul, Ortaokul, Lise
Bilal bin Rabah Erkek Açık Öğretim	33	145	18	Ortaokul, Lise
Merkezi Hums	113	1.075	20	Lise
En-Nahda Eş-Şamile Açık Öğretim	70	595	12	Lise
Et-Tefavvuk	75	513	20	Lise
İbrahim Er-Rifai	60	412	15	Lise
El-Mergib	43	308	12	Lise
El-Mecd	55	220	16	Lise
Lebda	25	155	6	Lise
TOPLAM	1.813	13.748	453	-

Kaynak: (Eğitim İşleri Bürosu Basın Bölümü, 2018)

İlköğretimden ortaöğretime kadar eğitim veren okullar, çoğu Lebda ile Bin Echa mahallelerinde olmak üzere şehrin dört mahallesinde faaliyet göstermektedir. 2015

yılında ilk ve ortaöğretim toplam öğrenci sayısı 13.748'dir (Tablo 33). 2006 yılında, genel nüfus sayımının verilerine göre ilk ve ortaöğretim öğrenci sayısı 20.651 olarak kaydedilmiştir. Bu iki rakam arasındaki fark, 2006 yılı genel nüfus sayımında hem şehirdeki hem de şehre idari olarak bağlı çevre bölgelerindeki öğrencilerin hesaba katılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Hums şehrindeki Eğitim Sekreterliği tarafından 2015 yılı için yayınlanan veriler ise, daha doğru bir şekilde hesaplanıp komşu bölgeleri hesaba katmadan sadece şehrin dört mahallesindeki ilk ve ortaöğretim öğrenci sayılarını ifade etmektedir.

Hums'taki okulların çoğu iki katlı veya üç katlı olup kare veya U şeklinde tasarlanmıştır (Fotoğraf 27, 28). Birinci katta idari personel ofisleri, öğretmen dinlenme odaları, müdür odası ve az sayıda sınıf bulunurken, ikinci ve üçüncü katlar diğer tüm sınıfları içermektedir. Şehrin idari sınırları içindeki tüm ilk ve ortaöğretim kurumlarındaki derslik sayısı 453, öğretmen sayısı ise 1.813 olarak bulunmuştur.

Fotoğraf 27. İbrahim er-Rifai Lisesi, Hums

Fotoğraf 28. El-Mecd Lisesi, Hums

Hums şehrinde ilk ve ortaöğretim dışında El-Mergib Üniversitesi bünyesinde bazı yüksekokul ve fakülteler vasıtasıyla yükseköğretim hizmeti de vermektedir. El-Mergib Üniversitesi, Libya'nın farklı şehirlerinden ve özellikle Hums şehrine komşu olan bölgelerden çok sayıda öğrenci için bir cazibe faktörü oluşturmaktadır. Hums şehrinin batısı ve güneyindeki Kasır Hıyar bölgesi, Garabulli bölgesi ve Msallata şehrinde bulunan fakültelerden bazıları idari olarak üniversiteye bağlıdır.

El-Mergib Üniversitesi, Hums merkezli bir devlet üniversitesidir. Üniversitenin fakülteleri, Garabulli, Msallata, Kasır Hıyar ve Hums şehirlerine dağıtılmış durumdadır (Fotoğraf 29, 30, 31). Bu üniversite, 1991'de El-İntifada, 1992'de Nasır ve son olarak El-Mergib olmak üzere geçmişte birkaç isim almıştır. 2001/77 Sayılı karar gereğince, merkezi Hums olmak üzere üniversitenin adı El-Mergib Üniversitesi olarak değiştirilmiş, tüm fakülteler, şubeler, taşınır ve taşınmaz varlıklar üniversiteye devredilmiş ve yeni üniversite tüm hak ve yükümlülüklerde önceki üniversitenin yerini almıştır. Libya'nın başlıca üniversitelerinden biri olan El-Mergib Üniversitesi, Arap Üniversiteleri Birliği ve İslam Dünyası Üniversiteler Federasyonu üyesidir (El-Mergib Üniversitesi Bilgi ve Belgeleme Bürosu Basın Bölümü, 2018). El-Mergib Üniversitesi, 14'ü Hums şehrinde ve geri kalanı şehre yakın bölgelerde yer almak üzere bünyesinde 20 fakülte barındırmaktadır (Tablo 33).

Fotoğraf 29. El-Mergib Üniversitesi İdare Binası, Hums

Fotoğraf 30. El-Mergib Üniversitesi Fen Fakültesi, Hums

Fotoğraf 31. El-Mergib Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, Hums

El-Mergib Üniversitesi'ne bağlı tüm fakülteleri Hums şehrinde laboratuvar ve amfiler açısından çok modern bilimsel özelliklere sahip tek bir kampüste toplamak için Planlama ve Yükseköğretim bakanlıklarının yoğun çabaları vardır. Üniversitede ve ona bağlı fakültelerde birçok binanın bakımları periyodik olarak yapılırsa da Bakanlık tarafından daha fazla ilgilenilmesi gereken bazı binalar vardır. Üniversite sıralamasında ülkede altıncı sırada yer alan ve çeşitli bilimsel yönleriyle öne çıkan El-Mergib Üniversitesi, bilginin çeşitli yönlerinde uluslararası kalite standartlarına ayak uydurmak ve Libya'da sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için bilimsel ve teknik araştırma üretmede ve sürekli olarak çalıştaylar düzenlemede sürekli aktiftir.

El-Mergib Üniversitesi, devlet sektörleri ve kurumlarına ekonomik, sosyal, sağlık ve diğer çeşitli alanlarda çok sayıda mezun vererek işgücü piyasasına katkıda bulunmaktadır (Tablo 34). El-Mergib Üniversitesi'nden mezun olup şehirdeki çeşitli sektörlerde çalışanların toplam çalışanlara oranı %70'ine ulaşmaktadır (İş Gücü Bürosu, 2018).

Tablo 34. Hums Şehri El-Mergib Üniversitesi Fakülte, Öğrenci ve Öğretim Üyesi Sayıları (2015-2016)

Fakülte	Öğrenci Sayısı	Öğretim Üyesi Sayısı
Tıp	1.883	43
Fen	1.461	266
Eğitim	1.400	327
Ekonomi ve Ticaret	1.368	198
Edebiyat	1.200	242
Mühendislik	878	272
Sağlık Bilimleri	669	25
Eczacılık	470	101
Diş Hekimliği ve Cerrahisi	429	260
Hukuk	276	20
Yabancı Diller	230	80
Bilgi Teknolojisi	200	18
Beden Eğitimi	186	34
İlahiyat	167	35
Eski Eserler ve Turizm	62	43
TOPLAM	10.879	1.964

Kaynak: (El-Mergib Üniversitesi Bilgi ve Belgeleme Bürosu Basın Bölümü, 2018)

Sahil yolundan başlayarak Hums şehrinin içerisine ve şehre 30 km uzaklıktaki Kaam bölgesine kadar şehrin yakınında ve içinde ayrı bölgelerde yer alan çok sayıda yüksekokul bulunmaktadır. Tablo 35’te gösterildiği gibi, bu yüksekokulların bazıları el sanatlarıyla, diğerleri ise mühendislik ve teknik uzmanlıklarla ilgilidir. Bu sanat ve teknik yüksekokulların toplam öğrenci sayısı 551’dir. Yüksekokullarda öğrenim süresi sadece üç yıldır. Öğrenim süresini tamamlayan öğrenciler mezun olup üniversite diplomasına eşdeğer bir yüksekokul diploması almaktadır.

Tablo 35. Hums Şehri ve Çevresinde Bulunan Yüksekokullar ve Öğrenci Sayısı (2015)

Yüksekokul	Öğrenci Sayısı
Lebda Sanayi	140
Kaam Otomobil Tamirciliği	87
Yapı ve İnşaat	79
El-Makula El Sanatları Kız Yüksekokulu	60
Sahil Otomobil Tamirciliği	60
Ömer Muhtar El Sanatları Kız Yüksekokulu	45
Kavkas Otomobil Tamirciliği	45
Mühendislik Yapıları	35
TOPLAM	551

Kaynak: (Eğitim İşleri Bürosu Basın Bölümü, 2018)

3.1.4. Dinî Fonksiyon

Dinî fonksiyon ve şehir yaşamı arasındaki ilişki kadim ve sıkı bir ilişkidir. Din, doğası gereği birçok şehrin ortaya çıkması ve gelişmesine yol açan kolektif bir süreçtir. Tarihte ne kadar derine inilirse, bu ilişki o kadar sıkılaşmaktadır. Dinî fonksiyonu ağırlıklı olan şehirler kutsallık niteliğini kazanmaktadır. Pek çok millet ve halk, dinî ritüellerini şehirlerde gerçekleştirmiştir. İbadet yeri, çoğu şehrin kurulduğu temel hâline gelmiştir. Teokratik şehirler, anıt şehirleri, türbe şehirleri, manastır şehirleri ve hac şehirleri olmak üzere birçok dinî şehir türü vardır. Her şehrin, şehir halkının inanıp uyguladığı inançla tutarlı belirli özellikleri vardır (El-Haffaf, 1997). Dinî şehirlerin yer ve konumları, şehir halkları tarafından uygulanan ritüel ve inançlara göre seçilmiştir.

Camiler, mezarlıklar ve diğer dinî faaliyetler olmak üzere tarihî ve arkeolojik kanıtlar incelenerek Hums şehrinin dinî fonksiyonu gözden geçirildiğinde, şehrin kuruluşundan bu yana dinî bir fonksiyon kazandığı ve şimdiye kadar bunu muhafaza ettiği görülmektedir. Şehrin merkezinde 1907 yılında inşa edilen El-Paşa Camii bulunmaktadır. Trablus'ta yönetimi devralan Vali Recep Paşa tarafından yaptırılan bu cami, Osmanlı tarzında tasarlanıp inşa edilmiştir (Fotoğraf 32, 33, 34). El-Paşa Camii, şehirdeki antik yapılardan biri olarak UNESCO'ya kayıtlı, şehrin ünlü simgelerinden olan kültürel bir mirastır.

Fotoğraf 32. El-Paşa Camii, Hums (1926)

Kaynak: (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2018)

Fotoğraf 33. El-Paşa Camii, Hums (1957)

Kaynak: (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2018)

Fotoğraf 34. El-Paşa Camii, Hums (2018)

Hums şehrindeki cami sayısını gösteren Tablo 36’da görülebileceği gibi, şehirde El-Paşa Camii’nden başka birçok cami de bulunmaktadır. Bu, camilerin İslami karakterli şehirlerin tarihinde mimari yapının ayrılmaz bir parçasını oluşturan mimari yapılar arasında olduğu için, şehrin mimari olarak inşasında dinî fonksiyonun oynadığı rolün boyutunu yansıtmaktadır. Bu camilerde Kur’an ve kültür yarışmaları gibi çeşitli dinî faaliyetler düzenlenmekte ve cami avlusuna bağlı bazı salon ve ek yapılar tahsis edilerek nikâh kıyılıp ilan edilmektedir. Dolayısıyla camiler, ibadet işleri dışında mahalle işlerinin istişare edildiği ve dinî veya nikâh törenlerinin düzenlendiği bir yerdir.

Tablo 36. Hums Şehrinde Bulunan Camilerin Sayısı ve Bulunduğu Mahalleler

	Cami Adı	Caminin Bulunduğu Mahalle
1	Eglesa	El-Belediye
2	Cemal Abdünnasır	El-Belediye
3	El-Paşa	El-Belediye
4	Sinan	El-Belediye
5	Zayed El-Ğarip	El-Belediye
6	Bilal bin Rabah	Bin Echa
7	Ebu Bekir Es-Sıddik	Bin Echa
8	Bin Echa	Bin Echa
9	Ömer bin Hattab	Bin Echa
10	El-Medine	Bin Echa
11	Sidi Zayed	Lebda
12	El-Kudüs	Lebda
13	Ümmül Kura	Lebda
14	El-Abbas	El-Mergib
15	Es-Sahabe	El-Mergib
16	El-Müreygib	El-Mergib

Kaynak: (Vakıflar ve Diyanet İşleri Başkanlığı Hums Bürosu, 2018)

Bin Echa Camii ve Zayed El-Ğarip Camii, şehir halkı için gitgide daha önemli hâle gelen camiler arasındadır (Fotoğraf 35 ve 36). Bin Echa Camii, Bin Echa mahallesinin ortasında yer alıp, onun adını taşıyan bu mahalledeki en büyük ve en eski camilerden biridir. Geniş alanı ve tarihî konumu nedeniyle tüm dinî kutlamalar bu camide yapılmaktadır. Caminin karşı tarafında Bin Echa Mezarlığı adında bir mezarlık vardır. Caminin yakınında bulunması nedeniyle bu isimle anılan bu mezarlık, çok eski mezarlıklardan biri olup, alanı yarım hektarı geçmemektedir. Zayed El-Ğarip Camii'nin yakınında bir eski mezarlık daha vardır. Şehrin bazı sakinlerinin yattığı bu küçük mezarlık, mezarları ziyaret etmek, öncekilerin kalıntılarına bakmak ve bunların mezar taşlarına yazılan bazı cümleler aracılığıyla haberlerini takip etmek için bir yerdir.

Fotoğraf 35. Bin Echa Camii, Hums

Fotoğraf 36. Eski Zayed El-Ğarip Camii, Hums

Şehrin tanınmış ve ünlü camileri arasında bir başka cami daha vardır. Cemal Abdünnasır Camii olarak bilinen bu cami, şehir meydanının ortasında, El-Belediye mahallesinde yer almaktadır. Bu caminin ek binası, bazı kültürel faaliyetlerin ve Kur'an yarışmalarının düzenlenmesi için kullanılmaktadır (Fotoğraf 37).

Fotoğraf 37. Cemal Abdünnasır Camii, Hums

Hums şehrinin mahallelerinde, bazı kenarlarında dağınık gösteren ve dinî tesisleri temsil eden camilerin sayısı, şehirde kentsel genişlemeye yol açan nüfus sayısı artışının, dolayısıyla her mahallede nüfusun ihtiyaç duyduğu dinî tesislerin kurulup inşa edildiğinin kanıtıdır. Böylece, dinî fonksiyonun rolü şehrin kentsel ve mimari gelişiminde somutlaşmaktadır. Bununla birlikte, Hums şehrinde dinî fonksiyonun rolü geri kalan fonksiyonlara kıyasla biraz sınırlıdır. Zira Hums şehri, Mekke şehrinde olduğu gibi dinî tesislerin mevsimlik ritüellerle ilgili olduğu tamamen dinî şehirlerden biri değildir. Öte yandan, Hums şehrinde bir de Katolik kilisesi bulunmaktadır (Fotoğraf 38). Kuruluşu 1903 yılına dayanan bu kilise, şehir merkezinde El-Belediye mahallesinde Cumhuriyet Caddesi'nde yer almaktadır. Kilise, Fransa'nın Trablusgarp Vilayeti Konsoloslugu'nun koruması altında faaliyet gösteren ve Fransisken Derneği olarak bilinen bir hayır kurumu tarafından yönetilmekteydi (Sinan ve diğ., 2003). Bu kilisenin, sergiler için bir kültür alanı, bir kültür kütüphanesi veya Hums şehrine ait eski belge ve el yazmaları için bir yer olarak kullanılması beklenmektedir.

Fotoğraf 38. Hums Şehri Katolik Kilisesi

3.1.5. Sağlık Fonksiyonu

Sağlık fonksiyonu, bir şehirdeki sağlık hizmetlerinin durumunu yansıtmadaki önemi nedeniyle şehir planlamacılarından büyük ilgi gören, modern şehirlerin özelliklerinden biridir.

Sağlık şehirleri hem gelişmekte olan hem de gelişmiş dünyada bulunmaktadır. Tarihsel olarak bazı şehirler, yeryüzünden çıkan doğal sularının kalitesinden kaynaklanan tıbbi ve sağlık yararları nedeniyle nüfusun yerleştiği maden suyu şehirleri olarak adlandırılmaktaydı. Sağlık sektörünün şehrin alanı düzeyinde yatay olarak büyümesi nedeniyle sağlık kullanım oranının toplam arazi kullanımının yaklaşık %70'i olduğu birden fazla sağlık tesisine sahip birçok tıbbi şehir de vardır (Hamdan, 1985).

Sağlık fonksiyonu sadece kamu ve özel hastanelerin varlığı ve doktor sayısı ile verilen sağlık hizmetleri ile sınırlı olmayıp, şehrin kurulduğu yerin doğası ve çevresi ile de ilgilidir. Bu da elbette şehrin mevkiine ve şehir için sağlıklı bir çevre sağlayan şehir planlarının nasıl geliştirileceğine bağlıdır. Sanayi bölgelerine ve hava kirliliğinin olduğu yerlere yakın bazı şehirler gibi kirli çevrelerde birçok şehir kurulmuş ve bu da bu şehirlerin gelişimi ve büyümesini etkilemiştir. Sağlık fonksiyonu, hastane ve klinik komplekslerinin altyapısı ve mevcut sağlık kadroları ile temsil edilen şehirdeki sağlık

durumunu yansıtır, sağlık düzeyini ve özellikle şehir sakinleri ve hinterlandına sunulan sağlık hizmetlerinin düzeyini ölçmek için bir göstergedir.

Hums şehrindeki sağlık hizmetleri tarihsel olarak incelendiğinde, geçmişte şehirde sadece Hums Eğitim Hastanesi ve bir kliniğin bulunduğu görülmektedir (Fotoğraf 39). 1975 yılında kurulan bu hastane, iki kattan oluşup o dönemde yatak sayısı sadece 20 yatak idi. Hums şehrinden ve dışından gelip hastaneye başvuran günlük hasta sayısı yaklaşık 80 ila 120 arasında idi. Eskiden tüm genel tıbbi hizmetleri, göz hekimliği, anne ve çocuk sağlığını ilgilendiren branşları barındıran bu hastanede, cerrahi, diş hekimliği ve radyoloji hizmetleri mevcut değildi. Hastanede bir ofis ve bir toplantı odası varken, eczane, laboratuvar ya da morg yoktu. Hastanede merkezi ısıtma mevcut olmayıp taşınabilir ısıtıcılar kullanılmakta ve çok az doktor ve hemşire istihdam edilmekteydi. Şehirdeki klinik ise, sadece bir doktor ve bir hemşirenin çalıştığı tek katlı bir bina idi. 1978 yılında kurulan bu klinik, göz hastalarına hizmet vermek için donatılmıştır. Libya genel olarak o zamanlar yüksek çocuk ölümlerinden muzdaripti. O zamanlar en sık görülen hastalıklar, çocuklarda bağırsak enfeksiyonları, göz enfeksiyonları ve akciğer veremi idi (Hums Şehir Hastanesi Sağlık Bürosu Basın Bölümü, 2019).

Fotoğraf 39. Hums Devlet Eğitim Hastanesi

Söz konusu iki sağlık kurumu, şehir nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamamaktaydı. Nitekim İtalyan şirketin sunduğu rapora göre, şehirdeki hastanenin genişletilmesi veya

nüfusun tıbbi hizmet ihtiyaçlarını karşılayacak bir devlet hastanesinin kurulması önerilmiştir.

PolSERVICE şirketinin Hums şehri için hazırladığı 2000 yılı planında, şehirdeki devlet hastanesi genişletilmiş, hastaneye bağlı hizmet tesisleri iyileştirilmiş ve Lebda mahallesinde bulunan sağlık bakım birimi yenilenmiştir. Daha sonra Libya devleti tarafından kısmen uygulanan bu plana göre, iki sağlık bakım merkezi, bir anne ve çocuk merkezi, iki kreş, bir temel sağlık birimi, bir ilk yardım ünitesi, bir sosyal bakım merkezi ve 233 yataklı bir devlet hastanesi kurulacaktı (PolSERVICE, 1980/b). Bu önerilerin bir kısmı sonradan uygulanmıştır (Fotoğraf 40).

Fotoğraf 40. Hums Şehri Devlet Sağlık Bakım Merkezi

Hums şehrindeki sağlık hizmetlerinin düzeyi ve sağlık tesislerinin coğrafi dağılımı incelendiğinde, şehrin dört mahallesi arasında dağıldığı görülmektedir. Bu tesisler; büyük bir devlet hastanesi, birçok farklı tıbbi uzmanlık alanını içeren bir poliklinik kompleksi, bir verem tedavi merkezi, bir kan alma ve analiz merkezi, bir devlet sağlık ocağı, Kızılay Derneği'nin tıbbi kliniği ve şehir içinde yaygın olarak bulunup çeşitli tıbbi uzmanlık alanlarında hizmet veren birçok özel tıbbi kliniğinden ibarettir (Fotoğraf 41, 42).

Fotoğraf 41. Es-Saraya Uluslararası Özel Hastanesi

Kaynak: Sağlık Sekreterliği Basın Bürosu, 2016

Fotoğraf 42. Özel Dicle Eczanesi

Kaynak: Sağlık Sekreterliği Basın Bürosu, 2016

Tablo 37. Hums Eğitim Hastanesi 2011 ve 2013 Yılları Tıbbi Hizmetler Karşılaştırması

İstatistik	Yıllar	
	2011	2013
Doktor	55	86
Hemşire ve Personel	625	709
Yatak	225	225
Başvurmuş Hasta	16.563	13.854
Yoğun Bakım Odası	1	1
Yenidoğan Bölümü	1	1
Tedavi Bölümü	9	9
İdari Bölüm	2	2
Uzmanlık Alanı	8	10

Kaynak: (Hums Eğitim Hastanesi Bilgi ve Belgeleme Bürosu, 2018)

Hums Eğitim Hastanesi'ndeki doktor, tıbbi uzmanlık alanı, bölüm ve yoğun bakım odası sayılarını gösteren Tablo 37 incelendiğinde, 2011 ve 2013 yılları arasında doktor sayısında farklılık olduğu ve bu sayının söz konusu iki yıl arasında 55'ten 86'a arttığı görülmektedir. Bu husus, 2011 yılında ülkedeki durumun her düzeyde istikrarsız olmasından kaynaklanmaktadır. 2013 yılı ise, 2012 yılıyla beraber en istikrarlı yıllar arasındaydı. Bu durum Libya genelinde sağlık sektörüne ve sektörün hizmet yapısının genişlemesine yansımış ve devlet hastanelerine çok sayıda doktor atanmıştır. Söz konusu iki yıl, daha önce İngiltere ve ABD başta olmak üzere başka ülkelere göç etmiş olan, tüm tıbbi alanlarda uzmanlık eğitimi alan çok sayıda doktorun yurt dışından dönüşüne de tanık olmuştur. Hastaneye başvuran hasta sayısındaki önemli artışa gelince, bu rakamlar sadece Hums şehri nüfusunu yansıtmayıp, aynı zamanda Hums şehrindeki tıbbi hizmetlere tamamen bağlı olan komşu bölgelerde yaşayanları da kapsamaktadır. Zira şehrin çevresindeki bu bölgelerde, Suk El-Hamis ve Silin bölgelerindeki klinik kompleksleri gibi, pek çok tıbbi uzmanlıktan yoksun ve devletten sürekli desteğe ihtiyaç duyan yataksız çok küçük acil klinikleri vardır. Şehirden kilometrelerce uzakta bulunan

ve 12.000 ila 16.000 arasında nüfuslara sahip olan bu yerleşmeler, Hums şehrinin sağlık fonksiyonu hinterlandında yer almaktadır (Hums Şehri Nüfus İdaresi, 2018).

Hums şehri ve çevresindeki bölge sakinlerinin başvurduğu özel veya kamu sektörüne ait diğer yataklı sağlık kuruluş sayısı, bu kuruluşlardaki doktor, hemşire ve sağlık memuru dâhil sağlık personel sayısı ve yatak sayıları ile sağlık hizmeti sunulmaktadır (Tablo 38).

Tablo 38. Hums Şehri Yataklı Sağlık Kuruluşlarının Yatak ve Personel Durumu (2017)

Kuruluşun Adı	Kuruluş Yılı	Yatak Say.	Doktor Say.	Sağ. Mem. Hemşire, Ebe Say.	Diğer Personel
Hums Eğitim Hastanesi	1930	252	143	166	209
Es-Saraya Uluslararası Hastanesi	2014	65	26	37	19
El-Mütevekkil İhtisas Hastanesi	2009	46	23	26	22
Er-Razi Hastanesi	2013	60	44	51	21
TOPLAM	-	423	236	280	271

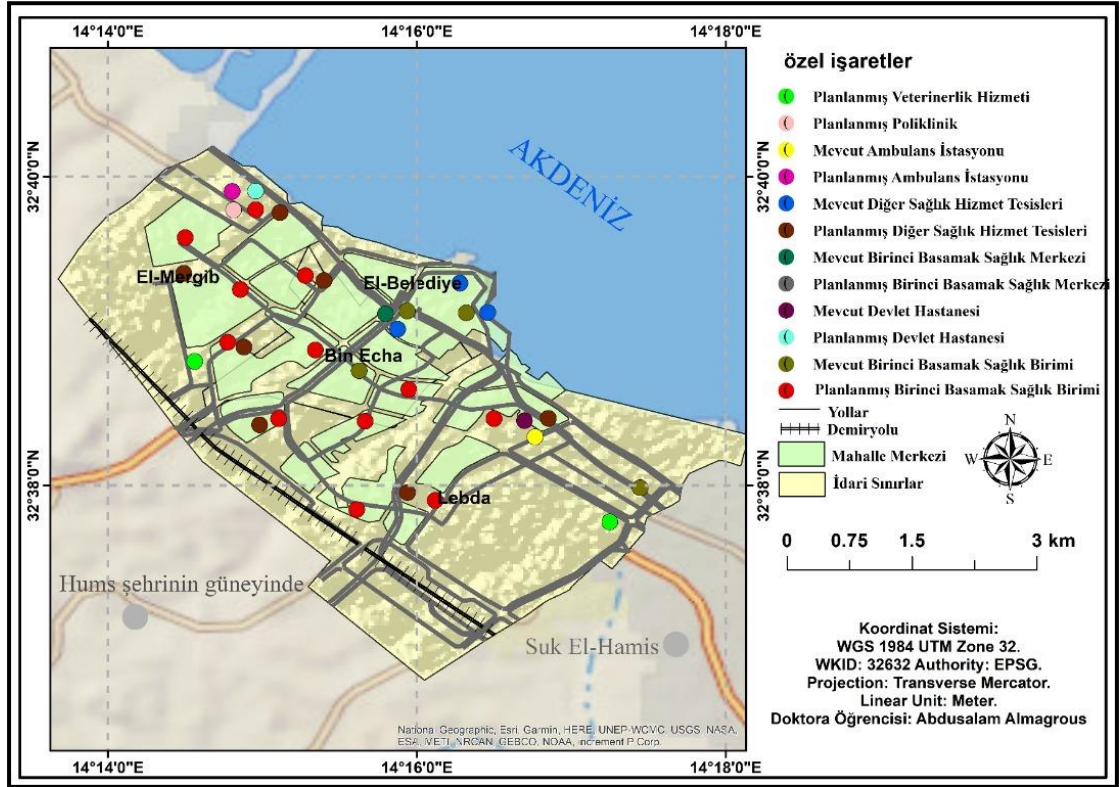
Kaynak: (Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu, 2010) ve (Hums Eğitim Hastanesi Bilgi ve Belgeleme Bürosu, 2018) adlı kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmıştır.

Hums Eğitim Hastanesi'nin yanı sıra, Özel Es-Saraya Hastanesi ve Özel El-Mütevekkil Hastanesi, şehirdeki sağlık fonksiyonunun önemli parçalarıdır. Bu iki hastane, kadın ve doğum bölümü dâhil olmak üzere birçok farklı tıbbi uzmanlık alanı içermektedir. Şehir sakinleri, yüksek tedavi masraflarına rağmen bu hastanelere başvurmaktadır. Nitekim bu hastanelerde bazı tıbbi uzmanlık dallarında profesörlük derecesine kadar tıbbi sertifikalara sahip uzman doktorların varlığı, bunları birçok hastanın çeşitli tıbbi ameliyatlara için başvurduğu bir yer hâline getirmiştir.

Hums şehrinde, bazıları implant dış tedavisinde, bazıları iç hastalıklar ve diğer alanlarda uzmanlaşmış 16 özel klinik bulunmaktadır. Bu klinikler arasında özel sektöre değil kamu sektörüne ait tek bir klinik kompleksi bulunmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi 1978 yılında kurulan bu klinik kompleksi, tüm tıbbi uzmanlık alanlarını içermekte ve şehir sakinlerine günün her saati hizmet vermektedir. Ancak son zamanlarda bazı

uzmanlık alanları çıkarılmış ve klinik kompleksi dâhiliye, göz hastalıkları, diş sağlığı, cilt hastalıkları ve kulak burun boğaz bölümleriyle sınırlı kalmıştır. Klinik kompleksine zaman zaman Hums Eğitim Hastanesi ile iş birliği içinde bir veya daha fazla uzmanlık alanı eklenmektedir. Ücretsiz olarak hizmet veren bu klinik kompleksinde bir eczane de bulunmaktadır. Şehirde çocuklara sağlık bakım hizmeti vermek ve bulaşıcı hastalıkları önlemek üzere aşılamak için 3 küçük klinik bulunmaktadır. Şehirde ayrıca, uzman doktor tarafından muayene edilenlere ücretsiz ilaç sağlayan 3 devlet eczanesine ek olmak üzere özel eczane sayısı 25'tir. Özel eczaneler, özel sektöre ait oldukları için ücretli ilaç sağlamaktadır.

Şehirdeki sağlık tesislerinin coğrafi dağılımına gelince, Harita 15, şehirdeki sağlık hizmet ve tesislerinin dört mahalleye göre dağılımını 2000 yılı kapsamlı planına göre göstermektedir. 2000 Yılı kapsamlı planında geçen ve şehir planının bir parçası olması planlananların hepsi, aşırı konut kullanımı ve bazı sakinler tarafından sağlık tesisinin inşa edileceği bir yer olması gereken bazı tesislerin sağlık kullanımdan konut kullanımına dönüştürülmesi gibi bazı hataların yapılması nedeniyle değişime tabi tutulmuştur. Ancak 2013 yılında planlama bakanlığı, sağlık tesisleri planında bazı düzeltmeler yapmış ve belirli sağlık tesislerini inşa edebilmek için ilgili alanları boşaltmıştır. Şehirdeki sağlık hizmet ve tesislerinin coğrafi dağılım haritası hem bu tesislerin mevcut olanlarını hem de yeni sağlık bakım merkezlerinin inşa edilmesi, bazı mevcut tesislerin geliştirilmesi ve özellikle Sağlık Bakanlığının ayırdığı bütçeye göre son yıllarda zaman zaman geliştirilen Hums Eğitim Hastanesi'ne bazı ek binaların eklenmesi gibi gelecekte nelerin planlandığını göstermektedir.

Harita 15. Hums Şehri Sağlık Tesisleri ve Hizmetlerinin Coğrafi Dağılımı

Kaynak: Hums şehri 2000 Yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Harita 15, kamu sektörü düzeyinde hem mevcut hem de bazıları son 12 yılda uygulanmış olmak üzere planlanmış sağlık tesislerini göstermektedir. Özel sektörde sağlık tesislerinin gelişimi hızlı bir şekilde ilerlemektedir. Zira bu süreç bir devlet bütçesi gerektirmez, daha çok sağlık sektöründeki yatırımcılarda sermaye varlığına bağlıdır. Dolayısıyla, 2013-2015 yılları arasında, El-Kevn Kliniği, El-Muhtar Kliniği, Zehratül Hums Kliniği ve El-Belsem Eş-Şafi Kliniği gibi birçok farklı tıbbi uzmanlık alanını içeren birçok özel klinik binası ortaya çıkmıştır. Hums şehri bu dönemde güvenlik ve istikrar içindeyken, diğer bazı şehirler çatışmalardan kaynaklanan bazı sorunlardan muzdaripti. Sonuç olarak Hums şehri, büyük tüccar ve büyük sermaye sahipleri ve özellikle de kalıcı olarak ikamet etmek üzere şehre göç edenler için bir yatırım yeri hâline gelmiştir. Böylece şehirde birçok özel klinik, eczane, fizyoterapi tesisinin yanı sıra dükkân ve mağazalar gibi diğer bazı ticari amaçlı sağlık tesisleri inşa edilmiştir.

3.1.6. Ulaşım Fonksiyonu

Ulaşım imkânları şehirlerin gelişip kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Şehir bölgesi ve kenarlarında pazar alanından satış ve tüketim alanlarına mal ve hammadde değişiminde ulaşımın ana faktör olması açıkça görülmektedir.

Ulaşım fonksiyonu, tarım, ticaret, ekonomik ve turizm gibi şehrin diğer tüm fonksiyonlarını birbirine bağlayan önemli bir eksenidir. Bir yol ağının varlığı, tüm ulaşım araçlarının hareketini kolaylaştırarak şehirdeki tüm özel ve kamu kurumları arasında bir bağlantı oluşturmaktadır. Ulaşım fonksiyonu, üretim ve değişimin en önemli unsurlarından biri olup, ekonomik ve sosyal kalkınmaya ve hem üretim hem de hizmet sektörlerinin gelişimine doğrudan etkisi vardır (Ebu Lukma, 1995).

Hums şehrinde ulaşım fonksiyonu incelendiğinde, şehrin, güneybatı kısmından geçen sahil yolundan uzanan birbirine bağlı bir yol ağına sahip olduğu görülmektedir. Libya'nın önemli kara yollarından biri olan sahil yolu, ülkeyi doğudan batıya bağlamaktadır. Şehrin asıl girişini oluşturan ana cadde de dâhil olmak üzere sahil yolundan birkaç yol ayrılmaktadır. Hums şehrinde ulaşım fonksiyonu tarihsel olarak incelendiğinde, şehrin kuruluş döneminde tamamen sahil yoluna ve ondan ayrılan bazı tali yollara dayandığı görülmektedir. Libya'da asfalt yollar, İtalya işgali döneminde (1911-1943) yapılmıştır. Yolların durumu 1961-1969 yıllarına kadar aynen devam etmiştir. Daha sonra yol ağında, ham petrol ihracatından kaynaklanan ekonomik gelişme sayesinde gözle görülür bir iyileşme görülmüştür. Batıda Libya-Tunus sınırındaki Ras Ajdir bölgesinden doğuda Libya-Mısır sınırındaki İmsaad bölgesine uzanan sahil yolu ve Libya'nın güneyindeki yollar dâhil olmak üzere asfalt yol ağına önem verilmiştir. Sahil yolu 1967 yılında yeniden asfaltlanmıştır. Yol ağının iyileştirilmesindeki en önemli dönem, ana ve ikincil yol ağlarının uzunluğunun üç katına çıktığı 1970 yılından sonraki döneme aittir. Bu iyileşme, asfaltlandıktan sonra yol ağına 2.054 km'nin eklendiği 1985 yılına kadar devam etmiştir. Bu çabalar, yaklaşık 24.254 km'lik ana, tali ve tarımsal yollar düzeltilene kadar devam etmiştir (El-Azabi, 1995). Araştırma sahasına gelince, söz konusu iyileşme sahil yolunun şehirden geçmesi nedeniyle şehirdeki yol ağına yansımıştır. 1964 yılında şehirdeki yol ağı incelenip, şehri çevresindeki alanlara bağlayan yerel yol ağı ve şehri Libya'nın doğu ve batı kesimlerine bağlayan bölgesel yol ağı olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Şehrin bölgesel yol ağını temsil eden sahil yolu 5 metreden 7,5 metreye genişletilmiştir. Tüm bunlar, 1988 yılında kapsamlı planın

hazırlanması döneminde uygulanmıştır. Şehrin ikinci kapsamlı planının Polservice şirketi tarafından hazırlandığı 2000 yılında, şehrin yerel yol ağında iyileştirme yapılmış ve sahil yolu 15 metre genişliğinde bir bölünmüş yol olacak şekilde genişletilmiştir. Şirket ayrıca, özellikle şehrin güneyinde demir yolu hattına yakın olması gereken tali yollarda iyileştirme çalışmaları yapmak için stratejik planlar yapmıştır. Bununla birlikte, bu yollardan bazıları iyileştirilmiş, bazıları ise inşa edilmemiştir.

Şehrin ulaşım fonksiyonunu ele almadan önce, fonksiyonun içeriği, yani yollar, taşıtlar, ulaşım istasyonları ve ulaşım türleri olmak üzere ulaşım unsurları incelenebilmektedir.

1) Yollar:

Yollar, şehir kenarlarının birbirleriyle bağlantılı olmasında ana faktör olup hem geçmişte hem de günümüzde şehirlerin kentsel büyümesinin bir nedenidir. Hums şehrinin sahil yolu üzerindeki seçkin konumu ve bir kıyı şehri olarak sınıflandırılmış olması, Libya'nın iç bölgeleri ve özellikle şehrin güneyinde bulunan bölgeler için bir bağlantı noktası hâline getirmiştir. Hums şehri, onu kendi bölgesine ve diğer Libya şehirlerine bağlayan bir yol ağı ile karakterizedir. Bu yollar şehirde, denize yakın kıyı şeridinden başlayarak güneye, doğuya ve batıya doğru dağılmaktadır. Şehir, bir grup küçük yerleşim ve köylerin ortasında yer alması ve bu yerleşim ve köylerle kolay erişim ve iletişim sağlaması nedeniyle merkezi bir özellik kazanmıştır. Hums şehrindeki ana yollar, sahil yolu, Lebda Yolu ve 17 Şubat Caddesi'dir. Şehrin giriş çıkış noktalarını oluşturduğu için şehirdeki en önemli ve en çok kullanılan yollar arasında yer alan bu üç yola birçok yol bağlanmaktadır.

Sahil yolu, tüm komşu bölgeler ve Trablus, Misrata gibi büyük şehirlerle iletişim açısından şehrin can damarıdır (Fotoğraf 43). Bu yol, özellikle ekonomik açıdan şehrin büyüüp gelişmesinde büyük rol oynamaktadır. Şehrin güneydoğu ve güneybatısından geçen sahil yolunun üzerinde ve çevresinde çeşitli iş kollarında faaliyet gösteren yaklaşık 536 dükkân bulunmaktadır.

Fotoğraf 43. Hums Şehri Sahil Yolu

2012 yılında Sahil yolunun güney kesiminde konut sektöründeki bazı yatırımcılar tarafından inşa edilen birçok yerleşim mahallesi ortaya çıkmıştır. Şehrin tamamını kateden sahil yolu, şehir boyunca batıdan doğuya yaklaşık 15 km uzanmaktadır. Ancak bu yolun dezavantajlarından biri de bir otoyoldan sakinlerin şehrin kuzeyinden güneyine geçmek için kullandığı bir ticaret ve servis yoluna dönüşmüş olmasıdır. Zira sahil yolu üzerinde, Suk El-Hamis bölgesindeki hariç, yaya geçidi veya üst geçit yoktur (Fotoğraf 44).

Fotoğraf 44. Hums Şehri ile Suk El-Hamis Bölgesi Arasında Sahil Yolu Üzerinde Bir Üst Geçit

Dolayısıyla şehir sakinleri, yolun refüjündeki bazı geçişler dışında şehrin karşı tarafına geçmekte zorlanmaktadır. Bu geçişler çok tehlikeli olup, birçok insanın hayatını kaybettiği bir sürü kazaya neden olmuştur. Bu şekilde meydana gelen kaza oranı, yolun yıpranması ve bakımının yapılmaması nedeniyle, Trablus'tan Hums şehri üzerinden Misrata şehrine kadar uzanan sahil yolunda meydana gelen toplam kazaların %85'ine ulaşmıştır. Bu yüksek kaza oranından dolayı şehir halkı tarafından yapılan birçok şikâyetin ardından Hums Şehri Yerel Meclisi, yolları asfaltlamak ve yenilemek için Misrata şehrinde bir ulusal şirketle 2018 yılında sözleşme yapmıştır. Devlet tarafından bu şirkete verilen tahsisatlara göre yenileme ve asfaltlama işlemlerine şimdiye kadar devam edilmektedir.

Şehri dört mahallesine ve komşu bölgelere bağlayan bir dizi tali yol vardır. Bu yollardan bazıları yedi metre, diğerleri ise İşrin¹⁸ Caddesi gibi yirmi metre genişliğindedir. Yirmi metre genişliğinden dolayı adını alan İşrin Caddesi, birçok ticari dükkânın bulunduğu şehrin işlek caddelerinden biridir. Şehrin tali yolları, deniz kıyısı yakınında doğu, batı, güney ve kuzeye uzanmaktadır. Bu yollardan en popüler olanı, sahil yolundan ayrılıp şehrin merkezine giren ve daha sonra Lebda antik kentinden geçip Suk El-Hamis bölgesine kadar uzanan yaklaşık 16 km uzunluğundaki Lebda Yolu'dur (Fotoğraf 45).

Fotoğraf 45. Hums Şehri Suk El-Hamis Bölgesine Uzanan Lebda Yolu

¹⁸ İşrin (Arapça: yirmi)

Ana ve tali yollar, daha önce sözü geçen 1988 ve 2000 yıllarının kapsamlı planlarına göre şehirde oldukça düzenli bir şekilde dağılmaktadır. Bu yollardan biri de şehrin en önemli ana caddesi olan ve şehrin batı girişinden merkezine uzanan 17 Şubat Caddesi'dir (Fotoğraf 46).

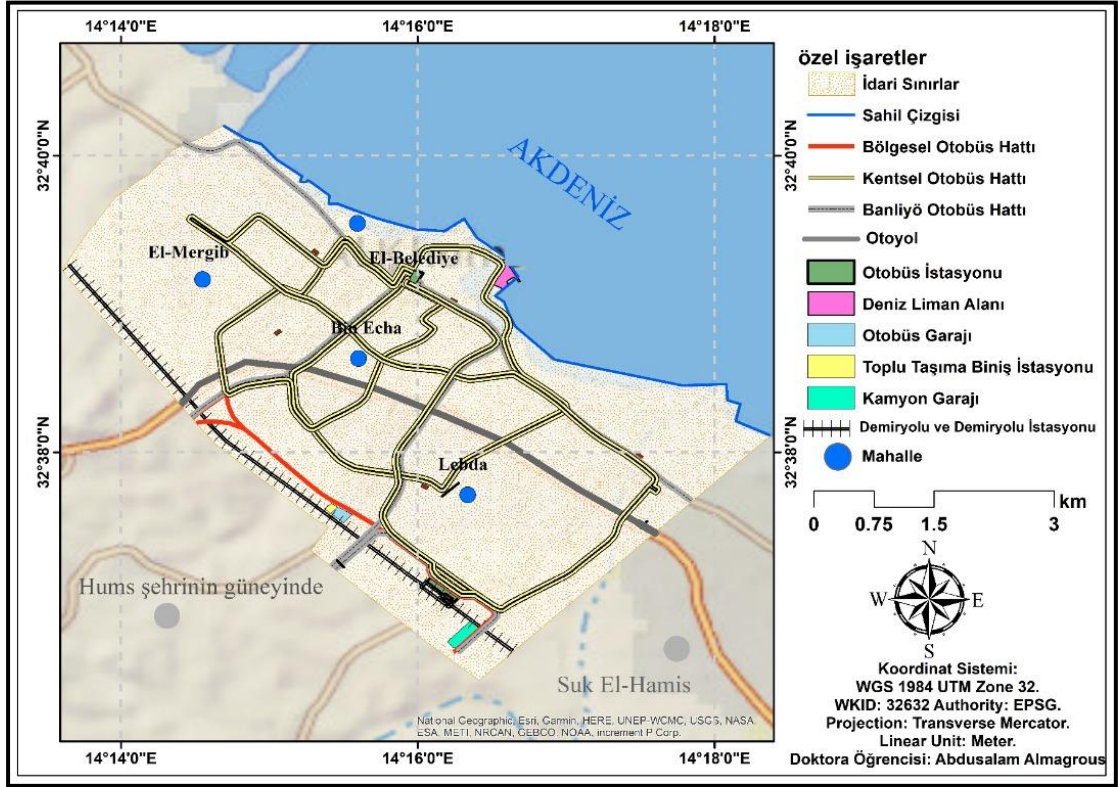
Fotoğraf 46. Hums Şehri 17 Şubat Caddesi

Kaynak: Firas Fotoğrafçılık, Hums (2018)

Şehir merkezine ulaşan 17 Şubat Caddesi'nden ana ve tali olmak üzere çeşitli cadde ve yollar ayrılmaktadır. Şehrin nüfusu tarafından en çok kullanılan yollardan biri olan bu cadde, birçok devlet kurumuna ve ilköğretim okulları gibi bazı eğitim kurumlarına yakınlığı nedeniyle trafiğin zirve saatlerinde her zaman kalabalıktır.

2) Şehir içi toplu taşıma:

1988 ve 2000 yıllarının şehir planlarına göre, nüfusun mahalleler arasında ve diğer şehir ve bölgelere Ulaştırma Bakanlığına ait otobüsler ile taşınması için birkaç ulaşım istasyonunun inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Nitekim bu kapsamda bir toplu taşıma istasyonu kurulmuştur. Ayrıca, şehir nüfusunun ulaşım hareketini düzenlemek için büyük bir otobüs istasyonu ve bir otobüs garajı da inşa edilmiştir (Harita 16). Bu otobüs istasyonu, Lebda mahallesinin yakınında kurulmuştur. Ancak şehrin çoğu nüfusu uygun araba ve yakıt fiyatları nedeniyle ulaşım için özel bir araca sahip olmayı tercih etmiştir. Otobüs istasyonunu şehrin az bir nüfusu ve bazı Arap ve yabancı topluluklar kullanmaktadır.

Harita 16. Hums Şehri Toplu Taşıma Durumu

Kaynak: Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şehirde toplu taşıma az tercih edildiği için şehirdeki toplu taşıma istasyonu ihmal edilmiş ve bakımı yapılmamıştır (Fotoğraf 47). Bu durum, özel araç sahibi olmayanları ve yabancıları olumsuz etkilemiştir.

Fotoğraf 47. Hums Şehri Eski Toplu Taşıma İstasyonu

Şehir nüfusunun toplu taşıma otobüslerini kullanma konusundaki isteksizliğinin nedeni, Avrupa ve Amerika'dan ithal edilen özel araçlara sahip olma oranının aşırı artışıdır. Şehirde büyük bir ticari limanın bulunması, yurt dışından otomobil ithal sürecini kolaylaştırmaktadır. 2013-2018 yıllarında toplam ithalatın %65'i otomobil ithalatıdır (Hums Limanı Enformasyon Ofisi, 2019).

Özel ulaşım araçlarına sahip olmayanlar ve yabancı uyruklular, Hums şehrinden diğer şehirlere ve komşu bölgelere gidip gelmek için özel sektör tarafından kurulan ulaşım hizmetleri ofislerinden yararlanmaktadır (Fotoğraf 48). Çok sayıda minibüs ve modern araca sahip bu ofisler, şehirdeki sürücü kurs yerlerinden birini bir yolcu istasyonu olarak kullanmaktadır. Buradan da yolcu ve ulaşım hizmetleri ofisi arasında anlaşılan ücrete göre yolcuların istediği şehre doğru yola çıkılmaktadır. Bu özel ofisler, şehir sakinlerini Hums şehrinden Trablus, Misrata ve Zliten şehirlerine ve şehre yakın diğer bölgelere yolcuların isteğine göre ulaştırmak için bir istasyon oluşturmaktadır.

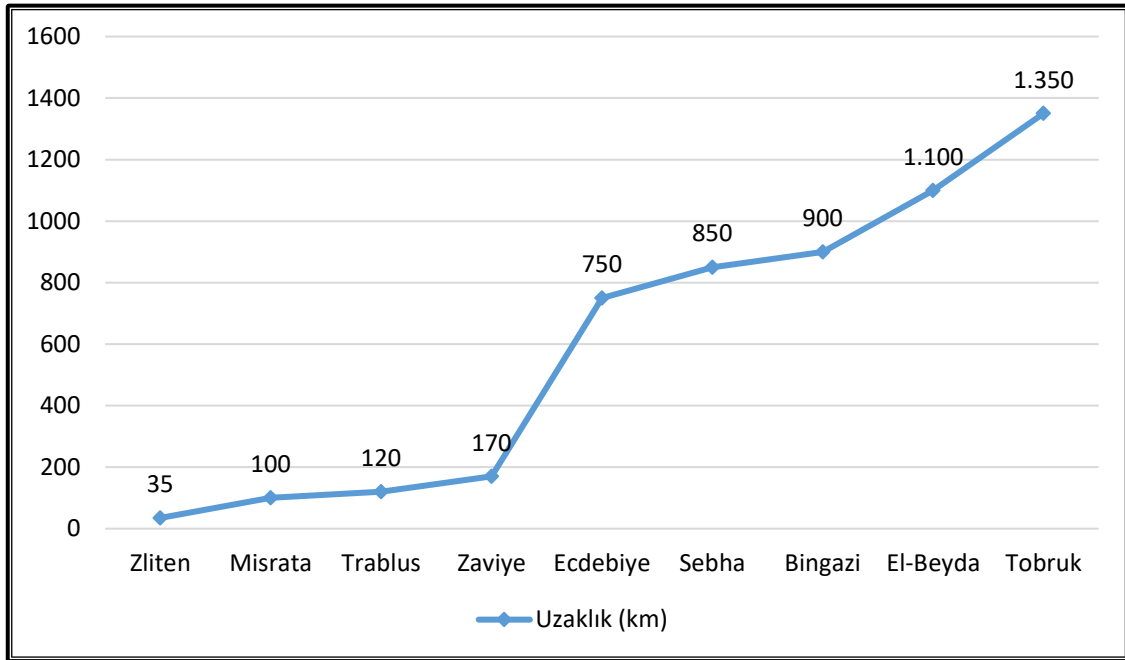
Fotoğraf 48. Özel Bir Ulaşım Ofisi, Hums

Hums şehrinin batı, doğu ve güney bölgelerdeki bazı Libya şehirlerine olan uzaklığı, sahil yolunun Hums şehrine olan mesafesine göre Tablo 39 ve Şekil 36'da gösterilmiştir.

Tablo 39. Hums Şehrinin Bazı Şehirlere Uzaklığı

Şehirler	Uzaklık (km)
Zliten	35
Misrata	100
Trablus	120
Zaviye	170
Ecdebiye	750
Sebha	850
Bingazi	900
El-Beyda	1.100
Tobruk	1.350

Kaynak: (Ulaşım Sekreterliği Basın Bürosu, 2018)

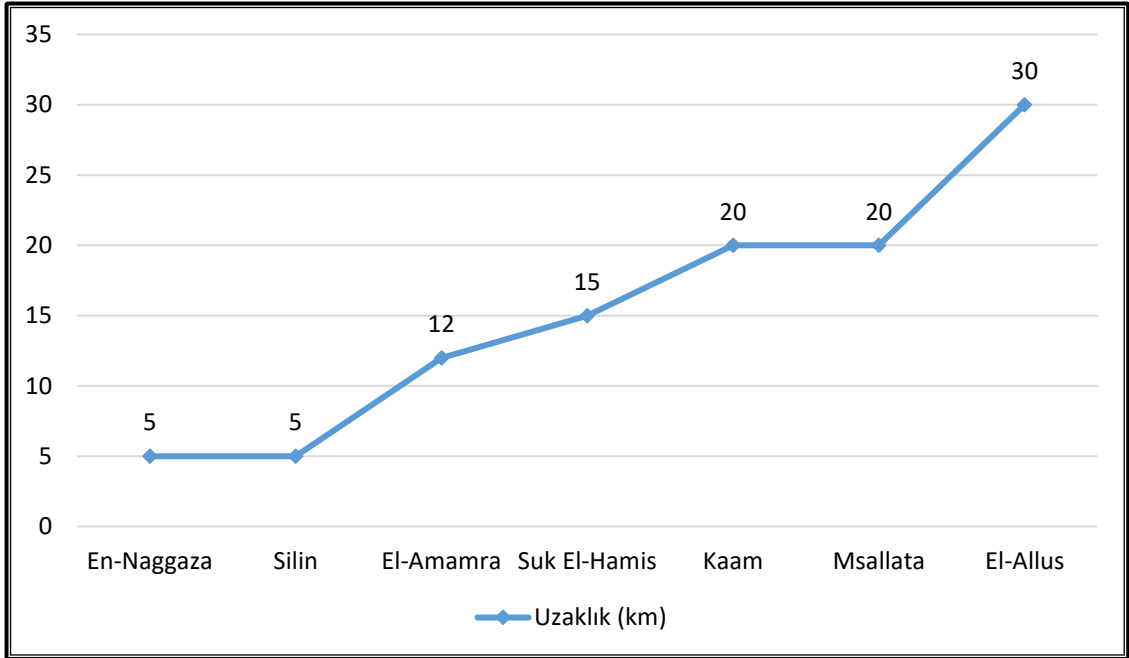
Şekil 36. Hums Şehrinin Bazı Şehirlere Uzaklığı

Hums şehri ile kendi sınırları içerisinde bulunan ve ona idari olarak bağlı bulunan çevre küçük bölgeler arasındaki mesafe ise, 5 ila 30 km arasında değişmektedir. En yakın mesafede En-Naggaza ve Silin yer alırken El-Allus en uzaktaki yerleşmedir (Tablo 40, Şekil 37).

Tablo 40. Hums Şehrinin Küçük Komşu Bölgelere Olan Uzaklığı

Bölge Adı	Uzaklık (km)
En-Naggaza	5
Silin	5
El-Amamra	12
Suk El-Hamis	15
Kaam	20
Msallata	20
El-Allus	30

Kaynak: (Ulaşım Sekreterliği Basın Bürosu, 2018)

Şekil 37. Hums Şehrinin Küçük Komşu Bölgelere Olan Uzaklığı

Hums şehrinin en önemli ana yolunu temsil eden sahil yolu üzerinden araçların günlük hareketi incelendiğinde, geçen taşıtlar miktar ve tür olarak farklılık göstermektedir. Sahil yolundan günlük en fazla otomobil ve kamyon geçerken, en düşük miktar otobüslere aittir (Tablo 41).

Tablo 41. Hums ve Trablus Şehirleri Arasında Sahil Yolu Üzerinden Günlük Geçen Taşıt Sayısı ve Türü

Taşıt Türü	Taşıt Sayısı
Otomobil	1.800
Kamyon	1.222
Orta Yüklü Tic. Taşıt	220
Otobüs	20
TOPLAM	3.262

Kaynak: (Hums Kaza ve Trafik İdaresi, 2019)

Yukarıdaki tabloya bakıldığında, nüfusun şehrin etrafındaki küçük bölgelerden ya da Trablus'tan Hums şehrine gidip gelmek için otomobilleri tercih ettiği görülmektedir. Hums Ticaret Limanı'nın varlığından dolayı sahil yolunda kamyonların günlük trafik yoğunluğu de artmaktadır. Bu kamyonlar, malları gemilerden indirip liman bölgesinden çoğu şehrin güneyinde bulunan pazarlama ve depolama alanlarına taşımaktadır. Sahil yolundan geçen kamyon sayısının yüksek olması, şehirde iki çimento fabrikası ve şehre sadece 30 km uzaklıktaki Zliten şehrinde bir başka çimento fabrikasının varlığı ve Libya'nın önemli ticari limanlarından biri olan Misrata Limanı'ndan kaynaklanmaktadır.

Hums şehrinde ulaşım türleri:

Geçmişte zaman zaman yurt dışı seferlerin düzenlendiği ve diğer ülkelere yolcuların taşındığı Trablus'taki deniz hattı haricinde Libya'da yolcuları gemilerle taşımak için deniz hattı bulunmamaktadır. Günümüzde ise, Trablus, Hums ve Misrata şehirlerindeki üç liman tamamen ticari limanlardır. Bununla birlikte, Misrata şehrinde şehir limanının yolcu taşımada ve Libya'dan başka ülkelere uluslararası seferler düzenlemede kullanılması için çabalar vardır.

Hums şehrindeki demir yolu hattı ise, devletin Libya'yı doğudan batıya bağlayan uzun bir hat aracılığıyla başarmaya çalıştığı büyük bir projenin parçasıdır. 2000 Yılı Kapsamlı Planı'na göre, demir yolu hattı için şehrin güneyi olmak üzere uygun bir konum seçilmiştir (Harita 16).

Söz konusu proje 1992 yılında uygulanmaya başlamıştır. Ülkede kurulması beklenen demir yolunun uzunluğu yaklaşık 3.170 km, istasyon sayısı 75, köprü sayısı

168'e ulaşacaktır. Bu demir yolu, tarımsal ve dağlık alanlardan ve Libya'nın birçok şehrinden geçen bir sahil hattı ve Misrata ile Sirte şehirlerini birbirine bağlayan 800 km uzunluğunda başka bir hat ile ülkenin batı ve doğu sınırlarını birbirine bağlayacak ve muhtemelen Libya'nın güney sınırlarına kadar ulaşacaktır (Ulaştırma Bakanlığı Basın Bürosu, 2019). Yapılan araştırmalara göre, söz konusu projenin 2013 yılında tamamlanması beklenmekteydi, ancak ülke genelinde yaşanan olaylar nedeniyle şu ana kadar sadece %10'u tamamlanmıştır. Projenin tamamlanması için ülkenin genel istikrara kavuşması beklenmektedir.

Sonuç olarak, ulaşım fonksiyonunun, Hums şehri ile bölgesi arasındaki bağlantıyı temsil eden ve şehri karakterize eden coğrafi konumla ilişkili olduğu açıkça görülmektedir. Hums şehri, şehre ve şehirden ulaşımı kolaylaştıran bir yol ağıyla, şehre idari olarak bağlı bulunan ve onu doğu, batı ve güney olmak üzere üç tarafından çevreleyen bir grup köy ve küçük yerleşimlerin ortasında yer almaktadır.

Şehirde sahil yolunun varlığı, şehre, çeşitli tür araçların hayati günlük hareketi ve özellikle fabrika ürünleri ve liman mallarını depolama ve pazarlama yerlerine taşıyan kamyonların hareketi avantajını sağlamıştır. Şehir sakinlerinin sahip olduğu otomobil gibi özel araçlar dışında şehirde toplu taşıma araçları yoktur. Şehirde toplu taşıma istasyonları da yoktur, ancak sakinlerin Hums şehrinden diğer şehirlere ve komşu bölgelere minibüs ve modern arabalarla ulaşımını organize etmek için ulaşım hizmetleri ofisleriyle temsil edilen özel ulaşım istasyonları bulunmaktadır.

3.1.7. Ticaret Fonksiyonu

Ticaret, şehirlerle yakından ilişkilidir. Bern ve Zombart gibi bazı araştırmacılar için ticaret fonksiyonunun tarihi şehirlerin olmazsa olmazı iken, bazıları da ticaret fonksiyonunu şehirlerin büyümesine ve merkezi öneminin artmasına yol açan en önemli faktörlerden biri olarak görmektedir (Hamdan, 1985). Ticaret fonksiyonu, şehre hayat veren ve şehrin yaşam döngüsünü tamamlayan bir fonksiyondur. Ticaret fonksiyonu ile hem yatay hem de dikey olarak büyüyen ve gelişen birçok şehir vardır. Ticaret, şehirleri kırsal alanlarda bulunan diğer nüfus yerleşim yerlerinden ayıran kentsel bir özelliktir. Ticari faaliyetler, kır ile şehir arasındaki farkı gösteren önemli kriterlerden biridir. Ticaret sayesinde şehir büyüyüp gelişebilmekte, bölgesi ile ilişkisinin niteliğini

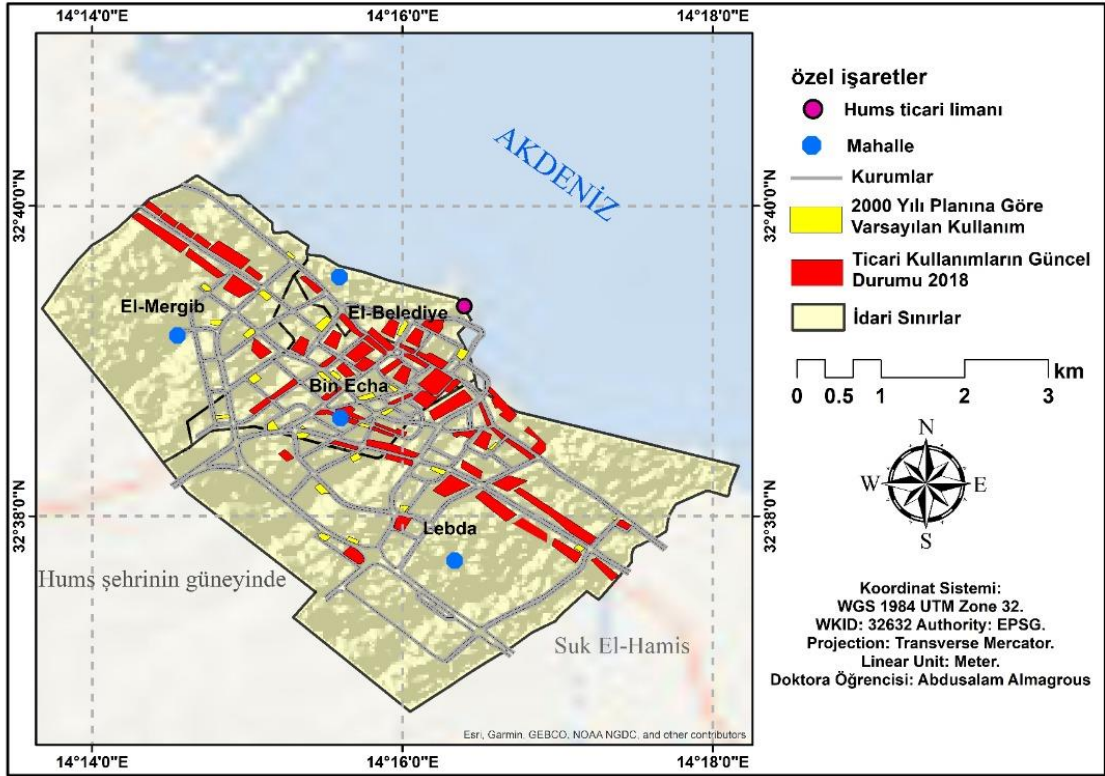
belirleyebilmekte ve hatta ticari hizmetlerinin ulaştığı ticari etki alanını genişleterek bir ticari bölge kurabilmektedir.

Bir şehrin bölgesi ile olan ticari ilişkisi, şehir ile etki alanının birbirine bağlanmasına yardımcı olmaktadır. Öyle ki şehrin etki alanı, şehrin ticari, ekonomik, sağlık, idari ve diğer hizmetlerinin bir uzantısıdır.

Hums şehri, Trablus, Misrata ve Bingazi gibi Libya'nın çok yönlü ticari karaktere sahip büyük şehirlerinden biri değildir. Bununla birlikte, Libya'daki diğer şehirlerle karşılaştırıldığında Hums şehri, büyük ticari limanın varlığı ve şehrin kenarlarındaki fabrikalar ile şehir merkezinden kenarlara uzanan ticari bir faaliyetle karakterizedir.

Tarihsel olarak bakıldığında Hums şehri, eskiden kâğıt endüstrisinde kullanılan halfa bitkisi ticaretiyle karakterize edilmiştir. Şehir, Libya'nın halfa bitkisi üretiminin beşte birini üretmekteydi ve tüccarlar şehrin ticari limanını bu bitkiyi ihraç etmek için kullanmaktaydı. Şehir ayrıca zeytin ve hurma satışı ile ünlüydü ve ülkenin genel üretiminin %60'ını karşılamaktaydı. Şehirde ayrıca perakende ve toptan satış yapan birçok işletme bulunmaktadır.

Hums şehri, ticari işletmeler vb. tarafından yürütülen birçok farklı ticari faaliyeti barındırmaktadır. Bu faaliyet, neredeyse en yaygın ve en fazla genişleyen faaliyetler arasındadır. Ticari faaliyetlerin şehir içindeki ana ve tali yollar boyunca mekânsal dağılımını gösteren Harita 17'ye bakıldığında, bu faaliyetlerin, şehir nüfusunun diğer şehirlere ulaşımı için can damarı olan sahil yolunun her iki tarafına oldukça yayıldığı görülmektedir.

Harita 17. Hums Şehri Ticari Faaliyetler Mekânsal Dağılımı

Hums şehrindeki ticari alanları dört grup altında ele almayı çalışacağız.

- Merkezi iş bölgesi:

El-Belediye mahallesinde yer alan ve şehrin eski kalbini teşkil eden merkezi iş bölgesinde idari ve ticari hizmetlerin çoğu yoğunlaşmıştır. Burada çoğu hizmet dükkânları olmak üzere bazı küçük dükkânlar vardır. Merkezi iş bölgesindeki ticari dükkânlar, şehrin İtalyan dönemine ait eski tarihi mimarisine işaret eden belirli bir morfoloji ile ayırt edilmektedir. Antik Libya mimarisini yansıtan bu dükkânların tavanları yüksek olup bazıları dar girişlidir. Dükkânlarda altın ve gümüş satışı, döviz alış satışı ve antika eşya satışı gibi çeşitli ticari faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Bu bölge ayrıca, Ticaret ve Kalkınma Bankası ve Birlik Bankası gibi bazı özel ve kamu bankalarını da barındırmaktadır. Bunun yanı sıra, bu bölgenin limana ve deniz kıyısına yakınlığı nedeniyle taze balık satışı için oldukça büyük bir pazar bulunmakta, perakende ve toptan balık ticareti yoğun bir şekilde yapılmaktadır. Gayrimenkul ve kamu hizmetleri sunan bazı ofisler ile şehrin ticari limanı üzerinden ithalat ve ihracatta faaliyet gösteren ticari şirketlere ait ofislerin yanı sıra bazı idari ve devlet binaları da merkezi iş bölgesinde yer almaktadır.

- Dış alışveriş merkezleri

Merkezi iş bölgesinin dışarısında bulunup yaklaşık 1 ila 2 km doğu, batı ve güneyinde yer alan ve El-Mergib ile Bin Echa mahalleleri arasında yatay olarak uzanan dış alışveriş merkezleri, şehrin alansal olarak genişlemesi ve nüfusunun artmasından sonra ortaya çıkan bir ticaret odağını temsil etmektedir. Yerleşim mahallelerine yakın kurulan bu ticari merkezler, özellikle sahil yolunda olmak üzere şehrin mahallelerine yayılmıştır. Bu merkezlerde, devletin kamu sektörüne bağlı olmayan özel eğitim merkezleri ve özel tıp klinikleri gibi sağlık, eğitim ve ekonomi sektörlerinde pek çok farklı ticari faaliyet gerçekleştirilmektedir. Mobilya ve mefruşat gibi ev malzemelerinin satışı, yiyecek, giysi ve mücevher satışı gibi çeşitli ticari faaliyetleri barındıran alışveriş merkezleri de bulunmaktadır.

- Caddeler üzerindeki alışveriş merkezleri

Bunlar şehrin içinden geçen sahil yolu başta olmak üzere ana ve tali yolların her iki tarafına yayılan ticari ve servis dükkânları ve işyerleridir. Sahil yolunda nüfusun ihtiyaçlarını karşılayan kafe, restoran ve ticari mağazalar yaygın bulunmaktadır. Bu yolun bir otoyol olmasına rağmen yolun her iki tarafında çok sayıda dükkânın bulunmasından dolayı araç trafiği hemen hemen yavaş işlemektedir. Konut kullanımının ticari kullanıma dönüştüğü, evlerin girişlerini temsil edip yola bakan zemin katların ticari dükkânlara dönüştürüldüğü, Bin Echa mahallesinde yer alan 17 Şubat Caddesi'nin yanı sıra, yine Bin Echa mahallesinde yer alan El-Harati Spor Kulübü Caddesi, Lebda mahallesinde yer alan Lebda Ana Caddesi ve 20. Cadde gibi büyük ticari faaliyetlerle karakterize edilen başka ana caddeler de vardır.

- Mahallî alışveriş merkezleri

Bunlar hizmetlerini ağırlıklı olarak yakın mahalle sakinlerine sunan küçük ve orta ölçekli bakkalları içermektedir. Şehrin tüm mahallelerine dağılmaktadır. Ticari faaliyetleri neredeyse sadece gıda satışı ile sınırlı olup şehrin ticari sisteminde birinci kademeyi oluşturmaktadır.

Ticari işyerlerinin ana ve tali yollarda yaygınlaştığı Hums şehrindeki toplam ticari işyeri sayısı 2019 verilerine göre 1233'tür (Tablo 42). Toplam ticari işyeri sayısı, bir yandan ticari faaliyetlerin önemi ve çeşitliliğini, diğer yandan da arazi kullanımındaki örtüşme oranının arttığı ve nüfusun devlet tarafından onaylanan konut

planlarına bakmadan konut alanları içinde ticari projeler kurduklarını yansıtmaktadır. Bu husus daha sonra ticari arazi kullanımını alt bölümünde daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Küçük bakkallar ve perakende veya toptan satış yapan büyük gıda pazarları, diğer ticarethanelere göre daha fazla ön plana çıkmışlardır. Söz konusu bu dükkânlar işyerlerinin %10'unu oluşturmaktadır. Bunda Hums limanından ithalat ve ihracat hareketinin etkinliği ve diğer ülkelerden gıda ithalatının kolaylığı etkili olmuştur. İthal edilen bu gıda maddeleri, çok büyük depolara sahip ticari pazarlara ve daha sonra Hums şehrinde ve çevresinde bulunan küçük ve orta ölçekli dükkânlara dağıtılmaktadır. Bu da genel olarak limanın ticari hareketini ve şehir genelinde bu tür ticaretin canlılığını yansıtmaktadır. İnsanların günlük gıda ihtiyacı nedeniyle, küçük marketler ve bakkallar şehrin dört mahallesine yayılmış durumdadır. Zira küçük bakkal açma projesi, geniş bir alana ihtiyaç duymaması ve kirasının genellikle makul olması göz önüne alındığında oldukça kolaydır. Diğer ticari faaliyetler de şehrin nüfusuna ve çevresine hizmet vermeye katkıda bulunmaktadır. Küçük ve büyük birçok kafenin bulunduğu sahil yolu başta olmak üzere ana yollar boyunca dağılmış bulunan kafe ve lokantalar ticari faaliyetler bakımından ikinci sırada yer almaktadır. Şehrin içinde nüfusa hazır yemek sunan küçük lokantalar da vardır. Hums şehri, kıyısında bulunan birçok yazlık tatil köyü sayesinde yaz aylarında turistlerin uğrak noktası hâline gelen turistik şehirlerden biridir. Böylelikle şehrin sakinleri ister kafe ve lokanta, ister deniz ekipmanı ve kıyafetlerinin tatil köylerindeki fiyatlarından daha ucuza satışı gibi diğer hizmetler olsun, şehir dışından turistler geldiğinde ihtiyaçlarını karşılayacak birçok ticari işletme açmaktadırlar. Giyim ve ayakkabı satışını yapan ticari işyerleri, toplam ticari faaliyetlerin %4,5'ine karşılık gelerek üçüncü sırada yer almaktadır. Bunun nedeni, Türkiye ve Çin başta olmak üzere yurt dışından ithal edilen giyim ve ayakkabılar üzerindeki gümrük ve vergilerin son yıllarda önceki yıllara göre düşmesidir. Hazır giyim ve ayakkabı ticareti ve özellikle de kadın hazır giyim ve ayakkabı ticareti açısından şehrin en canlı ana caddeleri arasında yer alan 20. Cadde başta olmak üzere şehrin merkezinde hazır giyim satışı yapan mağazalar dağılmış durumdadır.

Tablo 42. Hums Şehri Ticari İşyerleri Dağılımı (2019)

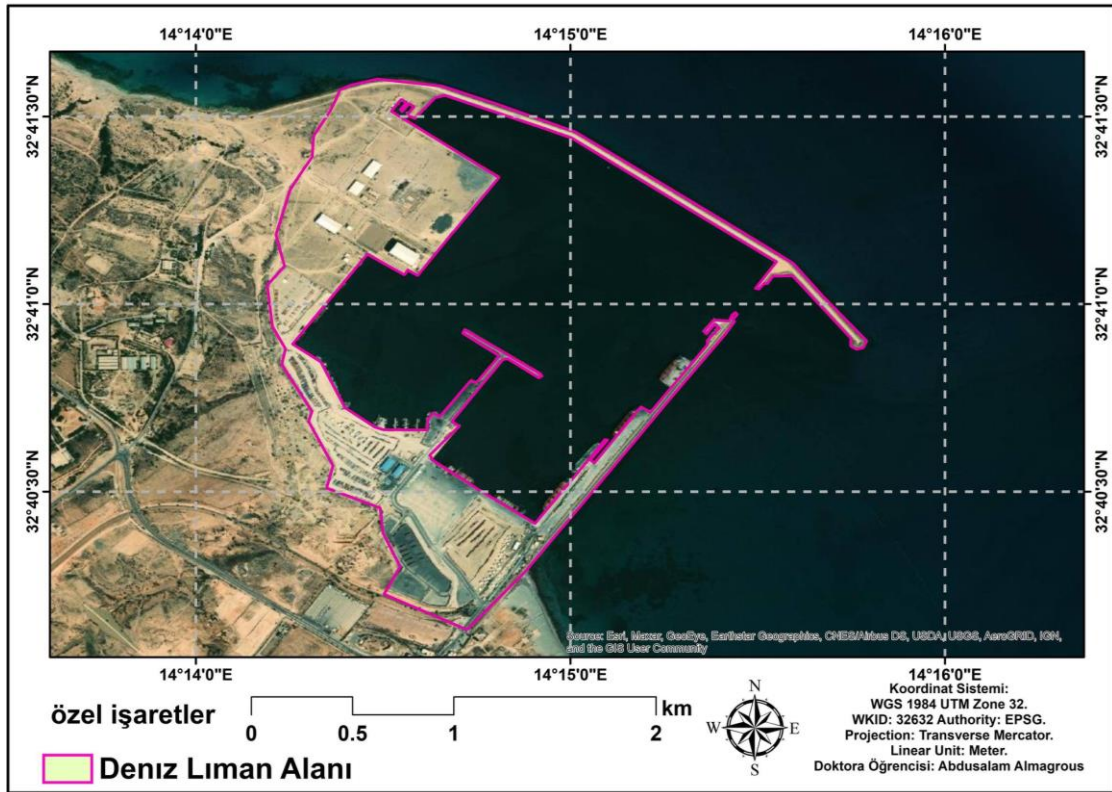
Ticari Faaliyet	Sayı	%	Ticari Faaliyet	Sayı	%
Bakkal	124	10	Halı ve Mefruşat	17	1,3
Kafe ve Lokanta	103	8	Arzuhâlcı	16	1,2
Kuyumcu	58	4,7	Sıcak-Soğuk Demirci	16	1,2
Oto Tamiri	55	4,4	Sucu	16	1
Giyim ve Ayakkabı	52	4,2	Ev Malzemeleri	15	2
Parfüm ve Hediye	43	3,4	Özel Gün Hazırlıkları	14	1,1
Eczane	42	3,4	Elektrik Tamircisi	14	1,1
Erkek Berber	42	3,4	Tatlıcı	14	1,1
Tütüncü	42	3,4	Fotoğrafçı	12	1
Kasap	40	3,2	Camcı	11	1
Oto Yedek Parça	38	3	Kasetçi	10	1
Kırtasiyeci	29	2,3	Gazlı İçecekler	9	1
Kumaş ve Terzi	28	2,2	Oto Aksesuar	8	1
Oto Lastik ve Akü	28	2,2	Saatçi	8	0,6
Telefoncu	28	2,2	Gıda Toptan	8	1
Anne-Çocuk Malzemeleri	27	2,1	Kesimhane	8	1
Manav	23	2	Marangoz	7	0,5
İnşaat Malzemeleri	23	2	Benzin İstasyonu	6	0,4
Temizlik Malzemeleri	23	2	Değirmenci	6	0,4
Mobilyacı	22	2	Yoğurt ve Ürünleri	6	0,4
Fırıncı	19	1,5	Bilgisayar Satıcısı	5	0,4
Balıkçı	18	1,4	Tornacı Demirci	5	0,4
Elektrik Malzemeleri	18	1,4	Matbaa	5	0,4
Bayan Berber	18	1,4	Gıda Alışveriş Merkezi	4	0,3
Yurtiçi/Yurtdışı Telefonla Arama Servisi	18	1,4	Tüpçü	4	0,3
İnternet Kafe	18	1,4	Spor Salonları	4	0,3
TOPLAM			1233		%100

Kaynak: (Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Ticari Ruhsat İdaresi, 2019)

Ticaret fonksiyonu ve şehirlerin büyümesi ve gelişmesindeki rolü söz konusu olduğunda, liman şehirlerinin, ekonomik yapılarının genişlemesi ve genellikle liman bölgesi ile şehir bölgesi arasında olan ticari faaliyetlerinin çeşitli türde olması nedeniyle ticari faaliyet açısından en fazla paya sahip şehirler olduğu söylenebilmektedir.

Hums şehri, diğer Libya şehirleri arasında önemli bir tarihi geçmiş ve ekonomiye sahip liman şehridir. Buradan hareketle liman ile şehir arasındaki ilişkiyi ve bunun ticari faaliyetin yatay olarak genişlemesine yansımaları belirlemek mümkündür.

Ülkenin batı kıyısında önemli bir deniz limanı olan Hums Ticaret Limanı, Hums şehrinin kuzeybatısında 14° 15,5' doğu boylamı ve 32° 41' kuzey enleminde yer almaktadır (Harita 18). Aktif ve sürekli bir ekonomik harekete sahip önemli bir Libya limanı olan bu liman, gemileri kabul etmek için hazırlanıp gerekli teçhizatlar ile donatıldıktan sonra ticari gemilere hizmet vermek üzere 1993 yılında kurulmuş ve hizmete açılmıştır. Limanın alanı 249 hektar, yıllık kapasitesi ise 3,5 milyon tondur. Çeşitli malların şehir içindeki ve dışındaki ticari pazar yerlerine teslim edilmek üzere depolandığı limanın depoları da geliştirilmiş ve bakımı yapılmıştır. Limanda çok amaçlı çok sayıda iskele mevcuttur. Toplam iskele uzunluğu 1.700 metredir (Limanlar ve Deniz Taşımacılığı İdaresi, 2018).

Harita 18. Hums Ticaret Limanı

Bu limanın konumunun önemini artıran husus, bazı fabrikaların ve bazı ticari şirketlerin genel merkezlerinin varlığı ve limanı şehirle ve Trablus ve Misrata şehirlerinin sınırlarına kadar doğu, batı ve güneydeki diğer komşu bölgelerle bağlayan ana ve tali yol ağları ile karakterize edilen şehir bölgesinde nüfus yoğunlaşmasıdır.

Limana ve şehir arasındaki ekonomik ilişki, limandaki gümrük ve idari iş fırsatlarından malların taşınması ve depo ve alışveriş alanlarına teslim edilmesiyle ilgili işlere kadar şehrin nüfusuna sayısız iş fırsatı sağlamada somutlaşmaktadır. Liman, Hums şehrinin birçok tüccarın ekonomik faaliyetlerini herhangi bir engel olmaksızın kolayca gerçekleştirmesini sağlayacak bazı kentsel, sosyal ve ekonomik özelliklere sahip olması nedeniyle, birçok nüfusun şehirde ikamet etmesi için bir çekim noktasıdır.

Yurt dışından mal taşıyıp getiren gemilerle ilgili Hums Limanı'ndaki deniz trafiğini gösteren Tablo 43'e bakıldığında, gemi sayısının 1995 yılındaki 25 gemiden 2019 yılında 426 gemiye arttığı görülmektedir. Bu da Libya'da ticari hareketin geliştiğinin ve ekonomik yapının genişlediğinin bir kanıtıdır. Elbette bu, limanın coğrafi etki alanlarına da yansımaktadır. El-Cebel El-Garbi'de birçok tüccar, başkent Trablus'un limanı üzerindeki baskıyı hafifletmek için ve Misrata Limanı'nın uzaklığı nedeniyle işlerini Hums limanı üzerinden yürütmektedir.

Tablo 43. Hums Ticaret Limanına Giren Ticari Gemi Sayısı

Yıl	1995	1996	1997	1998	1999	2003	2004	2015	2019
Gemi Sayısı	35	68	77	90	130	361	283	302	426

Kaynak: (Ulaştırma ve Taşımacılık Genel Müdürlüğü Deniz Taşımacılığı ve Limanlar İdaresi, 2019)

Hums Limanı, Trablus ve Misrata arasındaki bölgenin ortasında yer aldığı için, gıda maddeleri ve malzemeleri başta olmak üzere birçok malın ithalinde kullanılmaktadır (Fotoğraf 49, 50). Limanın günlük konteyner trafiği 150 ila 280 arasındadır. Limana ithal edilen malların çoğu Ukrayna'dan gelen buğday, arpa ve mısırdır. Limana en çok ihracat yapan ülkelerden biri olan Türkiye'den özellikle İzmir ve Antalya limanlarından çeşitli gıda maddeleri ithal edilmektedir.

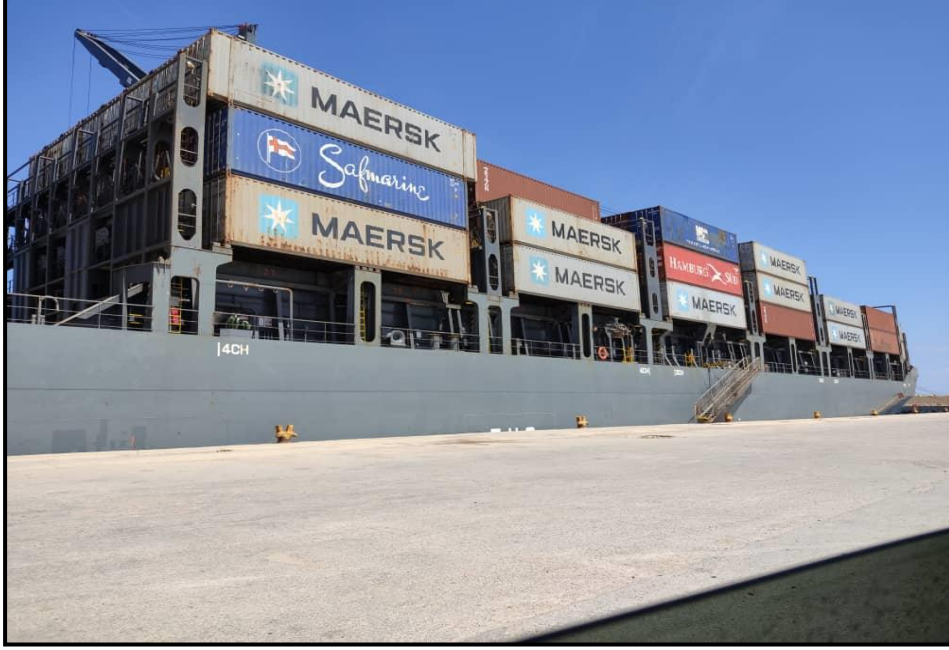
Fotoğraf 49. Hums Limanında Yük Gemilerinin Mallarını Boşaltmak İçin Yanaştığı Yer

Fotoğraf 50. Hums Limanında Yüklerini Boşaltan Ticari Yük Gemileri

Otomobil ve kamyon gibi taşıtların ithal edildiği Güney Kore ise, limana en çok ihracat yapan ülkeler arasında Ukrayna ve Türkiye'dan sonra üçüncü sırada yer almaktadır (Fotoğraf 51, 52). Geri kalan ülkelerden sürekli olarak değil, i pazarların talebine göre çeşitli mallar ithal edilmektedir. Limandan Avrupa'ya ve bazı Asya ülkelerine ihraç edilen mallar içerisinde, zeytin, zeytinyağı, hurma ve bazı balık eşitleri ne çıkmaktadır. Libya'da ihracat faaliyetlerinin düşük seviyelerde olması nedeniyle Hums limanından yapılan ihracatın toplam ticaret hacmi içerisindeki payı oldukça

düşüktür. Limandan bazen alüminyum atıkları, hurda ve çelik de ihraç edilmektedir (Limanlar ve Deniz Taşımacılığı İdaresi, 2018). Burada Libya'nın içinde bulunduğu koşullar nedeniyle ihracattan çok ithalat yaptığını belirtmekte fayda vardır.

Fotoğraf 51. Yurt Dışından Hums Limanı'na İthal Edilen Gıdaların Yüklü Olduğu Konteynerler

Fotoğraf 52. Avrupa'dan Hums Limanı'na İthal Edilen Araçlar

Yukarıdakiler ışığında, Hums Ticaret Limanı'nın konumunun, mal ithalatı ve ardından pazarlanması ve satışı olmak üzere ticaret hareketinin gelişmesinde büyük önem taşıdığı ve bunun Hums şehrinde ve özellikle komşu bölgelerde ve genel olarak diğer Libya şehirlerinde ticari faaliyetlerin artmasına yansıdığı görülmektedir.

Limanın konumu, içindeki tüm malların diğer bölgelere, özellikle şehrin güneybatısında bulunan, çimento, ahşap, balık, ayakkabı fabrikaları gibi bazı fabrikaların yoğunlaştığı, pazarlanmaya hazır hammadde ve malların depolanması için büyük depoların bulunduğu şehir bölgesine karayolu ile ulaştırılmasında kolay erişim ve iletişim ile karakterizedir.

3.1.8. Turizm Fonksiyonu

Beşerî coğrafya araştırmaları, turizm fonksiyonunun şehrin ekonomik gelişmesi ve büyümesi üzerindeki etkilerinin incelenmesi ile de ilgilenmektedir. Turizm, Hums şehrinin ekonomik fonksiyonları içinde önemli bir yere sahiptir. Birçok devlet idaresi, Hums şehrinin yerleşik nüfusu ve ziyaretçilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için şehri turizm bakımından uygun hâle getirme yönünde çaba göstermektedir. Bu husus, belediye meclisinin şehrin sokak ve banliyölerini planlama, birçok yeni park kurma ve turizm tesislerini geliştirme çabalarından açıkça görülmektedir.

Hums şehri, doğal ve beşerî turistik unsurları barındıran Libya'nın önemli merkezlerinden biridir. Ayrıca Hums şehri, Libya'nın batısındaki en büyük iki şehir olan Trablus ve Misrata'nın aralarında yer alıp, özellikle bu iki şehrin nüfusu için bir çekim merkezidir. Hums şehri, ülkenin son zamanlarda içinde bulunduğu koşullar nedeniyle iç turizm açısından uğrak noktası hâline gelmiştir.

Hums şehri, yakın gelecekte onu uluslararası turizm için popüler bir yer hâline getirecek birtakım unsurlara sahiptir. Akdeniz kıyısında yer alan Hums şehrinin kıyılarının suları temiz ve her türlü kirlilikten arınmış durumdadır. Şehrin doğu kesiminde, önemli Roma ve Fenike hazinelerinden biri olan ve uluslararası kuruluşlarda turistik yerler listelerinde önem taşıyan Lebda antik kenti de bulunmaktadır.

Hums şehrinin, denize olan sahili boyunca uzanan güzel plajı başta olmak üzere birçok turistik potansiyele sahip olduğu söylenebilmektedir. Yaz aylarında, plaj yakınında spor yapmak gibi birçok farklı kültürel ve eğlence aktivitesi yapılmaktadır.

Bu plajın bir kısmı halka açık olup, burada ne devlet ne de özel sektör tarafından yapılan turizm yatırımları bulunmamakta ve her an girilebilmektedir. Şehrin sakinleri, bu plajdan, top oynamak, spor yapmak, festival ve konserler düzenlemek gibi faaliyetler gerçekleştirerek yararlanmaktadır. *Sebiadja* olarak adlandırılan bu plaj, adını, şehir halkının anlatımlarına göre İtalyanlar tarafından verilen Hums şehrinin eski adından almıştır (Fotoğraf 53 ve 54).

Fotoğraf 53. Hums Şehri Plajı ve Sahili

Fotoğraf 54. Hums Şehri Plajı

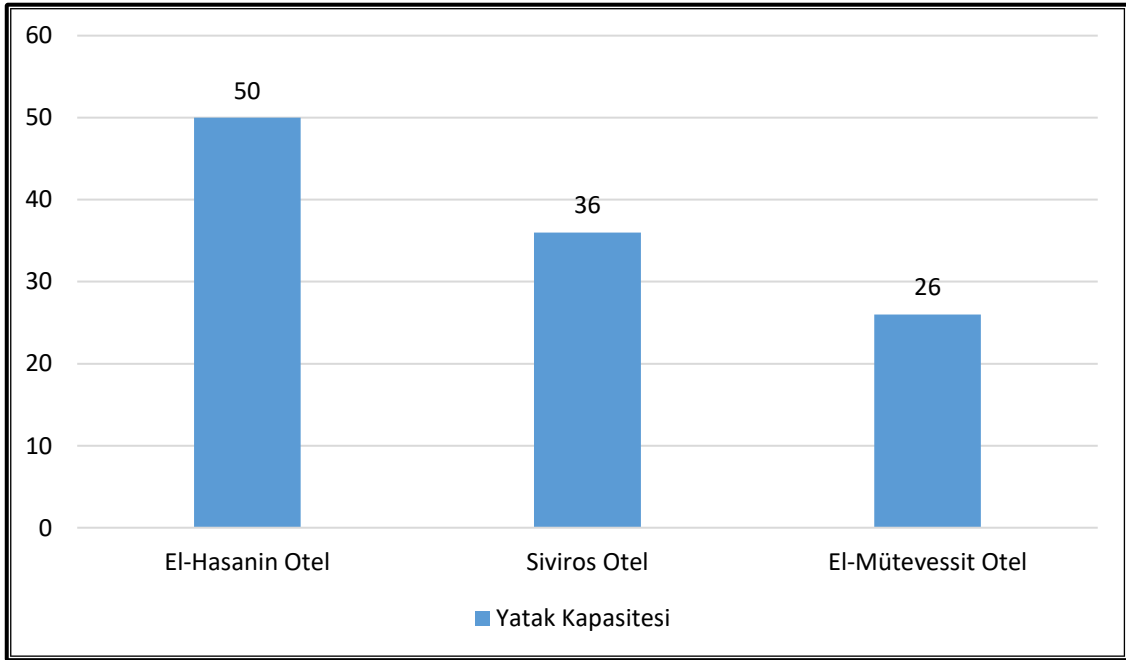
Kaynak: (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2018)

Hums şehrinin sahip olduğu ve şehirdeki turizm fonksiyonunun durumunu yansıtan turizm potansiyelleri ile şehir içinde ve yakınındaki tüm turistik yerlerden bahsedilecektir. Bu turizm olanakları arasında, konaklamadan şehirdeki turistik yerleri ziyaret için ulaşımın sağlanmasına kadar turistlere sunulan turizm hizmetleri yer almaktadır.

Hums şehri, turistik imkânları ve unsurlarıyla orantılı olmayan az sayıda otel barındırmaktadır (Tablo 44, Şekil 38). Lebda Kenti'ndeki turizm bürosunda bir görevli ile yapılan kişisel görüşmede şehirde turizm sektörünün gelişimini engelleyen birçok sorun ele alınmıştır. Bu sorunların en önemlileri arasında, özellikle yaz aylarında şehre gelen turist ve ziyaretçileri ağırlayabilecek büyük ve gelişmiş beş yıldızlı otellerin bulunmamasıdır. Bu nedenle birçok kişi bu fırsattan yararlanmak ve şehirdeki otellerin az sayıda olmasından kaynaklanan boşluğu doldurmak için dairelerini kiralamaktadır.

Tablo 44. Hums Şehri Konaklama Tesisleri ve Yatak Sayıları (2019)

Tesisin Adı	Yatak Kapasitesi
El-Hasanin Otel	50
Siviros Otel	36
El-Mütevessit Otel	26
TOPLAM	112

Şekil 38. Hums Şehri Konaklama Tesisleri ve Yatak Sayıları (2019)

Hums şehrinde El-Hasanin Otel, Severus Otel ve El-Mütevessit Otel olmak üzere sadece üç otel vardır.

- *El-Hasanin Otel*: Bu dört yıldızlı otel, şehrin batı girişinde yer almaktadır (Fotoğraf 55). İdari personel dâhil olmak üzere yaklaşık 50 personelin çalıştığı bu otelde 10 süite bölünmüş yaklaşık 25 oda vardır. Otelde ayrıca yüzme havuzu, açık hava kafesi ve spor salonu bulunmaktadır. Otel, şehirdeki en ünlü turistik hizmet tesislerinden biridir.

Fotoğraf 55. El-Hasanin Otel, Hums

- *Severus Otel*: Roma İmparatoru Lucius Septimius Severus'un adını taşıyan bu otel ikinci sırada gelmektedir (Fotoğraf 56). İki yıldızlı otellerden biri olan bu otelin hizmetleri bir dereceye kadar düşük seviyede olsa da yakınlığı nedeniyle El-Hasanin Otel üzerindeki baskıyı her zaman hafifletmektedir. Nitekim Severus Otel El-Hasanin Otel'e sadece bir kilometre uzaklıktadır. Otelde yaklaşık 16 çift kişilik oda ve sadece 2 tek kişilik oda bulunmaktadır. Otelde özel havuz ve otel misafirlerine ve diğerlerine hizmet veren bir kafe vardır. Otelde çalışan personel sayısı 16 iken, bu sayı yoğun saatlerde 25'e ulaşmaktadır.

Fotoğraf 56. Severus Otel, Hums

- *El-Mütevessit Otel:* Bu otel, şehrin içinde ve caddelerinin ortasında yer almaktadır (Fotoğraf 57). Otelin inşa edildiği ve 600 metrekareyi geçmeyen alanın küçük olması nedeniyle sadece üç katın hizmete girdiği küçük bir hizmet oteli sayılmaktadır. Otel bünyesinde 12 personel, 12 oda ve iki süit barındırmaktadır.

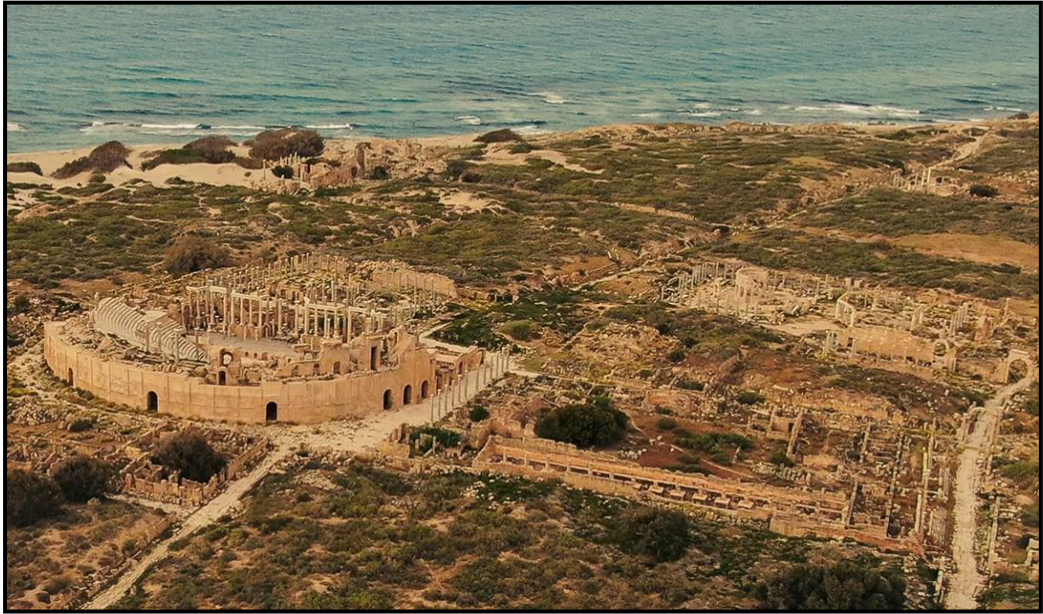
Fotoğraf 57. El-Mütevessit Otel, Hums

Bu oteller, Libya’da başka hiçbir şehirde bulunmayan kombine turizm unsurları sayesinde Libya’nın en önemli turistik şehirleri arasında yer alan Hums şehrinin başlıca turistik tesislerini temsil etmektedir. Turizm Sekreterliği’ne yapılan ziyarette sunulan öneriler arasında, şehirde iyi bir turizm hizmeti sunmak ve şehirde ikamet eden nüfus için iş fırsatlarını artırmak amacıyla turizm yatırımının özel sektöre açılması yer almıştır.

Hums şehri, onu diğer kıyı şehirlerinden ayıran kültürel miras kaynaklarına sahiptir. Bunlar aşağıdaki gibidir:

1- Leptis Magna (Büyük Lebda) kenti:

Büyük Lebda kenti, Hums şehrinin doğusunda Lebda vadisinin ağzında yer almaktadır. MÖ 7. yüzyılda Fenikeliler tarafından Akdeniz kıyılarında ticaret için dolaşırken kurulmuştur. Daha sonra Roma döneminde bir refah döneminden geçmiş ve üç şehir (Lebda, Oya, Sabrata) anlamına gelen Tripolitania bölgesinin merkezi olmuştur (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2019). Lebda, Oya ve Sabrata, Libya’da Romalılar ve Fenikeliler tarafından inşa edilen antik kentleri içeren üç şehirdir. Büyük Lebda kenti, Akdeniz’e bakan eşsiz konumu ile karakterizedir (Fotoğraf 58).

Fotoğraf 58. Antik Lebda Kentinin Üstten Görünüşü

Kaynak: (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2019)

İmparator Septimius Severus dönemi, Roma hükümdarlarının Lebda kentindeki en müreffeh dönemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Dünyanın en önemli Roma kentlerinden biri olan Antik Lebda Kenti, Septimius Severus Kemerini, tiyatro, çarşı, hamamlar ve sokaklar gibi mimari yapılarını hâlâ korumaktadır (Fotoğraf 59, 60, 61).

Fotoğraf 59. Antik Lebda Kentindeki Septimius Kemerini

Fotoğraf 60. Antik Lebda Kenti Anıtlarının İçeriden Görüntüsü

Fotoğraf 61. Güreş Arenasının Dışarıdan Görüntüsü

2- Silin Villası:

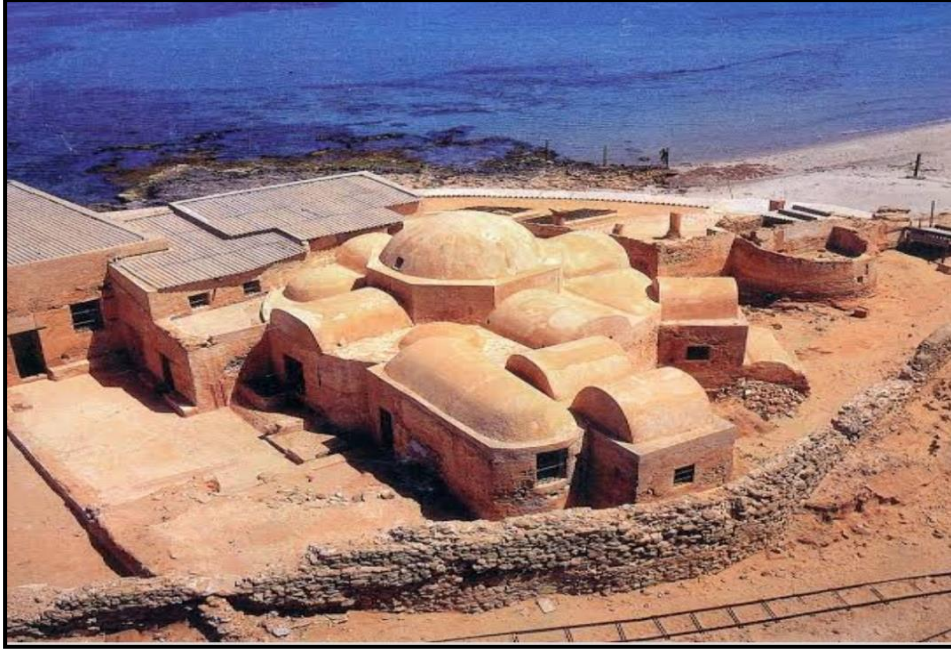
Bu villa, Hums şehrine idari olarak bağlı Silin adı verilen küçük bir bölgede şehirden 15 km uzaklıkta yer almaktadır (Fotoğraf 62). Yâlâ Vadisi olarak bilinen bölgede deniz kıyısına bakmakta ve bu bölgenin adını alarak tarihi yazılarda Yâlâ Vadisi Villası olarak bilinmektedir (El-Mahcup, 1978).

Fotoğraf 62. Silin Villası, Hums

Kaynak: ("Pining", 2020)

Silin Villası, zengin Romalıların şehir surlarının dışında inşa ettiği villalardan biridir. Romalıların bu tür evlerin inşasına gösterdiği özenin göz önünde bulundurulması hâlinde bu binalar en güzel antik anıtlar arasında yer almaktadır. Bu tür evlerin yaz mevsiminde ev sahiplerinin dinlenecekleri bir yer olması için, mermer duvarları, su çeşmeleri ve meyve ağaçları ve çiçeklerle dolu bahçeler inşa edilmiştir. Sıra hâlindeki sütunlar ve mozaiklerle süslenmiş kemerler üzerinde taşınan bir çatı ile evin yan taraflarını gölgeleyen arkatlar da inşa edilmiştir. Koridorlarda seki oturma için teras da sağlanmıştır. Bu tür evlerde etrafında oturma, yemek ve yatak odaları ve kütüphanelerin yer aldığı geniş salonlar da bulunmaktadır (Fotoğraf 63, 64, 65).

Fotoğraf 63. Silin Villası Odalarının Üstten Görüntüsü

Kaynak: (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2019)

Fotoğraf 64. Silin Villası Odalarının Ortasında Yer Alan Saha

Fotoğraf 65. Silin Villasının İç Görüntüsü

Kütüphanelerin zeminleri mozaik ve mermerle kaplanmış, duvarlara freskler boyanmış ve içlerine heykeller yerleştirilmiştir (Fotoğraf 66). Silin Villası, mimari olarak, villanın ana avluları etrafında 46 oda olmak üzere birkaç salon ve odadan oluşmaktadır. Odaların ana grubu büyük avlunun etrafında, diğer grubu ise arka bahçenin etrafında yer almaktadır. Bunun yanı sıra, tuvaletler, kütüphane, depolar, çocuklar ve hizmetliler için tahsis edilmiş odalar vardır (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2019).

Fotoğraf 66. Silin Villasının İç Duvarlarındaki Antik Mozaik

3- Re'sül Hammam kalıntıları:

Re'sül Hammam bölgesi, Hums şehrindeki en önemli arkeolojik alanlardan biridir (Fotoğraf 67). Büyük Lebda kentinin güneydoğusunda yaklaşık 3 kilometre uzaklıkta yer alan bu bölgede, Roma, Bizans ve İslam gibi çeşitli dönemlere ait birçok antik yapı vardır. Büyük Lebda kentinin yapımında kullanılan kireç taşı kalıpları burada bulunmaktadır (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2019).

Fotoğraf 67. Re'sül Hammam Kalıntıları

4- Re'sül Mergib kalıntıları:

Hums şehrinin 6 kilometre batısında yer alan El-Mergib Dağı bölgesi, Roma döneminde inşa edilmiş olması muhtemel arkeolojik alanlardan biridir. Yaklaşık 176 metre yüksekliğe sahip El-Mergib Dağı, Hums şehrini gözetmek ve savunmak için önemli ve stratejik bir bölgedir. Bu dağ, Roma, Bizans ve İslam dönemlerinde bir gözlemevi olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra bu dağ, Libyalıların İtalyan işgalcilere karşı cihat günlerinde Hums şehrini savunmak için kullanılmış ve İtalyanların Hums şehri kıyılarına varmaları sırasında çevresinde şiddetli çatışmalar yaşanmıştır (Sinan ve diğ., 2003).

5- Ganime Kilisesi:

Bu kilise, Hums şehrinden çok uzak olmayan Ganime bölgesinin merkezinde Ganime karakolunun yakınında yer almaktadır (Fotoğraf 68). İtalyan döneminde inşa edilen bu kilisenin inşası, Hums şehrinin Katolik kilisesinin inşasına denk gelmiştir. Bu kilise Ganime bölgesi için bir halk kültür kütüphanesi olarak kullanılabilir (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2019).

Fotoğraf 68. Ganime Kilisesi, Hums

6- Es-Sevadik Camii:

Bu cami, Hums şehrinin banliyölerinde Suk El-Hamis bölgesinde Sidi Avn Caddesi üzerinde yer almaktadır. Bölgedeki eski camilerden biri olan bu cami, 1138 yılında vefat eden Şeyh Ali bin Abdüssadık El-Abadi El-Cebali'ye atfedilmektedir (Hasan, 2001). Caminin 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında kurulduğu düşünülmektedir. Osmanlı dönemine ait bir belgeye göre bu caminin adı Hums bölgesindeki camiler arasında geçmektedir. Cami çeşitli dönemlerde birçok tadilat ve restorasyona tabi tutulmuştur. 1938 ve 1988 yıllarında onarımı yapılan bu camide son onarım, caminin maruz kaldığı ve cami duvarlarının hasar görmesine neden olan selden sonra 1995 yılında yapılmıştır (Ebu Hutve, 2017). Bu cami; namaz yeri, mihrap, minber ve açık sahndan oluşmakta olup, kuzeydoğu köşesinde ezan okunması amacıyla bir minare bulunmaktadır (El-Misrati, 1995).

7- Deniz Feneri:

Hums Deniz Feneri, Re's Vasif denilen bölgenin önündeki yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiştir (Fotoğraf 69). Bu deniz fenerinin önündeki deniz alanı, denizde bulunan çok sayıda sarp deniz kayalarının varlığı nedeniyle gemiler için tehlikeli yerlerden biri olarak kabul edilmektedir. Yüksekliği yaklaşık 28 metre olan bu deniz fenerinin inşası 1881 yılına kadar uzanmaktadır (Sinan ve diğ., 2003). Bir başka ifadeyle

Hums Deniz Feneri ikinci Osmanlı döneminde (1835-1911) inşa edilmiştir. Bu dönemde Muhammed Nazif Paşa ve Ahmet Rasim Paşa, Trablusgarp eyaletini yönetmiştir. Ayrıca bu dönemde Fransa Tunus'u işgal etmiş ve Trablusgarp'ta Tunus'taki Fransızlara karşı güçlü bir tepki meydana gelmiştir. Fransızların Trablus'a saldırması durumunda Trablusgarp'ı desteklemek ve emniyete almak için kuvvetler gönderilmiştir. Sonuç olarak, Trablusgarp bölgesini ve çevresini güvence altına almak için o sahiller boyunca deniz fenerlerinin inşası gibi birçok girişimde bulunulmuştur (Féraud, 1998).

Fotoğraf 69. Hums Şehri Deniz Feneri

Tüm bu tarihi beşerî unsurlara rağmen Hums şehri, bu tarihi yapılardan ekonomik olarak yararlanabilmek için geliştirilmesi ve bakımının yapılması konusunda birtakım ihmaller söz konusudur. Bu tarihi yapıların aşikâr ihmali, olanakların azlığı ve hatta bu tarihi yapıların bazılarının yakınında ziyaretçilere konaklama imkânının sağlanamamasına rağmen iç turizm hareketlidir. Her halükârda şehrin turizm fonksiyonunun, yerel ve uluslararası düzeylerde çok sayıda turisti cezbeden bu yerlerden yararlanılması noktasında genel olarak ülkenin mevcut şartları ışığında çok zamana ihtiyacı vardır.

Beşerî unsurların yanı sıra, 10 kilometre ve daha fazlası uzunluğunda uzanan şehrin güzel plajları başta olmak üzere şehirde birtakım doğal unsur da söz konusudur. Bu plajlarda çok sayıda yazlık ve tatil köyü vardır. Bu yazlık ve tatil köylerinin en ünlülerinden biri Ganime Tatil Köyü'dür (Fotoğraf 70, 71, 72). Hums şehrinin 7 km batısında yer alan Ganime Tatil Köyü, sadece 10 yıl önce yeni inşa edilmiş ve yazın en çok turist alan tatil köylerinden biridir. Ganime Tatil Köyü'nün inşa edilmesinde rol oynayan plaj, Hums şehrinin kıyısındaki önemli plajlar arasında yer almaktadır. Bu plaj, batı tarafında karanın denize doğru ilerlemesi ile öne çıkmaktadır. Bu da deniz dalgalarının hareketini azaltarak çoğunlukla deniz suyunu durağan hâle getirmektedir. Diğer plajlardan farklı olarak da söz konusu plaja 200 metre uzaklıkta çevreyi kaplayan ağaçlar vardır. Dolayısıyla bu plaj, ülkedeki güvenlik istikrarsızlığının bir sonucu olarak dış turizmin büyük oranda düşüş yaşaması nedeniyle iç turizme yönelik olsa bile lüks bir tatil köyü inşa etmek isteyen bazı yatırımcıların hedefi olmuştur.

Fotoğraf 70. Ganime Tatil Köyü

Fotoğraf 71. Ganime Tatil Köyü Yüzme Havuzu

Fotoğraf 72. Ganime Tatil Köyü İçindeki Otel Daireleri

Şehrin güneydoğusunda bir doğa koruma alanı da bulunmaktadır. Şehir merkezine sadece yaklaşık 7 kilometre uzaklıkta olan bu doğa koruma alanı halk arasında Lavandanya Ormanı olarak adlandırılmakta ve İtalyanca “La Valdagno” olarak yazılmaktadır (Fotoğraf 73, 74). Lavandanya Doğa Koruma Alanı aynı zamanda

sorumlu çiftçinin adından sonra Cüneyni¹⁹ Evi olarak da bilinmektedir. Lavandanya Doğa Koruma Alanı çiftliğe dönüştürülmüş bir doğa koruma alanı olup, 1939 yılında Venedik'ten 32 ailenin 550 hektarlık bir alana yerleşmesi amacıyla İtalyan aileler tarafından kurulmuştur. Buradan üzüm, yer fıstığı ve zeytin ihracatı yapılmaktaydı. Lavandanya Doğa Koruma Alanı'nda 1957 yılında 32.000 zeytin ağacı dikilmiş ve aynı yılda üretim miktarı yağmura dayalı tarım için 5,1 kantar/hektar, sulu tarım için 11,3 kantar/hektar, buğday için 3,8 kantar/hektar ve arpa için 12,0 kantar/hektar olarak kaydedilmiştir. Hurma ağaçları da bu doğa koruma alanını tamamen kaplamaktadır. Yerel nüfus ve şehrin ziyaretçileri, yürüyüş yapmak ve doğa koru alanının atmosferinin tadını çıkarmak için yaz ve kışları ziyaret etmektedir. Lavandanya Doğa Koruma Alanı'nın içerisinde büyük pencereler ve yüksek tavanlar ile karakterize edilen İtalyan mimarisini andıran ve İtalyanlar tarafından inşa edilen bazı binalar vardır (Ömer, 2005).

Fotoğraf 73. Lavandanya Doğa Koruma Alanındaki Kalıntılar

Kaynak: (Lebda Turist Rehberlik Bürosu, 2019)

¹⁹ Cüneyni (Arapça: çiftçi)

Fotoğraf 74. Lavandanya Doğa Koruma Alanında İnşa Edilmiş Bazı İtalyan Binaları

Hums şehri, özellikle Libya'nın batısındaki birçok nüfus ve genel olarak tüm ülke için onu bir destinasyon hâline getiren birçok turistik özellik bakımından zengindir. Bununla birlikte, şehrin hem kültürel hem de tarihi mirası dâhil olmak üzere turizm sektörünü geliştirmek için hâlâ çok fazla ilgiye ihtiyacı vardır. Böylelikle turizm fonksiyonu kalkınma ve geliştirme alanlarında büyük bir paya sahip olabilmekte ve şehir kendisine ve genel olarak ülkeye fayda sağlayacak ekonomik getiriler elde edebilmektedir.

3.2. Sanayi Fonksiyonu

Sanayi, şehre ekonomik yapısını genişletme ve coğrafi çevresini geliştirme konusunda bir tür ayrıcalık kazandıran en önemli kentsel fonksiyonlardan biridir. Modern sanayi çağının başlangıcından itibaren sanayi, şehirlerin kuruluşunda ve gelişmesinde önemli bir role sahiptir. Nitekim hammaddelerin üretimi ve imalatı, barınmaya, yiyeceğe ve gerekli hizmetlere ihtiyaç duyan iş gücünün mevcudiyetini gerektirmektedir. Bu nedenle sanayi şehirleri, hammadde ve maden sahalarında ve fabrikaların ve iş gücünün bulunduğu alanlarda yer almaktadır. Sanayi, şehirlerin küresel düzeyde yayılmasında önemli bir role sahip olup, kırsal kesimde yaşayanların kentlere göçünün temel nedenidir. Sanayi şehirleri, çok sayıda kırsal nüfusu işçi olarak

çalışmak için cezbetmiştir. Sanayi, medeniyet ve kentleşmeyle ilişkili bir olgudur. Şehir içinde sanayiler geliştiğinde, bir üretim fazlası ortaya çıkmakta ve takas edilmekte, şehir içinde ticari hizmetler ve diğer ilgili hizmetler artmakta, şehir büyümekte, nüfus şehrin içinde daha da yoğunlaşmakta, sanayi çıktılarını ve ürünleri elden çıkarmak ve sanayi için gerekli hammaddeleri getirmek için hem şehirden dışarıya hem de dışarıdan şehre olan ulaşım hareketi aktif hâle gelmektedir. Sanayi, şehirlerin ana kirleticisi olmakla suçlanmaktadır. Nitekim sanayi doğal kaynakları tüketmeye çalışırken, yeşil alanları azaltmakta ve şehirdeki çevreyi kirletmektedir. Son eğilim, şehirler içindeki yaşam üzerindeki etkisi nedeniyle sanayinin şehirlerin dışında yerleştirilmesi olmuştur (El-Mansuri, 1995).

Hums şehrinin sanayi fonksiyonu incelendiğinde, sanayi sektöründeki faaliyet faktörünün, başkent Trablus, Misrata ve Bingazi gibi Libya'nın bazı büyük şehirlerinde bulunan mutlak canlılıkla karakterize olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, Hums şehrinde sanayinin güncel durumu ve tarihsel olarak ortaya çıkışı incelenerek, sanayi kuruluşlarının sayısı ve sanayinin gelişimindeki rolleri belirlenebilmektedir.

Hums şehrinde sanayi, diğer Libya şehirlerinde olduğu gibi, yerel hammaddelere dayanan ilkel bir imalat sanayisi olarak başlamıştır. Bazı Libya şehirlerinin ünlü olduğu sanayiler arasında; cerd, battaniye ve kâğıt mendil gibi yün sanayileri, geleneksel ayakkabı gibi bazı deri sanayileri, metal ve çömlek yapımı sanayisi, tarım aletleri sanayisi, hasır, halat, tabak ve masa örtüsü gibi bazı el sanatı sanayileri bulunmaktadır. Hums şehri belirli bir sanayi veya zanaatla ünlü değildi. Eskiden kâğıt üretiminde kullanılan Halfa bitkisi, hurma ağaçları ile zeytin ağaçları sanayiler için gerekli olan hammaddelerdir. İtalyanlar 1911 yılında Libya'yı işgal ettikten sonra modern değirmenleri ülkeye tanıtıncaya kadar bu sanayiler geçmişte geleneksel yöntemlerle uygulanmaktaydı. 1924 yılında, tütün fabrikası, doğal gaz üretim fabrikaları, soda fabrikaları ve eski yöntemlerden farklı olan otomatik yöntemlerle zeytin sıkma gibi motorlarla yönetilen modern sanayiler ortaya çıkmıştır. İtalyan ve Libya'lı işçilerin istihdam edildiği tüm bu sanayiler İtalyanlar tarafından yönetilmekteydi. Hums şehri, çoğunlukla tarımda çalışan İtalyanların yerleştiği Libya şehirlerinden biriydi. İtalyanlar, batıdaki Ganime bölgesinden doğudaki Hums şehrine kadar uzanan çiftliklere yerleştirilmiştir. Hums şehrinin çiftlikleri verimli topraklara ve tatlı yeraltı sularına sahip olup hem geçmişte hem de günümüzde zeytin yetiştiriciliği ile tanınmıştır. Bu nedenle şehirde zeytin değirmenleri kurulmuştur. Bunun yanı sıra, bir ton balığı ve sardalya

konserve fabrikası ve bir buz fabrikası inşa edilmiştir. Ayrıca, halfa bitkisi sanayisi, soda sanayisi, alkol üretimi, hurma pekmezi üretimi, kireç imalatı ve cerd üretimi gibi İtalyanların veya Yahudiler ve Yunanlılar gibi diğer yabancı toplulukların kontrolünde olan sanayiler ortaya çıkmıştır.

II. Dünya Savaşı sırasında sanayi bir hayli etkilenmiştir. Zira İtalyanların kurduğu tüm fabrikalar yıkılmıştır. İtalyanların ülkeden ayrılması teknik ve idari insan gücü sıkıntısına neden olmuş ve bu da o dönemde sanayiye ciddi bir şekilde etkilemiştir (El-Mehdevi, 1990). II. Dünya Savaşı'ndan sonra sanayi devletten herhangi bir ilgi görmemiş ve özel sektöre dayanmıştır. Devletin rolü, denetlemek, finansal krediler şeklinde bazı yardımlar sağlamak ve sanayiye düzenleyen bazı yasaları çıkarmak ile sınırlıydı. Ulusal sanayinin gelişmesine ilişkin ilk yasa 1956 yılında çıkarılmıştır. Ardından 1963-1968 yılları arasında uygulanan ilk beş yıllık ekonomik ve sosyal kalkınma planı hazırlanmıştır. Sanayinin bu plandaki payı %4'ü veya 14,7 milyon Libya dinarını geçmemiştir. Ülkeyi ziyaret eden Birleşmiş Milletler misyonunun tavsiyesi üzerine Sanayi Kalkınma Kurumu sanayi proje sahiplerine finansal ve teknik olarak yardım etmek için 1963 yılında kurulmuştur. Bu kurum, yerel hammaddeye bağımlı hafif sanayilerin, yani gıda endüstrilerinin temellerini atmaya çalışmıştır. Hums şehrinin söz konusu kurum tarafından dağıtılan kredilerden aldığı pay, 18.000 dinarlık bir krediydi (Ebu Lukma, 1995). O dönemde Hums şehrindeki en önemli sanayiler, üç zeytin sıkma fabrikası, liman yakınında bulunan ve en büyük fabrika olan yağ ve sabun fabrikası ve bir beton tuğla fabrikasından ibaretti. Sürekli ve geçici işçi sayısı da 141'e ulaşmıştır (PolSERVICE, 1980/b). Şehre kilometrelerce uzaktaki çimento fabrikası dışında Hums şehrinde hiçbir yeni sanayi ortaya çıkmamıştır.

Daha sonra Sanayi Kalkınma Kurumu kapatılmış ve yerine 1965 yılında Sanayi Emlak Bankası kurulmuştur. Bu banka, yatırımın teşvik edilmesi, kredi vermek veya projelerde pay sahibi olmak suretiyle sermaye sağlanması, çeşitli sanayilerle ilgili çalışmaların sunulması gibi bir dizi hedefe ulaşmayı amaçlamıştır. Banka, sermayesini finanse etmek için devlete dayanmıştır. 1967 yılında kredi faizinin kaldırılması bankanın sermayesini etkilemiştir (Sanayi Bakanlığı, 2019). Bankanın hükûmete bağlılığı; kredi dağıtımının gecikmesi, para yetersizliğinden dolayı tüm taleplerin yerine getirilmemesi ve bankanın yeni kredileri önceki kredilerin geri ödenmesinden toplanan fonlara dayanarak vermesinin bir sonucu olarak sanayi faaliyetini olumsuz etkilemiştir. Krediler, gerekli hammaddelerin bulunduğu ve ülkenin batısında yer alan Cefara

Ovası'nda yer aldıkları için Trablus ve Zaviye şehirlerinde yoğunlaşan gıda endüstrilerinin finansmanı sınırlı kalmıştır. Trablus ve Zaviye şehirlerine verilen kredilerin yüzdesi sırasıyla yaklaşık %46 ve %16'ya ulaşmıştır. Hums şehri için tahsis edilen kredi yüzdesi ise %10'u geçmemiştir. Ulusal Sanayileşme Genel Kurumu 1970 yılında kurulmuş olup, misyonu kamu sektörünün sanayilerini denetlemektir. Böylelikle tüm kamu sektörü fabrikaları bu kuruma dâhil edilmiştir. Hums şehrinde, 1970 yılında kurulan ve 1974 yılında üretime başlayan Ton Balığı ve Sardalya Konserve Fabrikası, 1977 yılında açılışı yapılan ve 1984 yılında bir reçel üretim hattı kurulan Hurma Pekmezi Fabrikası başta olmak üzere kamu sektörüne ait birçok fabrika ortaya çıkmıştır. Kalkınma Bankası ise, küçük ve orta ölçekli sanayileri geliştirmek ve teşvik etmek ve Emlak Bankası'nın sanayi kredileri vermesi sonucunda ortaya çıkan açığı doldurmak amacıyla 1981 yılında kurulmuştur. 1981-1987 arasındaki dönemde banka, Libya'nın çeşitli şehirlerine dağıtılmış 16 milyon Libya dinarı tutarında krediler vermiştir. Bu krediler, toplam krediler içinde yüzde %65 ile gıda, tekstil ve plastik endüstrilerine odaklanmıştır (Ed-Digdâg, 2004).

Tek başına gıda endüstrilerinin kredi yüzdesi %16,5 idi. Kalkınma Bankası bu sanayilere büyük bir sermaye veya karmaşık bir çalışma gerektirmedikleri ve yerli düzeyde en çok tüketilen endüstriler arasında oldukları için yönelmiştir. Şehirde 1981 yılında bir çimento fabrikası, 1982 yılında bir süt ürünleri fabrikası, 1986 yılında bir deterjan fabrikası ve bir böcek ilacı fabrikası açılmıştır. Hums şehri ve çevresindeki fabrika sayısı çeşitli sanayi türleri için 45 sanayi kuruluşuna ulaşmış ve bu fabrikalar kamu sektörü, ortaklıklar veya bireylere aittir. Gıda sanayi işletme sayısı 25'e ulaşmıştır. Elbette bu rakamlar sadece şehrin kendisini değil, Hums bölgesini bir bütün olarak kapsamaktadır (Abdüsadık, 2003).

Ancak ne yazık ki gerek şehir içinde gerekse yakın çevresinde özel ve kamu düzeyinde sanayi sektörünü desteklemek için devlet tarafından yürütülen tüm bu kalkınma projeleri, 2011-2019 yılları arasında ülkede yaşanan ve genel olarak kalkınmaya yansıyan çatışmalar ve olaylar nedeniyle gerilemeye başlamıştır. Devlet artık tüm ilgisini temel maaşlar ve diğer bazı hususlar gibi vatandaşların zaruri ihtiyaçlarını karşılamaya yöneltmiştir. Tüm çabalar, yurt dışından gıda maddeleri ve nüfus ihtiyaçlarının ithalatıyla temsil edilen ticari faaliyete odaklanmıştır. Sanayi faaliyeti, özellikle çatışma ve olaylardan uzak alanlarda endüstrilerin belirli bir kısmıyla sınırlıydı. Son yıllarda ve özellikle 2020-2021 yılları arasında sanayi oldukça iyi bir

1960'larda petrolün keşfedilmesi ve fiili petrol üretim aşamasına girilmesiyle ekonomik durum değiştiğinden bu yana genel olarak Libya'da birçok gıda fabrikası inşa edilmiştir. Bu dönemde devlet, ülkenin ilerlemesi için ekonomik ve sosyal kalkınma planları geliştirmeye başlamış ve birçok Libya şehrinde birçok fabrika açılmıştır. Hums şehrinde başlıca sanayi tesisleri şunlardır:

1- Ton balığı ve sardalya konserve fabrikası:

Şehrin kuzey kesiminde balıkçı limanına yaklaşık 200 metre mesafede yer alan bu fabrika, tüm ana tesislerini içeren yaklaşık 3 hektarlık bir alan üzerine 1970 yılında kurulmuş ve 1974 yılında üretime başlamıştır.

Fabrika, her yıl haziran ayından ekim ayının sonuna kadar olan balıkçılık sezonunda bol miktarda bulunan sardalyaya dayanmaktadır. Fabrika aynı zamanda hem kendisinin hem de Libya kıyılarına yayılmış tüm balık konserve fabrikalarının bağlı olduğu şirket olan Ulusal Balık Konserve Şirketi tarafından ithal edilen ve yerel ton balığı ile temsil edilen hammaddeye de dayanmaktadır. Fabrikanın yaklaşık 16 ton sardalya ve ton balığı üretim kapasitesi bulunmaktadır. Fabrika ilk yıllarda bu üretim kapasitesinin tamamıyla faaliyet göstermiştir. Ancak bundan sonra makinelerin eskimesi ve yüksek vasıflı teknik personelin bulunmaması nedeniyle üretim kapasitesi azalmıştır (Ömer, 2005). Öyle ki 125 gram ağırlığındaki dikdörtgen teneke kutularda konserve edilmiş sadece 6 ton sardalya üretilmekteydi. Ton balığı üretim hattında ise, hammaddenin mevcut olduğu zamanlarda üretim kapasitesi 1982 yılında günlük 8 tona kadar çıkmış olsa da sadece 5 ton üretilmekteydi. Konserve ton balığı 1150 ve 2150 gram ağırlığında yuvarlak teneke kutularda paketlenmekteydi. Fabrikada, üretimden kaynaklanan atıklar kurutulmuş ve öğütülerek, hayvan yemi ve özellikle kümes hayvan yemi üretimi alanında kullanılan ve üretimi günde yaklaşık 5 tona ulaşan bir malzeme olarak bertaraf edilmekteydi. Fabrikanın ton balığı ile ilgili önceki üretim kapasitesini gösteren Tablo 45'e bakıldığında, ton balığı üretim miktarında bir yıldan diğerine değişiklik olduğu görülmektedir. En yüksek üretim 1992 yılında 627,7 ton ile kaydedilirken, 1997 yılında en düşük ton balığı üretimi kaydedilmiştir. Fabrikadaki üretim miktarındaki bu değişiklik, fabrikanın içindeki bazı makinelerin bakım eksikliğinden muzdarip olması ve bu durumun fabrikanın iyi performansına yansması başta olmak üzere birçok nedenden kaynaklanmaktadır. Ancak fabrikanın bakımı yapıldıktan ve özellikle 1997 yılından sonra üretim miktarının iyileşmeye döndüğü ve

2000 yılında 455,7 tona ulaştığı görülmektedir. Ülkenin 2011 yılında yaşadığı olaylar sırasında fabrika bir darbe alarak tamamen yıkılmıştır.

Tablo 45. Hums Şehri Balık Konserve Fabrikasında Ton Balığı Üretimini Gelişimi (1991-2000)

Yıl	Üretim (ton)
1991	531.2
1992	627.7
1993	524.8
1994	414.7
1995	236.7
1996	285.1
1997	111.3
1998	262.2
1999	191.2
2000	455.7

Kaynak: Fabrikanın 2010 yılı istatistik ve raporlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

2- Reçel ve hurma fabrikası:

Hums şehrinin güneyinde yer alan bu fabrika, şehrin işlerini yürütmüş olan Ulusal İnşaat Taahhüt Şirketi ile makinelerin tedarik ve montajını yapan İtalyan şirketi General Impianti arasında 1973 yılında imzalanan bir sözleşme gereği kurulmuştur. Sözleşmenin değerinin yaklaşık 1,5 milyon Libya dinarı olduğu tahmin edilmektedir (Sanayi Bakanlığı, 2019).

Fabrika, yıllık 1.600 ton üretim kapasitesiyle ve %70 çıkarma oranıyla 800 ton hurma pekmezi üretmek üzere 1977 yılında fiilen faaliyete geçmiştir (Fotoğraf 75). Hurma endüstrisi, tüm kuzey ovalarına ve güney vahalarına yayılan ve sayısı yaklaşık 4.874.542'ye ulaşan hurma ağaçlarının çok sayıda olması nedeniyle Libya'da yaygın olan eski endüstrilerden biridir (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 2002). Hurma, insan vücudu için gerekli tüm besin maddelerini içeren bir gıda maddesidir. Libya'da bulunan hurma çeşitlerinin sayısı yaklaşık 390'dır (Ayyâd, 1989). Bazıları kurutulmadan ham hurma, bazıları yaş hurma, diğerleri ise kurutulmuş kuru hurma şeklinde tüketilmektedir. Yaş hurmalardan çekirdekler çıkarıldıktan sonra güneş ışığı altında açık havada kurutulmuş ve kurutulduktan sonra yoğurularak ve bekletilerek

hurma pekmezi üretilmektedir. Hurma pekmezi yapımında kullanılan hurma çeşidi, şehirde en çok yetiştirilen çeşit olup “El-Bâkrâri” olarak adlandırılmaktadır. Hums şehri ve çevresinde hurma ağacı sayısı 322.366 olup, hurma üretim hacmi yaklaşık 5.280,3 tondur (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 2002). Hums Hurma Pekmezi Fabrikası, yakınlığı nedeniyle Hums, Zliten ve Misrata şehirlerinde başta olmak üzere ve ardından hurma ağaçlarının bol bol bulunduğu diğer şehirlerde yaygın bulunan hurma ağaçlarından faydalanabilmektedir. Hurma pekmezi iyi besin değeri olan bir malzeme olarak kabul edilmekte ve Libya’da özellikle Mevlid Kandili, mevlüt günleri ve Ramazan ayı gibi dini ve sosyal günlerde özel olarak yenen bazı halk yemeklerinde kullanılmak üzere zeytinyağı ilave edilerek yaygın olarak kullanılmaktadır.

Fotoğraf 75. Hurma Pekmezi Fabrikası

Reçel üretimi:

Hums Hurma Pekmezi Fabrikası’nda 1985 yılında yıllık 3.900 ton üretim kapasitesi ile reçel üretimine başlanmıştır. Tablo 46, Hums Hurma Pekmezi Fabrikası’nda 1985 ile 2001 arasındaki dönemde reçel üretiminin gelişimini göstermektedir.

Tablo 46. Hums Şehri Hurma Pekmezi Fabrikası Pekmez Üretim Gelişimi (1985-2001)

Yıl	Üretim (ton)	Yıl	Üretim (ton)
1985	2391	1994	685
1986	739	1995	1006
1987	1201	1996	865
1988	1823	1997	1118
1989	1287	1998	937
1990	1283	1999	814
1991	851	2000	956
1992	1162	2001	26
1993	796	-	-

Kaynak: Hurma pekmezi fabrikası'nın istatistiklerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında, fabrikanın 01 Ocak 2002 tarihinde durdurulmasına kadar son yıllarda üretimin büyük ölçüde düştüğü görülmektedir. Günümüzde fabrika hâlâ tamamen kapalı olup, sorumlu makamlar tarafından ihmal edilmektedir. Bu fabrikayı farklı kılan husus, dönemsel olarak hurma üreten çiftliklerin çok sayıda olması nedeniyle şehirdeki hammadde yerlerine yakınlığıdır.

3- Hums Süt Ürünleri Fabrikası:

Süt ürünleri endüstrisi, çocuk yaş grubu başta olmak üzere nüfusun gıda ihtiyaçlarının bir kısmını sağlamada dayanılan önemli gıda endüstrilerinden biridir. Bu nedenle, ülkenin çeşitli şehirlerinde süt ve süt ürünleriyle ilgili pek çok fabrikası inşa edilmiştir. Bu fabrikalarda yapılan üretim, inek yetiştiriciliği projelerinden kendilerine sağlanan süte ve yurt dışından ithal edilen süt tozuna bağlıdır. Bu fabrikalar arasında Eylül 1982 tarihinde açılışı yapılan Hums Süt Ürünleri Fabrikası vardır.

Süt ürünleri endüstrisi, özellikle çiftlik hayvanlarının beslendiği birçok yeşil doğal otun yaygın bulunduğu ilkbaharda ilkel yöntemlerle tüm kırsal bölgelere yayılmış durumdadır. Buralarda tereyağı ve margarin üretilmekte ve üretim fazlası üretim sezonu boyunca haftalık pazarlarda satılmaktadır. Ancak bunlar ve özellikle inek sütünden üretilip şehir planındaki bazı küçük dükkânlarda satışı yapılan ürünler, sağlık koşullarını karşılamamaktadır. Bazı çiftçiler ve yetiştiriciler hayvanlarının sağlık yönlerine dikkat etmedikleri gibi üretilen süt miktarlarını da kaydetmemektedir. Bu nedenle, bölgenin

toplam süt ürünleri üretim miktarını bilmek zordur. Hums Süt rnleri Fabrikası, bazı çiftçilerin hayvan ve ürünlerinin sağlık yönüne dikkat etmemeleri, geleneksel yöntemlere başvurmaları ve ürünler fabrikaya nakledilene kadar teslim alma, inceleme ve muhafaza etme kabiliyetine sahip verimli bir pazarlama sisteminin olmaması nedeniyle bu çiftçilerden ve inek yetiştiricilerinden ham süt satın almamaktadır. Bu nedenle fabrika, inekler ve ürünleri için tam sağlık bakımının sağlandığı yakındaki inek yetiştiriciliği projesinden süt tedarikini yapmaktadır.

Hums Süt rnleri Fabrikası Hums Őhrinin yaklaşık 9 kilometre doğusunda El-Makule bölgesinde ve sahil yolundan yaklaşık 2 kilometre uzaklıkta yer almaktadır (Fotoğraf 76). Yaklaşık 12 milyon Libya dinarı maliyetle yaklaşık 11 hektarlık bir alan üzerine inşa edilen bu fabrikanın üretim kapasitesi günde 9 çalışma saati ile vardiya başına günlük 83 bin litre civarındadır. Fabrika, özellikle 26 işçiye kadar ulaşan mevsimlik iş gücünün kullanıldığı Ramazan ayı boyunca günde iki ve üç vardiya ile işletilmektedir. Fabrikanın yakınında bulunan inek yetiştiriciliği projesinden günde yaklaşık 11.000 litre süt tedarik edilmektedir. Fabrikanın 1987 yılındaki üretim kapasitesi yaklaşık 943.000 litreye ulaşmıştır. Fabrikanın açılışından 2000 yılına kadar Süt rnleri Genel Şirketi'ne bağlı olup, daha sonra sırasıyla El-Mergib Gıda Endüstrileri Şirketi ve belediyeye bağlı kalmıştır. Daha sonra fabrikanın yatırım sözleşmesi özel bir Şirket tarafından imzalanmış ancak teslimat gerçekleşmemiştir. Şu anda faaliyet göstermeyen bu fabrikada 107 işçi istihdam edilmekteydi (Ömer, 2005).

Fotoğraf 76. Kapanmış Süt rnleri Fabrikası

4- Çimento fabrikası:

El-Mergib Çimento Fabrikası adı verilen bu fabrika, Hums şehri yakınlarındaki Suk El-Hamis bölgesinde yer almaktadır (Fotoğraf 77). Şehir merkezine 27 km uzaklıkta olup, 35 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. 486 işçinin istihdam edildiği ve 1 milyon ton üretim kapasitesi ile günümüze kadar faaliyet gösteren bu fabrika, 1981 yılında üretime başlamış ve aynı yılda Ulusal Şirket bünyesine katılmıştır. Daha sonra bu şirketin adı Ulusal Çimento ve Yapı Malzemeleri Şirketi olarak değiştirilmiştir. Devlet destekli fabrikalardan biri olan çimento fabrikası, ihmal edilerek kapanan şehirdeki tüm fabrikalardan farklı olarak bugün hâlâ faaliyet gösteren tek fabrikadır.

Fotoğraf 77. Çimento Fabrikası, Hums

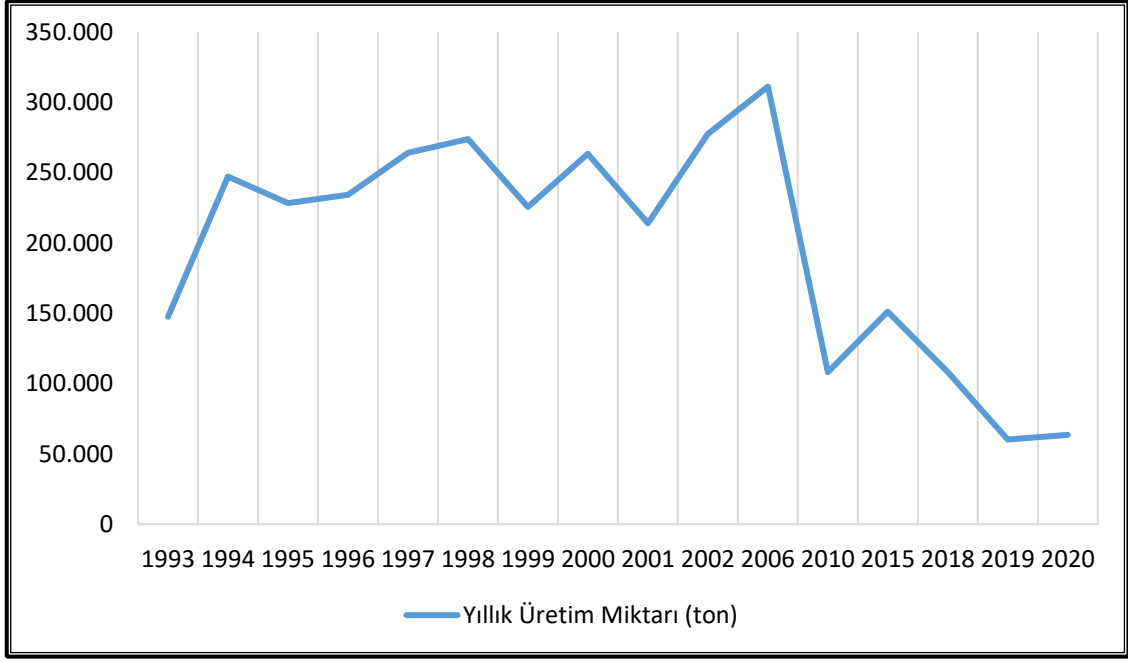
Çimento fabrikasının 1993-2020 dönemindeki üretimini gösteren Tablo 47 ve Şekil 39'a bakıldığında, araştırma döneminin son yıllarında çimento üretiminin 1993 yılındaki 147.427 (%4,6) tondan 2020 yılında 63.513 (%2) tona azaldığı görülmektedir. Son yıllarda üretimdeki düşüşün sebebi, günde yaklaşık 4 ila 5 saate varabilen devamlı elektrik kesintileri sonucu fabrikanın altyapısının bozulmasıdır. Fabrikada yakıt olarak mazot yerine doğalgaz kullanılmaya başladıktan sonra günlük olarak sadece yaklaşık 360 ton çimento üretilmektedir. Bununla birlikte, kentsel büyümenin gelişmesi ve Hums şehri ile komşu bölge ve şehirlerde inşaatın artması sonucunda kamu ve özel sektörün çimento talebinde sürekli bir artış vardır. Trablus belediyesinde ve Misrata şehrinde

birer çimento fabrikasının varlığına rağmen, Hums şehrinin Trablus ve Misrata şehirleri arasındaki konumu ve satış işlemlerinin kolaylığı nedeniyle bu şehirlerin çok sayıda sakini ve tüccarı büyük miktarlarda çimento satın almak için Hums şehrindeki çimento fabrikasına başvuruda bulunmaktadır.

Tablo 47. El-Mergib Çimento Fabrikası Yıllık Çimento Üretim Miktarı (1993-2020)

Yıl	Yıllık Üretim Miktarı (ton)	1993-2020 Yılları Arası Toplam Üretim Miktarına Oranı
1993	147.427	4,6
1994	247.193	7,8
1995	228.387	7,1
1996	234.393	7,3
1997	264.076	8,3
1998	273.884	8,6
1999	225.714	7,1
2000	263.503	8,3
2001	214.045	6,7
2002	277.590	8,7
2006	311.243	10
2010	108.157	3,4
2015	151.115	4,7
2018	108.157	3,4
2019	60.214	2
2020	63.513	2
TOPLAM	3.178.611	100

Kaynak: (Sanayi Sistemler ve Bilgi Birimi, 2019; Egneybir, 2005)

Şekil 39. El-Mergib Çimento Fabrikası Yıllık Çimento Üretim Miktarı (1993-2020)

Çimento fabrikasından çıkan gaz ve dumanlar çevreye büyük zarar vermektedir. Fabrika hem hava kirliliğine hem de her türlü bitki yaşamının zarar görmesine neden olmuştur. Ancak Çevre Koruma Kurumu tarafından bu sorunun önüne geçilmesi için yapılan çalışmalar kapsamında 16 Şubat 2020 tarihinde fabrikadan çıkan toz ve gazları filtreleyen filtreler takılarak, çevreyi korumak amacıyla fabrika modern yollarla yeniden başlatılmıştır. Çevre Koruma Kurumu, geç gelmesine rağmen bu adımın önce nüfusu korumak ve ardından fabrika yakınındaki çiftlikleri fabrika emisyonlarından kaynaklanan hava kirliliği riskinden korumak için yapıldığını vurgulamıştır.

Ticaret limanının ve şehir bölgesinde yeni fabrikaların kurulabileceği geniş alanların varlığına ve şehirde mevcut olan ya da ticaret limanı yoluyla ithal edilen bazı hammaddelerin mevcut olmasına rağmen, Hums şehrinde sanayi fonksiyonu, şehre çok uzaktaki çimento fabrikasından farklı olarak şehir merkezine çok yakın olan ton balığı konserve fabrikası, süt ürünleri fabrikası ve hurma pekmezi fabrikası olmak üzere bu üç fabrika kapatıldıktan sonra hâlâ herhangi bir gelişme olmadan yavaş ilerlemektedir. Kamu sektörüne ait olan bu gıda endüstrilerinin üretime devam etmemesine yol açan başlıca nedenler şu şekilde belirtilebilmektedir:

- 1- Fabrikaların bakımı ve geliştirilmesine yönelik ilgi eksikliği.
- 2- Yerel ürünlerin daha düşük kaliteli ithal ürünler ile rekabet edememesi.

- 3- Özel sektöre ait olan ve ürünlerini kamu fabrikalarından daha düşük fiyatlarla satan rekabetçi fabrika ve firmaların ortaya çıkması.
- 4- Gıda endüstrilerine giren tarımsal üretimin tedarikçilerine kötü muamele.
- 5- Hammadde sahiplerine yapılacak olan aidat ödemeleri ertelenirken, özel firma ve fabrikaların ödemeleri hemen yapması.
- 6- Kamu fabrikalarına yük getiren ve kârlarını düşüren yanlış istihdam sonucunda vasıfsız iş gücünün birikmesi.
- 7- Fabrikaları ve üretimi yönetecek yetenekli yönetimlerin olmaması.
- 8- Fabrika ürünlerini yerel olarak satmak için iyi pazarlama eksikliği.
- 9- Bazı fabrikalar üretimini elden çıkaramamakta ve daha ziyade üretimi Yerel Pazarlama Şirketi gibi çeşitli pazarlama kanalları aracılığıyla bu fabrikaların bağlı oldukları şirketler tarafından pazarlanmaktadır. Bu da fabrikaların ürünlerini depolarda saklamalarına yol açmaktadır. Son kullanma tarihinden sonra da bu ürünler fabrikalara geri gönderilmektedir.

Tüm bunlara rağmen Hums şehri, genel olarak şehrin ve özellikle nüfusunun yararına olacak şekilde kamu sektörünü geliştirerek, kapalı fabrikaların bakım ve onarımını yapıp tekrar açarak ve böylece bu fabrikalarda yeni iş fırsatlarını sağlayarak, sanayi fonksiyonunu temsil eden endüstriyel yönü geliştirme konusunda hâlâ devlet tarafından dikkate alınmaktadır.

3.3. Tarım Fonksiyonu

Tarım, geçmişte ve günümüzde şehirlerin, ister yiyecek ve içeceklerle ilgili olsun, ister çevre için çölleşmeye karşı bir koruma oluşturan ve iklim değişikliğinin bir nedeni olabilen yoğun bitki örtüsüyle ilgili olsun, nüfusun ihtiyaçlarını sağlamak için dayandığı kentsel özelliklerden biridir. Tarım ayrıca, şehir nüfuslarına çiftliklerde çalışmak, tarım ürünlerini pazarlamak ve ticaretini yapmak gibi iş fırsatları sağlamaktadır.

Tarım, genellikle kırsal yerleşimlerin tek fonksiyonu olarak görülse de tarım sektörüne özen gösterilmesi ve tarımdan elde edilen ekonomik getirinin şehrin geliştirilmesi ve kalkınmasında en iyi şekilde kullanılması hâlinde şehrin gelişimini sağlayan önemli fonksiyonlardan biri olabilmektedir. Tarımın bu önemine rağmen,

şehirlerde tarım fonksiyonu şehirde hâkim olan diğer fonksiyonlara göre daha az etkiye sahiptir.

Genel olarak insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için yaptıkları ekonomik faaliyetlerin, bugünkü hâline gelene kadar zaman zaman gelişen çeşitli zanaatlarla bazen sınırlı olabildiği söylenebilmektedir. Hums şehrinde tarım, bölge nüfusu tarafından yapılan en önemli faaliyetlerden biridir. Şehrin içinde ve yakınında bulunan anıtlar bunu açıkça kanıtlamaktadır. Hums şehrinin birçok tarımsal ürünün üretimiyle ünlü olması, Lebda antik kentini tarım ürünlerini toplamak ve bunları Roma devletinin başkenti Roma'ya ihraç etmek için bir merkez hâline getirmiştir. Tarihi kaynaklara göre Fenikeliler, tarım alanındaki gelişmiş yöntemler ve metal aletlerin yanı sıra, zeytin, incir, nar, şeftali, üzüm ve badem ağaçları başta olmak üzere Libya toprağının doğasına uygun bazı önemli ağaçların yetiştiriciliğini şehre tanıtmıştır. Hums şehri, buğday ve arpa gibi tahıllar, zeytinyağı ve hurma başta olmak üzere birçok tarımsal ürünün üretimi ile eski çağlardan beri ünlüdür. Tarihi eserler, zeytinyağı ve diğer tarım ürünlerinin Lebda Limanı üzerinden ihraç edildiğini göstermektedir. Vadiler boyunca dağılmış Roma barajlarının kalıntıları da bölgenin tarımsal önemini göstermektedir. Bu barajların kurulmasının amacı, sulama için su sağlamak ve toprak erozyonunu azaltmaktır. Bu da Lebda antik kentinin ve çevresinin, çoğu o dönemde Roma'ya ihraç edilen tarımsal üretimde bu barajlara bağımlı olduğunu göstermektedir (Eski Eserler Kurumu, 1975).

Tarım fonksiyonu tarihsel bir bakış açısıyla ele alındığında, tarımın şehirde ve çevresinde yaşayan bazı nüfusun eskiden faaliyet gösterdiği ana fonksiyonlardan biri olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 48, bir tarım sayımından diğerine çiftçi olmayan arazi sahibi sayısının arttığı ve tarım sektöründe çalışan çiftçi sayısının azaldığını göstermektedir. 1974 ve 1987 tarım sayımları karşılaştırıldığında, çiftçi arazi sahibi sayısının yaklaşık 694 kişi azaldığı, çiftçi olmayan arazi sahibi sayısının ise yaklaşık 2.231 kişi arttığı görülmektedir. Bu husus, bazı çiftçilerin başka işlere geçmesi, bazı yaşlıların tarım işlerini bırakmaları, bazılarının vefat etmesi ve gençlerin tarım işlerine isteksizlik gösterip diğer işlere yönelmeleri gibi sebeplerle açıklanabilir. Bunun yanı sıra, miras yolu ile tarımsal mülkiyetin parçalanması, miras kalan arazinin küçülmesine yol açmıştır. Bu da mirasçılarının tarım işine isteksizlik duymalarına ve dolayısıyla çiftçi olmayan arazi sahibi sayısında 2.231 kişilik bir artışa yol açmıştır. Bahsi geçen

nedenlerle çiftçi arazi sahibi sayısının azalmaya devam ettiği, çiftçi olmayan arazi sahibi sayısının ise arttığı görülmektedir.

Tablo 48. Hums Şehri ve Çevresinde Çiftçi ve Çiftçi Olmayan Arazi Sahiplerinin Sayıları (1974-1995)

Genel Tarım Sayımı				Çiftçi Yüzdesi	Arazi Alanı (ha)				
	Çiftçi	Çiftçi Olmayan	TOPLAM		Sulu Tarım	Oranı	Yağmurla Beslenen Tarım	Oranı	TOPLAM
1974	3.511	2.492	6.003	%58,48	8.299	%18,7	36.081	%81,3	44.380
1987	2.817	4.723	7.540	%37,36	10.270	%27,4	27.216	%72,6	37.486
2001	2.237	5.524	7.761	%28,82	11.014	%29,5	26.335	%70,5	37.349

Kaynak: 1- (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1974)
2- (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1987)
3- (Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu, 2001)

1987 ve 2001 tarım sayımları arasında, çiftçi arazi sahibi sayısı toplam arazi sahibi sayısının %37,36'sına denk gelen 2.817 kişiden toplam arazi sahibi sayısının %28,27'sine denk gelen 2.237 kişiye, yani 580 kişilik farkla ve %11,47'lik bir oranla düşmüştür. Çiftçi olmayan arazi sahibi ise, 1987 yılındaki 4.723 kişiden 2001 yılında 801 kişilik bir farkla 5.524 kişiye yükselmiştir.

1974 tarım sayımına göre toplam ekilebilir alan 44.380 hektar olarak tahmin edilmiştir. Sulu tarım alanı toplam ekilebilir alanın %18,7'sine tekabül eden 8.299 hektar, yağmurla beslenen tarım alanı ise toplam ekilebilir alanın %81,3'üne tekabül eden 36.081 hektar olarak kaydedilmiştir. 1987 tarım sayımında toplam ekilebilir alanın yaklaşık 37.486 hektara düştüğü görülmektedir. Aynı yılda sulu alanın toplam ekilebilir alanın %27,4'üne tekabül eden 10.270 hektara arttığı kaydedilmiştir. Toplam ekilebilir alandaki azalma, tarım arazileri pahasına kentsel ve endüstriyel projelerin artması ile açıklanabilmektedir. 2001 tarım sayımında ise sulu tarım alanı toplam ekilebilir alanın yaklaşık %29,5'ine kadar artmıştır. Bu artış, yeni tarım arazilerinin ıslahı ya da bölge ve mahallelerin idari bölünmelerinin değişmesinin bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Zira idari değişikliklerde bazen bazı köyler Hums şehrine, bazıları da Zliten şehrine dâhil edilmektedir.

Tarımsal Islah Sekreterliği tarafından yayınlanan bazı raporlara göre, Hums Şehrinin doğusundaki Kaam bölgesinden Şehrin batısındaki Ganime bölgesine kadar uzanan alanda tarım alanları 4.230’u sulu tarım ve 32.136’sı yağmurla beslenen tarım için olmak üzere yaklaşık 36.366 hektara ulaşmıştır (Tarımsal Islah ve Arazi Reformu Sekreterliği, 1981). Tarımsal Islah Sekreterliği raporlarına göre sulu tarım alanlarında 1980 yılı ve sonrasında artış vardır. Bunun nedeni, nüfusun artması ve tüketimin genişlemesi sonucunda soğan, biber, marul ve domates gibi sebze eŐitleri, karpuz ve bazı baklagiller başta olmak üzere tarımsal ürünlere olan talebin artmasıdır. Hums Şehri ve çevresinde, yağmurla beslenen en önemli mahsullerden biri olan arpa gibi tahıllar başta olmak üzere birçok tarımsal ürün üretilmektedir. Arpa ekili alan yaklaşık 14.766 hektara ulaşmış ve arpa üretim miktarı yaklaşık 89.947 kantar olarak tahmin edilmiştir. Yağmurla beslenen buğdayın ekim alanı yaklaşık 340 hektara ulaşmış ve buğday üretim miktarı yaklaşık 3.722 kantar olarak tahmin edilmiştir. Buğday ve arpanın toplam ekim alanı 15.106 hektara ulaşmıştır (Ma’tuk, 2000).

1980 yılı tarım sayımında hurma ağacı sayısı 206.106, zeytin ağacı sayısı 372.710, meyve ağacı sayısı ise 970.990 olarak kaydedilmiştir. Sebze ve meyve ağaçları, 5.400 hektarlık sulamaya dayalı çiftliklerde yaygın olarak yetiştirilmektedir (Tarımsal Islah ve Arazi Reformu Sekreterliği, 1981). 1987 yılı tarım sayımına göre zeytin ağacı sayısı yaklaşık 238.187, hurma ağacı sayısı 111.386, turunçgiller, nar, zm, Şeftali, kayısı, erik, badem ve incir gibi çeşitli meyve ağaçlarının sayısı ise 505.563 ağaca ulaşmıştır (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1987). Son yıllarda, “El-Gasibe” olarak bilinen yulaf başta olmak üzere yağmurla beslenen yemlerin yetiştiriciliği yayılmış ve tahıl ekili alanlar arasında yerini almaya başlamıştır. Küçük komşu bölgeler dâhil Hums bölgesini bir bütün olarak temsil eden nüfus ve tarım sayımları arasında ifti sayılarında farklılık olduğu görülmüştür. Bunun nedeni, bazı çiftçilerin meşgul oldukları iŐlerden bahsetmekten kaçınmalarıdır.

Tablo 49. Hums Şehri ve Çevresinde Tarımsal Üretimde Çalışanların Sayısal Gelişimi

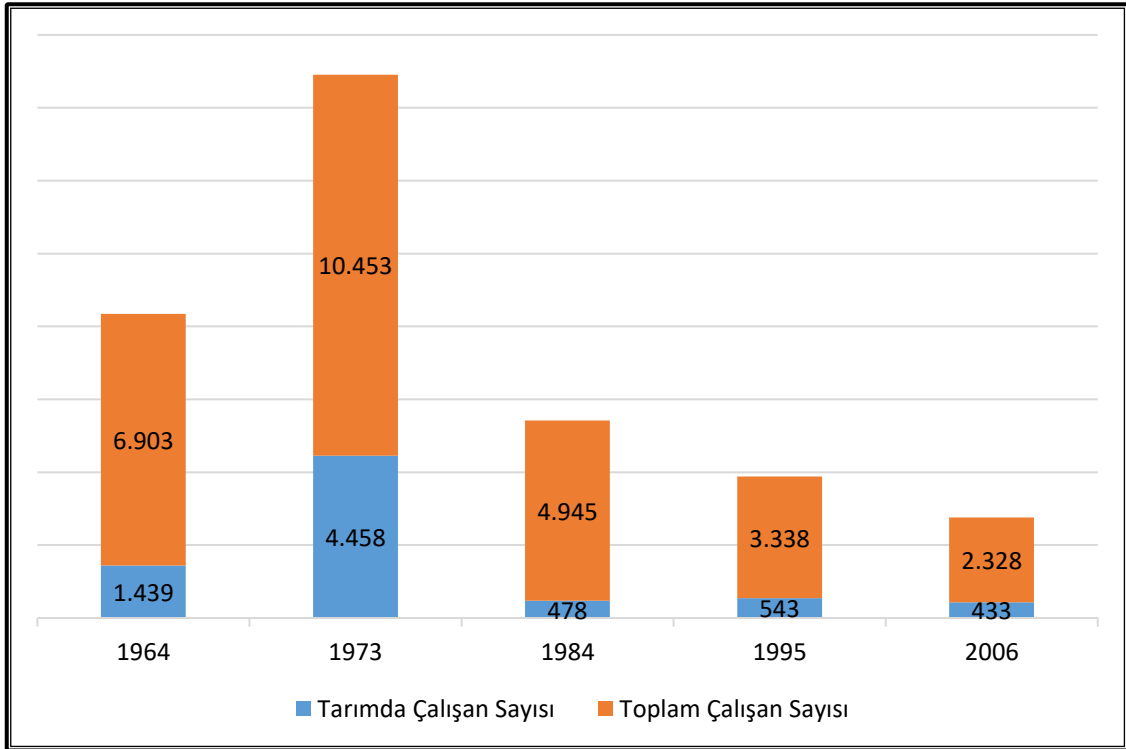
Sayım Yılı	Tarımda Çalışan Sayısı	Yüzde	Toplam Çalışan Sayısı
1964	1.439	%20	6.903
1973	4.458	%60,6	10.453
1984	478	%6,5	4.945
1995	543	%7,3	3.338
2006	433	%5,6	2.328
TOPLAM	7351	100	27.967²⁰

Kaynak: 1- (Planlama Bakanlığı, 1988)

2- (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1973)

3- (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1987)

4- (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1995)

Şekil 40. Hums Şehri ve Çevresinde Tarımsal Üretimde Çalışanların Sayısal Gelişimi

²⁰ Tablodaki bu rakamlar, yalnızca Hums şehrini değil, şehre idari olarak bağlı olan küçük komşu bölgeleri de temsil etmektedir. Zira bazı genel nüfus sayımları, bir bütün olarak illerin tarımsal verilerini ayrıntısız olarak içermektedir. Bir başka deyişle tabloda verilen bu veriler, Hums şehrine ve küçük komşu bölgelere ait verilerdir. Bu nedenle, bu rakamlar bir nevi yüksektir. Bu durum, Misrata ve Trablus gibi diğer şehirlerde de söz konusudur.

1964 ve 1995 yılları arasındaki dönemde tarım sektöründe çalışan sayılarını gösteren Tablo 49 ve Şekil 40 incelendiğinde, tarımda çalışan sayısının 1964 yılındaki Hums şehri ve çevresinin toplam nüfusunun %20'sine tekabül eden 1.439 işçiden 1995 yılında bölgenin toplam nüfusunun %16,3'üne tekabül eden 543 işçiye düştüğü görülmektedir. Bunun yanı sıra, sayısı 1984 nüfus sayımına göre yaklaşık 667 işçiye ulaşan yerli olmayan iş gücünün kullanımı da söz konusudur (Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi, 1984).

Bunun nedeni, petrolün keşfedilmesinden sonra meydana gelen gelişme ve petrol gelirlerinden ekonomik olarak yararlanılarak ülkede yaşanan ekonomik kalkınma sonucunda tarımsal faaliyet ile birlikte başka işlerin bir arada yapılmasına bağlanabilmektedir. Söz konusu gelişme, istihdam sektörüne, istihdam tabanının genişlemesine ve kamu sektöründe çeşitli iş fırsatlarının sağlanmasına yansımış ve çok sayıda çiftçinin tarımdaki işlerine ek olarak diğer sektörlerde çalışmaya yönelmesine ve dolayısıyla tarımda çalışan sayısının azalmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra artan yaşam gereksinimleri, tarımcıları başka bir iş yapmaya ve tarımda çalışmayı bırakıp tarımı ikincil bir iş olarak yapmaya itmiştir. Modern tarım makinelerinin kullanımındaki sürekli gelişme de tarımsal üretim alanındaki iş gücü ihtiyacını azaltmıştır.

Tarım sayımlarında Hums şehri ve çevresinden bahsedildiğinde, batıda Ganime'den doğuda Kaam'a, kuzeyde denizden güneyde Msallata kentinden ayıran idari sınırlara kadar uzanan bölge anlamına gelmektedir. Hums şehri de dâhil olmak üzere Hums şehri ve çevresindeki tarım arazilerinin çoğu, Hums şehrinin yaklaşık 16 kilometre doğusunda yer alan ve Vadi Kaam yerleşim tarım projesi olarak adlandırılan Kaam bölgesinde bulunmaktadır.

Vadi Kaam tarım projesi, 1973 ve 1986 yılları arasında Libya'nın çeşitli yerlerinde uygulanan imar planları kapsamında Tarımsal Islah ve Arazi Reformu Bakanlığı tarafından başlatılan yerleşim projeleri arasındadır. 2.500'ü sulu tarım ve 500'ü yağmurla beslenen tarım için olmak üzere yaklaşık 4.000 hektarlık bir alanı kaplayan bu proje, Hums Ovası bölgesindeki en önemli tarımsal kalkınma projelerinden biridir. Vadi Kaam tarım projesinin kurulma amacı, yerel pazarın çeşitli tarımsal ürünlerden ihtiyacını karşılamaktır. Bu projeye paralel olarak, özellikle yonca, saman ve yulaf gibi kaba yem sağlamak bakımından temel olarak Vadi Kaam projesine bağımlı olan ve El-Makula mahallesinde yer alan sığır yetiştiriciliği projesi gibi çeşitli projeler

oluşturulmuştur. Vadi Kaam tarım projesi, her bir aile sulamaya dayalı bir çiftliğe sahip olacak, tarımcı ve çiftçilerin ihtiyaç duyduğu çeşitli hizmetler sağlanacak şekilde 230 ailenin yerleşmesine katkıda bulunmuştur (Aliyvan, 2003). Projenin çiftliklerine, baraj suyuyla beslenen yer altı kuyuları ve Kaam Pınarı suyunun pompa istasyonları aracılığıyla veya baraj rezervuarından doğrudan sulama yapılarak 10 milyon metreküp olarak tahmin edilen gerekli sulama suyu sağlanmaktadır. Barajın depolama kapasitesi 111 milyon metreküptür (Felah, 2003). Yıllık verimi ise 20 milyon metreküpe ulaşmaktadır (Tarımsal Islah ve Arazi Reformu Sekreterliği, 1981). Tarihsel olarak tarım sektörünü temsil eden bu önceki istatistiklerin çoğu, aslında Hums şehrini ve şehre bağlı bölgeleri kapsamaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, tarım sayımlarında yalnızca Hums şehrine ait ayrıntılı verilerin bulunmaması nedeniyle ağaç sayılarını gösteren rakamların çoğu yüksekti. Bununla birlikte, şehirdeki belediye meclisi ofisinden elde edilen ve yalnızca şehre özgü olan bazı veriler de vardır.

Sadece Hums şehrinden bahsedecek olursak, Hums şehrine bitişik tarım alanının şehir bölgesinde yer aldığı söylenebilmektedir. Şehir, çeşitli ihtiyaçlarını ve nüfusun gerekli gıda ürünlerinden ihtiyaçlarını karşılamak bakımından bu tarım alanına bağımlıdır. Tarım alanı, buğday ve arpa gibi tahıllar başta olmak üzere tarımsal ürünlerin üretimi, zeytin ağaçlarının yetiştirilmesi ve hurma çeşitlerinin üretimi ile ünlüdür (Fotoğraf 78). Şehrin doğusunda çeşitli tarım ürünlerini satmak için bir pazar kurulmakta ve salı günleri yapıldığı için Salı Pazarı olarak adlandırılmaktadır. Şehrin batısında ise cumartesi ve pazar günleri sebze, meyve ve diğer tarım ürünlerinin satıldığı bir pazar kurulmaktadır.

Fotoğraf 78. Hums Şehrini Güneyinde Bulunan Zeytin Alanları

Hums şehrinin banliyölerinde toplam ekili alan yaklaşık 8.368 hektar kaplamaktadır (Tablo 50). Bu tarım arazilerinin çoğu şehrin güney ve güneydoğusunda yer almakta ve daha çok hurma ve zeytin ağaçlarıyla kaplıdır. Tüm bunlara ek olarak, daha önce bahsi geçen, İtalyanlar tarafından zeytin ve hurma dâhil olmak üzere çeşitli tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi için kullanılmış olan ve sahil yolunda güneye doğru geniş alanları kaplayan Lavandanya Çiftliği de vardır.

Tablo 50. Hums Şehrindeki Bazı Tarım Ürünlerinin Üretim Miktarları (2019)

Tarım Ürünü	Ekiliş Alanı (ha)	Üretim (ton)	%
Zeytin	5.600	3.165	37,8
Hurma	2.200	2.875	34,3
Buğday	250	1.553	18,5
Arpa	195	233	2,9
Domates	55	165	1,9
Salatalık	32	102	1,3
Nar	36	93	1,1
Üzüm	66	184	2,2
TOPLAM	8.368	8.370	100

Kaynak: (Hums Belediye Meclisi Tarım Sekreterliği, 2019)

Tablo 50’de yer alan sayılar, Hums Şehri Belediye Meclisi çalışanlarıyla yapılan görüşme sonucu elde edilen tahmini sayılardır. Toplama oranı sırasıyla %37,8 ve %34,3 olan zeytin ve hurmanın ekiliş alanı ve üretim açısından en büyük payı oluşturduğu kaydedilmiştir. Şehir planının içinde veya dışında yer alan çiftlikler özellikle bu iki ürünle ünlü olmuştur. Bu çiftliklerin çoğu şehrin güneyindeki demiryolunun arkasındaki bölgede yer almaktadır. Hurma ve zeytin ağaçları, şehir bölgesi boyunca yaygın olarak bulunmaktadır. Bu iki tarımsal ürünün üretimindeki artışa rağmen, diğer tarımsal ürünlerde önemli bir azalma söz konusudur. Şehirde tarımsal mahsul üretiminin 2019 yılı dâhil olmak üzere özellikle son yıllarda gerilemesi, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi sorunlardan kaynaklanmaktadır. Olayların patlak vermesinden bu yana ülke, kaynakların kötü yönetiminden ve ülkenin doğusu ve batısındaki ardışık hükûmetler arasındaki kurumsal bölünmüşlükten muzdariptir. Bu da yıllar içinde sorunların biriktiği tarım sektörüne de yansımıştır. 2011 yılından bu yana

petrol gelirlerindeki düşüş ithalatı finanse etmek için gereken döviz arzını olumsuz etkilediği için çiftçiler de bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.

Sonuç olarak, Hums şehrinde tarımsal üretimin yıllar içinde değişiklik gösterdiği ve tarım fonksiyonunun ülkenin her düzeyde yaşadığı sorunlardan büyük ölçüde etkilendiği söylenebilmektedir. Bunun yanı sıra denetimin yokluğu, ilgili kurumlar tarafından geliştirilen kentsel planlara bakılmaksızın meydana gelen gelişigüzel kentsel yayılma nedeniyle tarım arazilerinin azalmasına neden olmuştur. Bu da şehir bölgesinde arazi kullanımını etkilemiş ve dolayısıyla arazi kullanımını tarımdan konuta değiştirmiştir.

4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HUMS ŞEHRİNDE KENTSEL ARAZİDEN YARARLANMANIN GELİŞİMİ

Arazi kullanımı veya araziden yararlanma, arazinin insan kullanımını tanımlamak için kullanılan terimdir. Belirli bir yerde uygulanan ekonomik ve kültürel faaliyetleri (örneğin, tarım, konut, endüstriyel, madencilik ve eğlence amaçlı kullanımlar) temsil etmektedir (Başar, 2010). Bir arazi parçasının çeşitli ekonomik amaçlarla kullanıldığı coğrafi sürece arazi kullanımı denilmektedir (Bilgili ve Kocalar, 2020).

Şehirler içinde fonksiyon ve kullanım kavramları birbirine karışmaktadır. Nitekim arazi kullanımı çalışmaları, fonksiyon çalışmalarının bir parçasıdır. Ancak fonksiyon çalışmalarında, her bir işte çalışan işçi sayısı ve şehir içinde her bir fonksiyonun gerçekleştiği yer ve bina sayısı belirlenerek nicelik ve nitelik bakımından incelemeler yapılmaktadır. Arazi kullanımı çalışmaları ise, belirli bir kullanımın şehir alanının ne kadarını kapladığını göstermektedir.

Şehrin yerine getirdiği fonksiyonları belirlemek için çoğu durumda nüfusun yaptıkları işlere bakılmakta ve buna şehrin fonksiyonel sınıflandırması adı verilmektedir. Hâkim fonksiyona veya çalışan sayısının nüfusun en büyük yüzdesini oluşturduğu faaliyete göre şehrin kimliği belirlenmekte ve şehir örneğin ticari, idari veya endüstriyel bir şehir olarak sınıflandırılmaktadır. Örneğin, sanayide çalışan sayısı nüfusun %60'ını oluşturuyorsa sanayi şehri, nüfusun %20'si toptan ticarete çalışıyorsa ise toptan ticaret şehri adı verilmektedir. Harres, 1943 yılında şehirleri fonksiyon temelinde sınıflandırmıştır (Hamdan, 1985). Çok fonksiyonlu şehir terimi, önceki bölümde belirtildiği gibi idari, siyasi ve ticari gibi birçok fonksiyon sunan bir şehir için kullanılmaktadır. Şehrin iç yapısı kentsel bakımdan incelendiğinde, çeşitli fonksiyonların şehirde kapladığı alanları belirlemek gibi başka bir yöntem izlenebilmektedir. Yani nüfusun her bir üyesinin çalıştığı iş yerine şehirdeki her bir parselde gerçekleşen fonksiyon dikkate alınmakta ve böylelikle şehir içindeki arazi kullanımları belirlenmektedir.

Herhangi bir şehirdeki arazi kullanım kalıpları, şehrin tarih boyunca yaşadığı gelişimin bir sonucudur (İsmail, 1988). Bunlar aynı zamanda, etkili ve faal sosyal ve

ekonomik güçlerin büyük bir grubunun etkileşiminin sonucu olup, şehrin gerçekleştirdiği fonksiyonların öneminin mantıksal bir yansımasıdır (Carter, 1981). Dolayısıyla arazi kullanım kalıpları, toplumun gereksinimlerine göre dinamizm ve gelişme ile karakterizedir. Bunun yanı sıra, şehrin fonksiyonel yapısının anlaşılması arazi kullanım haritalarına bağlıdır (İsmail, 1988). Aynı zamanda, arazi kullanımlarında nüfus için en yüksek düzeyde refahı sağlamak ve doğal ve çevresel koşulları dikkate almak için arazi kullanımlarının yeterliliğine ve dikkatlice belirlenen şartname ve standartlara uygunluğuna da bağlıdır. Arazi kullanımının türü ve şekli, şehrin coğrafi konumuna ve aynı zamanda şehrin bulunduğu arazinin jeolojik yapısı, toprak türü ve jeomorfolojisine bağlıdır²¹. Şehir içinde arazi kullanımı, şehrin uygun ve düzenli bir şekilde görünmesinde büyük önem taşımaktadır. Her bir alanın yerine getireceği belirli bir fonksiyona sahip olması, bir coğrafi alandaki nüfusun refahı ve güvenliği için onaylı plan çerçevesinde gerekli rolü tamamen yerine getirecek tüm kullanım ve fonksiyonların birbirleriyle bütünleşmesine yol açmaktadır. Nüfusun kendi şehirlerinin geleceğine yönelik büyük beklentileri ve şehrin geliştirilmesi için planlanan sürenin uzunluğu ne olursa olsun, şehrin gelecekteki arazi kullanımları için planlama hemen başlamalı ve mevcut duruma dayanmalıdır. Bu husus, mevcut arazi kullanımlarının dikkatli bir şekilde belirlenmesini gerektirmektedir. Bu adım, şehirdeki doğal özelliklerden neyin kalması ve neyin kaldırılması gerektiğini belirlemeye yardımcı olacak ve böylece gelecekte arazi kullanımlarını kontrol edecek bir model elde edilebilecektir. Ekilebilir toprak oranının düşük olduğu bölgelerde bulunan şehirleri planlama görevlerini üstlenen taraflar, arazilerin şehir nüfusu için gıda üretiminde kullanılması ile arazilerin şehir nüfusu için kentsel hizmet binaları inşa edilecek şekilde planlanması arasında seçim yapma zorluğuyla karşılaşmaktadırlar (El-Havvat, 1990).

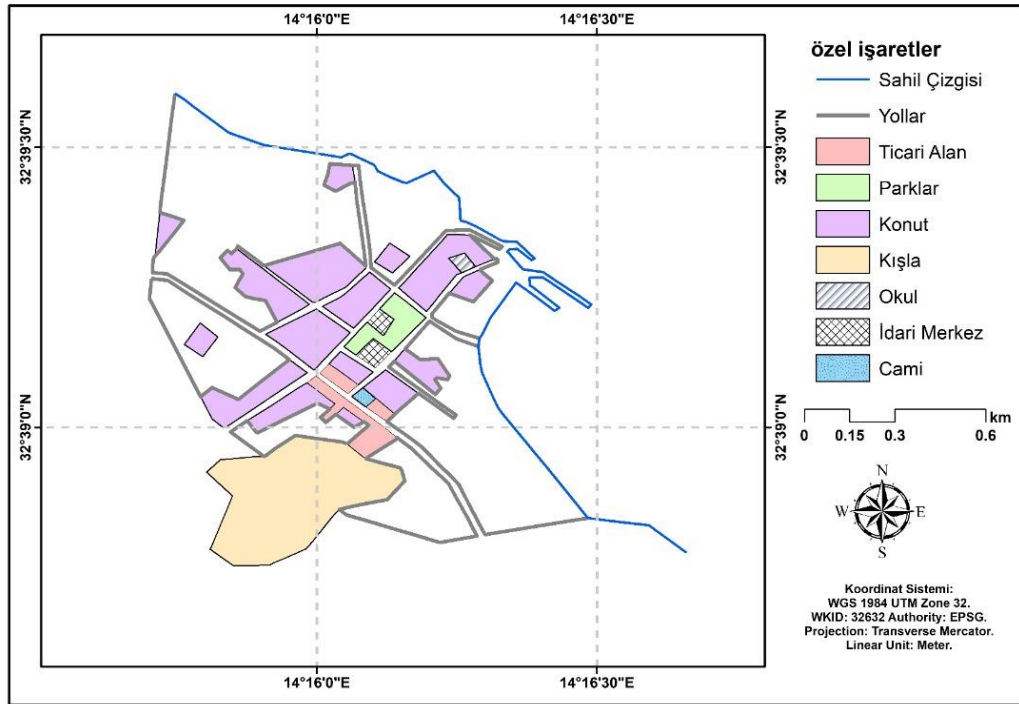
Hums şehri, diğer Libya şehirleri gibi, planlamanın kötüye kullanılması, şehir planı içerisinde gelişigüzel inşaat yapanların cezalandırılmaması, yeşil alanların konut ve ticaret alanlarına dönüştürülmesi ve yerleşmenin tarım arazilerine yayılması gibi sebeplerden dolayı iç içe geçmiştir. Tüm bu hususlar şehirlerin kentsel planlarında birçok çarpıklığa neden olmaktadır.

²¹ Doğal faktörler, arazilerin iç yapısını ve morfolojisini etkileyerek şehir içindeki arazi kullanım dağılımını etkilemektedir.

Hums şehrinin 2019 yılındaki arazi kullanımını incelemeden önce, tarihi bir bakış açısıyla arazi kullanımından, şehir planının geçmişte özellikle de Osmanlı döneminde ve İtalya işgali sırasında nasıl görüldüğünden bahsedilecektir.

4.1. Osmanlı Döneminde Araziden Yararlanma

Osmanlı döneminde 19. yüzyılın başlamasıyla birlikte tarım ürünlerinin ihracatı için birkaç kamu binası ve bir liman kurulmuştur. Hums şehri, 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupalı topluluklardan birçok iş adamının ve sermayenin akınıyla bir ekonomik patlamaya tanık olmuştur. Şehirde kiliseler ve tapınaklar gibi birçok dini ve kültürel merkez de inşa edilmiştir. Türk döneminde ise, şehir az nüfuslüydü, dar ve kıvrımlı sokakları ve merkezde bir halk pazarı vardı. Tarihçi Et-Telisi, şehrin konutlarının tek tip bir yapı tarzına sahip olduğunu belirtmiştir. Eğirme, örgü, tahıl öğütme ve zeytin sıkma gibi hayvan ve kas gücüne dayanan bazı el sanatları gelişmiştir. Ayrıca şehrin merkezinde, hâlâ ayakta duran büyük bir kubbe ile karakterize edilen bir cami bulunmaktaydı (El-Ahvel, 1990). Bu dönemde şehri çevreleyen duvarla birlikte çok sayıda konut, zanaat-eğitim okulu ve idari merkez de inşa edilmiştir (Harita 20).

Harita 20. Osmanlı Dönemi Hums Şehri Arazi Kullanılışı

Kaynak: (Planlama Bakanlığı, 1988)

şehirde her yönden inşa edilen surlar olmuştur. Bu dönemde askeri ve konut alanları arazi kullanımında belirleyici rol oynamıştır.

4.3. Birinci Aşama: 1960 - 1970 Dönemi

Araştırma sahası, Libya'da 1966 yılında petrolün keşfedilmesinin ardından önemli ölçüde gelişmiştir. Nitekim bu gelişme ile şehrin yerleşme surlarının dışına çıkmıştır. Kullanışlı ve asfaltsız yol ağları, su ve kanalizasyon şebekelerinin yaygınlaşmasının yanı sıra, şehir konutları bir veya iki katlı olup Libya tarzı ve eski Türk tarzı ile ayırt edilmiştir.

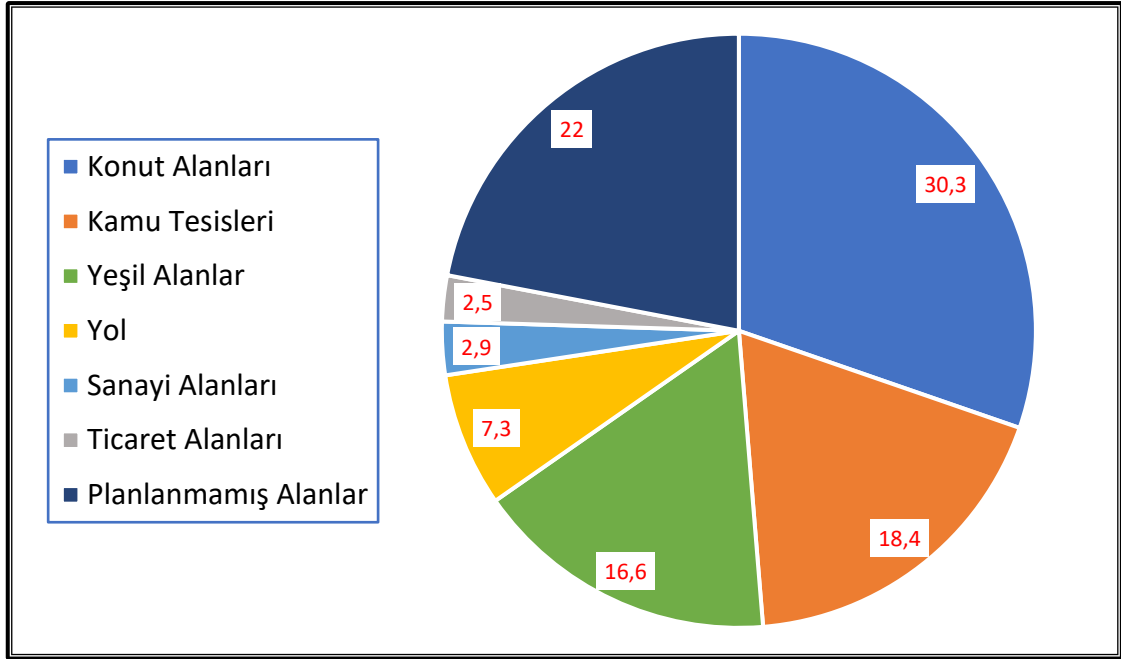
Söz konusu dönemde şehir planının %30'undan fazlası konut kullanımı için tahsis edilmiştir. Şehrin merkezi bölgesinde Arap tasarımlı 569 konut birimi, Bin Echa Camii'nin bitişiğinde bazı yerleşim mahalleleri ve deniz kıyısına yakın bazı kulübeler vardı. 1966 yılında, Arap, İslami, Türk ve İtalyan kentsel dokusuna sahip, arazi kullanımlarına ilişkin ilk kapsamlı planın onaylanmasının ardından şehir genişlemiştir. Kentsel alan içinde su ve kanalizasyon şebekeleri ile donatılmış konut sayısı artırılmıştır. Ticaret, sanayi ve konut alanları ve cadde ve yollardan oluşan kentsel alan 106.5 hektar olarak tahmin edilmiştir (Polservice, 1980/b).

Hums şehrinde 1966 yılındaki arazi kullanım dağılımı incelendiğinde, konut kullanımına tahsis edilen alanların %30,3 ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir (Tablo 51, Şekil 41). Şehrin merkezinde yer alan El-Belediye mahallesinde yaşayan birçok aile, ekonomik ve yaşam koşullarının iyileşmesi ve şehirde ilk kez çok katlı konutların inşa edilmesi nedeniyle Lebda ve Bin Echa mahallelerine taşınmıştır.

Tablo 51. Hums Şehri Arazi Kullanımı (1966)

Fonksiyon Alanları	Kapladığı Alan (ha)	Oranı (%)
Konut Alanları	32,4	30,3
Kamu Tesisleri	19,6	18,4
Yeşil Alanlar	17,7	16,6
Yol	7,7	7,3
Sanayi Alanları	3,2	2,9
Ticaret Alanları	2,6	2,5
Planlanmamış Alanlar	23,3	22
TOPLAM	106.5	100

Kaynak: (Lucas ve diğ., 1988)

Şekil 41. Hums Şehri Arazi Kullanımı (1966)

Kaynak: Tablo 51 verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

İdari, askeri, sağlık tesisleri gibi kamu tesisleri için tahsis edilen alanlar şehrin toplam alanının %18,4'ünü oluşturarak ikinci sırada yer almıştır. Yeşil alanlar şehrin toplam alanının %16,6'sını oluşturarak üçüncü sırada yer almıştır. Altmışlı yılların başlarında düşük yaşam standartları nedeniyle faaliyeti sınırlı kalan özel sektör, çeşitli bölgelerde konut ve ticari birimler inşa ederek canlanmıştır. Cadde ve yollar ise, toplam

kentsel alanın %7,3'ünü oluşturmuştur. Şehirde çok sayıda caddenin açılması, şehrin fonksiyonel yapısını ve kentsel dokusunu değiştirmede büyük bir etki yaratmıştır. Ülkenin doğusu ve batısını birbirine bağlayan ve eskiden şehrin merkezinden güneye çapraz olarak geçerek sahil yoluna bağlanan eski ana yol üzerinde değişiklik yapılmıştır. Bu yol artık şehrin merkezinden geçerek batıya yönelmekte ve bitiş noktası ülkenin içi ulaşımı için ana yol olan sahil yoluna bağlanmaktadır. Bu değişiklik, yolun her iki tarafında yeni bina ve ticari faaliyetlerin ve yolun arkasında bir grup özel konutun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1970'li yılların başlarında Hums şehri, konserve balık fabrikası, süt ürünleri fabrikası ve konserve meyve fabrikası gibi birçok ekonomik, endüstriyel ve tarımsal projenin devlet tarafından yürütülmesinden sonra hızlı bir gelişmeye tanık olmuştur. Şehirde eğitim ve sağlık tesislerinin sayısı artmış ve yeni konut birimleri inşa edilmiştir. Tüm bu süreçler uluslararası danışmanlık şirketlerinin gözetiminde gerçekleşmiştir. O dönemin şehir planında 1966 yılında 45 bin olan nüfusun 1973 yılında yaklaşık 7,3 bin kişi, 1978 yılında yaklaşık 9,6 bin kişi ve 1988 yılında yaklaşık 16 bin kişi artacağı öngörülmüştür. Kentsel alan 615 hektara ulaşmıştır (Ammura, 1998). 1960'lı yılların ortalarında kentsel alan yaklaşık 106,5 hektardır (PolSERVICE, 1980/b).

4.4. İkinci Aşama: 1980 - 2000 Dönemi

Bu aşamada, nüfus sayısındaki artış ve nüfusun sosyoekonomik koşullarının iyileşmesine bağlı olarak Libya şehirlerinin planlarında dikkate değer bir büyüme görülmüştür. Görsel işitsel cihazlar, buzdolapları ve su ısıtıcıları gibi elektrikli elektronik cihazların ve sıhhi tesislerin kullanımıyla birlikte, iyi barınma koşullarına sahip konut birimlerinin sayısı artmıştır. Bu da doğal olarak su, gaz, elektrik tüketiminde artışa ve dolayısıyla bunların her eve, sokağa sağlanması zorunluluğuna yol açmıştır. Buna binaen, plandaki mevcut durumla ilgili çalışmalar hazırlamak ve 2000 yılına kadar olan şehrin planı doğrultusunda ileriye dönük geliştirme önerileri sunmak için bazı mühendislik danışmanlık şirketleriyle sözleşmeler yapılmıştır. Bu danışmanlık şirketleri arasında, 2000 yılına kadar Hums şehrinin kapsamlı planı önerilerini sunmakla sorumlu olan PolSERVICE Mühendislik Danışmanlık şirketi yer almıştır. İncelenecek alan, doğuda Lebda Vadisi'nden batıda Et-Tevalib Vadisi'ne, kuzeyde deniz kıyısından güneyde yapılmakta olan yeni demiryolu hattına kadar uzanan 318,5 hektarlık bir alan idi. İtalyan

şirketi “McGaughy, Marshall, McMillan, and Lucas” tarafından hazırlanan 1980 yılı şehir planı, çeşitli nedenlerle uygulanmaya devam edemez hâle gelmiştir. Bu nedenler arasında, şehir nüfusunun hızla artarak söz konusu planda öngörülen sayıyı aşması ve buna bağlı olarak konut kullanımını için tahsis edilen alanda kentsel nüfus yoğunluğunun beklenenden 6 kat daha fazla gerçekleşmesi sayılabilmektedir. Bunun yanı sıra kentsel büyüme ve gelişme, planda belirlenen alanın sınırlarını aşmıştır (PolSERVICE, 1980/b).

Tablo 52. Hums Şehri Arazi Kullanımı (1980)

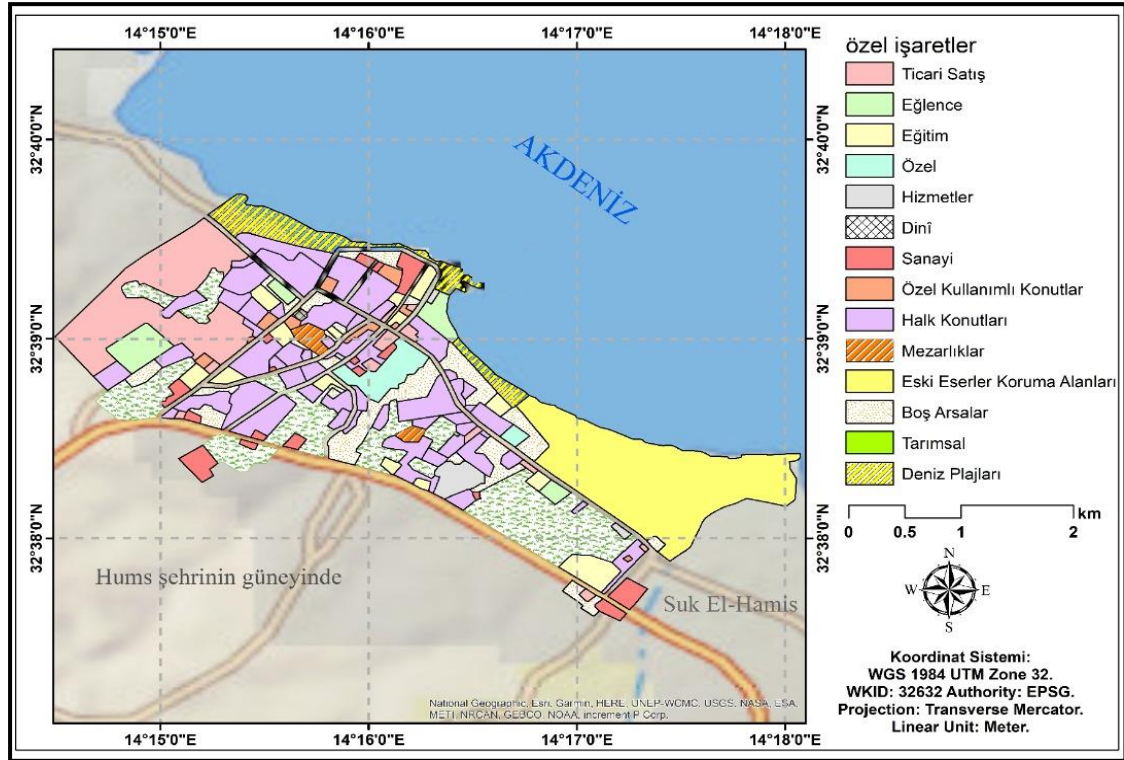
Fonksiyon Alanları	Kapladığı Alan (ha)	Oranı (%)
Konut Alanları	110,6	34,7
Eğitim Alanları	26,6	8,4
Sağlık ve Sosyal Güvenlik Alanları	12,10	3,8
Dini ve Kültürel Alanlar	15,5	4,9
İş ve Ticaret Alanları	8,9	2,8
Spor ve Eğlence Alanları	37,7	11,8
Kamu Yönetimi ve Hizmetleri	4,8	1,5
Sanayi ve Depolama Alanları	29,4	9,2
Tarım Hizmetleri	8,8	2,8
Yol ve Ulaşım Alanları	59,5	18,7
Otopark	4,6	1,4
Toplam Kentsel Alan	318,5	100,0
Tarım Alanları	403,0	-
Deniz Plajı ve Halka Açık Alanlar	180,5	-
Arkeolojik Alanlar	125,0	-
Özel Alanlar	19,2	-
Toplam Alan	1.046,2	-

Kaynak: (PolSERVICE, 1980/b)

Tablo 52’ye bakıldığında, 1980 yılında toplam kentsel alanın yaklaşık 318,5 hektara ulaştığı görülmektedir. Kapladığı alan bakımından ilk sırada yer alan konut kullanımı, 110,6 hektarlık bir alanı kaplayıp toplama oranı %34,7’dir. Bu rakam, 1960 arazi kullanımında toplam alanın %30,3’üne tekabül etmektedir.

Konut alanlarının ardından 59,5 hektar ve %18,7 ile ulaşım alanları, 37,7 hektar ve %11,8 ile eğlence ve spor alanları, 29,4 hektar ve %9,2 ile sanayi ve depolama

alanları gelmiştir. Sonuç olarak, söz konusu dört kullanım Hums şehrinde arazi kullanımlarının dörtte üçünü oluşturmuştur (Harita 22).

Harita 22. Hums Şehri Arazi Kullanımı (1980)

Kaynak: (PolSERVICE, 1980/b) adlı kaynaktan faydalanılarak hazırlanmıştır.

4.5. Üçüncü Aşama: Hums Şehri 2000 Yılı Kapsamlı Planı

Hums şehrinin 2000 yılı kapsamlı planı, PolSERVICE şirketi tarafından 1980 yılında hazırlanmıştır. Libya devleti, Hums şehri de dâhil olmak üzere Libya şehirlerinin altyapısının inşası ve kentsel bileşenlerinin belirlenmesine yönelik kapsamlı planlar hazırlamak üzere PolSERVICE Şirketi ve Yunan şirketi Doxiadis ile sözleşme yapmıştır. Bu aşamada mühendislik şirketleri, idari ve hizmet alanlarının artacağını varsaymış ve buna bağlı olarak beklenen nüfus için alışveriş merkezleri, sanayi merkezleri, oteller ve hastaneler gibi kamu hizmet ve tesislerinin sağlanması gerektiğini öne sürmüştür. Önümüzdeki yıllarda beklenen nüfus artışı da dâhil olmak üzere pek çok konuyu ele alan bu planda, arazi kullanımları detaylı ele alınmıştır. Planda çok sayıda boş arsa bırakılarak konut yapımı için yerler tahsis edilmiştir. 2020 yılına kadar tüm arazi kullanımları 2000 yılı kapsamlı planında yer alan öneri ve çalışmalardan yola çıkılarak

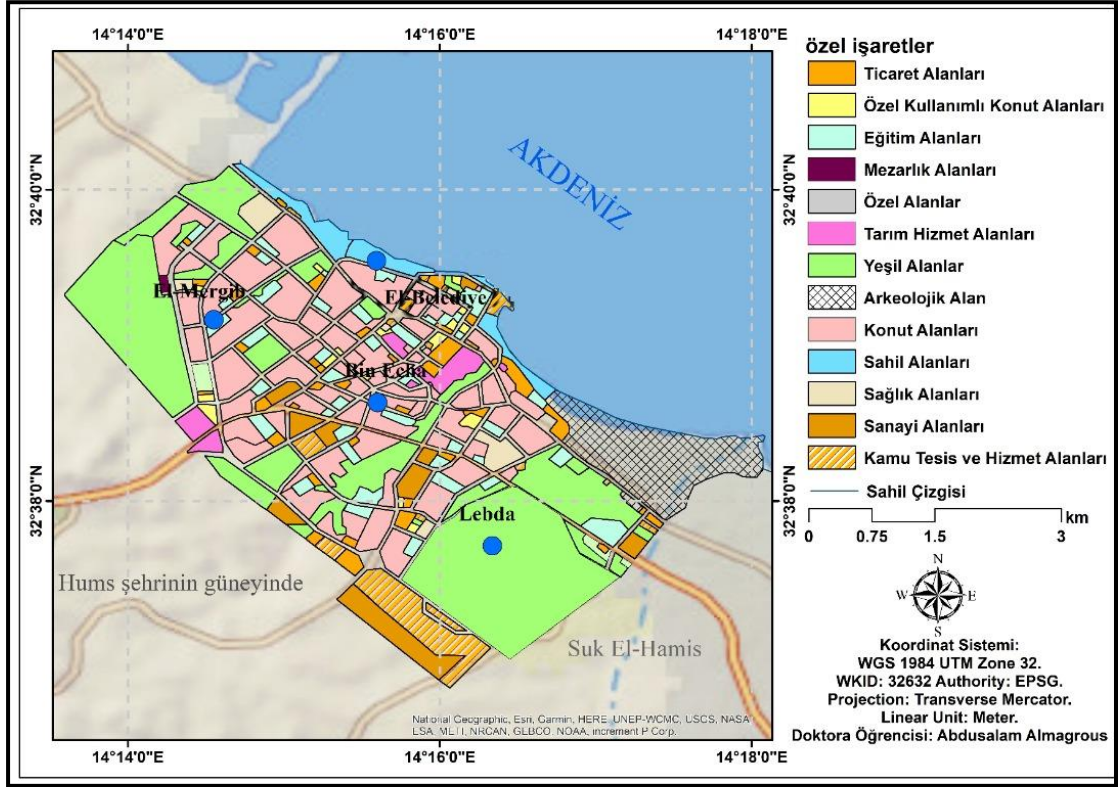
gerçekleştirilmiştir. Ancak daha sonra tartışılacağı gibi birçok ihlalin varlığı amaç dışı kullanımlara yol açmıştır.

Tablo 53. 2000 Yılı Kapsamlı Planına Göre²² Hums Şehri Arazi Kullanımı

Fonksiyon Alanları	Kapladığı Alan (ha)	Oranı (%)
Konut Alanları	530	41,2
Ticaret Alanları	59,6	4,6
Sanayi Alanları	79	6,1
Eğitim Alanları	101	7,8
Sağlık Alanları	36	2,8
İdari Alanlar	14	1,1
Dini ve Kültürel Alanlar	18,9	1,5
Spor ve Eğlence Alanları	127	9,9
Yol ve Ulaşım Alanları	279	21,7
Kamu Tesis ve Tarım Hizmet Alanları	17,5	1,4
Askeri Alanlar	25	1,9
Toplam Kentsel Alan	1.287	100
Boş Arsa ve Sahil Alanları	302	-
Arkeolojik Alanlar	125	-
Toplam Alan	1.714	-

Kaynak: (PolSERVICE, 1980/b)

²² Hums şehrinin 2000 yılı kapsamlı planı 1980 yılında hazırlanmış, tüm sektörler dikkate alınarak 2000 yılı için öngörülmüştür.

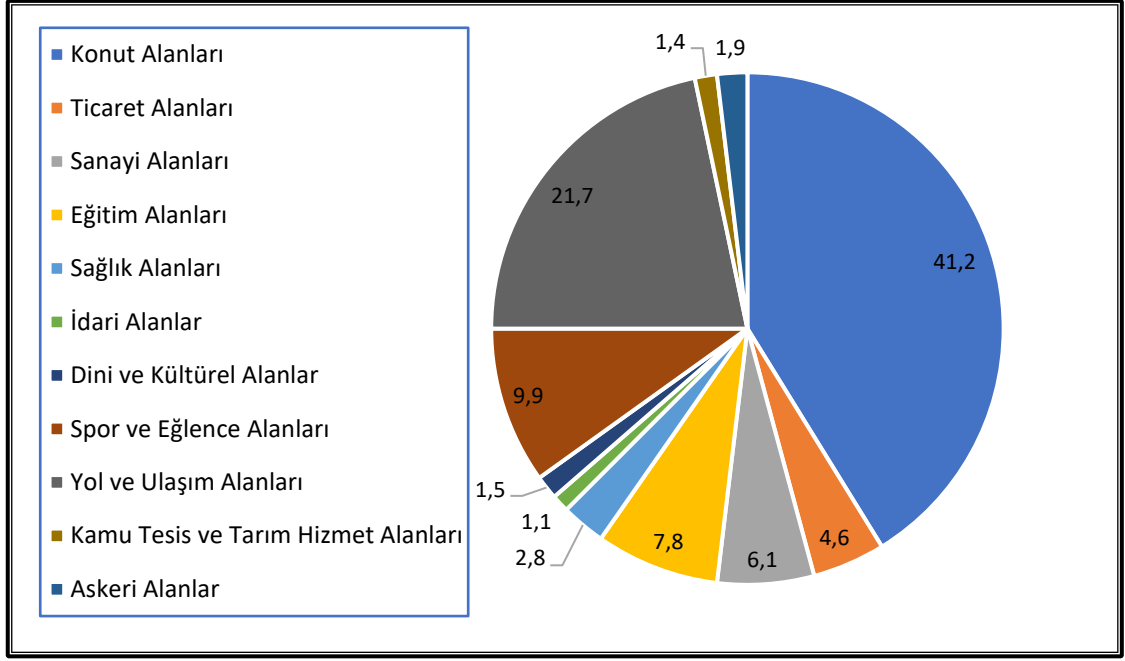

Harita 23. Saha Çalışması Verileri ve 2000 Yılı Kapsamlı Planına Göre Hums Şehri Arazi Kullanılışı

Kaynak: (PolSERVICE, 1980/b) adlı kaynaktan faydalanılarak hazırlanmıştır.

Harita 23 ve Tablo 53'e bakıldığında, 2000 yılı kapsamlı planında toplam alanın önemli ölçüde büyüdüğü ve 1980 yılı planında 1.046,2 hektara ulaşan toplam alanın 1.714 hektara arttığı görülmektedir. Konut kullanımı, 530 hektar ve %41,2 ile kapladığı alan bakımından ilk sırada yer almıştır. Konut kullanımının ardından 279 hektar ile kentsel alanın %21,7'sini oluşturan yol ve ulaşım kullanımları gelmiştir. Bu oran, şehir planının alansal genişlemesinden ve şehrin mahalleleri ile banliyöleri arasındaki bağlantıdan sorumlu olduğu için önemli bir orandır.

Ardından sırasıyla %9,9 ile spor ve eğlence alanları, %7,8 ile eğitim alanları, %6,1 ile sanayi alanları, %4,6 ile ticaret alanları, %2,8 ile sağlık alanları ve %1,1 ile idari alanlar yer almıştır (Şekil 42).

Şekil 42. Hums Şehri Arazi Kullanılışı (2000)

Kaynak: Tablo 53 verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Bu dönem veya aşamada büyüme yönleri, şehir içindeki ana ve tali caddelerin yönlerine paralel olarak çeşitlilik göstermiştir. Esas olarak planlanmış kentsel yollarda, plana ve amacına hizmet edecek şekilde, birbirine dik yeni tali yollar açılmıştır. Bu tali yollar üzerine birçok küçük ölçekli proje, ev ve özel bina inşa edilmiştir. Devlet, plan dâhilindeki boş arsaların sahiplerini ister kiraya vermek ister yaşamak için olsun kendi arsaları üzerine inşaat yapmak için bankalardan borç almaya teşvik etmiştir. Sonuç olarak bu dönemde, konut kullanımı alanlarının artması kentsel gelişimin en önemli faktörü olmuştur.

4.6. Dördüncü Aşama: 2012 Yılında Araziden Yararlanma

Polservice şirketi tarafından hazırlanan 2000 yılı kapsamlı planının dönemi ile şehir mahallelerinin 71 bölüme ayrılmasına dayanan 2018 yılı şehir planının güncel durumu arasındaki karşılaştırmaya ilişkin aşamadan bahsetmeden önce, Kamu Hizmetleri Sekreterliği raporuna göre 2012 yılında arazi kullanımına değinmekte fayda vardır.

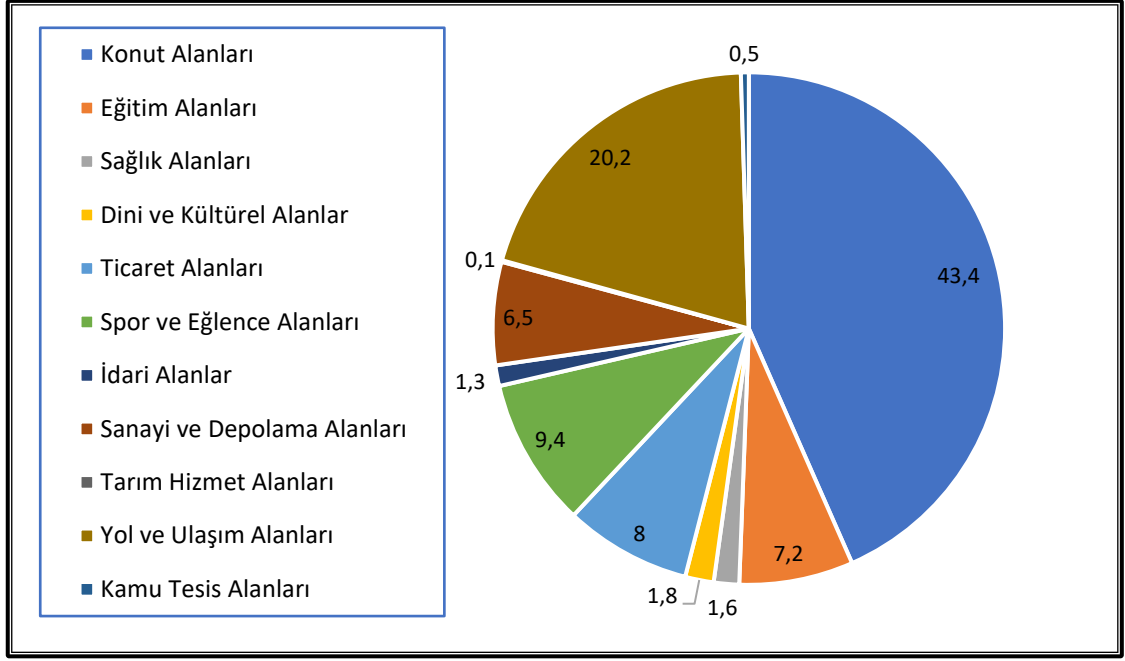
Şehrin toplam kentsel alanı; şehir merkezi, konut alanları, eğitim, sağlık ve idari gibi çeşitli kamu hizmetleri, yol ağı, ulaşım alanları ve tarımsal yeşil alanları içermektedir. 2012 yılında kentsel alan, şehrin toplam alanının %36,1'ine tekabül eden 914 hektara ulaşmıştır (Tablo 54, Şekil 43).

Kentsel alan dışındaki alanlar ise, El-Mergib ve Lebda mahallelerinde ve şehrin kenar bölgelerinde yaygın olan tarım arazilerini, boş arsaları, eğlence ve turizm alanında henüz kullanılmayan sahil arsalarını kapsamaktadır. Şehir planı kapsamına giren ancak kentsel alan kullanımına dâhil olmayan boş arsalar, şehrin toplam alanının %31,9'una denk gelen yaklaşık 807 hektarlık bir alanı kaplamıştır.

Tablo 54. Hums Şehri Arazi Kullanılışı (2012)

Fonksiyon Alanları	Kapladığı Alan (ha)	Oranı (%)
Konut Alanları	397	43,4
Yol ve Ulaşım Alanları	185	20,2
Spor ve Eğlence Alanları	86	9,4
Ticaret Alanları	72	8
Eğitim Alanları	66	7,2
Sanayi ve Depolama Alanları	58	6,5
Dini ve Kültürel Alanlar	17	1,8
Sağlık Alanları	15	1,6
İdari Alanlar	12	1,3
Kamu Tesis Alanları	5	0,5
Tarım Hizmet Alanları	1	0,1
Toplam Kentsel Alan	914	100
Boş Arsa	807	31,9
Tarım	395	15,6
Yeşil Kuşak ve Sahil Alanları	261	10,3
Arkeolojik Alanlar	125	4,9
Özel Alanlar	26	1
Toplam Alan	2.528	-

Kaynak: (Hums Kamu Tesis Sekreterliği, 2012)

Şekil 43. Hums Şehri Arazi Kullanılışı (2012)

Kaynak: Tablo 54 verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

4.7. 2018 Yılında Araziden Yararlanma ve Önceki Planla Karşılaştırılması

Şehirdeki mevcut duruma bakıldığında, 2000 yılı kapsamlı planında belirtilen ve kullanımlar, planın alanı ve nüfus artışı arasında uyum sağlamak için benimsenmesi gereken önerilere rağmen, şehir planını etkileyen ve şehir içerisinde arazi kullanımlarının çakışmasına neden olan birçok çarpıklığın olduğu görülmüştür. Kapsamlı planda geçen bu öneriler, nüfus artışı dâhil olmak üzere uzun yıllar için geleceğe yönelik boyutlar taşımakta ve ticaret alanları, yeşil alanlar, sağlık ve eğitim hizmetlerinin varlığını garanti etmektedir.

Önceki şehir planı incelendiğinde ve mevcut durumla karşılaştırıldığında, 2000 yılı şehir planına yönelik çok sayıda ihlalin yapıldığı ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra şehirde arazi kullanımları örtüşmemekte ve çoğu durumda genel planda önerilen modelden sapmaktadır.

Şehrin 2000 yılı kapsamlı planında yer alan öneriler ile 2018 yılında mevcut durum arasında arazi kullanımı açısından çoğu durumda bir uyumsuzluk olduğu da tespit edilmiştir.

Kapsamlı plandaki arazi kullanım durumunu somutlaştırmak ve 2018 yılındaki arazi kullanım durumu ile karşılaştırmak amacıyla şehir, şehrin merkez veya orta bölgesi değil hizmetlerin yoğunlaştığı bölge olan merkezi bölge, doğu bölgesi, batı bölgesi ve güney bölgesi olmak üzere dört bölgeye ayrılmıştır. Bu dört bölge de sıralı olarak numaralandırılmış toplam 71 adaya bölünmüştür. Burada 2000 yılı kapsamlı planındaki öneriler ile 2018 yılındaki arazi kullanım durumu arasında arazi kullanımlarının çakışmasına yalnızca merkezi bölge örnek olarak alınacaktır. Bu bölgede, eğlence alanları, eğitim, sağlık tesisleri veya otopark için tahsis edilmiş alanlar ve nüfusa yönelik toplum hizmetleri kapsamında yeşil alanlar olarak belirlenmiş alanlar gibi konut kullanımına dâhil olmayan birçok arazi konut olarak kullanılarak dönüştürülmüştür (Tablo 55). Şehrin sakinleri bu arazilere el koymuş ve bazıları mülkiyetlerini kanıtlayan herhangi bir belge sahibi olmadan bu arazileri yasadışı bir şekilde evlerinin bulunduğu alanlara ilhak etmiştir. Bu husus, şehir alanı içinde arazi kullanımında çok fazla kargaşaya neden olmuştur. 2000 yılı kapsamlı planı ile 2018 yılında şehirdeki arazi kullanım durumu arasında karşılaştırmannın yapıldığı merkezi bölgedeki bu durum, arazi kullanımının merkezi bölgeye kıyasla daha az oranlarda değiştiği ve çakıştığı doğu, batı ve güney bölgeleri için de geçerlidir. Söz konusu durum, 2020 yılına kadar olduğu gibi devam etmiştir. Geniş ve uzun olmaları nedeniyle şehrin en önemli caddeleri arasında yer alan 20. Cadde ve 17 Şubat Caddesi gibi şehrin ana ve tali yollarının birçoğunda birçok konut hâlâ dükkân açmak gibi ticari amaçlarla kullanılmaktadır.

Tablo 55. Hums Şehri Merkez Bölgesi Kapsamlı Planına Göre 2000 ve 2018 Yılları Arasında Arazi Kullanımının Karşılaştırılması

Ada No	2000 Yılı Planına Göre Arazi Kullanımı	2018 Yılı Planına Göre Mevcut Arazi Kullanımı
1	Az sayıda konut, benzinlik, okul	Otel, ticari, sanayi, konut, okul
2	Otel, az sayıda konut, okul	Yoğun konut, benzinlik, sanayi atölyeleri, halk pazarı
3	Okul, az sayıda konut, halk pazarı	Ortaöğretim, az sayıda konut, matbaa
4	Meslek lisesi, az sayıda konut	Okul, az sayıda konut, halk pazarı, mağazalar
5	Karakol, parklar, sağlık merkezi, otopark, kültür merkezi, okul, orta sayıda konut	Karakol, sağlık kompleksi, mağazalar, mezarlık, orta sayıda konut
6	Yoğun konut	Yoğun konut, mağazalar
7	Otobüs durağı, yoğun konut	Cezaevi, inşa edilmemiş El-Vehda Bankası genel merkezi, ticari, küçük atölyeler
8	Otopark, otel, ortaöğretim, bahçeler, sinema, ambulans istasyonu	Ortaöğretim, üniversite yurdu, sebze pazarı, atölyeler, çimento şirketi
9	Deniz limanı, plajlar	Liman, balık dükkânları, kafeler, tatil köyleri, parklar, az sayıda konut
10	Cami, yoğun ve orta sayıda konut, depolar, sağlık merkezi, okul, mahkeme	Yoğun konut, cami, banka, okul, sağlık merkezi
11	Halka açık otopark, idari kompleks, cami, hizmetler	İdari kompleks, mahkemeler, halka açık otopark, cami, özel hastane, ticaret pazarı
12	Çok yoğun konut	Yüksek sayıda konut, idari, ticari, atölyeler
13	Yoğun konut	Yoğun konut, idari bürolar, ticari
14	İtfaiye, orta sayıda konut	Tarımsal, ticari, orta sayıda konut
15	Depolar, yoğun konut	İdari bürolar, orta sayıda konut, ticari
16	Orta sayıda konut	Orta sayıda konut, ticari, atölyeler
17	Orta sayıda konut, okullar, benzinlik, yeşil alan	Atölyeler, orta sayıda konut, okullar, ticari
18	Yoğun konut, depolar	Orta sayıda konut, ticari
19	Orta sayıda konut	Tarımsal
20	Spor sahası, okullar	Orta sayıda konut, okullar
21	Özel alanlar	Özel alanlar, atölyeler
22	Otopark, orta sayıda konut, benzinlik	Otopark, yoğun konut, ticari, sanayi
23	Bahçeler, otel, okullar, restoran	Yoğun konut, turist köyü, özel alanlar, ticari
24	Az sayıda konut	Az sayıda konut, ticari, hizmet binaları
25	Cami, mezarlık, dükkânlar, depolar, orta sayıda konut	Mezarlık, cami, orta sayıda konut, boş arsa
26	Orta ölçekli konut, okullar	Okullar, atölyeler, orta sayıda konut, idari
27	Hastane, ortalama ikamet	Hastane, yoğun konut, ticari, üniversite eğitimi
28	Yoğun konutlar, okullar	Okullar, ticari, yoğun konut, atölyeler
29	Düşük konut	Orta sayıda konut, otel, atölyeler, ticari

Kaynak: Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planına dayalı olarak yapılan saha çalışmasının sonuçlarından faydalanılarak hazırlanmıştır; (Kentsel Planlama Bürosu, 2018)

Tablo 56, şehrin kapsamlı planına göre 2000 yılında şehrin doğu bölgesindeki arazi kullanımlarını ve saha çalışmasının sonuçlarına göre 2018 yılında mevcut arazi kullanımlarını göstermektedir.

Tablo 56. Hums Şehri Doğu Bölgesi Kapsamlı Planına Göre 2000 ve 2018 Yılları Arasında Arazi Kullanımının Karşılaştırılması

Ada No	2000 Yılı Planına Göre Arazi Kullanımı	2018 Yılı Planına Göre Mevcut Arazi Kullanımı
1	Antik Lebda Kenti, müze, turistik hizmetler	Antik Lebda Kenti, müze, turistik hizmetler, restoran, kafe, toplantı ve düğün salonu, medya binası
2	Orta sayıda konut, oyun sahası, restoran	Orta sayıda konut, oyun sahası, ticari, hizmetler, turistik restoran, özel alanlar
3	Yeşil alanlar, eğitim, sanayi, benzinlik, tarımsal	Yeşil alan, cami, otel, üniversite eğitimi, ortaöğretim, benzinlik, tarımsal

Kaynak: Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planına dayalı olarak yapılan saha çalışmasının sonuçlarından faydalanılarak hazırlanmıştır; (Kentsel Planlama Bürosu, 2018)

Tablo 57, araştırma sahasının batı bölgesinde 2000 yılı şehir planına göre arazi kullanımlarını ve 2018 yılında mevcut arazi kullanımlarını göstermektedir.

Tablo 57. Hums Şehri Batı Bölgesi Kapsamlı Planına Göre 2000 ve 2018 Yılları Arasında Arazi Kullanımının Karşılaştırılması

Ada No	2000 Yılı Planına Göre Arazi Kullanımı	2018 Yılı Planına Göre Mevcut Arazi Kullanımı
1	Sanayi, benzinlik	Az sayıda konut, ticari, atölyeler, tarım
2	Orta sayıda konut	Ticari, eğitim, orta sayıda konut
3	Orta sayıda konut, dükkânlar, depolar, eğitim	Yoğun konut, eğitim, ticari
4	Kamu binaları, orta sayıda konut	Orta sayıda konut, kamu binaları, sanayi, ticari
5	Dükkânlar, depolar, orta sayıda konut, eğitim, spor	Spor, eğitim, idari, ticari
6	Eğitim, az sayıda konut	Orta sayıda konut, ticari, el sanatları
7	Sahil alanı	Sahil alanı
8	Orta sayıda konut, eğitim	Orta sayıda konut, ticari, sanayi, eğitim
9	Orta sayıda konut	Orta sayıda konut, ticari
10	Orta sayıda konut	Orta sayıda konut, ticari
11	Stadyum, eğitim, dükkânlar, depolar	Stadyum, gençlik evleri, eğitim
12	Orta sayıda konut, eğitim	Orta sayıda konut, üniversite eğitimi
13	Az sayıda konut	Az sayıda konut
14	Tarımsal, mezbaha, hayvan pazarı	Sanayi, tarımsal
15	Tarımsal	Tarımsal
16	Seyrek konut	Tarımsal
17	Depolar, dükkânlar, orta sayıda konut, eğitim, yeşil alan	Tarımsal
18	Yoğun konut, eğitim, yeşil alan	Üniversite eğitimi, yoğun konut
19	Dini merkez, otopark, park, pazar, eğitim	Dini merkez, orta sayıda konut, ticari, idari
20	Özel hizmetler, otopark, tatil köyleri	Tatil köyleri, idari
21	Ormanlık alanlar, sağlık	Pazar, tarımsal
22	Az sayıda konut, ormanlık alanlar	Tarımsal
23	Dükkânlar, orta sayıda konut, eğitim	Özel alan
24	Bahçeler, az sayıda konut, eğitim, depolar, mezarlık	Özel alan
25	Ormanlık alanlar	Tarımsal
26	Açık alan	Tarımsal

Kaynak: Hums Şehrinin 2000 yılı kapsamlı planına dayalı olarak yapılan saha çalışmasının sonuçlarından faydalanılarak hazırlanmıştır; (Kentsel Planlama Bürosu, 2018)

Tablo 58, araştırma sahasının güney bölgesinde 2000 yılı şehir planına göre arazi kullanımlarını ve 2018 yılında mevcut arazi kullanımlarını göstermektedir.

Tablo 58. Hums Şehri Güney Bölgesi Kapsamlı Planına Göre 2000 ve 2018 Yılları Arasında Arazi Kullanımının Karşılaştırılması

Ada No	2000 Yılı Planına Göre Arazi Kullanımı	2018 Yılı Planına Göre Mevcut Arazi Kullanımı
1	Sanayi	Az sayıda konut, tarımsal, ticari
2	Sanayi, eğitim, kamu tesisleri	Sanayi, kamu tesisleri
3	Orta sayıda konut, eğitim, anaokulları, yeşil alan	Sanayi, az sayıda konut, tarımsal, ticari
4	Dükkânlar, eğitim, sanayi	Otel, sanayi
5	Yoğun konut, eğitim	Az sayıda konut, tarımsal, sanayi
6	Pazar, otopark, bahçeler, telekomünikasyon	Tarımsal, idari
7	Eğitim, orta sayıda konut	Tarımsal
8	Sanayi, ulaşım	Az sayıda konut, yapım aşamasında bir tren istasyonu, tarımsal
9	Eğitim, dükkânlar, orta sayıda konut, yeşil alan	Az sayıda konut, telekomünikasyon, ticari
10	Orta sayıda konut, yeşil alan	Sanayi, tarımsal, ticari
11	Az sayıda konut, bahçeler	Az sayıda konut, ticari
12	Sanayi, ticari	Az sayıda konut, sanayi, ticari
13	Yoğun konut, eğitim, yeşil alan	Özel alanlar, az sayıda konut

Kaynak: Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planına dayalı olarak yapılan saha çalışmasının sonuçlarından faydalanılarak hazırlanmıştır; (Kentsel Planlama Bürosu, 2018)

Kentsel Planlama Bürosu verilerine ve saha çalışmasında gözlemlenen bulgulara göre, Hums şehrinin 2000 yılı kapsamlı planı önerilerine aykırı olarak meydana gelen ve şehrin 2018 yılındaki mevcut durumunda gözlemlenebilen çeşitli ihlal ve sapmalar görülmektedir (Tablo 55, 56, 57, 58). Bunlardan en önemlileri aşağıda sıralanmıştır:

1. 2000 yılı kapsamlı planında yer alan önerilerin uygulanmasının ihmal edilmesi.
2. Kamu binalarının kişisel amaçlarla kullanılması.
3. Yeşil alanlar, parklar ve otoparkların ticari ve konut amaçlarda kullanılması.
4. Şehrin bazı plajları depolara, vadilerin kıyıları ise sanayi ve zanaat atölyelerine ve konutlara dönüştürülerek doğal çevrenin yok edilmesi.
5. Sürekli nüfus artışını karşılamak amacıyla devlete ait boş arsalardan bazılarının konut amaçlı kullanım için sağlanmaması.

6. Herhangi bir gelişmeye tanık olmayan arkeolojik alanlara yönelik ilgi eksikliği.
7. Şehir içinde kullanılmayan özel alanların varlığı.
8. Şehirde ve ötesinde nüfusun ve kentsel dokunun hızlı gelişimi: Hums şehri komşu bölgeler için önemli bir idari merkez olduğu için bazı vatandaşlar konutlarının fonksiyonunu ticari ve hizmet faaliyetlerine dönüştürmüştür. Sonuç olarak, yerleşim mahallelerinde arazi kullanımlarında bir bozukluk meydana gelmiş ve ana stratejik yollar boyunca ticari kullanımlar ortaya çıkmıştır.
9. Arazinin topoğrafik yapısı nedeniyle şehrin güney bölgesinde ve özellikle demiryolunun arkasındaki bölgede kentsel büyümedeki yavaşlama.
10. Şehir planı içinde benzin istasyonları ve çocuk oyun alanları açısından ciddi bir sıkıntının varlığı.
11. Merkezi bölgede fonksiyonlar ve şehrin geri kalan mahalleleriyle ilişkisi açısından kentsel koordinasyonun olmaması.
12. Değişiklikler ve özel izinler mimari açıdan iyi incelenmediği için şehrin genel görünümüne zarar da dâhil olmak üzere çeşitli zararlara katkıda bulunmuştur.
13. Şehirde kentsel büyüme ve kentleşme, önceki yıllarda devlet ve planlayıcı şirket tarafından önerilen yönlerden farklı yönlere ilerlemektedir. Sonuç olarak, şehir içinde ve yakınındaki birçok alanda tarım ve konut kullanımları arasındaki çakışma nedeniyle büyüme yönü her yerde rastgele bir yön hâline gelmiştir.

Hums şehrinde arazi kullanımlarının, şehrin kentsel planını etkileyen ve kullanımların çakışmasına neden olan çarpıklıklara maruz kaldığı söylenebilmektedir. Bu da şehir içindeki kentleşme sürecinin gelişimini etkileyerek şehrin modern bir kent olarak görünmesini engellemektedir. Devlet tarafından çakışan arazi kullanımlarını düzenlemeye çalışan herhangi bir yeni planın yokluğu, plandaki kentsel çarpıklığın durumu daha da kötüleşecektir. Bu da şehri yeni bir kentsel sisteme göre yeniden planlamak isteyen herkes için daha fazla karmaşıklığa neden olabilmektedir.

5. BEŞİNCİ BÖLÜM

HUMS ŞEHRİNDE KENTSEL BÜYÜME VE GELECEKTEKİ YÖNLERİ

Kentsel büyüme, ekonomik dinamikler doğrultusunda durdurulması veya sınırlandırılması zor olan bir olgudur. Bu özelliği nedeniyle kentsel büyüme, koşulların büyümeyle elverdiği ölçüde, gerçekleşmeye devam etmektedir. Kentsel gelişmeye etki eden politikaların oluşturulma ve uygulanma yöntemleri kent makroformunda farklılıklar ortaya çıkarmaktadır (Seydanlıoğlu ve Turgut, 2017).

Kentsel büyüme, kentleşme ve nüfus büyümesi ile olan büyük ilişkisi nedeniyle günümüzde beşerî coğrafyanın ilgilendiği en önemli beşerî olgulardan biridir. Bu ilişki, şehirler içinde oluşan bir halkadan ibarettir. Öyle ki nüfus olmadan kentleşme olmaz ve aynı zamanda yerleşme olmadan nüfus ve kentleşme olmaz.

Kentsel büyüme, nüfus artışının düzeyi ile her zaman ilişkilidir. Genellikle, devlet tarafından sağlam bir stratejik planlama yapılmışsa kentsel büyüme ve nüfus artışı paralel olarak seyretmektedir. Ancak bu stratejik planlama, şehir planının içindeki arazi kullanımlarını organize eden bir şehir görüntüsünde görünmesini sağlayacak şekilde nüfusu kontrol altına almayı ve nüfusun genişlemesini sınırlamayı amaçlamalıdır.

Şehirler içindeki kentsel büyüme merkezleri ve modellerinin incelenmesi, kentleşmenin şehir mahalleleri arasında mevcut ve gelecekteki farklılıklarına ilişkin verilerin analiz edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Kentsel büyüme ile ifade edilebilen kentin iç yapısı, kentin morfolojisini oluşturan ana bileşenlerinden biri olup, kentin oluştuğu ve büyüdüğü coğrafi bir ortam sağlayan diğer tüm bileşenlerle etkileşime girmektedir (Abdülhamid, 2012). Kentsel büyüme, modern çağda şehirleri diğer yerleşim yerlerinden ayıran en belirgin özelliklerden biridir. Büyüme eğilimlerini ortaya çıkarmak, şehir planı içinde ve dışında kentleşme eğiliminin arkasındaki doğal ve beşerî faktörleri tespit etmek ve kentsel planları aksatıp şehirler içinde genişlemelerini sınırlayan sorun ve eksikliklerin anlaşılması için bir çerçeve oluşturmak şehir içindeki kentsel büyümenin incelenmesiyle mümkündür. Şehir içindeki kentsel yapının farklı özelliklerini tespit etmek ve incelemek, binalar için estetik, mühendislik ve sağlık koşullarının ne ölçüde sağlandığını

ortaya çıkarmakta ve şehre tarihini ve mimari morfolojisini yansıtan bir kentsel model vermektedir.

Libya'da kentsel büyüme, altmışlı ve seksenli yıllarda yabancı şirketlere yaptırılan ve Libya'nın tüm şehirlerini kapsayan kentsel planlara tabidir. Bu şirketler aracılığıyla, şehirlerde arazi kullanımlarını belirleyen ve gelecekteki kentsel büyümenin yönünü kontrol eden birçok şehir planı hazırlanmıştır. Ne yazık ki, eğlence ve tarım amaçlı kullanımlar için tahsis edilen boş arsaların yasadışı olarak ticari ve konut amaçlı kullanımlarda kullanılması sonucunda çoğu şehir planı değişerek bazı yerlerde daralma, diğerlerinde ise genişleme görülmüştür. Bu durum, devlete, o bölgelerin nüfusuna gerekli altyapı hizmetlerini sağlama konusunda ek yük getirmiştir.

Hums şehrinde kentsel büyümenin önündeki engellerden bahsetmeye başlamadan önce, Libya'da kentsel planlamanın başlangıç noktasına, daha önce Libya'nın tüm şehirlerini etkileyen planların yönetiminde izlenen kentsel politikaya ve bunun kentsel büyüme üzerindeki etkisinin boyutuna değinmekte fayda vardır.

Libya'da ilk kentsel planlama aşaması, 1968 yılından 1988 yılına kadar olan dönemde en önemli Libya şehirleri ve köyleri için kentsel planlar hazırlanarak ekonomik kalkınmanın başlamasıyla başlatılmıştır. Bu aşamada bölgesel çalışmalar çok sınırlı bir şekilde ele alınmakla birlikte kentsel büyüme önem verilmiştir. Bu aşamada harcanan çabalar iki tür plana odaklanmıştır:

- Şehirler için entegre ayrıntılı planlar: Bu planlara kapsamlı planlar adı verilmiştir.
- Yerel hizmet merkezlerine tekabül eden küçük yerleşim yerleri için planlar: Bunlar, hem yol çizgileri ve arazi kullanımlarını tanımlamayı hem de yerleşim alanlarını diğer faaliyetlerden ayırmayı içermiştir.

Libya devletinde süreç ve politikaların değişmesiyle, yetmişli yılların sonunda ikinci planlama aşamasına geçilmiştir. Bu aşama, bölgesel ve yerel düzeydeki planlama çalışmalarında temel olarak kabul edilen ve 1985 yılında tadil edilen 1980-2000 dönemi için uzun vadeli bir ulusal planın hazırlanmasını içermiştir.

Bütünden parçaya doğru planlama sisteminin benimsendiği kapsamlı ve ayrıntılı temellere dayanan bu aşamada, Trablus, Bingazi, El-Haliç ve Sebha olmak üzere dört bölgesel plan, Hums ve Tarhuna şehirlerini içeren Hums alt bölgesi dâhil olmak üzere

18 alt bölgesel plan ve yaklaşık 240 kentsel plan hazırlanmış ve geliştirilmiştir (“Kentsel Planlama Kurumu”, 2021).

Bu projenin ilk başta başarılı olmasına rağmen, üst yönetimin zayıflığı, hedefine ulaşamamasına yol açan bazı olumsuzlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu olumsuzlukların en önemlisi şunlardır (Planlama Bakanlığı, 2019):

- Söz konusu planların her düzeyde uygulanmasını yönetecek ve takip edecek uzmanlaşmış bir organın olmaması: Bu görev, planlarla ilgilenme konusunda birbirine göre farklılık gösteren belediyelere verilmiştir. Bazıları plan çalışmalarını tamamlayarak somut bir gerçeklik hâline getirmiş, diğerleri ise plan belgelerini bile muhafaza etmemiştir.
- Planlama çalışmalarını düzenleyen mevzuat ve yasalar bariz bir şekilde yetersizdir.
- İkinci aşamada önerilen tüm planların hazırlıkları tamamlanmamıştır.
- Fotogrametri çalışmalarının yürütülmesi, kadastro haritalarının çizilmesi ve şehir planlarının hazırlanması arasındaki koordinasyonun sağlanmasında mesleki deneyim eksikliği: Bu da planların uygulanmasında zorluklara neden olmuştur.

Yukarıdakilerden yola çıkarak, Libya şehirlerinde kentsel gelişim projelerinin yaklaşık yarım yüzyıldan fazlası boyunca karşılaştığı zorluk ve sorunlar, planlamanın teorik çerçevesi ve ulusal ve yabancı kentsel planlama kuruluşları tarafından pratik uygulamalarının gerekçeleri olmak üzere iki ana planlama unsurunda özetlenebilmektedir (El-Babur, 2000).

2000 yılında tamamlanmış olması gereken ikinci nesil planların şehirden şehre değişen sebep ve zorluklar nedeniyle çoğu Libya şehrinde henüz ileri bir aşamaya gelmediği görülmektedir. Bu zorluklar şu şekilde özetlenebilmektedir:

- Bu planların veri ve önerilerinde sürdürülebilirlik terim ve kavramlarına işaret edilmemiştir.
- Yürütme ve merkezi yönetim zayıftır.
- Yasal mevzuatta doğal kaynakların sürdürülebilirliğine katkı sağlayan veya bu kaynaklara zarar verenleri suç sayan herhangi bir maddeye yer verilmemiştir.

Bu zorlukların hedeflenen kentsel gelişimin süreçleri üzerindeki önemli etkisi, özellikle konut ve altyapı olmak üzere kalkınma projelerinin zayıflığında açıkça görülmektedir.

Üçüncü nesil planlar: Libya’da benimsenen kalkınma politikası, bir önceki ikinci nesil planların, olumsuz yönlerinden kaçınmak ve bu planların başarısına katkıda bulunabilecek tüm faktörleri sağlamak için değerlendirileceği uzun vadeli bir aşamayı (2000-2025) içermiştir. Bu doğrultuda, ulusal plan ve bazı bölgeler için bölgesel planlar hazırlanmıştır (Planlama Bakanlığı, 2019).

Bu planlar, Libya’nın içinden geçtiği siyasi ve ekonomik koşullar göz önüne alınarak İskân ve Altyapı Bakanlığı ve Kentsel Planlama Kurumu tarafından durdurulmuştur. Böylelikle, kentsel planlar ve bunların uygulanmasına dair çıkarılan yönetmelikler dâhil olmak üzere ikinci nesil planlar (1980-2000) şu anda kentsel gelişimde bir rehber olarak benimsenen planlar olup, dönem aralığı üçüncü nesil planların hazırlanmasına kadar 2014 yılına uzatılmıştır. Bu karara rağmen ne yazık ki 2022 yılında şu ana kadar üçüncü nesil planlar mevcut koşullar nedeniyle yürürlüğe girmemiş, ancak durum istikrara kavuştuğunda üçüncü nesil planların uygulamaya konulması öngörülmektedir²³.

Hums şehri, kentsel planlamanın yeniden yapılmadığı diğer Libya şehirleri ile aynı durumdadır. Bu nedenle, şehirde çeşitli bileşenleriyle kentsel büyüme yatay yönde gelişigüzel bir şekilde genişlemiş ve bu genişlemeyi şehir planının dışında veya içinde barındıran herhangi bir planlama olmaksızın birçok yere doğru ilerlemiştir.

Kentsel büyümenin temelleri arasında da nüfus, imar ve bunlara yönelik hazırlanan kentsel plan bulunmaktadır. Bu tezin önceki bölümlerinde nüfus faktörü ele alınmış ve çeşitli dönemlerdeki nüfus artışı incelenmiştir. Kentsel büyümenin faktörlerinden birini temsil eden arazi kullanımlarına da yer verilmiş ve Hums şehrinin kentsel plan içinde arazi kullanımını açısından farklılık gösteren birkaç aşamadan geçtiği belirtilmiştir. Bu bölümde ise, şehirdeki kentsel büyüme yönlerine değinilecek,

²³ 20 Ağustos 2019 tarihinde Kentsel Planlama Kurumu Trablus-Cenzur Müdürlüğü mühendisleri ile bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmede, üçüncü nesil planlar dâhil olmak üzere önceki ve mevcut kentsel planlar ile ilgili yeni gelişmeler ele alınmış ve gelecekte hangi planların benimsenip uygulamaya konulacağı konusunda büyük miktarda bilgi toplanmıştır. Bu bilgilere göre, ülkedeki güvenlik ve siyasi durumun istikrarlı olması koşuluyla önce Trablus, Bingazi, Misrata ve Sabha gibi büyük şehirlere ve ardından daha küçük şehirlere ve köylere odaklanılacaktır.

gelecekteki kentsel büyümenin yönü belirlenecek ve şehrin kentsel planını düzenleyebilecek ve gelişigüzel genişlemesini azaltabilecek stratejik planlar geliştirmek suretiyle kentsel büyümenin nasıl kontrol altına alınabileceği ele alınacaktır.

Kentsel büyüme yönlerini incelemeyen önce kentsel büyüme modellerine değinmekte fayda vardır. Şehirler içinde kentsel büyüme, planlı ve plansız veya bir başka deyişle düzenli ve düzensiz/çarpık kentsel büyüme gibi çeşitli modeller göstermektedir. Bu modeller arasında şunlar bulunmaktadır:

Birincisi; Plansız/Çarpık Kentsel Büyüme:

1- Kümülatif kentsel büyüme modeli: Eski surların yüksek olmasından dolayı özellikle şehrin duvarına en yakın yerde boş alanların inşaatla işgal edildiği, şehirlerin tanık olduğu en basit büyüme modelidir. Eski surlar yıkıldıktan sonra yerini dairesel bir yol almakta ve sonuç olarak şehir, Moskova şehrinde olduğu gibi, dairesel bir şekil almaktadır (Eş-Şivavre, 2010).

2- Çok çekirdekli kentsel büyüme modeli: Kümülatif büyümenin bir parçası olan bu model, kurucunun eski şehirlerden ayrılma arzusunu tatmin etmek için İslamabad şehrinde olduğu gibi eski şehirlere yakın yeni şehirlerin ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır (Eş-Şivavre, 2010).

3- Banliyöler modeli: Şehrin kentsel bir uzantısı olan banliyöler, genellikle ayrı bir varlık olmayıp şehre bağlı kalmaktadır. Banliyölerin ortaya çıkması, ulaşımın gelişmesine ve nüfusun şehrin gürültüsünden uzaklaşma arzusuna bağlıdır. Bununla birlikte, banliyölerin çoğu merkezi şehrin kalbine bağlı oldukları için merkezi bir bölgede yer almamaktadır (İsmail, 1988).

İkincisi; Planlı Kentsel Büyüme:

Burada devlet, kentsel büyümeyi planlamak, yönlendirmek ve kamu tesisleriyle düzenlemeye katkıda bulunmaktadır. Kötü planlamadan kaynaklanan kargaşayı önlemek için devletin müdahalesi her geçen gün artmaktadır (Güneyim, 2001). Şehrin kurulduğu arazinin topoğrafyası, nüfus artışı ve ortalama aile büyüklüğünün yoğun bir şekilde incelenmesi ve gerçeğe yakın rakamlar veren nüfus tahminlerinin yapılması durumunda, doğal ve yapay nüfus artış miktarları tespit edilebilmektedir. Buna göre, konut, sağlık, hizmet veya eğitim olsun arazi kullanımlarının kentsel alanların düzenli dağılımına dayalı kentsel demografik planlarda yer almasını sağlayan yapısal ve ayrıntılı

planlama yapılabilir. Böylelikle şehir, planını veya çevreyi kötü etkileyebilecek herhangi bir kentsel çarpıklığa maruz kalmadan düzenli bir şekilde genişlemekte ve aynı zamanda kuruluşu, geçmişi ve tarihini eski yapılarıyla yansıtan morfolojisini korumaktadır.

Kentsel planlama, bir şehirde kentsel büyümenin önceden belirlenen yönlerde genişlemesi için kentsel büyümeden önce gelmesi gereken bir kentsel olgudur. Hums şehrinde, daha önce de bahsedildiği gibi, Polservice ve Doxiadis adındaki yabancı şirketlere iki kentsel plan hazırlanmıştır. En fazla on ila on beş ve hatta yirmi yıla kadar süre için onaylanan bu kentsel planlar, şehrin, sağlık, eğitim, hizmet ve konut olmak üzere çeşitli sektörlerinde nasıl büyüyeceğini ortaya koymak ve şehrin gelecek yirmi veya otuz yılda yaşayacak nüfusunu belirleyen nüfus projeksiyonlarını yapmak için şehrin yapısı ve bileşenlerinin ayrıntılı bir çalışmasını içermiştir. Tüm bunlara rağmen, denetimin yetersiz olması, önceki iç savaşlardan kaynaklı istikrarsızlık ve yerleşim planlarındaki boş arsalarla el koyanlara hesap sorulmaması nedeniyle eğlence kullanımı için tahsis edilen birçok devlet arazisine ve boş arsalarla el konularak konut kullanımına dönüştürülmüştür. Bununla birlikte Planlama Bakanlığı, şehirler içinde kentsel büyüme hareketini planlara göre organize etmek için tüm gelişigüzel binaların yıkımlarını gerçekleştirerek Libya'nın bazı şehirlerinde bu kaosla mücadele etmeye çalışmaktadır.

Bunun ışığında, Hums şehrinde kentsel büyümenin yönleri, önündeki engeller ve aynı zamanda kentsel planın gelecekteki aşamaları incelenecektir.

5.1. Hums Şehri Kentsel Büyümesinin Önündeki Engeller

Kentsel büyümenin önündeki engeller hem doğal hem de beşerî engeller olarak karşımıza çıkabilmektedir. Kentsel büyüme, planlama sürecinde önüne çıkabilecek birçok engelle maruz kalmaktadır. Burada özellikle kastedilen ise, şehrin üzerinde kurulduğu arazinin topoğrafyasına ilişkin topoğrafik engellerdir. Bunlar bazen planlamacıları engebeli araziye uygun bir kentsel planı geliştirme konusunda zorlamaktadır. Kentsel planlamayı erken aşamalarında engelleyen beşerî faktörler de söz konusudur. Kentsel büyümenin önündeki engeller ile kentsel planlamanın önündeki engeller arasındaki fark, kentsel planlamanın önündeki engellerin şehrin daha kuruluş döneminde ortaya çıktığı için genellikle üstesinden gelinebilmesidir. Şehir planında arazi kullanımlarının çakışması veya deprem vs. doğal afetler gibi doğal faktörlerin

ortaya çıkması gibi kentsel büyümenin önündeki engeller ise, şehir kuruluşunun sürekli hareketine ayak uydurduğu için genellikle üstesinden gelinmesi zordur. Tüm bu faktörler bir araya geldiğinde kentsel büyümenin şehirlerdeki hareketi ve genişlemesini engellemektedir.

Buradan hareketle kentsel planlar, nüfusa daha iyi bir geleceğin sağlanması ve şehrin modern kentsel şehirlerle orantılı olarak büyümesi için, inşa edilmiş kütle, çeşitli tesisleri ve hizmetleriyle şehir nüfusunun ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını birbirine bağlamak amacıyla gelecekteki genişlemeleri hesaba katmaktadır.

Hums şehrinde kentsel büyümenin önündeki engeller aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir:

- 1- Hums şehrinin kuzeyinde bulunan Akdeniz kıyısında yer alması, kentleşmenin bu yönde büyümesini engellemektedir. Denize bakan binalarının birçoğu, cephelerinin çökmesine ve yapılarında hasara neden olan birçok iklimsel faktöre maruz kalmaktadır.
- 2- Şehir planı içindeki bazı tarım arazilerinin sahipleri, kendilerine sunulan maddi değerlerin düşük olması nedeniyle tazminat karşılığında devlete satmayı reddetmişlerdir. Bu araziler, yüksek nüfus yoğunluklu Bin Echa gibi bazı mahallelerde kentsel büyümenin genişlemesinin önünde bir engel teşkil etmektedir (Ebhur, 2003).
- 3- Hums şehri, Lebda antik kenti gibi birçok büyük arkeolojik alanı içeren kültürel bir mirastır. Şehir nüfusunun kültürel ve medeniyet kalıntılarını temsil eden ve korunması gereken bu alanlar, kentsel genişleme sürecini engellemektedir. Lebda antik kentinin surları, Hums şehrine doğudan bitişik olup yüzlerce hektarlık çok geniş bir alanı işgal etmektedir. Lebda antik kentinin doğusunda, bir doğa koruma alanı olarak kabul edilen, çeşitli dönemlerde erozyona maruz kalmış bazı kale ve anıtları barındıran başka bir alan daha vardır (Planlama Bakanlığı, 2019).
- 4- Özel mülkiyetli araziler şehrin genişlemesinin önündeki engellerden biridir. Zira şehrin genişlemesi az da olsa devlet arazilerinin bulunduğu bir yönde gerçekleşebilmekte ve bu nedenle büyük meblağlarda tazminat ödenmesi gerekmektedir. Buna rağmen, arazi sahipleri kendilerine sunulan tazminattan

memnun olmamaktadır. Bu da Hums şehri için önerilen ana planın zayıf uygulanmasının bir başka nedenidir.

- 5- Demiryolu şehrin güneyinde şehir bölgesinde yer almaktadır. Bununla birlikte, bu bölgenin ve özellikle demiryolunun arkasındaki bölgenin yoğun bir kentsel genişlemeye sahip olduğu bilinmektedir. Bölgede vatandaşlar tarafından bölünmüş, özel gayrimenkul ofislerinde satılmış ve konut amaçlı kullanılan geniş alanlar bulunmaktadır. Ancak bölge, elektrik, su ve kanalizasyon gibi birçok altyapı hizmetlerinden yoksundur. Burada yaşayan nüfus, su kaynağı olarak kuyulara ve elektrik kaynağı olarak jeneratörlere bağımlıdır. Tüm bunlara rağmen bu bölge, arsa fiyatlarının ucuzluğu ve inşaat kolaylığı nedeniyle yoğun nüfuslu bir bölgedir. Bu da özellikle bölgenin tarımsal olarak sınıflandırıldığı için kentsel büyümenin devlet tarafından hazırlanan bir plana göre düzenli olarak genişlemesinin önünde bir engeldir.
- 6- Hums şehrinde konut sorunu, kentleşme hareketinin karşılaştığı temel sorunlardan biridir. Konut krizi, bölgedeki öncelikli krizler arasında yer almaktadır. Nitekim konut sorunları; doğum oranının artması, ölüm oranının azalması, şehre olan göçün artması ve ortalama aile büyüklüğünün artması nedeniyle nüfus yoğunluğunun artması ve şehrin genişlemesi ve büyümesi sonucunda ortaya çıkmaya başlamıştır. Artan nüfusu barındıracak yeni kentsel planların olmaması nedeniyle şehir nüfusunun çoğu konut sorununu çözmek için gelişigüzel yapılaşmaya başvurmuştur. Bu durum, arazi kullanımında kaosa ve çakışmaya neden olmuş ve dolayısıyla şehrin nüfus artışına uygun bir şekilde kentsel büyümesi ve gelişmesinin önünde büyük bir engel oluşturmuştur.
- 7- Hums şehrinde kentsel büyüme, merkezi iş bölgesinin yer aldığı El-Belediye mahallesi dışındaki tüm mahallelerde yatay olarak gerçekleşmektedir. El-Belediye mahallesinde ise, konut kullanımı dikey genişleme ile ayırt edilmiştir. Buranın birçok ticari şirketi ve hizmet ofisini barındıran bir alan olması nedeniyle beş ila sekiz kat yapılmasına izin verilmektedir. Dolayısıyla, El-Belediye mahallesinde çok katlı binaların sayısı diğer mahallelere göre daha fazladır. Planlama Bakanlığı yasalarına göre şehrin diğer mahallelerinde üç kattan fazla bina yapılması yasaktır. Buna rağmen, birçok kişi yasaları göz ardı ederek izin verilmeyen yerlerde çok katlı binalar inşa etmektedir.

8- Gelişigüzel konut yapımı veya gecekondu: Gelişigüzel yapılaşma, dünyanın her yerinde şehirlerin muzdarip olduğu hem eski hem de yeni sorunlardan biridir (Hamdan, 1985). Bu olgu, kentsel planın imajını bozan ve planlamacıların işlerini kolayca yapmalarına izin vermeyen gelişigüzel büyümeden kaynaklanmış çevresel, sosyal ve ekonomik sorunları hafifletecek şekilde meydana gelen şehrin kentsel büyümesinin önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Nitekim hızlı nüfus artışı ve tüm eğitim, sağlık, sosyal ve tanıtım hizmetlerine duyulan ihtiyaç nedeniyle, plansız gelişigüzel büyümeye birçok sosyal, ekonomik, politik, kentsel ve idari sorun eşlik etmektedir. Hums şehrinde eski ve yeni olmak üzere iki çeşit gecekondu bölgesi vardır. Eski gecekondu bölgeleri, ilk kentsel büyüme aşamasını temsil eden şehrin eski çekirdeği yakınında gelişmiştir. Sokakların dar ve dolambaçlı olması, bazılarının çıkmaz sokak olması ve bütünlüğü bozulmuş binaların var olması, gelişigüzel büyüme bölgelerinin dezavantajlarındandır. Şehrin güney ve güneybatı kesimlerinde yoğunlaşan yeni gecekondu bölgeleri ise, tarım alanlarını işgal ederek genişlemektedir. Yüzölçümü 55 dönüm olarak tahmin edilen bu bölgeler, dağınık bir şekilde yayılmış ve 6-7 metreyi geçmeyen dar sokakların yanı sıra tarım arazileri ile serpiştirilmiştir. Bin Echa mahallesinin arkasında, daha önce kaldırılan bir kereste fabrikasının olduğu boş arsanın gelişigüzel bir şekilde bölündüğü, çok sayıda bina ve çıkmaz sokağın bulunduğu, Kereste Fabrikası mahallesi olarak adlandırılan bir gecekondu mahallesi de vardır. 2019 yılında Planlama Bakanlığına bağlı Kaldırma ve Tazminat Komisyonu tarafından hazırlanan bazı raporlar incelendiğinde, gelişigüzel inşa edilen yaklaşık 865 konut olduğu (Planlama Bakanlığı, 2019), önceden hazırlanmış, yukarıda bahsi geçen ve üçüncü nesil planlar olarak adlandırılan yeni kentsel planlar uygulanmaya konulduğunda bu konutların kaldırılacağı ve sahiplerine tazminat ödeneceği bulunmuştur.

9- Restorasyon ve geliştirme projelerinin durması: Şehir merkezinde yeniden planlanabilecek veya restore edilebilecek bazı eski yerleşim mahalleleri bulunmaktadır. Bunların yerine konut ve ticari projelerin kurulması şehrin gelişimine elbette katkı sağlayacaktır .

Hums şehrinin, gelişmesi, büyümesi ve genişlemesinin önünde duran bazı engellerle karşı karşıya olduğu açıktır. Dolayısıyla, mimarlık, yapılaşma ve kentleşme

konusunda bir model hâline getirebilecek doğal ve beşerî bileşenlere ve aynı zamanda turistlerin uğrak yeri hâline getirebilecek arkeolojik sit alanları, plajlar ve tatil köylerine sahip olan Hums şehri gibi bir şehir için bu durumun bu şekilde devam etmesi, kentsel avantajlarına rağmen onu değersiz bir şehir hâline getirmektedir. Bu engellerin bir sonucu olarak kentsel büyüme bazen tek yönlü bazen de çift yönlü olmak üzere ayrı yönlerde düzensiz bir şekilde ilerlemektedir.

5.2. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri

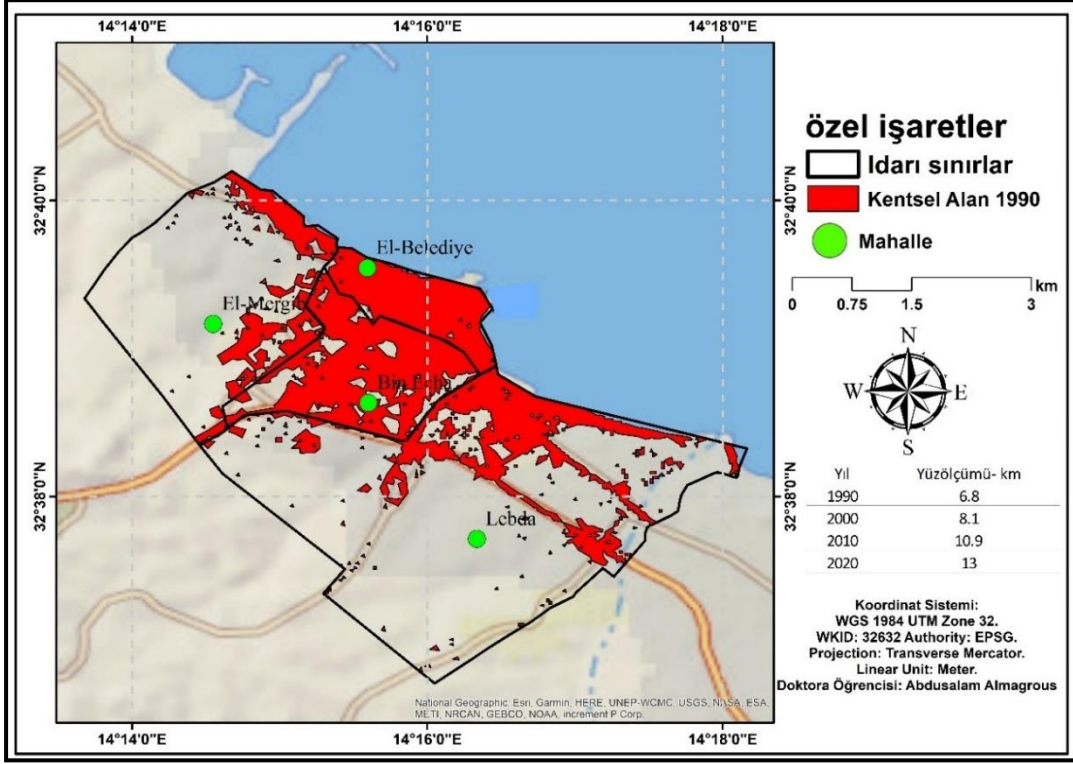
Bir şehirdeki kentsel büyüme eğilimleri ve eksenlerinin incelenmesi, şehir konumunun özelliklerinin, genişleme alanlarını belirlemede, çeşitli coğrafi faktörlerin kentsel büyümeyi yönlendirmedeki etkisini ortaya koymada ve şehrin gelecekteki kentsel imajının netleşmesi için yön ve genişleme eksenlerini ve kentsel engel alanlarını açıklığa kavuşturmadaki etkisini yansıtmaktadır (İmam, 2003). Kentsel büyüme yönleri genellikle sosyal, ekonomik ve gerek doğal gerekse beşerî coğrafi faktörlerin bir kombinasyonunun sonucudur. Bazen kentsel büyümeyi etkileyen ve belirli bir yönde genişlemesini sağlayan siyasi faktörler söz konusu olabilmektedir. Bununla birlikte, şehirler içinde kentsel büyüme belirli bir yönle sınırlı kalmayıp, onu kontrol ederek düzenli veya düzensiz olmasına yol açan mevcut koşullara göre genişlemektedir.

Hums şehrinin kentsel planlarında belirtilen hususlar uygulanmadığında, kentsel büyüme şehir içinde düzensiz bir şekilde genişlemiş ve hatta şehrin dışına ayrı yönlere uzanmıştır. Önceki ve güncel olaylardan sonra Libya şehirlerinin hiçbirinde eski kentsel planlarda herhangi bir değişiklik yapılmaması veya yeni planların geliştirilmemesi ve birçok yerde meydana gelen ihlaller üzerindeki denetimin zayıflığı, bazı şehirlerde bir nevi kaos yaratmış ve bu nedenle şehirler tarımsal çevreleri pahasına genişlemeye başlamıştır. Bu durum gerek çevre sektörü düzeyinde gerekse hizmetler ve altyapı düzeyinde çeşitli sorunlarla sonuçlanmıştır. Aşağıdaki haritalar aracılığıyla çeşitli dönemlerde Hums şehrindeki kentsel büyüme yönleri incelenerek, kentsel büyümenin sebepleri ve belirli yönlerde nasıl genişlediği ortaya çıkarılacaktır. Nitekim Hums gibi şehirler, şehir planlarını etkileyen tüm doğal ve beşerî faktörlerden, özellikle bu faktörlerin tek başına gelmeyip diğer faktörlerin eşlik etmesi durumunda büyük ölçüde etkilenmektedir. Bu diğer faktörlerden birisi de başka şehirlerden gelen sermayenin Hums şehrine göç etmesi sonucunda güney ile güneydoğu başta olmak üzere şehrin

çeşitli bölgelerinde özel sektöre yatırım yapılarak bir takım konut binalarının inşa edilmesidir. Hums şehrinde kentsel büyüme yönleri, incelenecek zaman dilimine göre değişmektedir. Bu nedenle, şehir içinde değişen model ve yönleriyle kentsel büyümeye yol açan nedenleri belirlemek için çeşitli dönemlerdeki kentsel büyüme yönleri incelenmiştir.

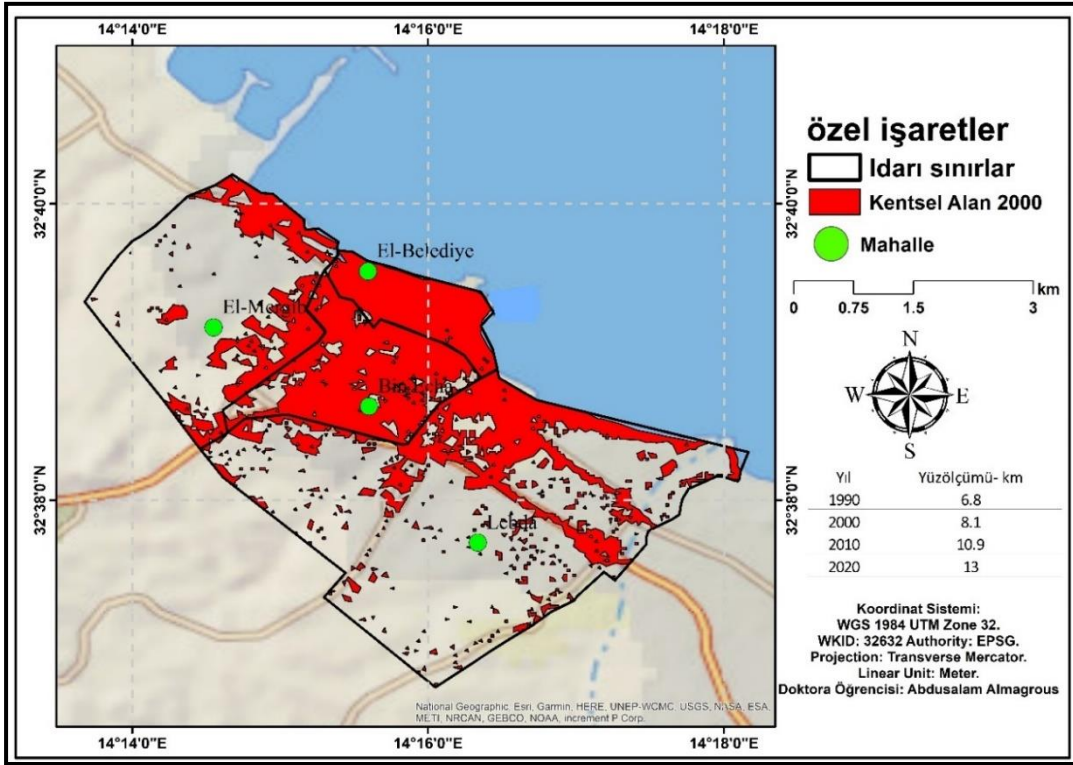
1990-2020 döneminde Hums şehrinde meydana gelen kentsel büyüme incelendiğinde, kentsel büyümenin şehrin oluşum çekirdeği olan noktadan başlayıp ayrı ve farklı yönlere doğru ilerlediği görülmektedir (Harita 24, 25 ,26, 27). 1990 yılında kentsel büyüme, sadece deniz kıyısına bakan kuzey yönünde, tüm hizmetlerin yoğunlaştığı ve o zamanki nüfus sayısının az olması nedeniyle az konutun bulunduğu şehir merkezinde meydana gelmiştir. 2000 yılında kentsel büyüme, o dönemde benimsenen ve eğitim ile sağlık kurumları gibi devlet tesisleri ve konut binalarının inşa edilmesi suretiyle Bin Echa ve Lebda mahallelerine doğru genişlemeye başlamıştır. 2010 yılında kentsel büyüme, nüfus artışına ayak uydurmak için devlet tarafından verilen konut kredileri nedeniyle 2000 yılına nazaran farklı bir şekilde genişlemiştir. 2020 yılında, doğu, batı ve güney olmak üzere hemen hemen şehrin tüm kesimleri ve bütün mahalleler genişlemiştir. Bununla birlikte, El-Belediye mahallesindeki şehrin oluşum çekirdeği ve hizmet merkezine yakınlığı nedeniyle Bin Echa mahallesi kentsel büyümede en büyük paya sahip mahalledir.

1990-2020 yılları arasında Hums şehrinde kentsel büyüme yönlerini gösteren haritalara bakıldığında, büyümenin ilerlediği yönler görülebilmektedir. Bu yönler ışığında, kentsel büyümenin düzensiz ve şehrin çevresiyle uyumsuz bir şekilde gerçekleşmesi engellenebilmektedir.

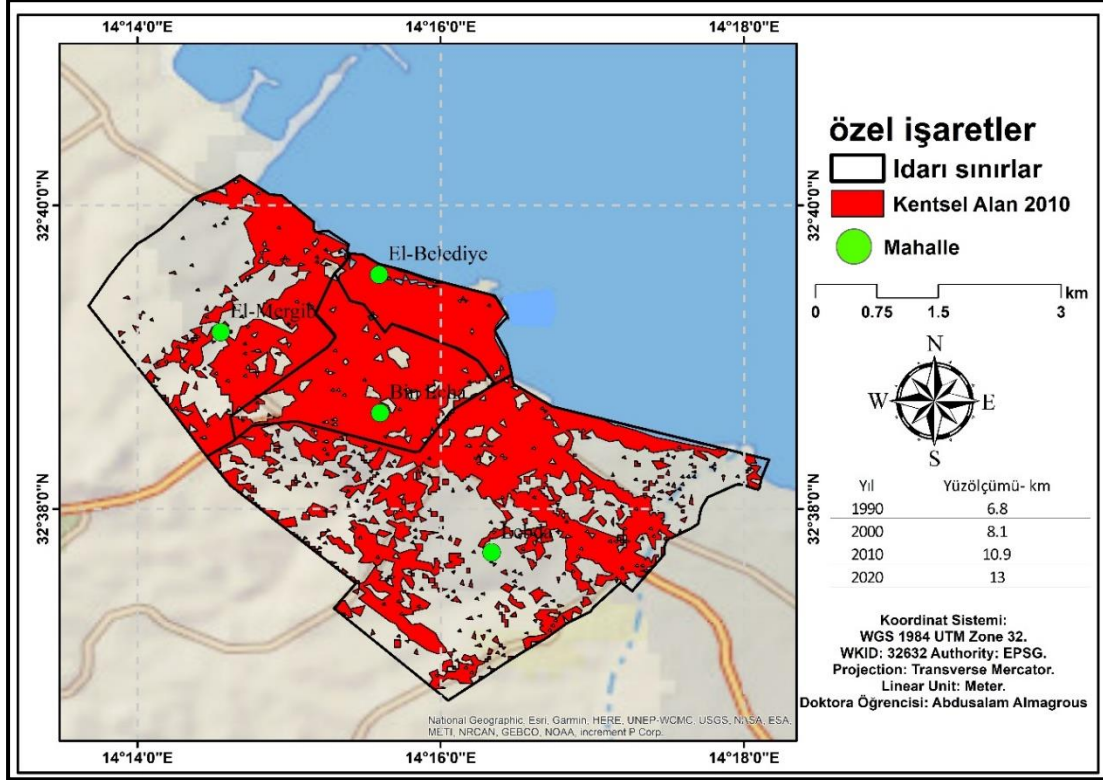
Harita 24. Hums Şehri Kentsel Büyüme (1990)

Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- (“GSFC NASA”, 2020)

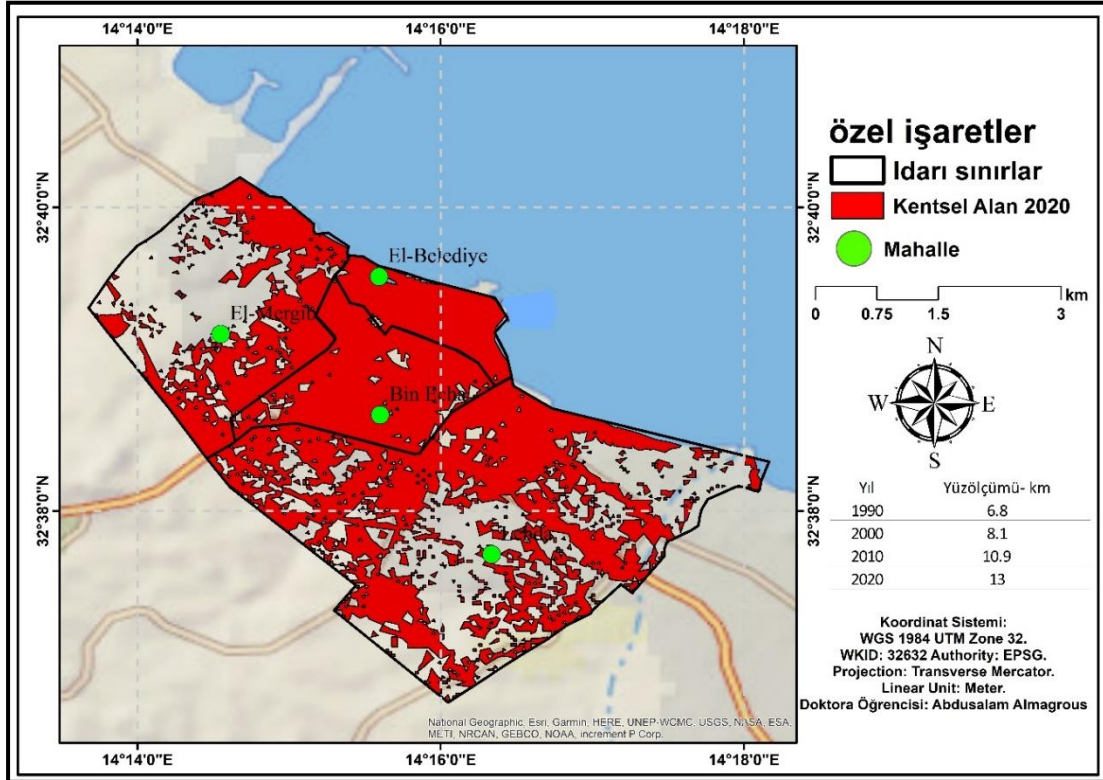
Harita 25. Hums Şehri Kentsel Büyüme (2000)

Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- (“GSFC NASA”, 2020)

Harita 26. Hums Şehri Kentsel Büyüme (2010)

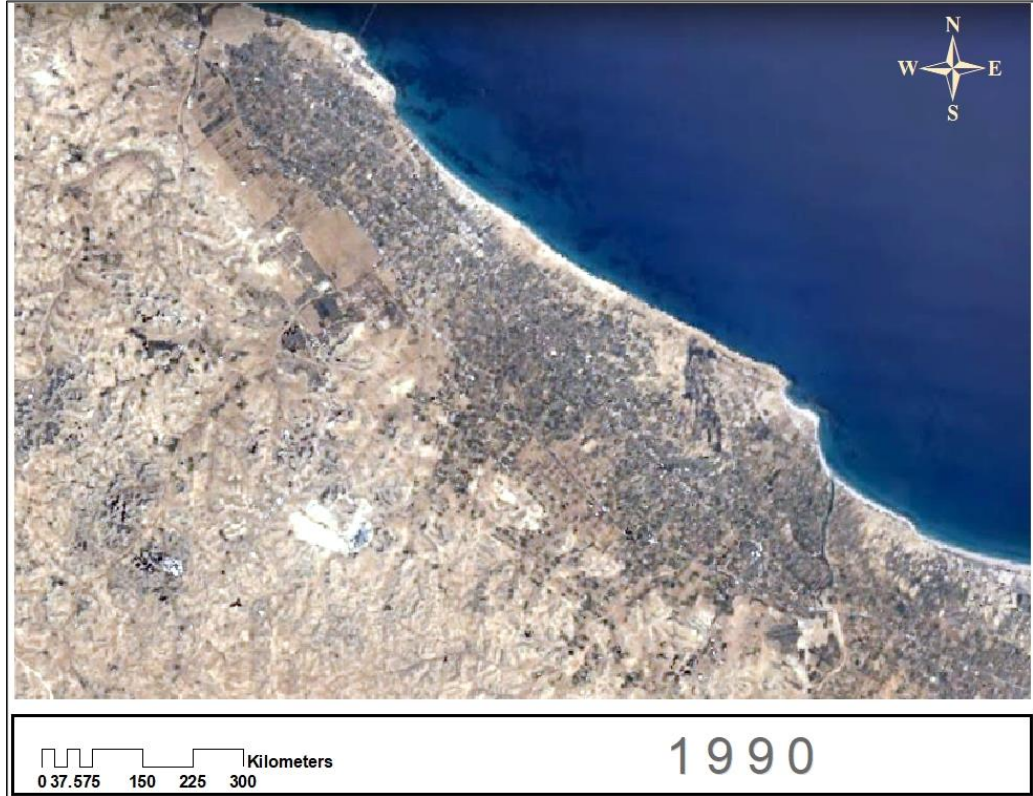
Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

Harita 27. Hums Şehri Kentsel Büyüme (2020)

Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

Özellikle kentsel alandaki arazi değişiminin hızı, yoğunluğu ve yörüngesini tahmin etmek için değişim sürecini anlamak, şehirlerin genişlemesine yol açan ve büyüme yönlerini belirleyen birçok faktörün çakışması nedeniyle çok zordur. Ancak coğrafi bilgi sistemleri (CBS) teknolojisi ve uzaktan algılama teknolojisi sayesinde, şehrin yapısı içindeki kentsel büyüme olgusunu her döneminde ve farklı yıllar boyunca anlamak mümkündür. Bu teknolojiler, mekân analizlerini farklı bir boyuta taşıyarak mekânsal büyüme alanların belirlenmesi ve gelecek öngörülerin oluşturulmasını sağlamaktır. Hums şehrindeki kentsel büyümenin gerçekliğini ortaya çıkarmak ve yönlerini belirlemek için 1990, 2000, 2010 ve 2020 yıllarına ait hava fotoğrafları Planlama Bakanlığı tarafından onaylanan şehir planına dayalı olarak CBS programında işlenmiştir (Fotoğraf 79, 80, 81, 82).

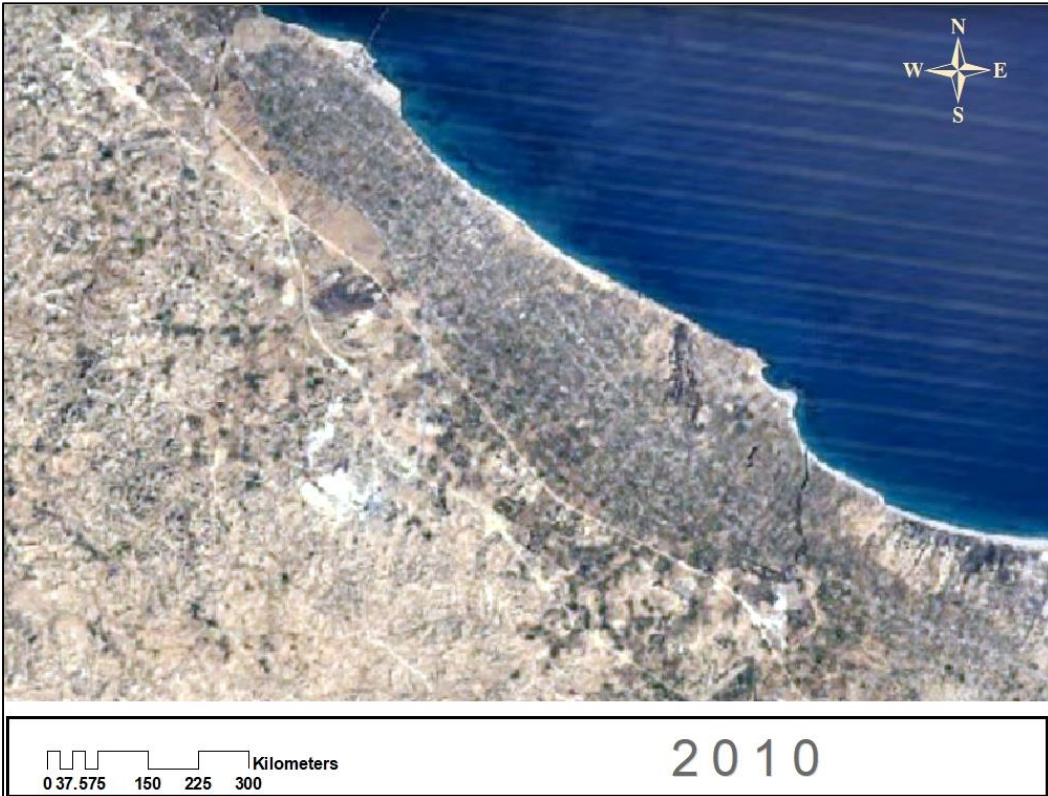
Fotoğraf 79. Hums Şehrinin Hava Fotoğrafı, 1990

Kaynak: Google Earth

Fotoğraf 80. Hums Şehrinin Hava Fotoğrafı, 2000

Kaynak: Google Earth

Fotoğraf 81. Hums Şehrinin Hava Fotoğrafı, 2010

Kaynak: Google Earth

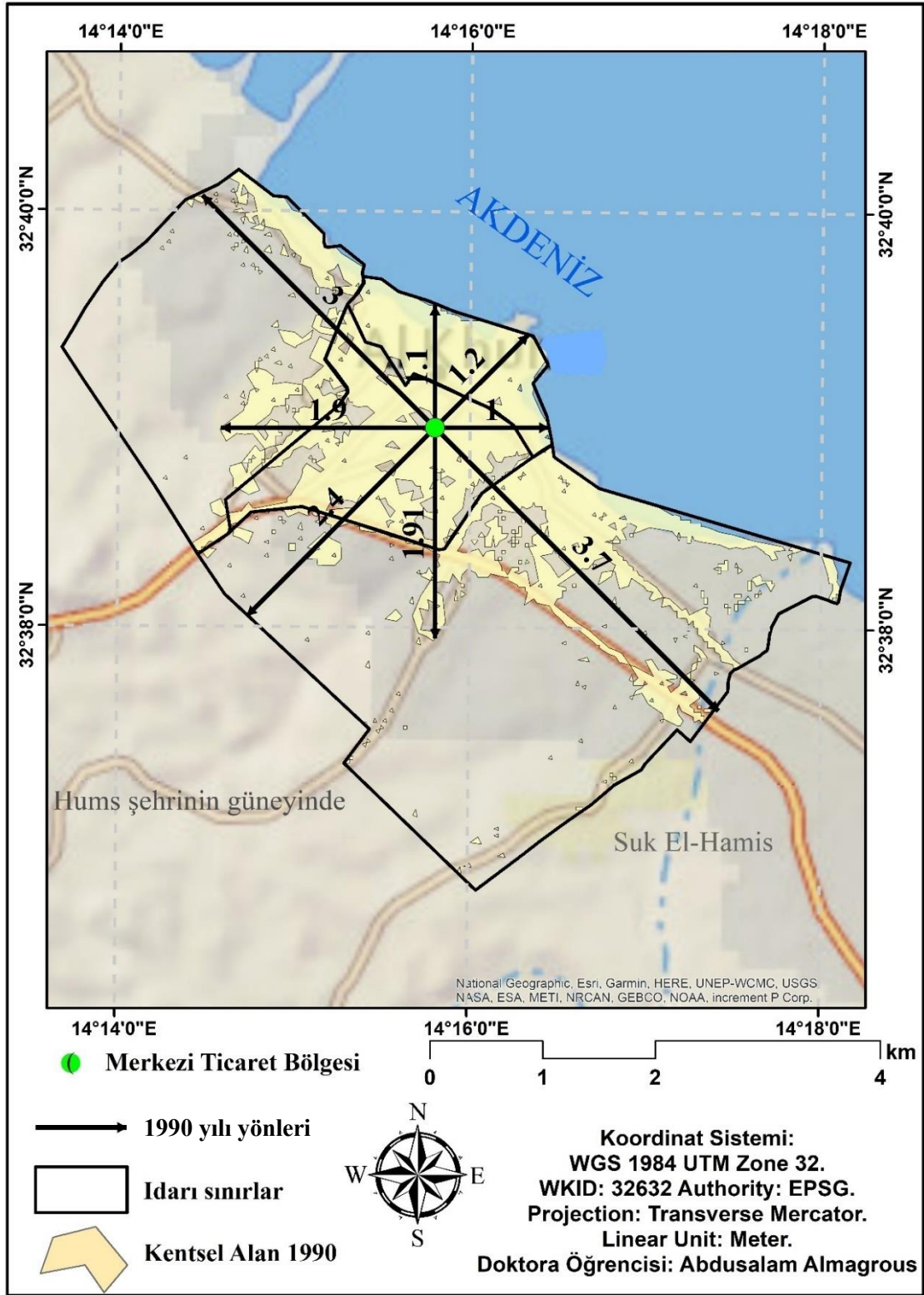

Fotoğraf 82. Hums Şehrinin Hava Fotoğrafı, 2020

Kaynak: Google Earth

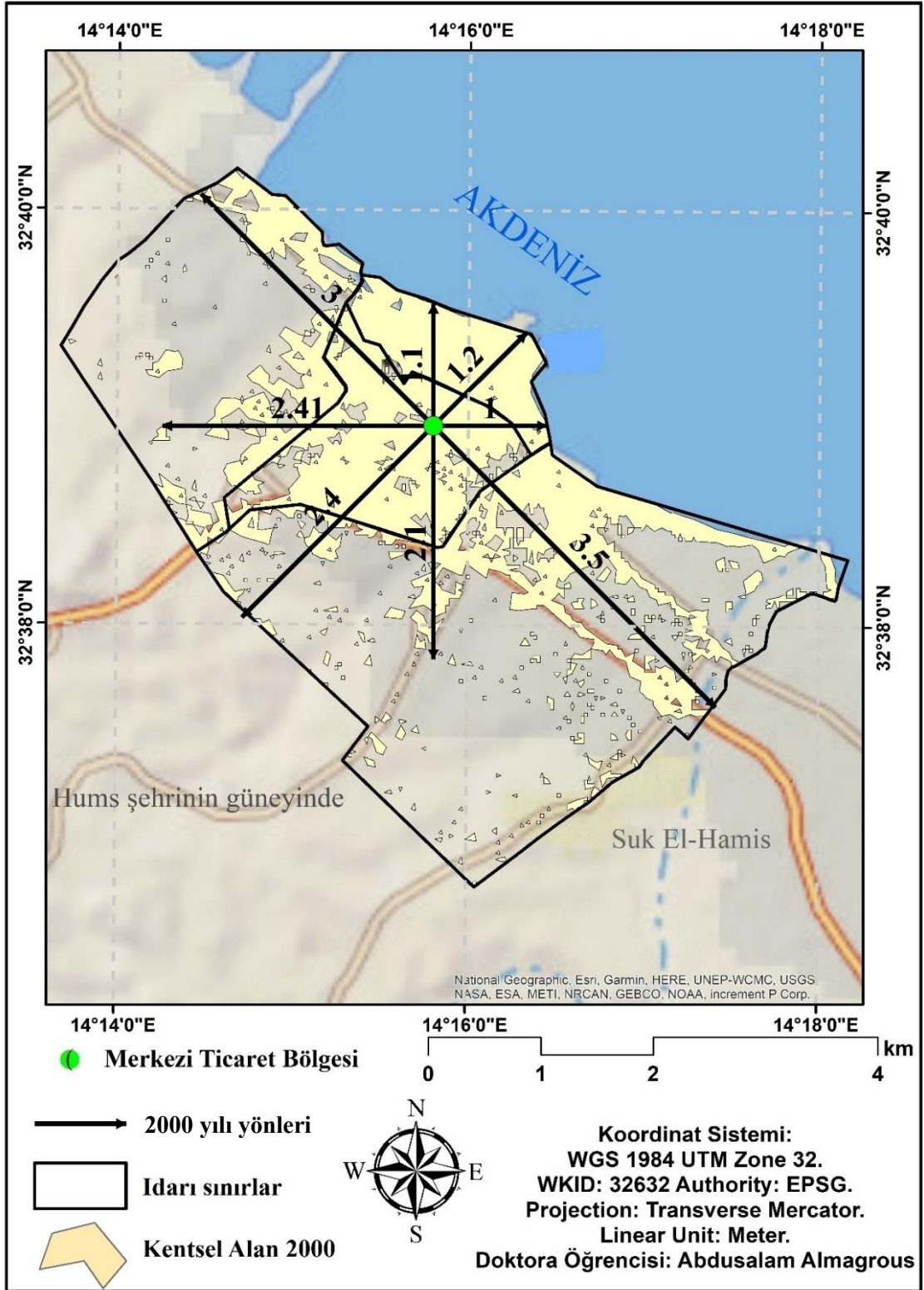
Hums şehrinde çeşitli dönemlerde gerçekleşen kentsel büyümenin yönlerini gösteren haritalar aracılığıyla, şehrin merkezini temsil eden bir nokta belirlenmiş ve her bir yönde katedilen büyüme mesafesi ölçülmüştür (Harita 28, 29, 30, 31, 32). Mesafe yoğunlaşmayı değil de yayılmayı ölçtüğü için, kentsel büyümenin çeşitli yönlere yayıldığı ve bazen şehrin doğusuna, bazen batısına, bazen de güneyine yöneldiği görülebilmektedir. Kentsel büyüme, şehrin farklı büyüme ve gelişme dönemlerine göre bazen tek yönlü, bazen de çift yönlü meydana gelmiştir. Kentsel büyümenin paralel veya eşit olmadığı ve büyüme yönlerinin çoğunun şehrin güney ve güneydoğu kesimlerine doğru olduğu görülebilmektedir. Şehir merkezinden güneye doğru ilerleyen sahil yolunun varlığı nedeniyle, şehir merkezindeki ölçüm noktasından güney yönüne doğru gerçekleşen kentsel büyüme 2010 ve 2020 yıllarında sırasıyla 3,6 ve 4,2 km'ye ulaşmıştır. Yolların, şehrin can damarı ve büyümesi ve gelişmesinin sebeplerinden biri olduğu bilinmektedir. Buna ek olarak şehrin güneyinde, nüfusa hizmet veren birçok ticari dükkân ve nüfusa iş fırsatları sağlayan bazı fabrikalar da vardır. Özellikle 2010 yılında nüfusa verilen konut kredileri, Ben Echa ve Lebda mahallelerinin şehrin

güneyine doğru genişlemesine de katkı sağlamıştır. Sonuç olarak tüm bu faktörler şehrin bu yönde genişlemesine ve büyümesine katkıda bulunmuştur.

Harita 28. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri (1990)

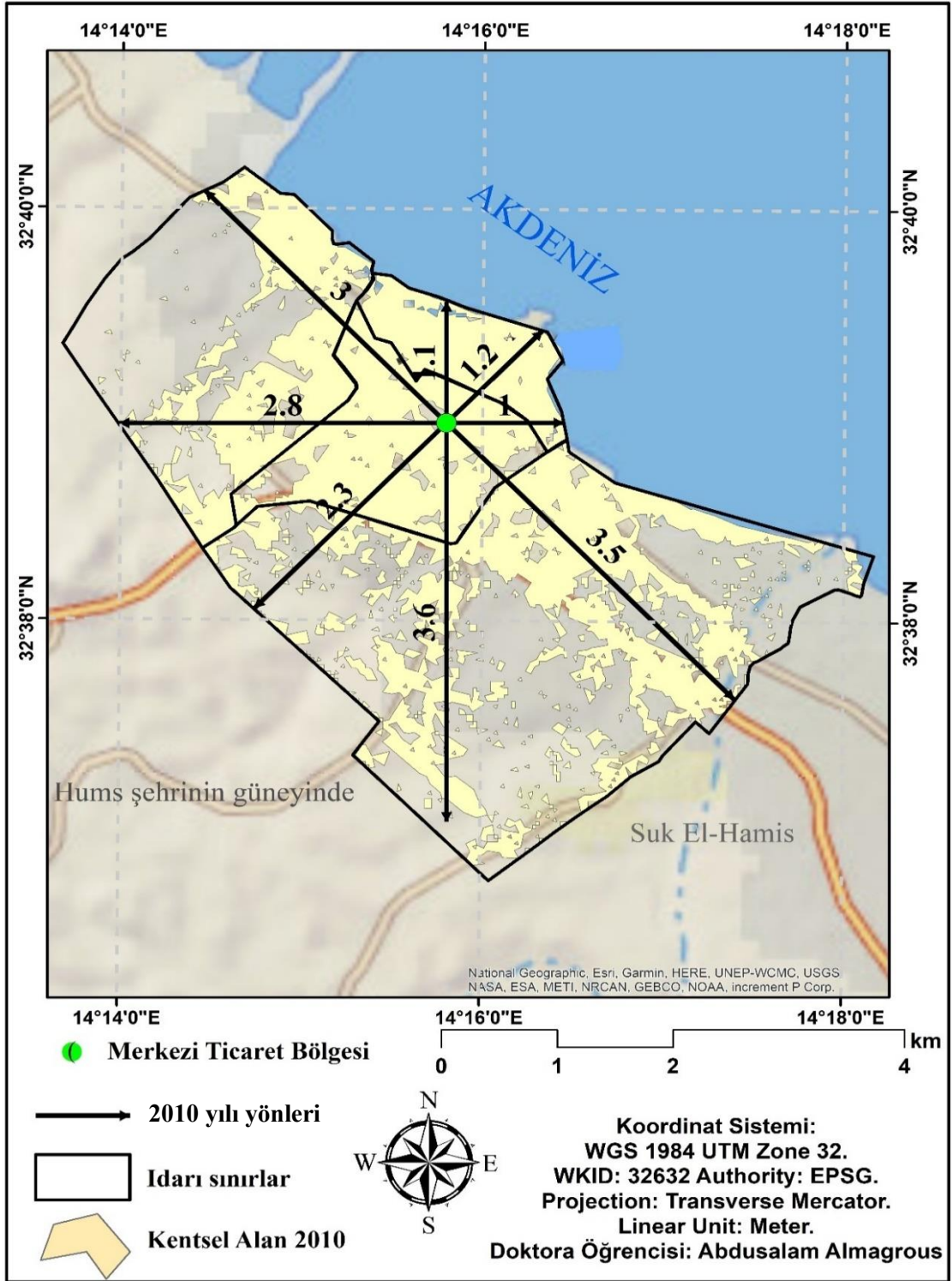
Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

Harita 29. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri (2000)

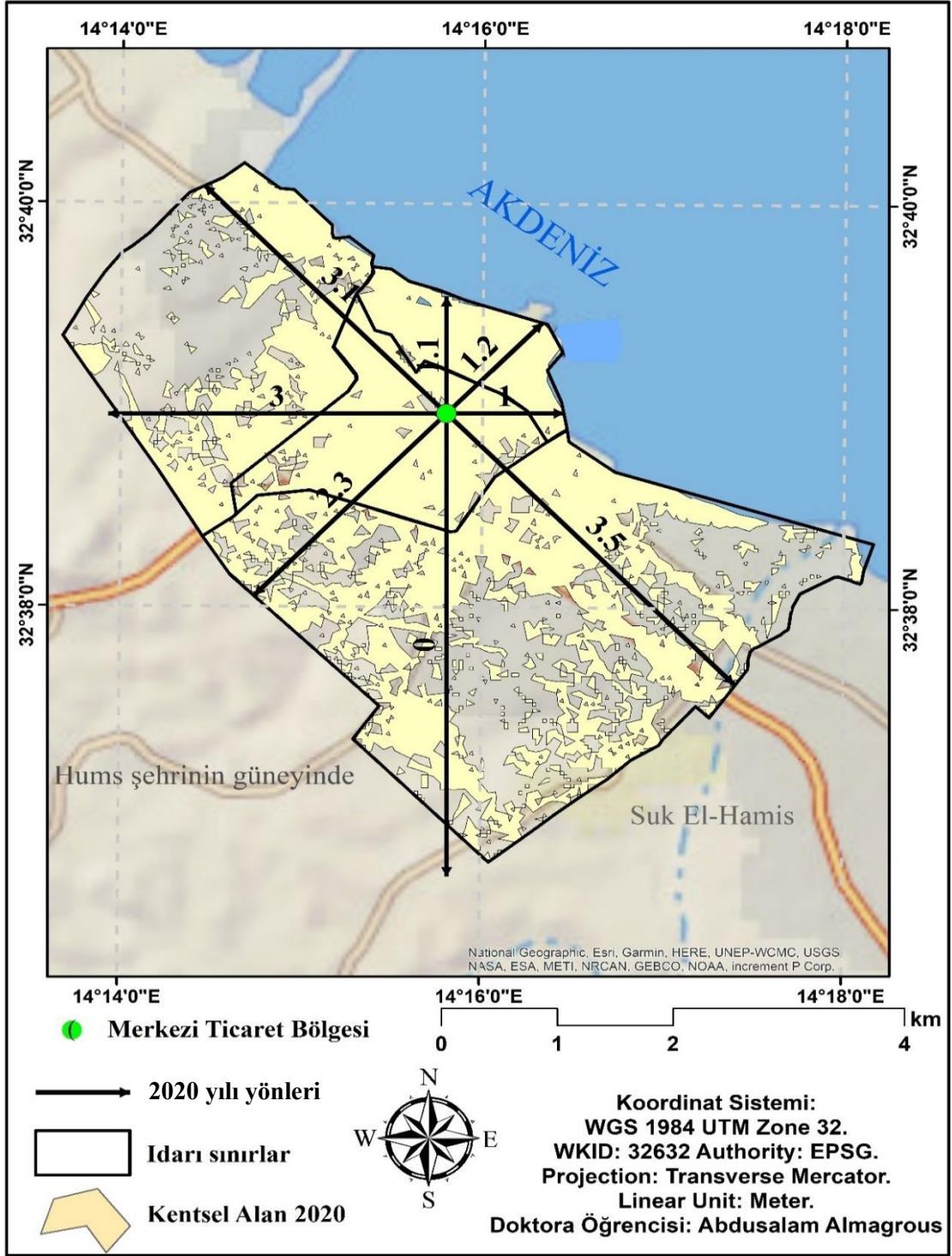
Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

- ("GSFC NASA", 2020)

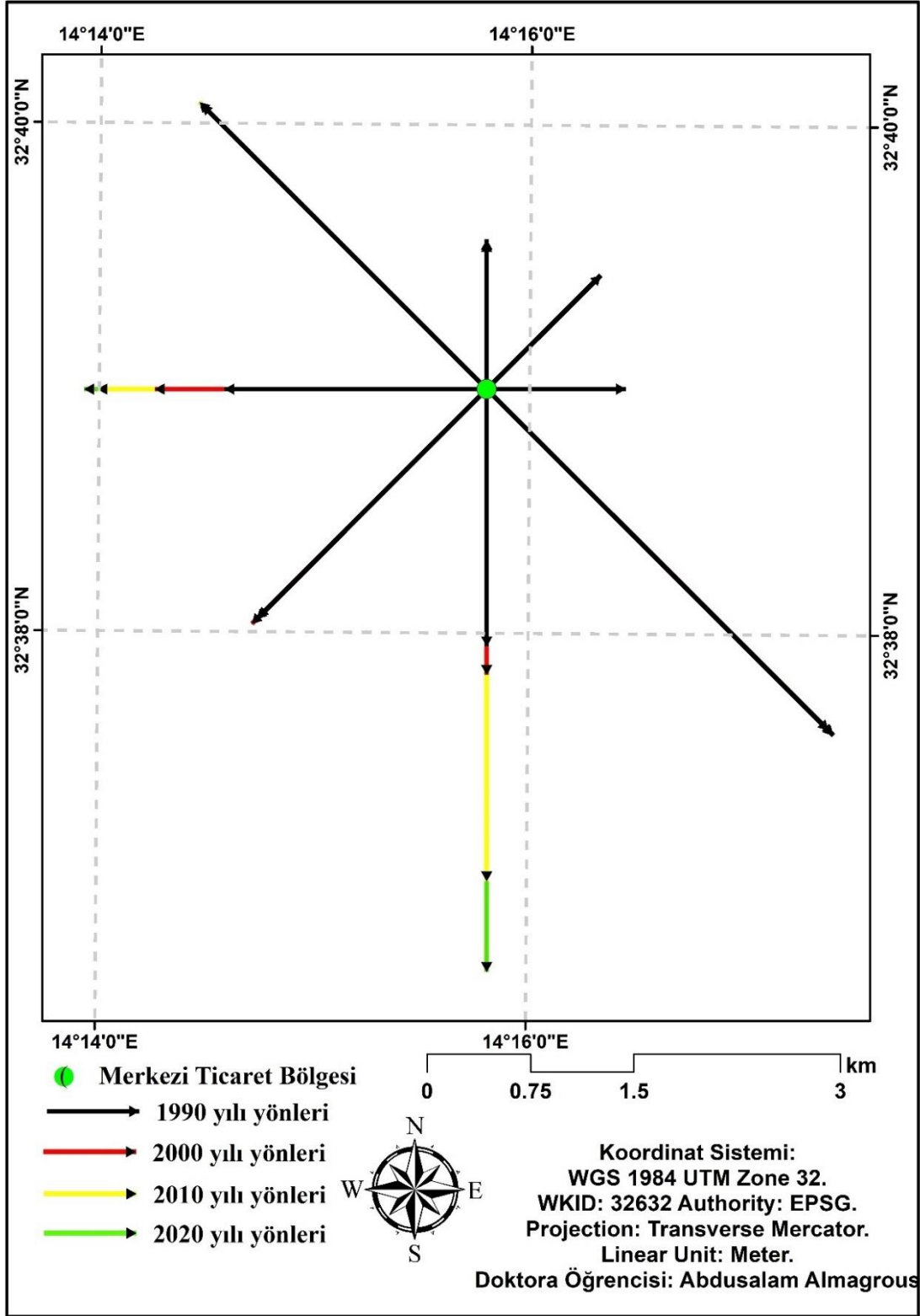
Harita 30. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri (2010)

Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

Harita 31. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri (2020)

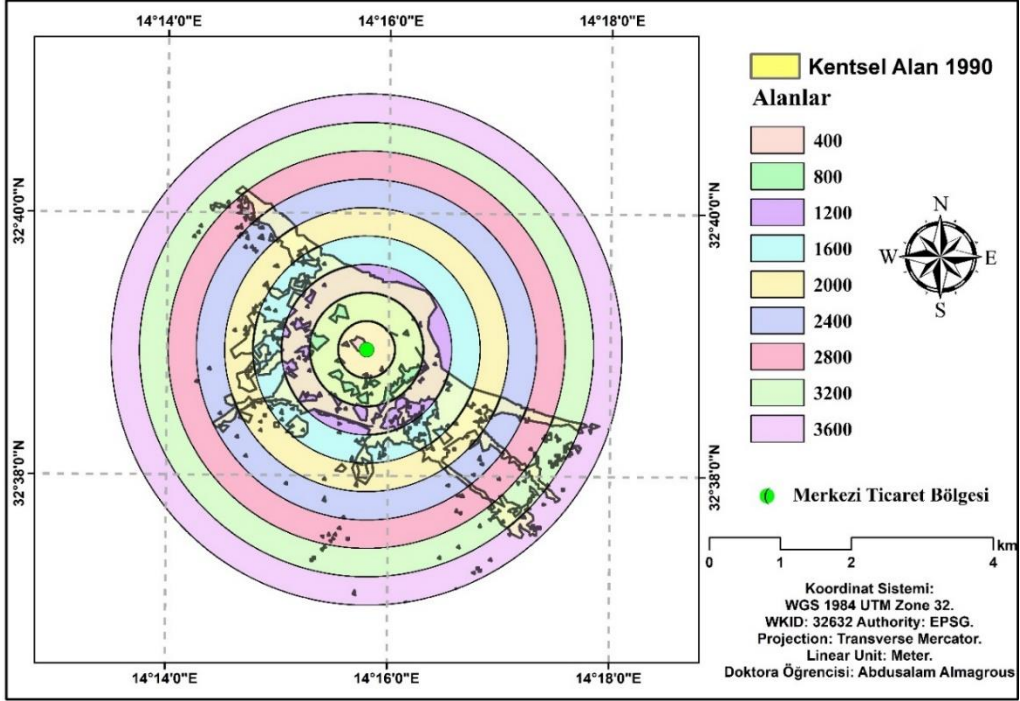
Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

Harita 32. Hums Şehri 1990, 2000, 2010 ve 2020 Yıllarında Kentsel Büyüme Eksenleri Yönü (km)

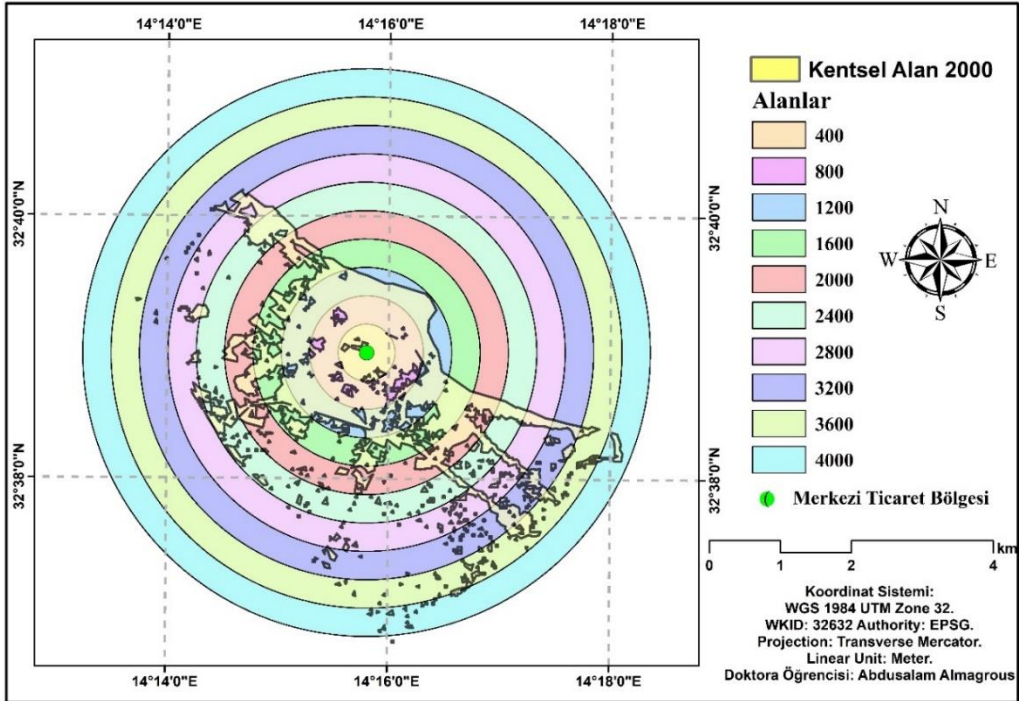
Kaynak: ("GSFC NASA", 2020) verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Hums şehrinde son yıllarda tek yönlü büyüme ve genişleme gerçekleşmiş olsa da 1990 ve 2000 yıllarına ait büyüme yönleri haritalarında gösterildiği gibi şehir daha önceki yıllarda çoklu yönlerde büyümüş ve genişlemiştir. Şehirlerin büyümesi ve gelişmesi dairesel veya dikdörtgen şeklinde olduğu göz önüne alındığında, Hums şehrinin havadan çekilmiş ve 2000 yılındaki son resmi kentsel plana kadar mevcut verilere dayalı olarak CBS haritalarında temsil edilen görüntülerine bakıldığında, Hums şehrinin bir dikdörtgen şeklini aldığı ancak merkezinin etrafında dairesel bir şekilde büyüdüğü görülmektedir. Bu dairesel şekil şehrin güneyine doğru neredeyse daha yoğun olsa da son yıllarda diğer yönlere paralel olarak büyümüştür. Şehrin merkezden etrafa doğru dairesel ya da halka şeklinde nasıl büyüdüğünü incelemek için şehrin merkezi ve kalbini temsil eden bir alan belirlenmiştir. Merkez noktası şehrin orta noktasını temsil etmek üzere şehrin her yönde kenarlara doğru genişleme mesafeleri ölçülmüştür. Bunun için 400 metre olmak üzere belirli bir mesafe belirlenmiş ve bu mesafe şehir merkezinden kenarlara doğru gittikçe iki kat artmak ve her bir dairenin yarıçapı bir önceki dairenin yarıçapının iki katına eşit olmak üzere daireler/alanlar oluşturulmuştur. Böylelikle, söz konusu yıllar içerisinde merkezden kenarlara kadar herhangi bir daire/alanda meydana gelen kentsel büyümeyi incelemek ve ardından şehrin genişlediği yönü belirlemek mümkündür. Aşağıdaki haritalar, kentsel büyümenin şehirde dairesel bir şekilde nasıl yayıldığını göstermektedir (Harita 33, 34, 35, 36).

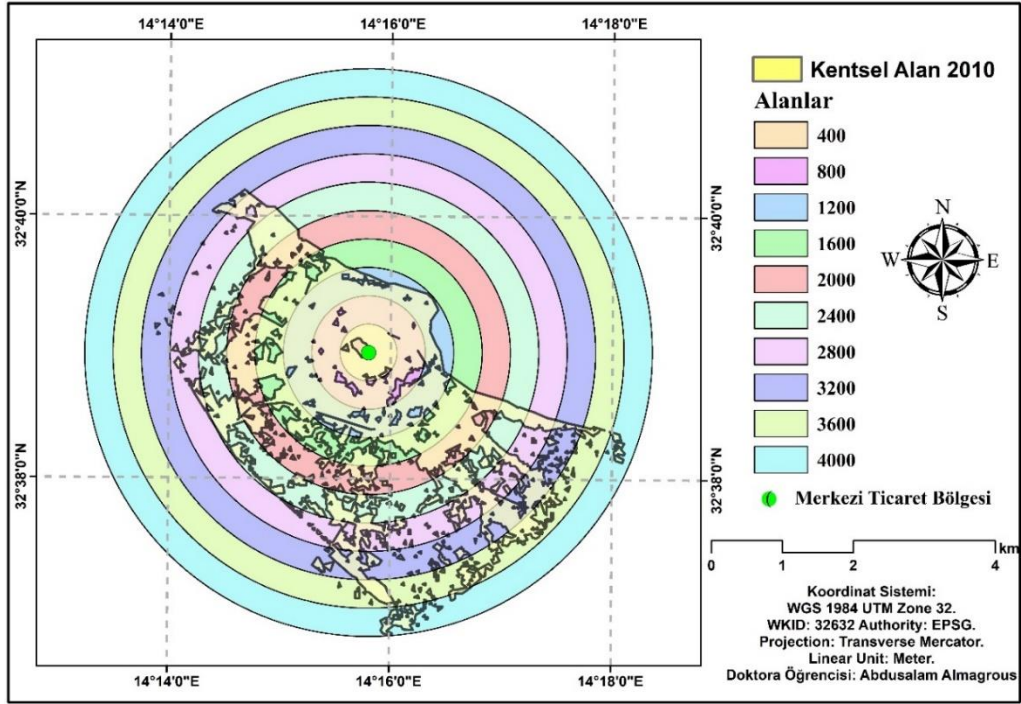
Harita 33. Hums Şehri Kentsel Büyüme Mesafesinin Dairesel Alanlar Modeliyle Ölçülmesi (1990)

Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

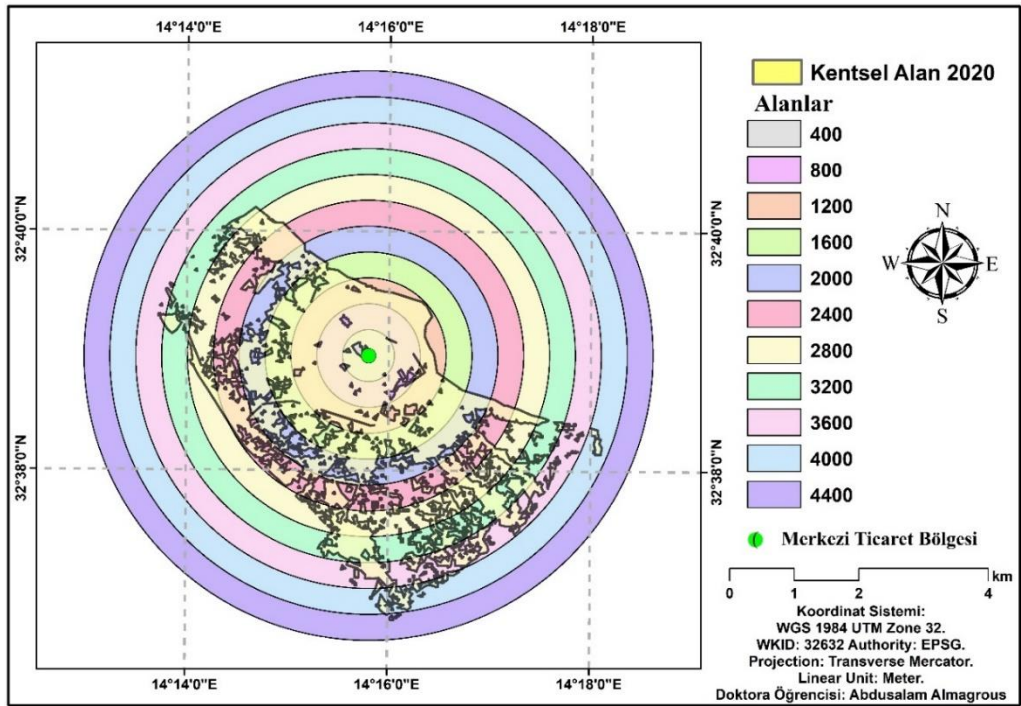
Harita 34. Hums Şehri Kentsel Büyüme Mesafesinin Dairesel Alanlar Modeliyle Ölçülmesi (2000)

Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

Harita 35. Hums Şehri Kentsel Büyüme Mesafesinin Dairesel Alanlar Modeliyle Ölçülmesi (2010)

Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

Harita 36. Hums Şehri Kentsel Büyüme Mesafesinin Dairesel Alanlar Modeliyle Ölçülmesi (2020)

Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

Kentsel büyüme haritaları, büyüme yönleri haritaları ve dairesel alana göre büyüme haritalarına bakıldığında, Hums şehrinin doğal ve beşerî faktörler bakımından geçirdiği değişimlere bağlı olarak kentsel büyümenin bir dönemden diğerine arttığı görülmektedir. Bu faktörlere örnek olarak, konut binalarının ve devlet kurumlarının sayıca artması, şehrin genişlemesinin arkasındaki ana neden olan nüfus artışı verilebilmektedir. Bu faktörler, şehrin güney ve güneydoğuda kıyı yolu, hizmet alanları ve daha önce kentsel planlarda onaylanan kentsel genişleme alanları boyunca genişlemesine yol açmıştır. Ancak şehirde gerçekleşen bu kentsel büyüme düzenli değildir. Dolayısıyla Hums şehri, şehrin kalbindeki hizmet merkezi noktasından uzaklaşmakta ve çarpık kentsel büyümeye paralel olarak altyapı hizmetlerinin yatay olarak dağılımına ve yayılmasına uymayacak şekilde büyük ölçüde güneye doğru genişlemektedir.

5.3. Hums Şehrinde Kentsel Büyümenin Gelecekteki Yönleri

Çeşitli biçimlere sahip olup inşa edildiği mevki ve çevrenin koşullarına göre gelişip büyüyen kentsel kütleler, bu koşul ve değişkenlere göre ve şehrin büyüme aşamasının gerektirdiği hususlara bağlı olarak bir, iki veya çoklu yön almaktadır. Çoğu zaman şehir büyümesinin şimdi ve gelecekte hangi yönde olduğunu gösteren kentsel planlar hazırlanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde durum böyle olsa da üçüncü dünya ülkelerinde kentsel büyüme genellikle düzensiz olup, çevre ve nüfus arasındaki dengeyi sağlamaya ve bir kentsel plan hazırlamaya yönelik herhangi bir planlama çalışması olmaksızın yatay hatta nadiren de olsa dikey yönde gelişigüzel bir dağılım sergilemektedir.

Nitekim şehrin gerçekliğini yansıtan ve önceki haritalarda gösterilen verilere göre Hums şehri, ülke genelinde mevcut olaylar nedeniyle özellikle son yıllarda meydana gelen düzensiz gelişigüzel kentsel büyümenin bir sonucudur. Söz konusu olaylar, tüm planlama süreçlerini durdurmanın yanı sıra, şehir planlarının sorumlu makamlar tarafından düzenli bir şekilde izlenmemesine yol açan bir karışıklığa neden olmuştur. Bu da doğal olarak şehrin, çevresiyle uyumlu olarak ve devamlı nüfus artışını karşılayacak şekilde düzenli büyümesine olumsuz yansımıştır.

Buradan hareketle, kentsel büyümenin, şehre doğal ve sağlıklı bir çevre sağlayan ve şehri estetik bir şekilde saran yeşil bir ekolojik halka oluşturan tarım arazileri

üzerinde genişleyerek şehrin kentsel planını güneye, güneydoğuya ve biraz da güneybatıya doğru yönlendirdiği söylenebilmektedir.

Ülkede mevcut koşullar nedeniyle bugüne kadar benimsenmeyen veya uygulanmayan tüm Libya şehirlerinin gelişimi ile ilgili üçüncü nesil planlarda geçen öneriler, Hums şehrinin genişleyeceği tek bir yön olduğu ve bu yönün batı olduğunu göstermektedir. Bu araştırmada da yine aynı sonuca ulaşılmıştır. Şehrin doğal çevresini kuşatan tüm alanlarda birçok engel vardır. Şehir kuzeyde deniz, doğuda Leptis Magna antik kenti, güneyde ise demiryolu ve verimli topraklara sahip tarım arazileri ve ovalık arazilerden oluşan halka ile çevrilidir. Dolayısıyla, deniz kıyısına paralel olan batı kesiminden başka şehrin kentsel planının genişleyebileceği bir yer kalmamıştır. Hums şehri bu yönde genişlerse, kıyıya doğru yatay genişlemesinde Trablus, Bingazi ve Tobruk gibi birçok büyük Libya şehrine benzemiş olacak, Akdeniz kıyılarına yakınlığı nedeniyle ılıman bir iklim kazanacak, şehir bölgesindeki iç karasal iklimden uzaklaşacak ve şehir planı için Misrata gibi deniz kıyısından kısmen uzak bir mesafede büyümüş diğer Libya şehirlerinden ayırt eden kentsel bir model oluşturacaktır.

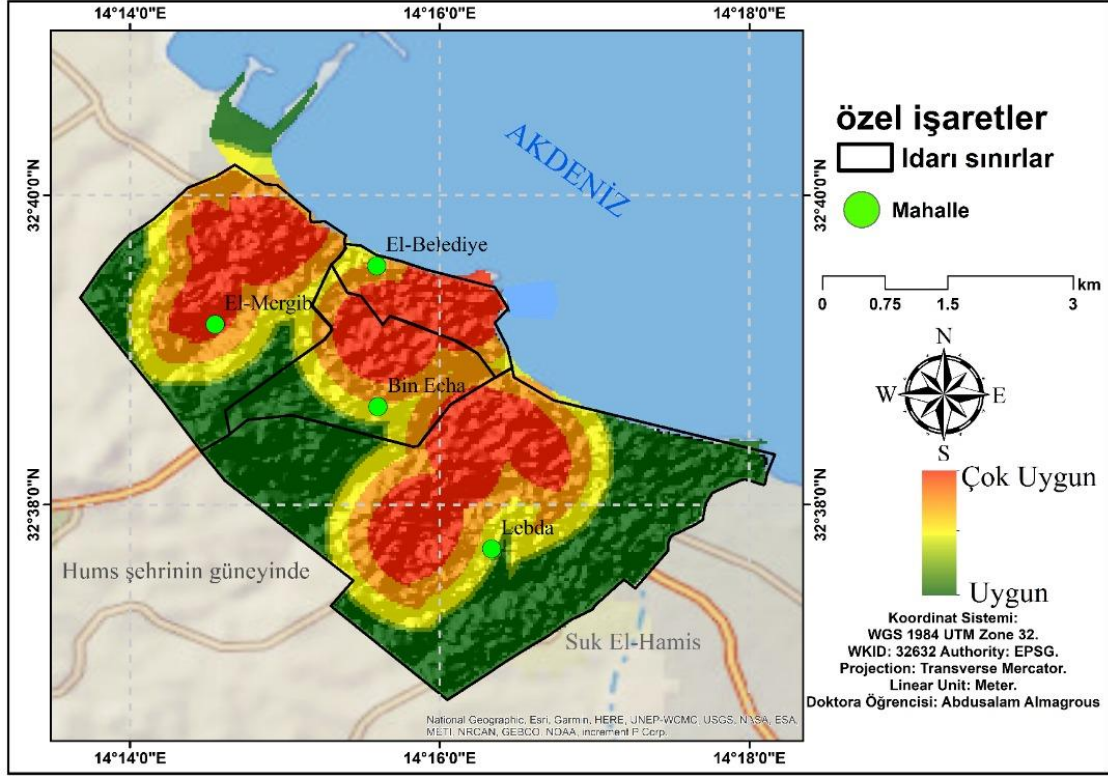
5.4. Hums Şehrinde Kentsel Büyüme Yönlerinin Mekânsal Uygunluğu

Mekânsal uygunluk analizi, bir kentin büyümesini ve belirli bir yönde genişlemesini engelleyebilen çevre sorunlarından kaçınılması amacıyla, kentsel planlama alanında mevcut verilere göre kullanılması gereken ve CBS ortamında yapılan modern bir araçtır (El-Amiri, 2014).

Mekânsal uygunluk analizi, belirli bir şeyin gerçekleşmesi için uygun yerin bilimsel kriterlere göre seçilmesi anlamına gelmektedir. Şehrin mevcut durumunun dikkate alındığı bu kriterler, hem arazi kullanımlarının şehrin alanına uygun bir şekilde dağıtılarak düzenlenmesi hem de günümüzde veya gelecekte kentsel genişlemenin gerçekleşebileceği en uygun yönün belirlenmesi ile ilgilidir (Ez-Zalimi, 2016).

Hums şehri coğrafi açıdan incelendiğinde ve kentsel alanı analiz edildiğinde, kentsel büyüme yönlerinin mekânsal uygunluk analizi yapılmadan önce dikkate alınması gereken birçok kriter olduğu görülmektedir. Akdeniz kıyısında ve Lebda Antik Kenti yakınında yer alan Hums şehrinin kentsel genişlemesi için doğru yön bu kriterlere göre dikkatlice seçilmelidir.

Kentsel büyüme yönleri haritaları incelenip analiz edildiğinde, Hums şehrinin genişlemesi önünde duran doğal ya da arkeolojik alanlarla ilgili birçok engelin olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla şehrin mevcut durumu, onun belirli bir yönde genişleyebileceği kriterlere göre değerlendirilmelidir.

Harita 37. Hums Şehrinde Kentsel Büyüme Yönlerinin Mekânsal Uygunluk Haritası

Kaynak: - Hums şehri 2000 yılı kapsamlı planı verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.
- ("GSFC NASA", 2020)

Hums şehrinde kentsel büyüme yönlerinin mekânsal uygunluğunu gösteren Harita 37'ye bakıldığında, esas alınan bazı kriterlere göre batı yönünün şehrin kentsel genişlemesi için en uygun yön olduğu görülmektedir. Her yönden şehrin önündeki engeller incelendikten sonra, şehrin kentsel büyümesi için en uygun yönün batı olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte, şehrin batı yönüne doğru genişlemesinden önce, şehrin batısındaki o bölgenin doğal ortamının tüm yönleriyle ilgili çalışmalar yapılmalıdır.

Hums şehrinin kentsel genişlemesi için uygun yönün belirlenmesi üzere mekânsal uygunluk analizi yapılmadan önce göz önünde bulundurulacak birçok kriter bulunmaktadır. Bu kriterler, daha önce Libya şehirlerinin planlarını hazırlayan Doxiadis ve Polservice adlı iki şirket tarafından hazırlanan kapsamlı planında mevcuttu.

Polservice şirketinin Hums şehrinin gelecekteki genişlemesi ile ilgili sunduğu öneriler arasında da bu kriterlerin benimsenmesi vardı (Planlama Bakanlığı, 2000)

Harita 37'ni hazırlanmasında ve şehrin kentsel genişlemesi için en uygun yönün belirlenmesinde esas alınan bazı kriterler aşağıda verilmiştir:

- Yol ağına yakınlık.
- Eğitim hizmetlerine yakınlık.
- Sağlık hizmetlerine yakınlık.
- Ticari yerlere ve şehir merkezine yakınlık.
- Yerleşim alanlarına yakınlık.

Kentsel büyüme yönlerinin mekânsal uygunluk analizinde kullanılan bir başka kriter de deniz seviyesinden yüksekliktir. Hums şehri düz bir kıyı ovasında yer alıp, şehrin güney kesiminde ve 15 km batısında hariç yüksek alanlar bulunmamaktadır. Şehrin 15 km batısındaki alanlar deniz seviyesinden 20 metre yüksekliğindedir. Şehrin batı kesimine bitişik bölge ise, yüksek alanların bulunmadığı bir kıyı ovasında yer almaktadır.

Yukarıdaki kriterlere göre, Hums şehrinin kentsel genişlemesi için en uygun yön olarak batı yönü seçilmiştir. Bunun nedeni, şehrin batısında yer alan bölgenin sağlık ve eğitim hizmet merkezlerine, ticaret merkezlerine ve Hums Ticaret Limanı'na yakınlığı ve bu bölgede herhangi bir doğal engel, arkeolojik alan veya tarım arazisinin bulunmamasıdır. Öte yandan, Hums şehrinin kentsel büyüme yönleri haritalarında şehrin güneydoğu yönünde genişlediği tespit edilmiştir. Ancak bu bölgede idari olarak şehrin güney sınırını oluşturan demiryolu hattı ile çok sayıda tarım alanı bulunmaktadır. Devlet tarafından herhangi bir yeni şehir planı yapılmadığı için de Hums şehri gelişigüzel ve düzensiz bir şekilde bu yönde genişlemiştir. Bununla birlikte, Harita 37'de görüldüğü gibi şehrin gelecekteki kentsel genişlemesi için en uygun yön batıdır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırmada, Hums şehrinin oluşumuna ve büyümesine katkıda bulunan faktörlerin neler olduğuna ve tüm doğal, beşerî, ekonomik ve sosyal faktörlerin şehrin kentsel bileşenini oluşturmak için yoğunlaşmasıyla kentleşme olgusunun şehir içinde nasıl geliştiğine dair bir dizi sonuca ulaşılmıştır.

1. Hums şehrinin seçkin coğrafi konumu, jeomorfolojik yapısı ve bitki örtüsü ile temsil edilen doğal faktörler, şehrin gelişip büyümesini, çok sayıda nüfusun buraya yerleşmelerini, buradaki nüfusun dışarıya az göç etmesini ve dışarıdan göç olmasını sağlamıştır.
2. Hums şehrinin tarihi ve kuruluş evreleri, Roma döneminden başlayarak Hums şehrinin merkezinin yakınında olduğu Lebda antik kentinin kurulduğu Fenikeliler dönemine kadar şehrin yapı morfolojisinin belirlenmesinde büyük rol oynamıştır. Daha sonra Osmanlı ve İtalyan dönemlerinde şehir, yapı morfolojisi ve arazi kullanımları bakımından kökten değişimler geçirmiştir.
3. Doğuda Lebda kentinden batıda Silin Villası'na kadar şehrin kıyısı boyunca yatay genişlemeye sahip tarihi yerleri ile Hums şehri, optimal bir şekilde kullanılması hâlinde turizm yatırımı alanında Libya Devleti için büyük ekonomik değere sahiptir. Bu turistik yerler şehrin büyümesine ve gelişmesine katkıda bulunmuş olsa da bulunduğu yönde kentsel büyümenin genişlemesinin önünde bir engel teşkil etmektedir.
4. Kentsel şehirlerin bileşenlerinin ayrılmaz bir parçası olan nüfusun incelenmesiyle nüfus yerleşimlerinin kırsal mı kentsel mi olduğunu ayırt etmek mümkündür. Hums şehrinin araştırma dönemlerinde çeşitli demografik değişimler geçirdiği, bunun da şehrin şeklini ve büyüklüğünü etkilediği söylenebilmektedir. Şehrin nüfusu 1913 yılında 10.813 kişi iken, 2015 yılında 61.525 kişiye ulaşmıştır. Bu nüfus artışı ışığında, nüfus bileşenlerinde demografik değişiklikler meydana gelmiş ve sonuç olarak şehrin nüfus yapılarında da değişiklikler gerçekleşmiştir.
5. Özellikle 1960'lar ve 1970'ler arasında gerçekleşen kırdan kente iç göçler, Hums şehri nüfusunun artmasına yol açan önemli nedenler arasındadır.

6. Çalışan nüfusun ekonomik faaliyetlere dağılımı incelendiğinde, ekonomik faaliyetlerde çalışan nüfusun %24'ünün istihdam edildiği ticaret faaliyetlerinin şehirde hâkim olduğu bulunmuştur. Bu oranın yüksek olmasının nedeni, şehirde ithalat ve ihracatta faaliyet gösteren, ticarete köklü bir geçmişe sahip büyük bir ticaret limanının varlığından kaynaklanmaktadır.
7. Libya'da düzensiz idari bölünüş, şehrin idari sınırlarının düzensizliğine yol açmış ve araştırmacının ihtiyaç duyduğu konularda doğru rakamlar veren kesin veriler olmamasına neden olmuştur.
8. Hums şehrinin gelişmesinde ve diğer şehirlerden farklılaşmasında, şehre yakın gelecekte ülkenin istikrar kazanmasından sonra şehir ekonomisinin temel direklerinden biri olabilecek farklı bir karakter kazandıran turizm fonksiyonu başta olmak üzere, idari fonksiyondan başlayarak tarım fonksiyonuna kadar çeşitli türleriyle kentsel fonksiyonların rolü büyüktü.
9. Arazi kullanımlarında ve özellikle konut ve ticari kullanımlar ile eğlence ve tarımsal kullanımlar arasında bir çakışma ve devlet gözetiminin yokluğunda boş arsalara el konulma söz konusudur. Bu hususlar, şehir planının şekline yansıyor içinde kaosa yol açarak birçok altyapı geliştirme projesinin aksamasına neden olmuştur.
10. Hums şehrinin özellikle güney ve güneydoğusunda konut birimlerinin tarım alanları içinde gelişigüzel bir şekilde yayılması ve devlete ait sağlık ve eğitim hizmet merkezlerinden uzak olması, bu alanlara sunulan hizmetlerin düşük seviyede olmasına yol açmıştır.
11. Gelişigüzel yapılaşma ve gelişigüzel konutların yaygınlaşması, yeni bir kentsel planın uygulanabileceği herhangi bir projenin önünde duran en önemli engellerden biridir. Bunun yanı sıra, birçok ailenin yaşadığı bu binaların kaldırılma maliyeti yüksektir ve bu aileler için alternatif konut bulma sorunu da söz konusudur.
12. Ülkede mevcut koşullar nedeniyle devlet tarafından herhangi bir kalkınma planı bulunmadığı için şehir, kurumlar ve nüfus düzeyinde pek çok hizmetten yoksundur.

13. Şehirdeki turistik yerlerin çoğu, ilgi, geliştirme ve zamanla iklimsel faktörlerden etkilenen bazı binalarının restorasyonundan yoksundur.
14. Şehrin deniz üzerindeki seçkin coğrafi konumu ve yeşil alanların varlığına rağmen şehrin genel görünümüne daha çok önem verilmesi gerekmektedir. Örneğin park ve bahçeler en basit eğlence hizmetlerine sahip değildir.
15. Şehir için Doxiadis ve Polservice şirketleri tarafından hazırlanan kentsel planların getirdiği öneriler uygulanmamıştır. Bu planlar aslında, şehrin, sağlıklı doğasının korunmasını sağlayacak şekilde büyümesini düzenlemenin temellerini atmıştır. Ancak bu planların içinde yer alan hususların uygulanmaması, çevresel riskleri dikkate almadan yerleşim bölgelerinin yakınında bazı küçük fabrikalar ve atölyeler kurmak gibi sayısız çevresel soruna ve arazi kullanımlarının örtüşmesine neden olmuştur.
16. İki ucuyla sahil yolu şehrin büyümesine önemli katkı sağlamıştır. Bu yolun güneşe doğru kıvrılmış olması, şehrin bu yönde demiryoluna kadar genişlemesine yol açmıştır.
17. Hums şehrinde düzensiz kentsel genişleme; kentsel genişlemeyi beklenen nüfus artışına göre ayarlamayı ve Libya'nın batısındaki en büyük iki şehir arasında yer alan bir kıyı şehri olarak stratejik konumunu göz önünde bulundurarak bölgesel ve ulusal düzeydeki rolünü yeniden kazandırmak için şehrin kentsel büyümesini organize etmeyi amaçlayan önceki planların hedeflerine aykırı olarak, çevrenin ve altyapının bozulmasına ve zayıflamasına yol açmış ve şehrin genel planını bozmuştur.
18. Şehrin merkezinde konut ile ticari, şehrin kenarlarında ise konut ile tarımsal arazi kullanımları arasında büyük bir iç içe geçme durumu vardır.
19. Şehrin hizmet merkezlerinden uzakta kenarlarda büyümesi ve yatay olarak genişlemesi nedeniyle şehirde kentsel büyüme, devlet tarafından sahiplerine tazminat ödenerek kullanılmayan boş arsaların bulunduğu güney ve güneydoğuya yönelmektedir. Birçok nüfus tarafından tüccarlara satılan bu arsalar bölünerek satılmış ve daha sonra birçok hizmetten yoksun büyük yerleşim alanları hâline gelmiştir.

20. Mekânsal uygunluk analizinde, şehrin deniz kıyısında genişleme olanağı ve engellerin ve arkeolojik turistik alanların az olması nedeniyle kentsel büyümenin gelecekteki uygun yönünün batı olduğu sonucuna varılmıştır.

Araştırmanın bu sonuçları, daha önce yapılan çalışmaların sonuçlarıyla benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Bu benzerlikler ve farklılıklar aşağıda belirtilmiştir.

Beridan (2004) çalışmasında Hums şehrinin nüfusu harita üzerinde gösterilmiştir. Bu çalışmanın sonucunda Hums şehrinin mahalleleri arasındaki nüfus dağılımının eşitsiz olduğu, nüfusun çoğunun El-Belediye ve Bin Echa mahallelerinde yoğunlaştığı ve El-Mergib mahallesi nüfusunun mahalledeki hizmetlerle uyumsuz bir şekilde dağınık ve düzensiz bir dağılım gösterdiği sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlar, araştırmanın sonuçlarıyla örtüşmektedir. Bununla birlikte, söz konusu çalışmada Hums şehrinin ana mahallelerinden biri olan ve 2012 yılında şehir nüfusunun %33'ünün yaşadığı Lebda mahallesinin ele alınmadığı tespit edilmiştir.

Zayid (2011) çalışmasında, Libya'nın Zliten şehrindeki kentsel genişleme ve arazi kullanımı incelenmiş ve araştırmanın sonuçlarını destekleyen bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin, şehrin büyümesinde ve gelişmesinde doğal çevrenin büyük rolü vardır. Şehrin tarihsel süreci de onun gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bunun yanı sıra, düzensiz arazi kullanımları ve özellikle tarım ve konut amaçlı kullanımların çakışması yeni şehir planlarının geliştirilmesi önündeki temel engeldir. Bu sonuçlar, araştırmanın sonuçlarıyla tutarlılık göstermektedir.

El-Gaziri (2007) çalışmasında, Libya'nın Sirte ve El-Abyar şehirlerindeki kentleşme süreci ve kentsel planlar incelenmiştir. Bu çalışmanın sonucunda bu şehirlerdeki nüfusun artmaya devam ettiği ancak bu artışın şehir planlarıyla uyumlu olmadığı, yani nüfusun artmasına rağmen şehir planlarının otuz yıldır aynı kaldığı ve bu nedenle birçok nüfusun tarım arazilerini konut alanlarına çevirerek sattığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, araştırmanın sonuçlarıyla tutarlılık göstermektedir. Zira bu araştırmada devlet tarafından yeni şehir planlarının yapılmamasının şehrin kentsel planında bozulmalara yol açtığı ve kentsel büyümenin düzensiz bir şekilde gerçekleştiğine sebep olduğu tespit edilmiştir.

Hamis (2003) çalışmasında, kentleşme özellikleri, bunun kentsel çevre ile ilişkisi ve kentsel planlar incelenmiştir. Bu çalışmanın sonucunda ekonomik faktörün ve nüfus artışının kentin gelişmesi ve büyümesi üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuç, araştırmanın sonuçlarıyla farklılık göstermektedir. Zira bu çalışmada, kentin büyümesi ve gelişmesinin ancak tüm kentleşme faktörlerinin (doğal ortam, nüfus, kentsel plan, kentsel fonksiyonlar, yerleşme) etkileşimi ile mümkün olduğu saptanmıştır.

Basbus (1997) çalışmasında, nüfus büyüme oranları, kentsel planlar ve ekonomik büyüme göstergeleri Ürdün şehirlerinde kentleşme eğilimlerini belirlemede kullanılan temel esaslar olarak ele alınmış, kentleşme merkezlerinin aşırı derecede büyümesine yol açan faktörler ve bundan kaynaklanan sonuçlar incelenmiş, ancak kentsel fonksiyonlara hiç değinilmemiştir. Bu çalışmada ise, kentsel fonksiyonların şehrin büyümesi ve gelişmesinde önemli rolünün olduğu ve örneğin idari ve ticaret fonksiyonlarının Hums şehrinin gelişmesinde büyük rol oynadığı tespit edilmiştir.

Çetin (2007) çalışmasında, Burdur kentinin doğal ve beşerî ortam özellikleri incelenerek iklim, yer şekilleri, nüfus, kentsel fonksiyonlar ve arazi kullanımı gibi konular ele alınmıştır. Bu çalışmanın sonucunda, doğru nüfus tahminlerinin yapılmadığı için geleceğe dönük kentsel planlamanın olumsuz etkilendiği ve kentsel planların gelecek nüfus tahminleri doğrultusunda geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, araştırmanın sonuçlarıyla örtüşmektedir. Zira bu çalışmada, mevcut ve gelecek kentsel planlarda ortaya çıkan tüm sorunların gelecek nüfusun doğru tahmin edilmemesinden kaynaklandığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, söz konusu çalışmada sürekli nüfus artışının bir yansıması olan kentsel büyüme yönlerinin incelenmediği saptanmıştır.

İsmail (2017) çalışmasında, Gazze şehrindeki kentsel planlama eğilimleri incelenmiş, kentsel büyüme yönlerinin araştırılması gerektiği vurgulanmış ve kentsel büyümenin önünde doğal engeller olması durumunda her mahalledeki toplam kat sayısı artırılarak kentsel büyümenin dikey yöne yönlendirilmesi önerilmiştir. Çalışmada ayrıca, kentsel büyüme yönlerinin sadece nüfus artışından etkilendiği tespit edilmiştir. Bu sonuç, araştırmanın sonuçlarıyla farklılık göstermektedir. Zira bu çalışmada, kentsel büyümenin nüfus artışı veya azalışından etkilendiği ve aynı zamanda, şehirdeki tüm kentsel bileşenlerin detaylı ve doğru bir şekilde incelenmesi yoluyla arazi

kullanımlarını organize edecek ve kentsel büyümeyi doğru yöne yönlendirecek yeni kentsel planların olup olmamasından da etkilendiği tespit edilmiştir.

Ebu Amre (2010) çalışmasında, Deyr El-Balah şehrinde arazi kullanımlarının incelenmesinde coğrafi bilgi sistemlerinin uygulamaları incelenmiştir. Bu çalışmanın sonucunda, söz konusu şehir kendi mevcut sınırları içinde gelecekteki herhangi bir kentsel gelişmeye ve beraberindeki ticari, endüstriyel ve hizmet fonksiyonlarına uyum sağlayabilecek şekilde, gelecekteki konut genişlemesinin şehrin kırsalını oluşturan hinterlanda meydana gelebileceği sonucuna varılmıştır. Çalışmada ayrıca, arazi kullanımlarının düzenlenmesinde ve kentsel büyüme yönlerinin şehir planı doğrultusunda yönlendirilmesinde mekânsal uygunluğun önemli rolü olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, araştırmanın sonuçlarıyla tutarlılık göstermektedir. Hums şehrinde kentsel büyümenin gerçekleşebileceği en uygun yönü belirlemek için mekânsal uygunluk analizi yapıldığında şehrin gelecekteki genişlemesi için en uygun yönün batı olduğu saptanmıştır.

El-Haruf, Ed-Duveykat ve Ed-Dibesi (2022) çalışmasında, kentsel büyümenin gelecekteki tahmini ve kentsel simülasyon modellerini kullanarak arazi kullanımı üzerindeki etkisi İrbid Büyükşehir Belediyesi örneği üzerinden incelenmiştir. Nüfustaki sürekli artıştan kaynaklanan kentsel genişlemenin nedenlerinin ele alındığı bu çalışmanın sonucunda, konut alanlarının tarım arazilerine doğru kaymasını ve kentsel planlarda arazilerin amaç dışı kullanımını azaltmak için nüfus artışını dikkate alan gelecek planlarının geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, araştırmanın sonuçlarıyla tutarlılık göstermektedir. Zira bu çalışmada, nüfus artışıyla uyumlu kentsel planların geliştirilmemesinin, konut alanlarının tarım alanlarına kaymasında olduğu gibi arazi kullanımlarının çakışmasına yol açtığı tespit edilmiştir.

Hums şehrinde doğal ve beşerî bileşenleri ile kentleşme olgusu ve Hums şehrinin tarihsel ve çevresel olarak nasıl ortaya çıktığı incelendikten sonra, planlamacılar ve karar vericiler tarafından dikkate alınması gereken bir dizi öneriye ulaşılmıştır.

1. Yeni bir kentsel plan çıkarılana kadar şehrin güneyindeki tarım arazilerinde ikamet alanlarının kurulması önlenerek, Hums şehrini karakterize eden doğal çevreye, özellikle kıyı plajlarına ve şehir nüfusu için doğal bir dinlenme yeri oluşturan şehir bölgesine özen gösterilmelidir.

2. Şehir nüfusunun demografik sistemini temsil eden nüfus müdürlüğüne daha fazla özen gösterilmelidir. Bu kuruma yapılan ziyarette, birbirini takip eden savaşlar ve ülkenin içinde bulunduğu mevcut koşullar nedeniyle kaybolan veya yok edilen birçok veri ve belge olduğu fark edilmiştir. Bu da bu araştırmanın karşılaştığı en büyük zorluklardan biri olmuştur.
3. Arazi kullanım modellerinin analiz edilmesinde ve kentsel planların değerlendirilmesinde kullanılacak yüksek çözünürlüklü haritalar ile veriler elde etmek amacıyla Hums dâhil tüm Libya şehirlerinde CBS kullanılarak bir coğrafi veri tabanı oluşturulmalıdır.
4. Bu çalışmada yapılan nüfus incelemelerine göre şehir toplumunun yaş yapısı itibarıyla genç bir toplum olarak tanımlandığı için, kamu sektöründe iş olanakları sağlanarak bu yaş grubuna daha fazla önem verilmelidir.
5. Hums şehrinin tarihi ve idari rolünü destekleyen daha fazla plan ve strateji geliştirilerek bu rol güçlendirilmelidir.
6. Eğitim ve sağlık, şehirlerin ortaya çıkmasının ve buralara nüfusun yerleşmesinin temel etkidir. Bu nedenle, Hums şehrinde mevcut tesisler geliştirilerek ve nüfus artışına uygun ve şimdikinden daha iyi hizmet veren yeni tesisler inşa edilerek bu iki sektöre özen gösterilmelidir.
7. Hums şehrinin büyük Lebda kenti ve diğer turistik anıtlar gibi çok önemli arkeolojik turistik alanlara sahip olması nedeniyle şehirdeki turizm fonksiyonunun geliştirilmesine ve iyi yönetilmesine odaklanılmalıdır.
8. Uluslararası standartlarda çok sayıda otel kurularak şehrin turizm altyapısının geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmalı ve turizm sektöründe özel yatırımlara getirilen kısıtlamalar kaldırılarak turistlere yönelik hizmetlerin kapsamı genişletilmelidir.
9. Şehirdeki tarihi yerlerin önemi hakkında halk arasında farkındalık oluşturulmalı, bu tarihi yerler ihmal edilmemeli, tahrip edilmemeli ve onlara tahsis edilen alanlara tecavüz edilmemelidir.
10. Kamu sanayi sektörünün çok fazla ilgi ve reforma ihtiyacı vardır. Zira eskiden şehrin nüfusuna birçok iş imkânı sağlayan devlete ait birçok fabrika, şimdi devre dışı bırakılmış ve terk edilmiş durumda ve geniş alanlar kaplamaktadır. Bu

fabrikaların yeniden çalıştırılması veya kaldırılması ve üzerinde kurulduğu arazinin başka herhangi bir ticari faaliyet için kullanılması gerekmektedir.

11. Hums şhrinde, köklü bir geçmişe sahip Libya'nın en önemli ticari limanlarından biri vardır. Bu limandaki iskeleler, binalar, rıhtımlar ve depolama yerleri geliştirilmeli ve daha fazla idari bina inşa edilmelidir.
12. iftliklerle dolu güney bölgesine doğru olan kentsel yayılma azaltılmalı ve konut amaçlı kullanılmak üzere tarım arazilerinin satışını engelleyecek bir yasa çıkarılmalıdır.
13. şhrin yol ağı geliştirilmeli ve özellikle kazaların yoğun olduğu sahil yolu tarafında halkın yararlanabileceği yeni yollar açılmalıdır.
14. Özellikle şhrin ortasındaki merkezi bölgede yoğun trafiğin ve araç egzozundan kaynaklanan çevreye zararlı gazların azaltılması için toplu taşıma hizmetleri geliştirilmeli ve vatandaşların ulaşımını sağlayacak otobüs durakları yapılmalıdır.
15. Hums şhrinin kentsel planında güney bölgesindeki nüfusun coğrafi dağılımı ile hizmetler arasında bir uyum yoktur. Devlet tarafından yeni bir plan yapılmadığı için nüfus ile sunulan hizmetler arasındaki uçurum genişlemiştir. şhrin güney bölgesinde ve özellikle demiryolunun arkasında yer alan nüfusun çoğu, içme suyu veya elektrik enerjisi kaynaklarına sahip değildir. Dolayısıyla, bu sorun daha da büyümeden hızlı bir şekilde zlmelidir.
16. Devlet tarafından yeni şehir planlarının yapılmaması işığında, gelişigüzel yapılaşmayı önlemek için özellikle şhrin merkezini temsil eden El-Belediye mahallesinde ve nüfusun en büyük ağırlığını oluşturan Bin Echa mahallesinde kat sayısı artırılarak dikey genişleme imknına izin verilmelidir.
17. Düzeltilmesi zor hatalar yapmamak ve şhrin büyüme ve genişleme yolunu doğru yönde sürdürmek için şehirde kentsel büyümenin tüm bileşenleri için sürekli bir planlama politikası izlenmelidir.
18. nceki planların bir uzantısı olarak gelen ve Hums şhrini tamamen turistik bir şehir olarak sınıflandıran nc nesil planda belirtilen husus ve öneriler hayata geçirilmelidir.

19. Hums şehri, onu model bir kentsel bileşen hâline getiren birçok kentsel avantaja sahiptir. Bu nedenle, herhangi bir yeni plan hazırlanırken gerek doğal gerekse beşerî olan avantajlar göz önünde bulundurulmalı ve bunları yeniden canlandırma imkânı akla gelmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdul Sattar, K. (2013). *Kentsel Genişleme, Arazi Kullanımı Değişikliği ve Beşerî Etkiler: Rawalpindi Örneği*. Durham: Durham Üniversitesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Abdullah, H. (2008). *Suudi Arabistan'ın Kuzey Bölgesinin İklimi: İklim Coğrafyasında Bir Araştırma*. Riyad: Darü'l-Zehra.
- Abdurresul, A. (2001). Kasır Hıyar'dan Misrata'ya Kadar Uzanan Kıyı Şeridinde Deniz Suyunun Yeraltı Suyuna Karışmasının Değerlendirilmesi. *Arap Üniversiteler Birliği Dergisi*. 2(5).
- Abdülhamid, V. (2012). *Dimyat Şehrinin İç Yapısı*. Mansure Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Abdüssadık, E. (2003). *Hums Bölgesinde Sanayi Faaliyet Alanlarının Coğrafi Boyutları*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ahmed, A. (1988). *Libya'da Yetişen Otlar*, 1. Baskı. Trablus: Tarımsal Araştırmalar Merkezi.
- Akmut, A. (1974). *Şehirleşmenin Doğurduğu Ceza Adaleti Sorunları Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ceza Hukuku ve Kriminoloji Enstitüsü.
- Ali, Y. (2010). *Demografi 'Nüfus Bilimi' İlkeleri*. 1. Baskı. Amman: Dar Vail Yayıncılık.
- Aliyvan, E. (2003). *Suk El-Hamis Bölgesinde Kentleşmenin Tarım Arazilerine Kayması*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Alkan, A. (1994). *Şehir Planlamasında Gençlik Unsuru*. Selçuk Üniversitesi 2. Millî Gençlik Kongresi Tebliğler. Ankara.
- Amir, M. (2003). *Nüfus Büyümesi. Libya Nüfusuna Yönelik Çalışmalar*. (Ed. El-Gaziri, S.), Beyrut: Daru'n-Nahda el Arabiyye Yayınevi.

- Ammura, A. (1998). *Libya: Şehirlerin Gelişimi ve Kentsel Planlama*. Beyrut: Darü'l-Mülteka Basım Yayınevi.
- Ann, I. (1930). NO Trimestre Gennaio-Febbraio, MARZO, VII, Governo Della, Tripolitania, NOTIZIARIO Economic Della, Tripolitania. Tripoli.
- Atalay, İ. (2013). *Uygulamalı Klimatoloji*. İzmir: Meta Basım Matbaacılık.
- Ayyâd, A. (1989). *Cemahiriye'de Hurma Coğrafyası Üzerine Bir Araştırma*. Trablus: Trablus Üniversitesi İnsan Bilimleri Araştırma Merkezi Coğrafya Araştırma Birimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bâggas, N. (2015). *Kuzeybatı Libya'nın İklimi: İklim Coğrafyasında Bir Çalışma*. Kahire: Ayn Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Barajlar ve Su Kaynakları Sekreterliği (1978). *Barajlar ve Su Kaynakları Sektörü*. Trablus.
- Barclay, G.W. (1979). *Techniques of Population Analysis*. Johon Wiley and Sons, Inc., New York.
- Basbus, A. (1997). Ürdün'de Kentleşme Eğilimleri. Amman: Amman Üniversitesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Başar, E. (2010). *Demografiye Giriş*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Belediye Meclisi Basın Bürosu (2018). Saha Çalışması. Hums.
- Benbella, D. E. (2016). *Kampala Şehrinin Kentsel Genişlemesi Üzerine Bir Değerlendirme ve Analiz: 1995-2015*. Kampala: Makerere Üniversitesi Coğrafya ve Çevre Kaynakları Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Beridan, F. (2004). *Hums Bölgesi Nüfusunun Kartografik Gösterimi*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bilgili, M., ve Kocalar, A. O. (2020). Coğrafya Nedir? Liberal Düşünce Dergisi, 25(99), 145-162.
- Bin Talib, M. (2001). *Lebda: Medeniyet*. Bingazi: El-Kütüb El-Vataniyye Kitapevi.

- Boylu, E. (2010). *Türkiye’de Hızlı Nüfus Artışı ve İstihdam Sorunları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Carter, H. (1981). *The Study of Urban Geography* (3rd ed.). Suffolk: Edward Arnold.
- Cooper, H.S. (1971). *Üç Güzeller Dağlıkları*. (Çev. Zeki, E.), Trablus: El-Fercani Kitabevi.
- Coro, F. (1974). *İkinci Osmanlı Döneminde Libya*. (Çev. Et-Telisi, H.), Trablus: Darü'l-Fercani Yayınevi.
- Cude, C. (2002). *İklim ve Bitki Coğrafyası: Avrupa, Asya, Afrika İklimi ve Bitki Örtüsü ile Arap Dünyasının İklimi ve Bitki Örtüsü Üzerine Bir Uygulama*. İskenderiye: Darü'l-Marife El-Camiyye Yayınevi.
- Çalışkan, H. ve Öztürk, S. (2019). Kentleşme Gelişiminin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), 677-694.
- Çetin, B. (2007). Burdur Kent Coğrafyası, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Coğrafya Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi*. Erzurum.
- Dönmez, Y. (1990). Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları, İstanbul Üniversitesi yayını, İstanbul.
- Ebhur, M. (2003). *Hums Şehrinde Konut Amaçlı Arazi Kullanımları*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ebu Abbas, A. ve El-Kutub, İ. (1980). *Kentsel Araştırmadaki Çağdaş Eğilimler*. Kuveyt: El-Matbuat Yayınları.
- Ebu Amre, S. (2010). *Deyr El-Balah Şehrinde Arazi Kullanımlarının İncelenmesinde Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Uygulamaları*. Gazze: Gazze İslam Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ebu Ayyane, F. (1980). *Nüfus Biliminde Çalışmalar*. Beyrut: Daru'n-Nahda El-Arabiyye.
- Ebu Ayyane, F. (1984). *Nüfus ve Şehirleşme*. Beyrut: Beyrut: Daru'n-Nahda el Arabiyye Yayınevi.

- Ebu Ayyane, F. (1993). *Nüfus Coğrafyası*, 2. Baskı. Beyrut: Daru'n-Nahda El-Arabiyye Yayınevi.
- Ebu Hutve, M. (2017). *Libya'da İslam Mimarisinin Kubbeleri*. Hums: El-Mergib Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ebu Lukma, E. (1995). *Genel Giriş. El-Cemahiriyye: Bir Coğrafya Çalışması*. (Ed. Ebu Lukma, E. ve El-Gaziri, S.), Sirte: Darü'l-Cemahiriyye Yayınevi.
- Ebu Subeyhe, A. (2006). *Hums Şehrinde Doğal ve Beşerî Ortam Özelliklerinin Hava Kirliliğine Etkisi*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ed-Digdâg, İ. (2004). *Hums Şehri ve Banliyölerinde Gıda Endüstrilerinin Kurulmasında Doğal ve Beşerî Faktörlerin Etkisi*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Egneybir, R. (2005). *Hums Bölgesindeki Endüstriyel Gelişme ve Su Kaynaklarına Etkisi*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Egneybir, R. (2014). *Misrata-Hums Ovası Bölgesindeki Su Kaynaklarının Coğrafi Açıldan Değerlendirilmesi*. Kahire: Ayn Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Eğitim İşleri Bürosu Basın Bölümü (2018). Saha Çalışması. Hums.
- Ehtiyuş, İ. (1994). *Nüfus Büyümesi ve Kentsel Genişleme: Dünya ve Büyük Cemahiriye'nin Durumu. Libya'da Kentleşme ve Kentsel Planlama*. (Ed. El-Gaziri, S.), Bingazi: El-Amare Mühendislik Danışmanlık Ofisi Yayınları.
- El-Ahvel, H. (1990). 1920'lerde İtalyan Arşiv Belgelerinde Hums Şehri. *İtalyan İstilasına Karşı Libya Cihat Merkezi Belgeler ve El Yazmaları Dergisi*. 4(4).
- El-Amari, M. (1997). *1954-1984 Döneminde Bingazi Belediyesi'nde Nüfus Değişimleri: Nüfus Coğrafyası Üzerine Bir Araştırma*. İskenderiye: İskenderiye Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- El-Amiri, R. (2014). *Divaniye Şehrinde Toplum Hizmetlerinin Mekânsal Uygunluğu ve Gelecekteki Beklentileri*. Kufe: Kufe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- El-Azabi, E. (1995). *Taşımacılık ve Ulaşım*. Trablus: Trablus Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Bölümü.
- El-Babur, M. (2000). Kısaca Kentsel Planlama. *Libya Kentsel Planlama ve Sürdürülebilir Kalkınma Derneği Bülteni*. (2).
- El-Berta, M. (2001). Zliten Bölgesi: Nüfus Coğrafyasında Bir Çalışma. Zliten: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- El-Cedidi, H. (1998). *Hidrolojinin Genel Temelleri: Uygulamalı Coğrafyada Bir Çalışma*. Trablus: El-Fatih Üniversitesi Yayıncılık İdaresi.
- El-Ferra, M. (1982). *Coğrafyada Nicel Metotlarla Araştırma Yöntemleri*. Kuveyt: Vekaletü'l-Matbuat Yayınevi.
- El-Gadamsi, M. (1998). *Libya Petrolü ve Arap Petrol ve Doğalgaz Üretiminin Özellikleri: Ekonomik Coğrafyada Bir Çalışma*. Rabat: Darü'l Hilal El-Arabi Yayınevi.
- El-Gaziri, S. (2007). *Kentleşme Araştırmaları*. 1. Baskı. Bingazi: El-Kütüb El-Vataniye Kitapevi.
- El-Haccâci, S. (1989). *Yeni Libya: Bir Coğrafi Sosyal Ekonomik ve Siyasi Çalışma*. Trablus: El-Fatih Üniversiteler Kompleksi.
- El-Haffaf, A. (1977). *Büyük Süleymaniye Şehrinin Fonksiyonel Yapısı*. Süleymaniye: Süleymaniye Üniversitesi.
- El-Harati Kulübü Kültür Ofisi (2018). Kişisel Görüşme. Hums.
- El-Harram, F. (1995). *Sahil Jeomorfolojisi. Libya Sahili*. (Ed. Ebu Lukma, E. ve El-Gaziri, S.), Bingazi: El-Kütüb El-Vataniye Kitapevi.
- El-Haruf, R., Ed-Duveykhat, K. ve Ed-Dibesi, A. (2022). Kentsel Büyümenin Gelecekteki Tahmini ve Kentsel Simülasyon Modellerini Kullanarak Arazi Kullanımı Üzerindeki Etkisi: İrbid Büyükşehir Belediyesi Örneği. *El-Yermuk Üniversitesi Dirasat İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 49(1).
- El-Haşani, A. (2000). *Kıyı Bölgesinde 'Misrata ve Hums' Çölleşme Konsolidasyon ve Esneklik*. Zliten: Nasır Üniversitesi Sanat Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- El-Havvat, A. (1990). *Kentsel Planlama*. Misrata: Darü'l-Cemahiriyye Yayınevi.
- El-Hennavi, M. (1975). *Libya Jeoloji Haritası; Hums Tabelası Ek Kitapçık*. Endüstriyel Araştırma Merkezi.
- El-İdrisi, E. (1968). *Uzak Diyarlara Hoş Seyahatler. Coğrafya ve Seyahat Kitaplarında Libya*. (Ed. Abbas, İ. ve Necm, M.), Bingazi: Dar Libya Basımevi.
- El-Jafri, S.M. and El-Gadi, A. (1977/a). *Flora of Libya - Rhamnaceae*. Tripoli: Al Faateh University, Faculty of Science, Dept. of Botany.
- El-Jafri, S.M. and El-Gadi, A. (1977/b). *Flora of Libya - Oleaceae*. Tripoli: Al Faateh University, Faculty of Science, Dept. of Botany.
- El-Jafri, S.M. and El-Gadi, A. (1980). *Flora of Libya - Fabaceae*. Tripoli: Al Faateh University, Faculty of Science, Dept. of Botany.
- El-Jafri, S.M. and El-Gadi, A. (1983). *Flora of Libya - Asteraceae*. Tripoli: Al Faateh University, Faculty of Science, Dept. of Botany.
- El-Kadi, A. ve El-Mağribi M. (1989). *Libya Halk Hekimliğinde Bazı Bitkilerin Kullanım Alanları*. Trablus: Darü'l Hikme Yayınevi.
- El-Kihye, M. (1995). *Nüfus. El-Cemahiriyye: Bir Coğrafya Çalışması*. (Ed. Ebu Lukma, E. ve El-Gaziri, S.), Sirte: Darü'l-Cemahiriyye Yayınevi.
- El-Kihye, M. (2003). *Nüfus Coğrafyası: Temelleri ve Yöntemleri*. Bingazi: Bingazi Üniversitesi Yayınları.
- El-Sherif, A.S. and El-Siddiqi, M. (1988). *Flora of Libya - Poaceae*. Tripoli: Al Faateh University, Faculty of Science, Dept. of Botany.
- Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Ticari Ruhsat İdaresi (2019). Saha Çalışması. Hums.
- El-Mahcup, O. (1978). Silin Villası Mozaiklerine İlişkin Bir Rapor. *Eski Libya Dergisi*. (15).
- El-Mansuri, S. (1995). *Derne Şehri: Şehir Coğrafyası Üzerine Bir Çalışma*. Bingazi: Bingazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- El-Mehdevi, M. (1990). *Libya Beşerî Coğrafyası*, 2. Baskı. Garyounis Üniversitesi Yayınları.

- El-Mergib Üniversitesi Bilgi ve Belgeleme Bürosu Basın Bölümü (2018).
Yayınlanmamış Rapor.
- El-Misrati, M. (1995). *Trablus'tan Önemli Şahsiyetler*. Trablus: Darü'l-Cemahiriyye
Yayınevi.
- El-Msallati, E. (1997). *Jeolojik Yapı. El-Cemahiriyye: Bir Coğrafya Çalışması*. (Ed. Ebu
Lukma, E. ve El-Gaziri, S.), Bingazi: El-Kütüb El-Vataniyye Kitapevi.
- El-Musavi, M. (2004). *Sabrata Şehri, Fonksiyonel Yapı ve Arazi Kullanımı Gerçeğinden
Dış Görünüş: Şehir Coğrafyasında Bir Çalışma*. Trablus: Trablus Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Emgeli, M. (1991). Cefara Ovası Bölgesinde ve Cemahiriye'nin Batı Kıyısında Yağış
Eğilimleri. *İçme Suyu Konferansı, Trablus*.
- Emgeli, M. (1995). *İklim. El-Cemahiriyye: Bir Coğrafya Çalışması*. (Ed. Ebu Lukma,
E. ve El-Gaziri, S.), Sirte: Darü'l-Cemahiriyye Yayınevi.
- Endüstriyel Araştırma Merkezi (1975). *Libya Jeoloji Haritası; 'Ş D 33-14' numaralı
Hums Tabelası Ek Kitapçık*, 1. Baskı. Prag: El-Kavmiyye Basımevi.
- En-Neyhum, E. (1980). *Bahcetü'l-Marife Ansiklopedisi*. 1(3). Trablus: El-A'mme
Yayıncılık.
- Erol, O. (2008). Genel Klimatoloji. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Ersoy, M. (1985). *Göç ve Kentsel Bütünleşme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal
Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ersoy, M. (2015). *Kentsel Planlamada Standartlar*. İstanbul.
- Eski Eserler Kurumu (1975). *Büyük Lebda*. 1. Baskı. Trablus.
- Es-Sadi, A. (2001). Libya Büyük Cemahiriyesi'nde Nüfusun Coğrafi Dağılımı ve
Değişimi. *Bingazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. (56).
- Es-Sakkar, F. (1994). *Bölgesel Planlama*. İskenderiye: Münşeatü'l-Maârif.
- Es-Sellavi, M. (1995). *Teori ve Uygulama Arasında Yeraltı Suyu*, 1. Baskı. Trablus:
Darü'l-Cemahiriyye Yayınevi.
- Es-Seyyid, Y. (2011). *Meteoroloji ve Coğrafyada Hava ve İklim*. İskenderiye:
Bustanü'l-Marife Yayınevi.

- Eş-Şevavre, A. (2014). *Klimatoloji ve Dünyada Doğal ve Beşerî Çevre Üzerindeki Etkisi*. Amman: Daru's-Sefa Yayıncılık.
- Eş-Şivavre, A. (2010). *Kırsal ve Kentsel Yerleşmenin Coğrafyası*. Amman: Darü'l Mesire Yayınevi.
- Et-Teyr, A. (1999). *Zliten Şehri: Yerleşme Coğrafyası Üzerine Bir Araştırma*. Zliten: Nasır Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ez-Zâğrani, H. (2004). *Tarhuna Bölgesinde Nüfus Artışının Su Kaynaklarıyla İlişkisi*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ez-Zalimi, A. (2016). *Er-Rümeysa Şehrindeki Kentsel Arazi Kullanımlarının Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) Ortamında Mekânsal Analizi*. Musenna: Musenna Üniversitesi İnsan Bilimleri Eğitim Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Felah, S. (2003). *Hums Bölgesindeki Turizm Endüstrisinin Kurulmasının Doğal ve Beşeri Tezahürleri*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Féraud, C. (1998). *Arap Fethinden İtalyan İstilasına Kadar Libya Salnameleri*. (Çev. ve Thk. El-Vafi, M.), Bingazi: Bingazi Üniversitesi Yayınları.
- Gallab, M. ve Abdülhakim, S. (1974). *Demografik ve Coğrafi Açılardan Nüfus*. 4. Baskı. Kahire: El-Anglo El-Mısriyye Kitabevi.
- Ganim, A. (2010). *Uygulamalı İklim*. Amman: Darü'l-Mesire Yayınevi.
- Genel Su Kurumu (1999). *Libya'daki Su Durumu ve Su Kaynakları İdaresi'nin 2000-2025 Dönemi Ulusal Stratejisine İlişkin Rapor*.
- Güneyim, O. (2001). Salt Şehrinde Kentsel Kalkınma Kalıplarını Şekillendirmede ve Yönlendirmede Topoğrafik Faktörün Rolü. *Ümmü'l-Kura Üniversitesi Dergisi*. (13).
- Hamdan, C. (1985). *Şehir Coğrafyası*, 2. Baskı. Kahire: Alemü'l-kütüb Yayınevi.
- Hamis, A. (2003). *Tulkarim Şehrinde Kentleşme Özellikleri ve Kentsel Çevre ile İlişkisi*. Gazze Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Hasan, H. (2001). *Libya Günlükleri*. Halep: El-Müessese El-İlmiye li'l-Vesail et-Talimiye Matbaası.
- Hums Belediye Meclisi Tarım Sekreterliği (2019). Kişisel Görüşme, 25 Ağustos 2019.
- Hums Eğitim Hastanesi Bilgi ve Belgeleme Bürosu (2018). Saha Çalışması. Hums.
- Hums Kamu Tesis Sekreterliği (2012). Kapsamlı Planın Durumunu Değerlendirme Komitesi, Yayınlanmamış Veri Raporu. Hums.
- Hums Kaza ve Trafik İdaresi (2019). *2019 Yılı İstatistik Bülteni*. Hums.
- Hums Limanı Enformasyon Ofisi (2019). Saha Çalışması. Hums.
- Hums Şehir Hastanesi Sağlık Bürosu Basın Bölümü (2019). Saha Çalışması. Hums.
- Hums Şehri Nüfus İdaresi (2018). Saha Çalışması. Hums.
- Işık, Ş. (2005). Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri. İzmir: *Ege Coğrafya Dergisi*, 14, 57-71.
- İbn Haldun (1961). *Araplarla Arap Olmayanların ve Berberilerin ve Aynı Devirdeki Bü-yük Kudret Sahiplerinin Muharebelerine ait Kaynak ve Haberleri Toplayan ve Yorumlayan Kitap*. 1. Cilt. Mektebetül-Medrese ve Darü'l-Kitap Basım Yayınevi.
- İmam, A. (2003). *Fayyum Şehri. Mısır Şehirleri*. (Ed. Muselhi, F.), Kahire: Yüksek Kültür Konseyi.
- İsmail, A. (1988). *Şehir Coğrafyasında Çalışmalar*, 4. Baskı. Kahire: Daru’s-Sekafe Yayınevi.
- İsmail, M. (2017). *Gazze Şehrinde Kentsel Planlama Eğilimleri*. Gazze: Gazze İslam Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- İş Gücü Bürosu (2018). Saha Çalışması. Hums.
- Jorginho, A. (1972). *Trablus Savaşında İtalyanlarla*, 1. Baskı. (Çev. Eşteyvi, M.), Trablus: Darü'l-Fercani Yayınevi.
- Karadeniz, Y., Çakır, H., Şimşek, B., ve Can, G. (2015). TEKHARF 2014 Taraması ve Coğrafi Bölgelere Göre Ölüm Oranı İle Koroner Hastalık İnsidansı. *Türk Kardiyoloji Derneği Arşivi*, 43(4), 326-332.

- Karbel, A. ve Es-Seyyid, M. (1986). *Hava ve İklim Bilimi*. Basra: Basra Üniversitesi.
- Kentsel Planlama Bürosu (2018). Saha Çalışması. Hums.
- Kubeyş, A. (2011). *Setif Şehrinin Kentsel Alanında Kentsel Genişleme ve Dolaşım Hareketliliği*. Konstantin: Mentouri Üniversitesi Yer Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Laronde, A. (1997). *La Libye à Travers Les Cartes Postales: 1900-1940*. Tripoli: Dar El Fergiani.
- Lebda Turist Rehberlik Bürosu (2018). Saha Çalışması. Hums.
- Lebda Turist Rehberlik Bürosu (2019). Saha Çalışması. Hums.
- Libya Politika ve Stratejiler Organizasyonu (2016). *Libya'da İdari Bölünüşün Gelişimi: Libya'da Mekânsal Gelişimin Zorlukları Üzerine Bir Rapor*. Trablus.
- Libya Uzaktan Algılama ve Uzay Bilimleri Merkezi (t.y.). *Özel Bülten*. Trablus.
- Limanlar ve Deniz Fenerleri Genel Müdürlüğü (1978). *Deniz Taşımacılığı Sektörünün Başarıları*. Trablus.
- Limanlar ve Deniz Taşımacılığı İdaresi (2018). Yayınlanmamış Rapor. Misrata.
- Lucas, McMillan, McGaughy ve Marshall (1988). Hums Şehri Kapsamlı Planı.
- Ma'tuk, M. (2000). *Kıyı Bölgesinde 'Misrata ve Hums' Tarımsal Çeşitlilik ve Yoğunlaşma Olguları*. Zliten: Nasır Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Mangano, G. (1931). *L'alfa in Tripolitania*. Firenze.
- Mesut, H. (2012). *Libya Coğrafyası*. Trablus: Trablus Uluslararası Bilim Kütüphanesi.
- Meteoroloji İstasyonu (2010). Yayınlanmamış Veriler. Trablus.
- Meteoroloji Müdürlüğü İklim ve Agrometeoroloji İdaresi (2015). Saha Çalışması. Hums.
- Ministero Delle Colonie (1914). *Le Opere Pubbliche Della Tripolitania E Della Cirenaicale*. Rom.
- Misrata Tarım Araştırmaları İstasyonu (2016). *Toprak Tipleri ve Coğrafi Dağılımı*. Yayınlanmamış Rapor.

- Musa, A. (1982). *El-Veciz: Uygulamalı İklim*. Şam: Şam Üniversitesi Yayınları.
- Norurin, J. (1975). Urbancliuarte And Human Ecologr, *Journal of Geography*, 74.
- Orta Bölge Su ve Toprak Genel Kurumu (2002). '*Hums, Zliten, Misrata ve Tavurga*' Bölgesinin Su Durumuna İlişkin Özet Rapor.
- Ömer, A. (2005). *Hums Bölgesindeki Tarımsal Üretim: Doğal Koşulların Gerçekliği ile Beşerî Faktörlerin Uyumsuzluğu ve Uyumluluğu Arasında*. Hums: El-Mergib Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Pallas, P. (1978). *Water Resources of The Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya*. Trablus.
- Planlama Bakanlığı (1988). *Kapsamlı Plan 2000 Nihai Rapor: Polservice Vadeco Şirketi*. Trablus.
- Planlama Bakanlığı (2000). Yayınlanmamış Rapor.
- Planlama Bakanlığı (2019). Yayınlanmamış Rapor.
- Planlama Sekreterliği (1978). Yayınlanmamış Veriler. Trablus.
- Planlama Sekreterliği (1987). *Ulusal Atlas*. Trablus.
- Planlama Sekreterliği Arazi İdaresi (1977). *Ulusal Atlas*. Trablus.
- Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi (1954). *Genel Nüfus Sayımının Nihai Sonuçları*.
- Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi (1964). *1964 Yılı Genel Nüfus Sayımının Nihai Sonuçları*.
- Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi (1973). *Genel Nüfus Sayımının Nihai Sonuçları*. Hums.
- Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi (1974). *1974 Yılı Tarım Sayımının Nihai Sonuçları*. Hums.
- Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi (1984). *Genel Nüfus Sayımının Nihai Sonuçları*.

- Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi (1987). *1987 Yılı Tarım Sayımının Sonuçları*. Hums.
- Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi (1995). *Genel Nüfus Sayımının Nihai Sonuçları*. Hums.
- Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi (2002). *2002 Yılı Tarım Sayımının Nihai Sonuçları*.
- Planlama Sekreterliği İstatistik ve Sayım İdaresi (2006). *Genel Nüfus Sayımının Nihai Sonuçları*. Hums.
- Polservice (1980/a). *Mühendislik Danışmanlığı: Hums Alt Bölgesinde Mevcut Koşullar ve Geliştirme Olanaklarının Değerlendirilmesi*. 1. Cilt, 5. Rapor.
- Polservice (1980/b). *Kalkınma Planları: Hums Şehrinin 2000 Yılı Kapsamlı Planı 33 Nolu Rapor*.
- Ramazan, M. (2003). *Uygulamalı Coğrafya*. İskenderiye: Darü'l-Marife El-Camiiyye Yayınevi.
- Rossi, E. (1991). *Arap Fethinden 1911 Yılına Kadar Libya*, 2. Baskı. (Çev. Et-Telisi, H.), Trablus: Ed-Darü'l-Arabiyye li'l-Kitap Yayınevi.
- Sağlık Sekreterliği Basın Bürosu (2016). *Saha Çalışması*. Hums.
- Salah, A. (2006). *Kentleşmenin Özellikleri ve Kentsel Gelişim ve Ekonomik Büyüme ile İlişkisi*. El-Mansura Üniversitesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Sanayi Bakanlığı (2019). *Yayınlanmamış Rapor*. Hums.
- Sanayi Sistemler ve Bilgi Birimi (2019). *El-Mergib Çimento Fabrikası Üretim Raporları – Saha Çalışması*. Hums
- Sehâvne, F. (1983). *Demografi İlkeleri*. 2. Baskı. Amman: Ürdün Üniversitesi Yayınları.
- Seydanlıoğlu, A., & Turgut, S. (2017). Türkiye Kentleri İçin Kentsel Büyüme Yönetimi Sistemi ve İstanbul Örneği. *Megaron*, 12(3).
- Sinan, A., Bin Talib, M ve Zayid, F. (2003). *Hums: Medeniyetlerin İletişimi*. Hums Şehir Konferansı.

- Soliman, M (2020). *Kuzey Libya'da Sıcaklık ve Yağış Verilerinin Trend Analizi*. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şehade, N. (2009). *Çağdaş Klimatoloji*. Amman: Dar Safa Yayınevi.
- Şeref, A. (2008). *Libya Coğrafyası*. İskenderiye: İskenderiye Kitap Merkezi.
- Şeref, M. ve Ez-Zuka, M. (1999). *Uygulamalı İklim Coğrafyasında Çalışmalar*. İskenderiye: Darü'l-Marife El-Camiiyye Yayınevi.
- Tarımsal Islah ve Arazi Reformu Sekreterliği (1981). *Hums Belediyesi Tarım Master Planı: Fransa Şirketi Sète Erie Raporu*.
- Telatar, O. M., ve Terzi, H. (2010). Nüfus ve Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 197-214.
- Tokmanoğlu, T. (1988). Tunus Çöllerinde Bulunan Halfa Otlarının Landsat Uydu Yardımıyla İncelenmesi. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 38(2), 16-30.
- Ulaştırma Sekreterliği Basın Bürosu (2018). Saha Çalışması. Hums.
- Ulaştırma Bakanlığı Basın Bürosu (2019). Saha Çalışması.
- Ulaştırma ve Taşımacılık Genel Müdürlüğü Deniz Taşımacılığı ve Limanlar İdaresi (2019). *Hums Limanı'nın Ticari Hareketi Hakkında Bilgi İçeren Bir Müzekkere*.
- Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu (1995). *Misrata Bölgesi Genel Nüfus Sayımı Sonuçları*. Trablus.
- Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu (1999). *Libya İnsani Gelişme Raporu 1999*. Trablus.
- Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu (2001). *2001 Yılı Tarım Sayımının Nihai Sonuçları*. Hums.
- Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu (2010). *Sağlık ve Çevre Raporları 2009-2010*.
- Ulusal Bilgi ve Belgeleme Kurumu (2012). *Nüfus Anket Sonuçları*. Trablus.
- Ulusal Meteoroloji Merkezi İklim İdaresi (t.y.). *Yayınlanmamış Veriler*. Trablus.

- Ulusoy, A., ve Vural, T. (2001). Kentleşmenin Sosyo Ekonomik Etkileri. *Belediye Dergisi*, 7(12), 8-14.
- Vakıflar ve Diyanet İşleri Başkanlığı Hums Bürosu (2018). Saha Çalışması. Hums.
- Vehibe, M. (1980). *Yerleşme Coğrafyasında*. Beyrut: Daru'n-Nahda El-Arabiyye Yayınevi.
- Yargı Organları Yüksek Konseyi (2010). Yayınlanmış Rapor. Trablus.
- Yenice, M. S. (2012). Konya Kentinin Planlama Tarihi ve Mekânsal Gelişimi. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*.
- Yıldırım, A. (2004). Kentleşme ve Kentleşme Sürecinde Göçün Suç Olgusu Üzerindeki Etkileri, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*. Ankara.
- Yılmaz, M. (2016). *Türkiye'nin Değişen Nüfus Yapısı Nedenler, Değişim, Sonuçlar ve Gelecek*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Yüksel, Ö. (2007). Kentsel Dönüşümün Fiziksel ve Sosyal Mekâna Etkisi: Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm Projesi. *Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi*. Ankara.
- Zayid, M. (2011). *Hums-Zliten Bölgesinde Kentsel Genişleme ve Arazi Kullanım Kalıpları Üzerindeki Etkisi: 1980-2010*. Trablus: Trablus Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Almanara Media. "Libya'daki Yeni İdari Bölüm: Dr. Mansur El-Kihye", erişim: 16 Kasım 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=KBK08ZQ4BNM>, 02:51-10:35.
- ESCWA. (2020, Şubat 02). Erişim adresi: www.unescwa.org
- GSFC NASA. (2020, Aralık 24). Erişim adresi: <https://landsat.gsfc.nasa.gov>
- Kentsel Planlama Kurumu. (2021, Temmuz 10). Erişim adresi: www.upa.org.ly
- Google Earth. Erişim adresi: <https://earth.google.com/web/@32.6273696,14.2928911,18.68055438a,18950.0601211d,35y,0h,0t,0r>

Pining. (2020, Mayıs 09). Erişim adresi:

<https://i.pining.com/originals/4b/e5/a9/4be5a9e85919a1c7aed1aea108c25db4.jpg>

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.	Hums Şehri Güneşlenme Süresinin Mevsimsel Dağılımı.....	49
Tablo 2.	Libya'nın Kuzeybatısındaki Kıyı ve İç Bölgeler Arasında Bazı İklim Elemanları Açısından Bir Karşılaştırma	52
Tablo 3.	Hums İstasyonu Ortalama Sıcaklık ve Atmosferik Basıncı Arasındaki İlişki	53
Tablo 4.	Hums Şehri Aylık, Mevsimsel ve Yıllık Ortalama, Maksimum ve Minimum Sıcaklık Değerleri (°C)	54
Tablo 5.	Hums Şehri Aylık, Mevsimsel ve Yıllık Ortalama Bağıl Nem Oranları (%).....	58
Tablo 6.	Hums İstasyonunda Tespit Edilen Aylık, Mevsimsel ve Yıllık Ortalama Yağış Miktarı (1990-2015)	60
Tablo 7.	Hums İstasyonunda Yıllık Ortalama Basıncın Aylara Göre Dağılımı.....	64
Tablo 8.	Hums Şehri Nüfusunun Dinlere Göre Dağılımı (1913).....	95
Tablo 9.	1954 ve 1964 Yılları Arasında Libya İllerinin Yıllık Nüfus Artış Oranları	98
Tablo 10.	1954-2012 Yılları Arası Hums Şehri Nüfus Artış Oranı	100
Tablo 11.	1995-2012 Yılları Arası Hums Şehri ve Libya Genelinde Nüfus Gelişimi ve Nüfus Artış Oranları.....	103
Tablo 12.	1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri Nüfus Artış Oranlarının Mahallelere Göre Dağılımı	105
Tablo 13.	1973-2012 Yılları Arası Hums Şehri Doğum Oranları.....	108
Tablo 14.	1973-2012 Yılları Arası Hums Şehri Ölüm Oranları.....	110
Tablo 15.	Eski İdari Sisteme Göre Hums Şehri Nüfus Değişimleri (1954-1964)....	113
Tablo 16.	Göçmenlerin Hums Şehrine Geldikleri Dönem ve Mahallelere Göre Sayısal ve Oransal Dağılımı.....	115
Tablo 17.	Göçmenlerin Hums Şehrine Geldikleri Yıl ve Mahallelere Göre Sayısal ve Oransal Dağılımı.....	116
Tablo 18.	Hums Şehri Libyalı Olmayan Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1973-2012)	119

Tablo 19.	Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Göre Hums Şehri Oransal Nüfus Dağılımı (1973, 1995 ve 2012).....	122
Tablo 20.	Hums Şehri Nüfusu Ortanca Yaş Durumu (1995 - 2006)	125
Tablo 21.	Hums Şehri Bağımlılık Oranları (1995 - 2006).....	126
Tablo 22.	(1973, 1995 ve 2012) Yılları Hums Şehri Nüfusu Cinsiyet Oranları....	129
Tablo 23.	1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri Mahallelere Göre Ailelerin Sayısı, Ortalama Aile Büyüklüğü ve Nüfus Sayısı.....	134
Tablo 24.	Hums Şehri Nüfusunun Eğitim Durumu (2006)	136
Tablo 25.	Hums Şehri Ekonomik Aktif Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (2006)	139
Tablo 26.	2012 Yılı İtibarıyla Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Oransal Dağılımı	140
Tablo 27.	Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Sayısal ve Oransal Dağılımı (1995-2012)	143
Tablo 28.	Hums Şehri Mahallelerinin Yüz Ölçümü, Nüfus Sayısı ve Nüfus Yoğunluğu (1995, 2006 ve 2012).....	147
Tablo 29.	Hums Şehrinin 2020, 2026 ve 2030 Yılları Nüfus Projeksiyonu.....	153
Tablo 30.	Şehirdeki Belediye Meclisinin Hizmetlerinden Yararlanan ve Hums Şehri Yakınlarındaki Yerleşim Yerlerini Temsil Eden Mahalleler.....	165
Tablo 31.	Hums Şehri İdari Kuruluşları ve İstihdam Durumu (2015).....	166
Tablo 32.	Hums İli Okullarında Kayıtlı Öğrenci Sayıları (1961-1966)	174
Tablo 33.	Hums Şehri Okulları (2015)	177
Tablo 34.	Hums Şehri El-Mergib Üniversitesi Fakülte, Öğrenci ve Öğretim Üyesi Sayıları (2015-2016).....	182
Tablo 35.	Hums Şehri ve Çevresinde Bulunan Yüksekokullar ve Öğrenci Sayısı (2015)	183
Tablo 36.	Hums Şehrinde Bulunan Camilerin Sayısı ve Bulunduğu Mahalleler ..	186
Tablo 37.	Hums Eğitim Hastanesi 2011 ve 2013 Yılları Tıbbi Hizmetler Karşılaştırması.....	193
Tablo 38.	Hums Şehri Yataklı Sağlık Kuruluşlarının Yatak ve Personel Durumu (2017)	194

Tablo 39.	Hums Şehrinin Bazı Şehirlere Uzaklığı	204
Tablo 40.	Hums Şehrinin Küçük Komşu Bölgelere Olan Uzaklığı.....	205
Tablo 41.	Hums ve Trablus Şehirleri Arasında Sahil Yolu Üzerinden Günlük Geçen Taşıt Sayısı ve Türü.....	206
Tablo 42.	Hums Şehri Ticari İşyerleri Dağılımı (2019)	212
Tablo 43.	Hums Ticaret Limanına Giren Ticari Gemi Sayısı.....	214
Tablo 44.	Hums Şehri Konaklama Tesisleri ve Yatak Sayıları (2019)	219
Tablo 45.	Hums Şehri Balık Konserve Fabrikasında Ton Balığı Üretiminin Gelişimi (1991-2000)	240
Tablo 46.	Hums Şehri Hurma Pekmezi Fabrikası Pekmez Üretim Gelişimi (1985-2001)	242
Tablo 47.	El-Mergib Çimento Fabrikası Yıllık Çimento Üretim Miktarı (1993-2020).....	245
Tablo 48.	Hums Şehri ve Çevresinde Çiftçi ve Çiftçi Olmayan Arazi Sahiplerinin Sayıları (1974-1995).....	249
Tablo 49.	Hums Şehri ve Çevresinde Tarımsal Üretimde Çalışanların Sayısal Gelişimi	251
Tablo 50.	Hums Şehrindeki Bazı Tarım Ürünlerinin Üretim Miktarları (2019) ...	254
Tablo 51.	Hums Şehri Arazi Kullanımı (1966)	261
Tablo 52.	Hums Şehri Arazi Kullanımı (1980)	263
Tablo 53.	2000 Yılı Kapsamlı Planına Göre Hums Şehri Arazi Kullanımı.....	265
Tablo 54.	Hums Şehri Arazi Kullanılışı (2012).....	268
Tablo 55.	Hums Şehri Merkez Bölgesi Kapsamlı Planına Göre 2000 ve 2018 Yılları Arasında Arazi Kullanımının Karşılaştırılması.....	271
Tablo 56.	Hums Şehri Doğu Bölgesi Kapsamlı Planına Göre 2000 ve 2018 Yılları Arasında Arazi Kullanımının Karşılaştırılması	272
Tablo 57.	Hums Şehri Batı Bölgesi Kapsamlı Planına Göre 2000 ve 2018 Yılları Arasında Arazi Kullanımının Karşılaştırılması	273
Tablo 58.	Hums Şehri Güney Bölgesi Kapsamlı Planına Göre 2000 ve 2018 Yılları Arasında Arazi Kullanımının Karşılaştırılması.....	274

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.	Hums Şehri Güneşlenme Süresinin Mevsimsel Dağılımı	50
Şekil 2.	Hums İstasyonu Ortalama Sıcaklık ve Atmosferik Basınç Arasındaki İlişki.....	54
Şekil 3.	Hums Şehri Aylık Ortalama, Maksimum ve Minimum Sıcaklık Değerleri (°C).....	55
Şekil 4.	Hums Şehri Mevsimsel Ortalama, Maksimum ve Minimum Sıcaklık Değerleri (°C).....	55
Şekil 5.	Hums Şehri Aylık Ortalama Bağıl Nem Oranları (%).....	58
Şekil 6.	Hums Şehri Mevsimsel Ortalama Bağıl Nem Oranları (%).....	59
Şekil 7.	Hums İstasyonu Aylık Ortalama Yağış Miktarı (1990-2015).....	61
Şekil 8.	Hums İstasyonu Mevsimsel Ortalama Yağış Miktarı (1990-2015)	61
Şekil 9.	Hums İstasyonunda Yıllık Ortalama Basıncın Aylara Göre Dağılımı.....	64
Şekil 10.	Hums İstasyonunda Aylara Göre Hâkim Rüzgâr Yönleri.....	67
Şekil 11.	Hums Şehri Nüfusunun Dinlere Göre Dağılımı (1913)	96
Şekil 12.	1954 ve 1964 Yılları Arasında Libya İllerinin Yıllık Nüfus Artış Oranları.	99
Şekil 13.	1954-2012 Yılları Arası Hums Şehri Nüfus Artış Oranı.....	101
Şekil 14.	1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri ve Libya Genelinde Nüfus Gelişimi ve Nüfus Artış Oranları	103
Şekil 15.	1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri Nüfus Artış Oranlarının Mahallelere Göre Dağılımı.....	105
Şekil 16.	Hums Şehri Doğum Oranları (1973-2012).....	108
Şekil 17.	Hums Şehri Ölüm Oranları (1973-2012)	110
Şekil 18.	Eski İdari Sisteme Göre Hums Şehri Nüfus Değişimleri (1954-1964).....	113
Şekil 19.	Göçmenlerin Hums Şehrine Geldikleri Dönemlere Göre Oransal Dağılımı.....	115
Şekil 20.	Göçmenlerin Hums Şehrine Geldikleri Yıllara Göre Oransal Dağılımı	117

Şekil 21. Yaş Gruplarına Göre Hums Şehri Nüfusunun Oransal Dağılımı (1973, 1995 ve 2012).....	122
Şekil 22. Hums Şehri Nüfusu Ortanca Yaş Durumu (1995 - 2006).....	125
Şekil 23. Hums Şehri Bağımlılık Oranları (1995 - 2006)	127
Şekil 24. (1973, 1995 ve 2012) Yılları Hums Şehri Nüfusu Cinsiyet Oranları.....	130
Şekil 25. 1973, 1995 ve 2012 Nüfus Sayımlarına Göre Hums Şehri Nüfus Piramitleri.....	132
Şekil 26. 1995-2012 Yılları Arasında Hums Şehri Ortalama Aile Büyüklüğü.....	135
Şekil 27. Hums Şehri Nüfusunun Eğitim Durumu (2006)	137
Şekil 28. Hums Şehri Ekonomik Aktif Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (2006)	139
Şekil 29. 2012 Yılı İtibarıyla Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Oransal Dağılımı	140
Şekil 30. Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Sayısal ve Oransal Dağılımı (1995-2012).....	143
Şekil 31. Hums Şehri Mahallelerinin Nüfus Yoğunluğu (1995, 2006 ve 2012).....	148
Şekil 32. Hums Şehrinin 2020, 2026 ve 2030 Yılları Nüfus Projeksiyonu.....	153
Şekil 33. Belediyeler Bünyesinde İdari Yapının Teşkilatlanmasına İlişkin Yerel Yönetim Bakanlığı Tarafından 2012 Yılında Alınan Karara Göre Hums Şehri Belediye Meclisi'nin İdari Teşkilat Yapısı.....	164
Şekil 34. Hums Şehri İdari Kuruluşları ve İstihdam Durumu (2015)	167
Şekil 35. Hums İli Okullarında Kayıtlı Öğrenci Sayıları (1961-1966)	175
Şekil 36. Hums Şehrinin Bazı Şehirlere Uzaklığı	204
Şekil 37. Hums Şehrinin Küçük Komşu Bölgelere Olan Uzaklığı	205
Şekil 38. Hums Şehri Konaklama Tesisleri ve Yatak Sayıları (2019)	219
Şekil 39. El-Mergib Çimento Fabrikası Yıllık Çimento Üretim Miktarı (1993-2020).....	246
Şekil 40. Hums Şehri ve Çevresinde Tarımsal Üretimde Çalışanların Sayısal Gelişimi	251
Şekil 41. Hums Şehri Arazi Kullanımı (1966)	261

Şekil 42. Hums Şehri Arazi Kullanılışı (2000)	267
Şekil 43. Hums Şehri Arazi Kullanılışı (2012)	269

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1. Hums Şehri Lokasyon Haritası.....	17
Harita 2. Hums Şehri ve Yakın Çevresinin Jeoloji Haritası.....	30
Harita 3. Hums Şehri ve Yakın Çevresinin Fiziki Haritası	36
Harita 4. Hums Şehri ve Yakın Çevresindeki Kuru Vadiler	38
Harita 5. Hums Şehri Yıllık Ortalama Sıcaklık Haritası	56
Harita 6. Hums Şehri ve Yakın Çevresinin Yağış Haritası	62
Harita 7. Hums Şehri ve Yakın Çevresinin Toprak Haritası.....	75
Harita 8. Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (1995)	145
Harita 9. Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (2006)	145
Harita 10. Hums Şehri Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı (2012)	146
Harita 11. Hums Şehri Mahalle Göre Nüfus Yoğunluğu (1995).....	149
Harita 12. Hums Şehri Mahalle Nüfus Yoğunluğu (2006).....	150
Harita 13. Hums Şehri Mahalle Nüfus Yoğunluğu (2012).....	150
Harita 14. Eski Şabiye Sistemine Göre Libya'nın İdari Bölünüşü.....	160
Harita 15. Hums Şehri Sağlık Tesisleri ve Hizmetlerinin Coğrafi Dağılımı.....	196
Harita 16. Hums Şehri Toplu Taşıma Durumu	202
Harita 17. Hums Şehri Ticari Faaliyetler Mekânsal Dağılımı.....	209
Harita 18. Hums Ticaret Limanı.....	213
Harita 19. Hums Şehri ve Çevresindeki Gıda Sanayi Fabrikalarının Coğrafi Dağılımı	238
Harita 20. Osmanlı Dönemi Hums Şehri Arazi Kullanılışı.....	258
Harita 21. İtalyan İşgal Dönemi Hums Şehri Arazi Kullanılışı.....	259
Harita 22. Hums Şehri Arazi Kullanımı (1980)	264
Harita 23. Saha Çalışması Verileri ve 2000 Yılı Kapsamlı Planına Göre Hums Şehri Arazi Kullanılışı.....	266
Harita 24. Hums Şehri Kentsel Büyüme (1990).....	287

Harita 25. Hums Şehri Kentsel Büyüme (2000).....	287
Harita 26. Hums Şehri Kentsel Büyüme (2010).....	288
Harita 27. Hums Şehri Kentsel Büyüme (2020).....	288
Harita 28. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri (1990)	292
Harita 29. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri (2000)	293
Harita 30. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri (2010)	294
Harita 31. Hums Şehri Kentsel Büyüme Yönleri (2020)	295
Harita 32. Hums Şehri 1990, 2000, 2010 ve 2020 Yıllarında Kentsel Büyüme Eksenleri Yönü (km).....	296
Harita 33. Hums Şehri Kentsel Büyüme Mesafesinin Dairesel Alanlar Modeliyle Ölçülmesi (1990)	298
Harita 34. Hums Şehri Kentsel Büyüme Mesafesinin Dairesel Alanlar Modeliyle Ölçülmesi (2000)	298
Harita 35. Hums Şehri Kentsel Büyüme Mesafesinin Dairesel Alanlar Modeliyle Ölçülmesi (2010)	299
Harita 36. Hums Şehri Kentsel Büyüme Mesafesinin Dairesel Alanlar Modeliyle Ölçülmesi (2020)	299
Harita 37. Hums Şehrinde Kentsel Büyüme Yönlerinin Mekânsal Uygunluk Haritası.....	302

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1. Sarı Hünnap “ <i>Zizyphus Lotus</i> ”, Hums	69
Fotoğraf 2. Halfa Otu “ <i>Lygeum Spartum</i> ”, Hums.....	70
Fotoğraf 3. Tüysüz Keçiboğan “ <i>Calicotome Spinosa</i> ”, Hums	71
Fotoğraf 4. Yabani Enginar “ <i>Cynara Cardunculus</i> ”, Hums	71
Fotoğraf 5. Afrika Zeytini “ <i>Olea Africana</i> ”, Hums	73
Fotoğraf 6. Hums Şehrindeki Lebda Vadisi	81
Fotoğraf 7. Hums Şehrindeki Lebda Vadisi Barajında Su Toplanması.....	81
Fotoğraf 8. Hums Şehrinin Güneyinde Onarımı Yapılmış Lebda Vadisi Barajı Kanalı ..	82
Fotoğraf 9. Hums Şehrinin Doğusunda Yer Alan Kaam Vadisi Barajı.....	82
Fotoğraf 10. Hums Şehrinin Doğusundaki Kaam Vadisi'nin Kaynağı	83
Fotoğraf 11. Hums Şehrinin Doğusundaki Kaam Vadisi'nin Havzasında Su Toplanması	83
Fotoğraf 12. Hums Şehrinin Batısında Yer Alan Et-Tevalib Vadisi	84
Fotoğraf 13. Hums Şehri Batısındaki Et-Tevalib Vadisi Barajı	84
Fotoğraf 14. Hums Şehrinin Kuzeyinde Köprülerin Kurulması ve Bazı Askerî ve Savunma Tahkimatlarının İnşası; İtalyan Arşivi	90
Fotoğraf 15. İtalyan İşgali Döneminde Hums Meydanının Batı Ucunda İnşa Edilen Saat Kulesi, Kapalı Su Çeşmesi ve Ticari Dükkanlar	91
Fotoğraf 16. Bünyesinde Birçok Daire ve Kurumu Barındıran İdari Bir Bina, Hums.	161
Fotoğraf 17. Hums Şehri İlk Derece Mahkeme Binası.....	162
Fotoğraf 18. Hums Şehri Belediye Meclisi	163
Fotoğraf 19. Lebda Antik Kenti Tiyatronun Üstten Görüntüsü, Hums.....	168
Fotoğraf 20. Lebda Antik Kenti Tiyatrosunun Giriş Kapıları, Hums.....	169
Fotoğraf 21. Lebda Antik Kenti Güreş Meydanı, Hums	169
Fotoğraf 22. El-Harati Kulübü Stadyumu, Hums	170
Fotoğraf 23. Hums Şehri Müzesi.....	171

Fotoğraf 24. Hums Şehri Eğitim ve Öğretim İşleri Bürosu.....	173
Fotoğraf 25. Hums Şehri Ortaöğretim Eğitim ve Öğretim İşleri Bürosu	173
Fotoğraf 26. Hums Şehri İlköğretim Eğitim ve Öğretim İşleri Bürosu.....	174
Fotoğraf 27. İbrahim er-Rifai Lisesi, Hums	178
Fotoğraf 28. El-Mecd Lisesi, Hums	179
Fotoğraf 29. El-Mergib Üniversitesi İdare Binası, Hums.....	180
Fotoğraf 30. El-Mergib Üniversitesi Fen Fakültesi, Hums	180
Fotoğraf 31. El-Mergib Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, Hums	181
Fotoğraf 32. El-Paşa Camii, Hums (1926)	184
Fotoğraf 33. El-Paşa Camii, Hums (1957)	184
Fotoğraf 34. El-Paşa Camii, Hums (2018)	185
Fotoğraf 35. Bin Echa Camii, Hums	187
Fotoğraf 36. Eski Zayed El-Ğarip Camii, Hums	187
Fotoğraf 37. Cemal Abdünnasır Camii, Hums	188
Fotoğraf 38. Hums Şehri Katolik Kilisesi	189
Fotoğraf 39. Hums Devlet Eğitim Hastanesi.....	190
Fotoğraf 40. Hums Şehri Devlet Sağlık Bakım Merkezi.....	191
Fotoğraf 41. Es-Saraya Uluslararası Özel Hastanesi	192
Fotoğraf 42. Özel Dicle Eczanesi	192
Fotoğraf 43. Hums Şehri Sahil Yolu	199
Fotoğraf 44. Hums Şehri ile Suk El-Hamis Bölgesi Arasında Sahil Yolu Üzerinde Bir Üst Geçit.....	199
Fotoğraf 45. Hums Şehri Suk El-Hamis Bölgesine Uzanan Lebda Yolu.....	200
Fotoğraf 46. Hums Şehri 17 Şubat Caddesi.....	201
Fotoğraf 47. Hums Şehri Eski Toplu Taşıma İstasyonu.....	202
Fotoğraf 48. Özel Bir Ulaşım Ofisi, Hums.....	203

Fotoğraf 49. Hums Limanında Yük Gemilerinin Mallarını Boşaltmak İçin Yanaştığı Yer	215
Fotoğraf 50. Hums Limanında Yüklerini Boşaltan Ticari Yük Gemileri	215
Fotoğraf 51. Yurt Dışından Hums Limanı'na İthal Edilen Gıdaların Yüklü Olduğu Konteynerler	216
Fotoğraf 52. Avrupa'dan Hums Limanı'na İthal Edilen Araçlar	216
Fotoğraf 53. Hums Şehri Plajı ve Sahili	218
Fotoğraf 54. Hums Şehri Plajı	218
Fotoğraf 55. El-Hasanin Otel, Hums	220
Fotoğraf 56. Severus Otel, Hums	221
Fotoğraf 57. El-Mütevessit Otel, Hums.....	221
Fotoğraf 58. Antik Lebda Kentinin Üstten Görünüşü	222
Fotoğraf 59. Antik Lebda Kentindeki Septimius Kemerini.....	223
Fotoğraf 60. Antik Lebda Kenti Anıtlarının İçeriden Görüntüsü	223
Fotoğraf 61. Güreş Arenasının Dışarıdan Görüntüsü	224
Fotoğraf 62. Silin Villası, Hums.....	224
Fotoğraf 63. Silin Villası Odalarının Üstten Görüntüsü.....	225
Fotoğraf 64. Silin Villası Odalarının Ortasında Yer Alan Saha	226
Fotoğraf 65. Silin Villasının İç Görüntüsü	226
Fotoğraf 66. Silin Villasının İç Duvarlarındaki Antik Mozaik.....	227
Fotoğraf 67. Re'sül Hammam Kalıntıları.....	228
Fotoğraf 68. Ganime Kilisesi, Hums	229
Fotoğraf 69. Hums Şehri Deniz Feneri.....	230
Fotoğraf 70. Ganime Tatil Köyü	231
Fotoğraf 71. Ganime Tatil Köyü Yüzme Havuzu	232
Fotoğraf 72. Ganime Tatil Köyü İçindeki Otel Daireleri	232
Fotoğraf 73. Lavandanya Doğa Koruma Alanındaki Kalıntılar	233

Fotoğraf 74. Lavandanya Doğa Koruma Alanında İnşa Edilmiş Bazı İtalyan Binaları	234
Fotoğraf 75. Hurma Pekmezi Fabrikası.....	241
Fotoğraf 76. Kapanmış Süt Ürünleri Fabrikası.....	243
Fotoğraf 77. Çimento Fabrikası, Hums	244
Fotoğraf 78. Hums Şehrinin Güneyinde Bulunan Zeytin Alanları	253
Fotoğraf 79. Hums Şehrinin Hava Fotoğrafı, 1990	289
Fotoğraf 80. Hums Şehrinin Hava Fotoğrafı, 2000	290
Fotoğraf 81. Hums Şehrinin Hava Fotoğrafı, 2010	290
Fotoğraf 82. Hums Şehrinin Hava Fotoğrafı, 2020	291

ÖZGEÇMİŞ

Abdulsalam ALMAQROUS, ilk ve ortaokul eğitimini Libya'nın Bingazi şehrinde Ensar Okulunda, lise eğitimini ise İbrahim Bakkar Lisesinde tamamladı. 2003 yılında Bingazi Üniversitesi Edebiyat ve Eğitim Fakültesi Coğrafya Bölümü'nden lisans mezunu oldu. 2009 yılında Bingazi Üniversitesi'nde "1973-2006 Döneminde El-Abyar Şehrinde Nüfus Artışı ve Nüfus Yapısı ile Dağılımı Üzerindeki Etkisi" başlıklı teziyle yüksek lisans derecesini aldı. 2012 yılında Bingazi Üniversitesi Ecdebiye Yerleşkesine öğretim üyesi olarak atandı. 2014 yılında Türkiye'de doktora yapmak üzere Bingazi Üniversitesi ve Libya Yükseköğrenim Bakanlığı tarafından aday gösterildi. Eylül 2017'de doktora eğitimine başladı.